

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelalterlichen Geisteswelt

Band 12

ROBERT KILWARDBY

QUAESTIONES
IN LIBRUM TERTIUM
SENTENTIARUM

TEIL 2: TUGENDLEHRE

Herausgegeben
von
Gerhard Leibold

MÜNCHEN 1985

VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
In Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte
aus der mittelalterlichen Geisteswelt

Band XII

ROBERT KILWARDBY

QUAESTIONES IN LIBRUM TERTIUM SENTENTIARUM

TEIL 2: TUGENDLEHRE

Herausgegeben

von

Gerhard Leibold

MÜNCHEN 1985
VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER
WISSENSCHAFTEN

IN KOMMISSION BEI DER C.H. BECK'SCHEN
VERLAGSBUCHHANDLUNG MÜNCHEN

Gedruckt mit Unterstützung des Bundesministeriums für Forschung und Technologie

ISBN 3 7696 9012 5

© Bayerische Akademie der Wissenschaften München 1985

Composersatz: Studio Karin Geiss, Tutzing

Druck und Bindung: C.H. Beck'sche Buchdruckerei Nördlingen

Printed in Germany

Vorwort

Mit den Quaestionen Robert Kilwardbys zur Tugendlehre im dritten Sentenzenbuch des Petrus Lombardus wird die Edition seines Sentenzenkommentars fortgesetzt.

Eine schöne Sitte gestattet mir, an dieser Stelle denen zu danken, die durch ihr Wohlwollen und Interesse diese Edition gefördert haben. Der erste Dank gilt Herrn Professor Dr. Michael Schmaus, der die Edition des Sentenzenkommentars von Robert Kilwardby veranlaßt und auch nach Niederlegung seines Amtes als Kommissionsvorsitzender den Fortgang der Arbeiten mit beständigem Interesse verfolgt hat. Herrn Professor Dr. Leo Scheffczyk, seinem Nachfolger im Vorsitz der Kommission, habe ich ebenfalls zu danken für seine Unterstützung bei der Fertigstellung der Edition. Dank für mancherlei Rat und Hilfe schulde ich schließlich Frau Professor Dr. Dr. h.c. Elisabeth Gössmann, der Herausgeberin der Christologie Kilwardbys, sowie meinem Kollegen, Herrn Dr. Johannes Schneider.

München, im Mai 1985

Gerhard Leibold

Inhaltsverzeichnis

Vorwort	5*
Quellen und Literatur	15*
I. Quellen	15*
II. Literatur	16*
Abkürzungen	18*

Einleitung

I. Die Handschriften	19*
II. Zeit und Ort der Abfassung	21*
III. Authentizität und Titel des Werkes	24*
IV. Die Quellen der Tugendlehre	30*
V. Die Textüberlieferung der Tugendlehre	33*

Ouaestiones

Q. 1	De fide quoad ipsum habitum secundum se ut et innotescat eius definitio, primo quaeritur in qua parte animae sit primo, scilicet utrum in cognitiva vel affectiva	3
Q. 1.1	Ut autem pateat . . . , quaeritur quid in re et essentia sit iste habitus qui nos habiles facit, potentes et promptos ad consentiendum his quae non videntur	5
Q. 1.2	Inde patet aliud quod solet quaeri, scilicet an idem possit esse scitum et creditum	9
Q. 2	Consequenter de habitu fidei informis quaeritur an sit virtus . . .	11
Q. 3	Deinde quaeritur de eius origine, scilicet an sit naturalis an acquisita vel infusa	13
Q. 4	Consequenter quaeritur utrum habitus fidei sive informis sive formatae sit unus vel plures	16
Q. 5	De obiecto fidei primo quaeritur an sit complexum vel incomplexum	18

Q. 5.1	Ex his patet quid dicendum ad id quod solet quaeri, utrum verum fidei obiectum sit creatum vel increatum	21
Q. 6	Consequenter quaeritur: Quae est illa scriptura quae continet omnia ad salutem credenda?	22
Q. 6.1	Cum igitur in symbolis contineantur principalia et praecipue credenda . . . de illis aliquid dicendum. Et quia symbolum ex articulis constructur, primo de articulo ubi primo dicendum quid <sit> articulus et unde dicatur	24
Q. 6.2	Deinde quaeritur: Qui et quot sunt et ubi inventi et quomodo distincti?	26
Q. 6.3	Quaeritur tamen quid sit et unde dicatur	28
Q. 6.4	Item. Cum Symbolum Apostolorum sufficiat: Quare apponun- tur alia?	28
Q. 6.5	Et si debent esse alia: Quare sunt tantum tria?	28
Q. 6.6	Item. Quid est quod in Nicaeno Symbolo omittitur conceptio et descensus ad inferos?	28
Q. 6.7	Item. Quare in Symbolo Athanasii omittitur conceptio et uni- tas Ecclesiae?	28
Q. 7	Consequenter quaeritur de sufficientia fidei antiquorum ante Christi incarnationem utrum suffecerit eis credere articulos qui respiciunt deitatem tantum, vel non	32
Q. 8	Deinde si omnes antiqui tenebantur ad fidem Mediatoris, quaeri- tur quomodo	34
Q. 9	Deinde quaeritur de sufficientia fidei illorum qui incarnationem secuti sunt, an oporteat explicite omnes articulos credi ab omnibus	36
Q. 10	De spe primo quaeritur an sit virtus et an virtus theologica . . .	37
Q. 11	Consequenter quaeritur in qua potentia animae sit spes primo . .	39
Q. 12	Sed tunc quaeritur utrum sit primo in concupiscibili vel in irasci- bili	40
Q. 12.1	Quaeritur igitur quid sit spes secundum rem et essentiam ut appareat magis quod quaeritur	40
Q. 13	Nunc autem quaerendum de proprietate illa actus sperandi quam dicit Magister, scilicet quod est „certa expectatio“	44

Q. 14	Consequenter quaeritur de objecto spei	46
Q. 15	Consequenter quaeritur de ultima particula definitionis spei. Dicit enim quod provenit ex meritis	48
Q. 16	De caritate quaeritur an sit habitus distinctus ab aliis virtutibus, an sit unus generalis habitus omnium et non distinctus ab aliis . .	50
Q. 16.1	Quaeritur ergo quid sit caritas secundum rem ut possit sciri apertius quod quaesitum est	51
Q. 17	Sed restat quaerere utrum caritas sit unus habitus specificus vel plures	56
Q. 18	Dicto de his tribus virtutibus in se, quaeritur de comparatione earundem ad invicem, et primo de ordine	59
Q. 19	Consequenter quaeritur de aequalitate harum virtutum	62
Q. 20	Consequenter quaeritur de sufficientia istarum virtutum	65
Q. 21	Consequenter quaeritur de duratione et cessatione harum virtutum, et primo de caritate	66
Q. 22	Quaeritur tamen de illarum, scilicet fidei et spei, evacuatione, et primo de fide	69
Q. 23	Deinde licet satis iam determinatum sit de evacuatione spei una cum fide — quia responsio est utrimque communis et oppositiones communes pro maiori parte —, tamen quia sunt quaedam propriae oppositiones circa spem, quaeritur an debeat cessare et non esse in patria	78
Q. 24	Consequenter quia dicit Apostolus <i>Cor.</i> 13 quod „scientia destruetur“, quaeritur quomodo hoc erit	82
Q. 24.1	Quaeritur igitur . . . de qua scientia est intelligendum quod ipsa evacuabitur	83
Q. 24.2	Secundo, quomodo illa tolletur	83
Q. 24.3	Tertio, quae est differentia inter evacuationem illius et caritatis	83
Q. 25	Consequenter de cardinalibus virtutibus quaeritur, et primo an oporteat tales esse	87
Q. 26	Deinde quaeritur de origine earum, et primo an sint homini a se vel possint esse	89

Q. 26.1	Quaeritur ergo quomodo virtus ab operibus fiat	90
Q. 26.2	Item, cum omnis operatio . . . , quaeritur: Ad quid interius contemplatur anima assuefaciens se virtuosis operationibus? .	90
Q. 27	Habito ergo quod virtutes politicae possint per consuetudinem operandi acquiri et quomodo, quaeritur an possint et aliter obtineri, verbi gratia ex puro Dei dono	98
Q. 28	Consequenter quaeritur de subiecto harum virtutum, primo utrum sint in parte animae irrationali vel rationali, hoc est utrum sint in parte quae sensibilis est vel quae rationalis	106
Q. 29	Deinde quaeritur utrum sint in ratione superiori vel inferiori . .	111
Q. 29.1	Per hoc quod iam dictum est de cardinalibus, aestimo solvi posse de theologicis, si quaereretur utrum sint in superiori vel in inferiori ratione	112
Q. 30	Consequenter quaeritur utrum sint in aspectu rationalis potentiae vel in affectu. Et est haec quaestio specialiter pro prudentia, quia ceteras ponunt omnes in affectu	113
Q. 31	Consequenter quaeritur de numero harum virtutum	116
Q. 31.1	Consequenter quaeritur, cum Plotinus secundum recitationem Macrobiani distinguat quadruplicem virtutem, scilicet exemplarem, politicam, purgatoriam et purgati animi, quae sit harum differentia et quomodo tot sunt et quid sunt	122
Q. 32	Sed nun incidit quaestio de duratione harum virtutum	125
Q. 32.1	Ex his patent aliqua de quibus multae possent fieri quaestiones, scilicet quae sint propria obiecta harum virtutum, et hoc tam in via quam in patria, et quae sint propriae operationes earum utrobique	127
Q. 33	Consequenter quaeritur de his virtutibus utrum differant specie vel non	129
Q. 34	Consequenter quaeritur de ordine harum virtutum ad invicem . .	133
Q. 35	Consequenter quaeritur de ordine harum virtutum ad theologicas .	135
Q. 36	De donis primo quaerendum de singulis secundum se. Et incipendum a sapientia	138
Q. 36.1	Quaeritur igitur quae sit haec sapientia et quid	139

Q. 36.2	Item, quomodo se habet ad caritatem et theosebiam	139
Q. 36.3	Item, in qua potentia animae sit primo et quid actus eius proprius et obiectum proprium	139
Q. 37	Consequenter quaeritur de dono intellectus	142
Q. 38	Deinde quaeritur de obiecto huius doni	143
Q. 38.1	Quaeritur igitur quis sit intellectus . . . et quid sit	144
Q. 38.2	Item, an sit unum obiectum eius primum an plura	144
Q. 38.3	Item, quae sit actio respectu illius obiecti	144
Q. 38.4	Item, quomodo se habeat intellectus ad sapientiam et scien- tiam et fidem	144
Q. 39	Sed iam quaeritur si simul cum Creatore respiciat creaturas spiri- tuales, quare non etiam corporales	149
Q. 40	Consequenter quaeritur de dono fortitudinis quomodo se habeat ad fortitudinem virtutem cardinalem	151
Q. 41	Consequenter quaeritur de dono consilii quod est adminiculans fortitudini, et primo an sit donum Spiritus Sancti	156
Q. 42	Consequenter quaeritur in qua potentia animae sit consilium, scilicet an in aspectu vel in affectu	158
Q. 42.1	Sed nunc quaeritur de consilio practico an sit ipsa fortitudo an sit donum separatum a fortitudine	160
Q. 42.2	Secundo, si manet adhuc donum distinctum ab illa, quare non similiter distinguitur de intellectu	160
Q. 42.3	Tertio, quid sit donum consilii	160
Q. 43	Consequenter quaeritur de propria actione consilii	164
Q. 44	Consequenter quaeritur de differentia consilii ad prudentiam . . .	166
Q. 45	Consequenter quaeritur de pietate, et primo respectu cuius vel quorum dicitur	168
Q. 45.1	Cum igitur tot modis dicatur pietas, quaeritur quo istorum modorum dicatur donum	169
Q. 46	Consequenter quaeritur de dono scientiae, et primo ut distinguan- tur donorum limites	173

Q. 47	Consequenter quaeritur utrum scientia pertineat ad aspectum vel ad affectum	178
Q. 47.1	Quaeritur igitur quid sit habitus iste qui dicitur scientia proprie	179
Q. 47.2	Item. De propria eius actione quaeritur quae sit	179
Q. 47.3	Sed tunc quaeres quomodo dirigere circa bona operabilia ut in operatione existentia sit scientiae practicae	180
Q. 48	Deinde quaeritur de proprio obiecto scientiae	182
Q. 48.1	Tandem quaeritur: Quomodo se habet scientia ad prudentiam .	183
Q. 49	De timore servili quaeritur an sit donum Spiritus Sancti	184
Q. 49.1	Quaeritur igitur, si iste timor est donum Dei, an sit tantum intuitu poenarum aeternarum an etiam intuitu temporalium . .	184
Q. 49.2	Item. Si intuitu utrarumque, an intuitu poenarum ab humano iudicio inflictarum sicut intuitu poenarum divino iudicio inflictarum	184
Q. 49.3	Tertio quaeritur cum peccator . . . collatorum, an sicut timor intuitu poenarum est donum, sic amor intuitu bonorum temporalium sit donum. Et si sic, ad quod donum reducitur? . .	184
Q. 50	Quia vero iam suppositum est in responsione primae rationis quod timor servilis donum sit Spiritus Sancti nec tamen compossibile caritati, quaeritur an ita sit	188
Q. 51	Consequenter quaeritur utrum usus huius timoris sit bonus vel malus	191
Q. 51.1	Quaeritur igitur quid in dono timoris servilis sit a Deo et bonum et a quo deformatur illud bonum ut sit servile et quomodo	191
Q. 52	Consequenter quaeritur de timore servili per comparisonem ad castum quomodo differant, scilicet utrum specie vel non . . .	196
Q. 53	Consequenter quaeritur de differentiis casti timoris, scilicet initiali et filiali, utrum differant specie vel secundum status diversos eiusdem speciei	198
Q. 53.1	Quaeritur igitur quid sit timor castus quoad habitum et quae propria actio sua et quod proprium obiectum et quomodo distinguatur per dictas differentias, scilicet initialem et filialem .	198

Q. 54	Consequenter videndum de utroque usu casti timoris, et primo de usu initiali de quo dictum est quod evacuatur cum perficitur caritas	202
Q. 54.1	Quaeritur simul cum hoc an ad tantam perfectionem possit pervenire caritas in hac vita ut homo se ipsum non diligat nisi propter iustitiam	202
Q. 54.2	Sed modo emergit dubitatio de quodam in hac determinatione supposito	205
Q. 55	Consequenter quaeritur de usu timoris casti principali qui est in praecepto	209
Q. 56	Consequenter quaeritur de duratione timoris casti, an scilicet manebit in patria	212
Q. 56.1	Ex his nacta occasione quaeritur communiter de donis si permanebunt in patria vel non	213
Q. 57	Consequenter quaeritur de comparatione donorum ad invicem aliquid, et primo de sufficientia et numero	220
Q. 57.1	Consequenter quaeritur de ordine donorum	224
Q. 57.2	Simul quaeritur: Quae est ratio combinationis in donis potius quam in virtutibus?	224
Q. 58	Consequenter quaeritur de comparatione donorum ad virtutes, an scilicet sint virtutes necne	227
Q. 58.1	Quaeritur igitur quomodo se se habeant ad invicem	230
Q. 58.2	Modo ut verisimilior sit nuper dicta sententia . . . Videtur enim quod virtutes sint materiales et praeiacentes ad dona . . .	238
Q. 59	Quaeritur de virtutibus gratuitis secundum quod tales sunt an connexae sunt	244
Q. 60	Deinde licet superius dictum sit de aequalitate virtutum theologiarum, modo tangatur nihilominus de aequalitate virtutum gratificantium generaliter secundum quod huiusmodi	248
Q. 60.1	Iuxta hoc quaeritur: Si sunt aequales, . . . , quare magis est haec aequalitas attendenda in una persona quam in diversis? . . .	249
Q. 61	Deinde quaeritur de connexione cardinalium sive consuetudinalium virtutum secundum quod tales sunt, praeter caritatem, hoc est prout a philosophis traduntur	255

Q. 61.1	De istarum virtutum aequalitate	261
Q. 62	Deinde quaeritur de donis an sint connexa	263
Q. 62.1	Sed quaeritur . . . quomodo possit dici quod omnis qui est in caritate, habeat donum intellectus, consilii et scientiae . . .	264
Q. 62.2	De donorum aequalitate	265
Q. 63	Deinde quia in praecedentibus saepissime suppositum est carita- tem esse formam virtutum omnium, quaeritur quomodo hoc esse possit	266
Q. 64	Consequenter quaeritur an sit in peccatis habitualibus connexio sicut in virtutibus	271
Verzeichnis der Autorennamen		276
Verzeichnis der Bibelstellen		278

Quellen und Literatur

I. Quellen

1. Robert Kilwardby

a. Handschriftliche Quellen

Quaestiones in librum tertium Sententiarum:

Worcester, Chapter Library of Worcester Cathedral F. 43.

Oxford, Merton College L. 1. 3 (Coxe 131).

Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., cod. Vat. Ottob. lat. 161.

b. Gedruckte Quellen

De natura theologiae, ed. F. Stegmüller, Opuscula et textus Fasc. XVII, Münster 1935.

De ortu scientiarum, ed. A.G. Judy O.P., Toronto 1976.

Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil 1: Christologie, ed. E. Gössmann, München 1982.

2. Sonstige Quellen

a. Handschriftliche Quellen

Eustratius Nicaenus, Commentaria in Ethicam Nicomacheam Aristotelis, Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., cod. Vat. Urbin. lat. 222.

Richardus Fishacre, Comm. in Sent. III, Oxford, Balliol College 57.

b. Gedruckte Quellen

Alexander de Hales, Summa theologiae, lib. III, ed. Colleg. S. Bonaventurae, tom. IV, Quaracchi 1948.

– Glossa in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi, in lib. III, ed. Colleg. S. Bonaventurae, tom. III, Quaracchi 1954.

Anselmus Cantuariensis, Opera omnia, ed. F.S. Schmitt O.S.B., Seckau, Rom, Edinburgh 1938–1961 (Nachdruck Stuttgart 1968).

Aristoteles, Opera, ed. I. Bekker, vol. I–V, Berlin 1831–1870.

Aristoteles latinus, XXVI, Fasc. 1–4: Ethica Nicomachea, ed. R.A. Gauthier, Leiden-Brüssel 1972–1974.

– XXV 1–1^a, 2: Metaphysica, ed. G. Vuillemin-Diem, Brüssel-Paris 1970, Leiden 1976.

Athanasius, Symbolum „Quicumque“ cum Graeca versione, PG 28.

Augustinus, Opera, PL 32 ss.; CSEL; CCL.

Beda Venerabilis, In Lucam, PL 92; CCL 120.

Bernardus Claraevallensis, De consideratione ad Eugenium Papam, Opera III, ed. Cisterc., Rom 1963.

– De diligendo Deo, Opera III, ed. Cisterc., Rom 1963.

Boethius, Consolatio philosophiae, PL 63; CSEL 67; CCL 94.

– In top. Ciceronis, PL 64; ed. C. Orelli-G. Baiter, Zürich 1833.

- Bonaventura*, Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi, in lib. III, Opera omnia III, ed. Colleg. S. Bonaventurae, Quaracchi 1887.
- Cicero*, M. Tullius, De inventione, ed. E. Stroebel, Leipzig 1915.
- Fragmenta philosophica, ed. C.F.W. Müller, Leipzig 1904.
- Eadmerus Cantuariensis*, De similitudinibus, PL 159.
- Eustratius Nicaenus*, Enarratio in primum Aristotelis moralium ad Nicomachum, The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle in the Latin Translation of Robert Grosseteste, vol. I, ed. H.P.F. Mercken, Leiden 1973.
- Glossa Lombardi, s. Petrus Lombardus.
- Glossa ordinaria, PL 113, 114.
- Glossa ordinaria et interlinearis (= Biblia cum glossa ordinaria et expositione Lyrae), Basel 1498.
- Gregorius I Papa*, Moralia, PL 75, 76.
- Guillelmus Altissiodorensis (Auxerre)*, Summa aurea, ed. P. Pigouchet, Paris 1500 (Nachdruck Frankfurt 1964).
- Guillelmus, S. Theodorici abbas* (inter opera Bernardi Claraevall.), De natura et dignitate amoris, PL 184.
- Hieronymus*, Commentaria in Isaiam Prophetam, lib. XVII, PL 24; CCL 73 A.
- Hrabanus Maurus*, Commentaria in lib. Sap., PL 109.
- Commentaria in Matth. lib. octo, PL 107.
- Hugo de S. Victore*, Eruditio didascalica, PL 176; ed. Ch.H. Buttmer, Washington 1939.
- De sacramentis christianae fidei, PL 176.
- Innocentius III Papa*, De sacro altaris mysterio, PL 217.
- Ioannes Damascenus*, De fide orthodoxa, ed. E.M. Buytaert, St. Bonaventure 1955.
- Isidorus de Sevilla*, Etymologiarum libri XX, PL 82; CGLV, tom. III, Leipzig 1833; ed. W.M. Lindsay, Oxford 1911.
- Ps. – Isidorus de Sevilla, Sententiae, PL 83.
- Macrobius*, Commentaria in somnium Scipionis, ed. J. Willis, Leipzig 21970.
- Papias Vocabulista*, Vocabularium, Venedig 1496.
- Petrus Lombardus*, Sententiae in IV libris distinctae, ed. Colleg. S. Bonaventurae, tom. I, Grottaferrata 1971; tom. II, Grottaferrata, 1981.
- Collectanea in Epist. Pauli (zitiert als Glossa Lombardi), PL 191, 192.

II. Literatur

- D.A. Callus* O.P., The Date of Grosseteste's Translations and Commentaries on Pseudo-Dionysius and the Nicomachean Ethics, in: Rech. de Théol. anc. et méd. 14 (1947) 186–210.
- The „Tabulae super Originalia Patrum“ of Robert Kilwardby O.P., in: Studia mediaevalia in honorem . . . R.J. Martin O. P., Brügge 1948, S. 243–270.
- A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum, vol. III, London 1808.
- H.O. Coxe*, Catalogus codicum manuscriptorum qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur, pars I, Oxford 1852.
- V. Doucet*, Commentaires sur les Sentences, Supplément au Répertoire de M.F. Stegmüller, Quaracchi 1954.
- A.B. Emden*, A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500, vol. II, Oxford 1958.

- J.K. Floyer, S.G. Hamilton*, Catalogue of the Manuscripts Preserved in the Chapter Library of Worcester Cathedral, Oxford 1906.
- H. Fuhrmann*, Überlegungen eines Editors, in: Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte (s. L. Hödl, D. Wuttke [Hg.]), S. 1–34.
- W.A. Hinnebusch*, The Early English Friars Preachers, Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae, Fasc. XIV, Rom 1957.
- L. Hödl, D. Wuttke* (Hg.), Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte, Kolloquium der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn 26.–28. Februar 1973, Boppard 1978.
- L. Hödl*, Buchbesprechung zu R. Kilwardby, Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil 1: Christologie, hrsg. von E. Gössmann, München 1982, in: Theol. Revue 80 (1984) Nr. 1, Sp. 38–40.
- W. Höver*, Zum Stand der Methodenreflexion im Bereich der altgermanistischen Editionen, in: Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte (s. L. Hödl, D. Wuttke [Hg.]), S. 131–142.
- O. Lottin* O. S. B., Psychologie et Morale aux XIIe et XIIIe Siècles, tom. I–VI, Löwen 1942–1960.
- P. Maas*, Textkritik, Leipzig ⁴1960.
- G. Martens, H. Zeller* (Hg.), Texte und Varianten, Probleme ihrer Edition und Interpretation, München 1971.
- G. Meersseman* O. P., Laurentii Pignon Catalogi et Chronica, accedunt catalogi Stamensis et Upsalensis scriptorum O. P., Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica XVIII, Rom 1936.
- A. Pelzer*, Les Versions Latines des Ouvrages de Morale Conservés sous le Nom d'Aristote en Usage au XIIIe Siècle, in: Rev. néo-scol. de Philos. 23 (1921) 316–341; 378–412.
- F.M. Powicke*, The Medieval Books of Merton College, Oxford 1931.
- V. Richter* SJ, Zur Texttradition von Duns' Scotus Ordinatio, in: Zeitschr. f. kath. Theologie 103 (1981) 446–456.
- E.M.F. Sommer-Seckendorff*, Studies in the Life of Robert Kilwardby O. P., Rom 1937.
- K. Stackmann*, Mittelalterliche Texte als Aufgabe, in: Festschrift für J. Trier zum 70. Geburtstag, Köln 1964, S. 240–267.
- G. Steer*, Stand der Methodenreflexion im Bereich der altgermanistischen Editionen, in: Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte (s. L. Hödl, D. Wuttke [Hg.]), S. 117–129.
- F. Stegmüller*, Les Questions du Commentaire des Sentences de Robert Kilwardby, in: Rech. de Théol. anc. et méd. 6 (1934) 55–79; 215–228.
- Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi, tom. 1, Würzburg-Paderborn 1947.
- J.A. Weisheipl*, Art. „Robert Kilwardby“, in: New Catholic Encyclopedia, vol. XII, New York 1967.
- G. Wieland*, Ethica-Scientia practica, Die Anfänge der philosophischen Ethik im 13. Jahrhundert, Münster 1981.
- P. Young*, Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae Wigorniensis made in 1622–1623, ed. I. Atkins, N.R. Ker, Cambridge 1944.

Abkürzungen

corr.	= correxit
del.	= delevit
interlin.	= interlinearis
marg.	= in margine
om.	= omisit
spat.	= spatium

CCL	= Corpus Christianorum Latinorum
CGLV	= Corpus Grammaticorum Latinorum Veterum
CSEL	= Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
PG	= Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne
PL	= Patrologia Latina, ed. J.-P. Migne

[]	= additamenta aliena
< >	= supplenda

Einleitung

I. Die Handschriften

Die Tugendlehre im 3. Buch des Sentenzenkommentars von Robert Kilwardby ist nach dem gegenwärtigen Stand unseres Wissens in drei Handschriften überliefert. Alle enthalten den vollständigen Text, abgesehen von Quaestio 44, die in der vatikanischen Handschrift fehlt.

1. Worcester, Chapter Library of Worcester Cathedral F 43 (W). – Ausgehendes 13. Jh., Pergament, 205 x 320 mm, 2 Kolumnen, von mehreren Händen englischer Herkunft geschrieben.¹ Die Tugendlehre steht auf ff. 114vb–145rb. Colophon fehlt. Auf f. 3v unten ist zu lesen: *Liber ecclesie Cathedralis Wygornie in custodia magistri Thomae Woodbury*. Ein weiterer Hinweis auf f. 17v oben: *Liber fratris Johannis Ratfeld monachi istius loci scilicet ecclesie Wigorniensis*.

2. Oxford, Merton College L. 1. 3 (Coxe 131), (M). – 1. Hälfte des. 14. Jh., Pergament, 208 x 304 mm, 2 Kolumnen, von mehreren Händen englischer Herkunft geschrieben.² Die Tugendlehre reicht von ff. 130ra–174ra. Colophon fehlt. Auf der Innenseite des Einbandes lesen wir: *Liber collegii de Merton ex dono magistri Thomae Bloxham*. R. Hen. 6. [Warden from 1375 to 1387]. *Contenta: Kylwardby super sententias*. Am oberen Rand von f. 1r steht zu lesen: *Kylwandeby super sententias*.

In dieser Handschrift finden sich im Unterschied zu den beiden anderen Handschriften zahlreiche Textteile am Rand bzw. über oder unter den Kolumnen. Besonders weise ich auf einen Zusatz in Quaestio 56, lin. 68 hin, der sogar in den fortlaufenden Text aufgenommen wurde.

¹ P. Young, *Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae Wigorniensis made in 1622–1623*, ed. I. Atkins, N.R. Ker, Cambridge 1944, S. 41, Nr. 106; J.K. Floyer, S.G. Hamilton, *Catalogue of Manuscripts Preserved in the Chapter Library of Worcester Cathedral*, Oxford 1906, S. 20f; F. Stegmüller, *Les Questions du Commentaire des Sentences de Robert Kilwardby*, in: *Rech. de Théol. anc. et méd.* 6 (1934) 55–79, 215–228, hier 60; Robert Kilwardby, *De natura theologiae*, ed. F. Stegmüller, *Opuscula et textus fasc. XVII*, Münster 1935, S. 6. Herrn Prof. Bernhard Bischoff, Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, verdanke ich bei allen drei Handschriften die Datierung sowie die Hinweise auf die Herkunft der Schreiber.

² H.O. Coxe, *Catalogus codicum manuscriptorum qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, pars 1 (*Codices Collegii Mertonensis*), Oxford 1852, S. 57, Nr. 131; F.M. Powicke, *The Medieval Books of Merton College*, Oxford 1931, S. 210, Nr. 983; F. Stegmüller (s. Anm. 1) S. 59; Robert Kilwardby (s. Anm. 1) S. 6.

3. Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., cod. Vat. Ottob. lat. 161 (V).— Spätes 13. Jh., 2 Kolumnen, von mehreren Händen unsicherer Herkunft geschrieben.³ Die Tugendlehre ist auf ff. 162ra–249vb enthalten. Colophon fehlt.

Auf der Innenseite des Einbandes finden wir: Ex codicibus Jo: Angeli Ducis Ab Altaemps. Ruperti commentaria in libros sententiarum. Am oberen Rand von f. 1r steht: Ruperti Kyllwardby super (?) 2° et 3° sententiarum. Am unteren Rand von f. 1r: Commentaria in secundum et tertium sententiarum.

Die Handschriften aus Worcester (W) und Oxford (M) enthalten den gesamten Sentenzenkommentar, die Handschrift aus dem Vatikan (V) hat nur das 2. und 3. Buch. Lediglich das 2. Buch ist aufbewahrt in der Handschrift Toulouse, Bibl. munic. 61 (ff. 191–266).

Nach Stegmüller⁴ sind verlorengegangen: Canterbury, S. Augustin's Abbey; Dunholm; Exeter, Dominicans; Isleworth, Syon Monastery D 41; Oxford, Oriel College.

P.O. Lewry O.P. verdanke ich den Hinweis auf Fragmente von Quaestionen über den Glauben aus dem 3. Buch. Er hat mich darauf hingewiesen, daß in der Handschrift London, British Library, Harley 5431⁵, ff. 261r–264v, Textstücke zu finden sind, die in der Handschrift Merton College 131 auf ff. 130rb–132vb stehen. Es handelt sich um die Quaestionen 1–5 der Edition.

³ V. Doucet, *Commentaires sur les Sentences, Supplément au Répertoire de M.F. Stegmüller*, Quaracchi 1954, S. 79, Nr. 742 (ohne Größen- und Materialangaben).

⁴ F. Stegmüller, *Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, t. 1, Würzburg-Paderborn 1947, S. 363, Nr. 742; ders., *Les Questions du Commentaire* (s. Anm. 1) S. 60.

⁵ *A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum*, vol. III, London 1808, S. 268, Nr. 9.

II. Zeit und Ort der Abfassung

In der wissenschaftlichen Laufbahn Kilwardbys haben wir zwei Perioden zu unterscheiden, wobei der Eintritt in den Dominikanerorden als entscheidende Wendemarke anzusehen ist.¹ Zwar kennen wir das genaue Datum des Ordenseintritts nicht mit Sicherheit, doch wird heute, gestützt auf eine Passage in der Chronik des Dominikaners Nikolaus Trevet (gest. 1328) und auf den Stamser Katalog (um 1325) sowie insbesondere auf die Untersuchung von Callus², allgemein angenommen, daß Kilwardby bis etwa 1245 in Paris als Magister artium lehrte, danach in England in den Dominikanerorden eintrat und in Oxford das Studium der Theologie aufnahm.

Die Ansichten über die Abfassungszeit des Sentenzenkommentars gingen in den letzten Jahrzehnten beträchtlich auseinander. Stegmüller³ mochte noch über die große Spanne zwischen 1248 und 1261 nicht hinausgehen; Sommer-Seckendorff⁴ verlegt die Entstehung in die Jahre von 1254–1261, da Kilwardby den Sentenzenkommentar Bonaventuras schon kenne; Lottin⁵ datiert ähnlich; Emden⁶ nimmt an, daß Kilwardby 1254 Magister der Theologie wurde; Hinnebusch⁷ und Weisheipl⁸ schließlich halten die Sentenzenvorlesung in den Jahren 1252–1254 und die Verleihung der Magisterwürde der Theologie im Jahre 1256 für wahrscheinlich. Die letztgenannte Auffassung trägt m.E. am besten der Tatsache Rechnung, daß Kilwardby – entgegen der früher vertretenen Meinung – nicht unmittelbarer Nachfolger der berühmten Dominikanermagister Robert Bacon und Richard Fishacre wurde, die beide 1248 starben. Die For-

¹ Den heutigen Forschungsstand zu Biographie und Chronologie der Werke Kilwardbys kann man am leichtesten der kritischen Edition von *De ortu scientiarum*, ed. A.G. Judy O.P., Toronto 1976, S. XI–XVII entnehmen.

² D.A. Callus O.P., *The „Tabulae super Originalia Patrum“ of Robert Kilwardby O.P.*, in: *Studia mediaevalia in honorem . . . R.J. Martin O.P.*, Brügge 1948, S. 243–270.

³ Robert Kilwardby (s. Abschnitt I, Anm. 1) S. 5.

⁴ E.M.F. Sommer-Seckendorff, *Studies in the Life of Robert Kilwardby, O.P.*, Rom 1937, S. 23 f.

⁵ O. Lottin O.S.B., *Psychologie et Morale aux XIIe et XIIIe Siècles*, t. I–VI, Löwen 1942–1960, hier t. IV, S. 862; ders., *La Notion du Libre Arbitre dans la Jeune École Dominicaine d'Oxford*, in: *Rev. des Sciences Philos. et Théol.* 24 (1935) 268–283.

⁶ A.B. Emden, *A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500*, vol. II, Oxford 1958, S. 1051f.

⁷ W.A. Hinnebusch, *The Early English Friars Preachers*, Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae, Fasc. XIV, Rom 1957, S. 382.

⁸ J.A. Weisheipl, Art. „Robert Kilwardby“, in: *New Catholic Encyclopedia*, vol. XII, New York 1967, S. 533.

schungen von Callus⁹ haben ergeben, daß zwei oder vielleicht sogar drei dominikanische Magister zwischen Fishacre und Kilwardby den Lehrstuhl in Oxford innehatten.

Allgemein wird unterstellt, daß Kilwardbys wissenschaftliche Laufbahn mit seiner Wahl zum Provinzial der englischen Dominikaner 1261 — das ist das erste sichere Datum seines Lebens — ihr Ende gefunden hat.

Für die Datierung des Sentenzenkommentars belangvoll sind ebenfalls einige Beobachtungen an Kilwardbys bedeutendem philosophischen Werk *De ortu scientiarum*. Wie wir aus den Arbeiten von Callus¹⁰, Hinnebusch¹¹ und auch aus der kritischen Edition von *De ortu scientiarum* durch Judy¹² wissen, dürfte dieses letzte philosophische Werk Kilwardbys während seines Theologiestudiums in Oxford entstanden sein. Der Autor verwendet darin bereits die für das Mittelalter maßgebliche lateinische Übersetzung der *Nikomachischen Ethik* von Robert Grosseteste, deren Abschluß von Callus¹³ mit guten Gründen in die Jahre 1246–1247 verlegt worden ist, sowie den Ethik-Kommentar des Eustratius. Das erlaubt in der Tat den Schluß Judys auf eine Entstehung von *De ortu scientiarum* um etwa 1250.

Weiterhin interessant für die Datierung des Sentenzenkommentars ist der Satz aus dem 66. Kapitel dieses Werks: „Prima est theologia de qua alias poterit tractari.“¹⁴ Es ist, wie Judy¹⁵ es auch tut, durchaus möglich, diesen Satz als Hinweis auf den projektierten Sentenzenkommentar zu verstehen.

Nützlich für unser Problem ist endlich die Beobachtung von Callus¹⁶, daß eine Passage von *De ortu scientiarum* nahezu wörtlich in der ersten Quaestio des 1. Buches des Sentenzenkommentars wiederkehrt.¹⁷

Auch durch die Edition des Tugendtraktats im Sentenzenkommentar Kilwardbys ist die Frage der Abfassungszeit dieses großen theologischen Werkes nicht definitiv zu lösen. Wohl aber kann ich aufgrund eigener quellenkritischer Untersuchungen diejenigen Ansichten unterstützen, die die Abfassung des Sen-

⁹ D.A. Callus (s. Anm. 2) S. 250f.

¹⁰ Ders., S. 247–249.

¹¹ W.A. Hinnebusch (s. Anm. 7) S. 381f.

¹² Editio A.G. Judy (s. Anm. 1) S. XV.

¹³ D.A. Callus O.P., *The Date of Grosseteste's Translations and Commentaries on Pseudo-Dionysius and the Nicomachean Ethics*, in: Rech. de Théol. anc. et méd. 14 (1947) 186–210, hier 201–209. Für die Benutzung des Ethik-Kommentars des Eustratius in *De ortu scientiarum* s. A. Pelzer, *Les Versions Latines des Ouvrages de Morale Conservés sous le Nom d'Aristote en Usage au XIIIe Siècle*, in: Rev. Néo-Scol. de Philos. 23 (1921) 316–341; 378–412, hier 404.

¹⁴ Editio A.G. Judy (s. Anm. 1) Cap. LXVI, S. 223, Nr. 654.

¹⁵ Ders., S. XV.

¹⁶ D.A. Callus (s. Anm. 2) S. 247–249.

¹⁷ W.A. Hinnebusch (s. Anm. 7) S. 382.

tenzenkommentars um etwa 1254 ansetzen. Die Gründe sind dieselben wie bei Sommer-Seckendorff¹⁸, Callus¹⁹ und Pelzer²⁰: Kilwardby hat erstens mit Sicherheit, wie ich in Abschnitt IV über die Quellen der Tugendlehre im einzelnen belegt habe, den Sentenzenkommentar Bonaventuras gekannt; und zweitens finden sich in der Tugendlehre unwiderlegliche Zeugnisse für die Benutzung der *Nikomachischen Ethik* in der Übersetzung des Robert Grosseteste sowie des Ethik-Kommentars des Eustratius.

Als Entstehungsort des Sentenzenkommentars ist Oxford unstrittig.

¹⁸ E.M.F. Sommer-Seckendorff (s. Anm. 4) S. 23 f.

¹⁹ D.A. Callus (s. Anm. 2) S. 247–249 und Anm. 13.

²⁰ A. Pelzer (s. Anm. 13) S. 404.

III. Authentizität und Titel des Werkes

Die Authentizität des Sentenzenkommentars wurde m.W. bisher von keiner Seite in Frage gestellt. Wie aus der Beschreibung der Oxforder und der vatikanischen Handschrift hervorgeht, benennen die Handschriften Robert Kilwardby als den Autor des Werkes.

Darüber hinaus weise ich mit Stegmüller¹, Callus², Hinnebusch³ und Judy⁴ auf den Stamser Katalog (um 1325) hin. In dieser Liste und Bibliographie der Dominikanerschriftsteller wird Robert Kilwardby u.a. ein Sentenzenkommentar zugeschrieben:

Fr. Rupertus, natione Anglicus, magister in theologia, archiepiscopus Cantuariensis, scripsit super Porphyrium et praedicamenta, perihermeneias, sex principia, divisionum et topica Boethii, super librum priorum, posteriorum, topicorum Aristotelis, super librum elenchorum, super Priscianum minorem; item librum de natura relationis; item sophisticam grammaticalem et sophisticam logicalem; item librum de ortu scientiarum, de rebus praedicamentalibus, de unitate formarum, super libros physicorum, super meth[e]orum, super de anima, super de coelo et mundo, de generatione et corruptione, super metaphysicam, et omnes alios libros naturales; item super omnes libros sententiarum.⁵

Bezüglich des Titels des Werkes schließe ich mich der Edition des ersten Teils des 3. Buches des Sentenzenkommentars⁶ an und gebe der Edition den Titel: *Quaestiones in librum tertium Sententiarum*. E. Gössmann (45*) hat für die Christologie im einzelnen bestätigt, was Hinnebusch⁷ schon allgemein festgestellt hatte.

Auch in der Tugendlehre verfährt Kilwardby hinsichtlich der Thematik selektiv. Wie ein Blick in das Quaestionenverzeichnis zeigt, läßt Kilwardby zahlreiche Distinktionen vollständig aus und ordnet seine Quaestionen z.T. in anderer Reihenfolge, als die Distinktioneneinteilung von Petrus Lombardus vorschreibt. Eine Einteilung der Tugendlehre Kilwardbys in Distinktionen kann daher nicht in Betracht kommen.

¹ F. Stegmüller, *Les Questions du Commentaire* (s. Abschnitt I, Anm. 1) S. 56, Anm. 2.

² D.A. Callus (s. Abschnitt II, Anm. 2) S. 245–247.

³ W.A. Hinnebusch (s. Abschnitt II, Anm. 7) S. 379.

⁴ A.G. Judy O.P. (s. Abschnitt II, Anm. 1) S. XIII.

⁵ G. Meersseman O.P., *Laurentii Pignon catalogi et chronica, accedunt catalogi Stamensis et Upsalensis scriptorum O.P.*, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica XVIII, Rom 1936, S. 57 (zitiert nach A.G. Judy O.P. [s. Abschnitt II, Anm. 1] S. XIII).

⁶ Robert Kilwardby, *Quaestiones in librum tertium Sententiarum, Teil I: Christologie*, hrsg. von E. Gössmann, München 1982.

⁷ W.A. Hinnebusch (s. Abschnitt II, Anm. 7) S. 382.

Die Zählung der Quaestionen stellt die Edition vor schwerwiegende Probleme. E. Gössmann hat ihnen in ihrer Einleitung zur Christologie-Edition viel Aufmerksamkeit und Überlegung gewidmet (13*–41*). Im Grundsätzlichen stimme ich diesen Ausführungen zu. In der Tugendlehre liegen die Verhältnisse ähnlich. Die voneinander abweichenden und teilweise lückenhaften Quaestionen-zählungen in M und W (V weist keine Zählung auf) sind für die Edition nicht zu verwenden. Daran kann auch die in der Worcester-Handschrift vorausgeschickte *Tabula*, die eine durchgehende Zählung voraussetzt, nichts ändern (ff. 4–17). Ebenfalls darf das Verzeichnis von Stegmüller, das Mängel in den Zählungen der Handschriften auszugleichen sucht, m.E. keine Maßgeblichkeit für sich beanspruchen, da es die Struktur vieler Quaestionen unberücksichtigt läßt. Die von E. Gössmann eingeführte Unterscheidung von voll durchgeführten und untergeordneten Quaestionen erscheint mir sachlich angemessen. Haupt- und Nebenquaestionen sollten nicht einfach durchgezählt werden. Im Interesse einer sachgemäßen Ordnung des Inhalts ist der Editor genötigt, sich über die handschriftlichen Zählungen der Quaestionen hinwegzusetzen und eine eigene Quaestionen-zählung durchzuführen. Wegen einiger in der Textstruktur von Christologie und Tugendlehre begründeter Unterschiede und um die Unabhängigkeit meiner Edition zu wahren, habe ich mich trotz nicht geringer Bedenken dazu entschlossen, in der Tugendlehre mit der Zählung der Quaestionen von vorn zu beginnen.⁸

Wie E. Gössmann für die Christologie möchte ich ebenfalls für die Tugendlehre auf die starken Unterschiede bezüglich Umfang, Aufbau und Gliederung der Quaestionen hinweisen. So ist z.B. auffällig, daß bei einer Quaestionenstruktur mit untergeordneten Quaestionen gelegentlich (etwa bei den Quaestionen 1, 26 und 53) die formelle Responsio auf die Hauptquaestio fehlt bzw. in der Beantwortung der Unterquaestionen untergebracht ist.

Manche Quaestionen sind unvollständig ausgeführt. So vermißt man z.B. in Quaestio 48 die übliche Widerlegung der Einwände.

Zu den Quaestionen 45 und 45.1 scheint eine eigene Bemerkung angebracht. Quaestio 45 stellt eine Art Vorspann zu Quaestio 45.1 dar und ist keine eigentliche Hauptquaestio. Diese beginnt vielmehr erst mit Quaestio 45.1. Es ist deshalb etwas mißlich, der Zählweise nach Quaestio 45.1 der Quaestio 45 unterzuordnen. Doch erscheint es mir andererseits wegen der inneren Zusammengehörigkeit auch problematisch, die Quaestionen 45 und 45.1 durch eine durchgängige Zählung gegeneinander zu verselbständigen.

Wie schon für die Christologie soll auch für die Tugendlehre Stegmüllers vielbenutztes Verzeichnis abgedruckt werden.

⁸ Ich kann mich aber nicht der Meinung von L. Hödl anschließen, die Quaestionen-zählung im Sentenzenkommentar Kilwardbys sei verworren und jeder neue Versuch einer Zählung vergrößere die Verwirrung, in: *Theol. Revue* 80 (1984) Nr. 1, Sp. 40.

Das Verzeichnis der Quaestionen zur Tugendlehre des Robert Kilwardby
von F. Stegmüller (in: *Rech. de Théol. anc. et méd.* 6, 1934, 220–223)

W		M		
f.	q.	f.	q.	
7. DE FIDE.				
114 ^v	110	130 ^r	110	113. In qua parte animae sit prima, scil. utrum in cognoscitiva vel in affectiva.
115 ^v	111	131 ^r	—	114. An idem possit esse scitum et creditum.
115 ^v	112	131 ^v	71	115. De habitu fidei informis, an sit virtus.
115 ^v	113	131 ^v	72	116. De eius origine, scil. an sit naturalis, an acquisita vel infusa.
116 ^r	114	131 ^v	—	117. Utrum habitus fidei sive informis sive formatae sit unus vel plures.
116 ^v	115	132 ^r	—	118. De obiecto fidei: an sit complexum vel incomplexum.
116 ^v	116	132 ^v	—	119. Utrum verum fidei obiectum sit creatum vel increatum.
116 ^v	117	132 ^v	—	120. Quae est illa scriptura quae continet omnia ad salutem credenda.
117 ^r	118	133 ^r	76	121. (Quid sit articulus fidei).
117 ^r	119	133 ^r	—	122. Unde dicatur articulus.
117 ^r	120	133 ^v	—	123. Qui et quot sint et utrum inventi et quomodo distincti.
117 ^v	121	134 ^r	—	124. Quid sit (symbolum) et unde dicatur.
118 ^v	122	134 ^v	—	125. De sufficientia fidei antiquorum ante Christi incarnationem: Utrum suffecerit credere eos articulos qui respiciunt Deitatem tantum vel non.
118 ^r	123	134 ^v	—	126. Si antiqui omnes tenebantur ad fidem mediatoris, quaeritur quomodo.
118 ^r	124	134 ^v	—	127. De sufficientia fidei illorum qui incarnationem secuti sunt. An oporteat explicite omnes articulos credi ab omnibus.
8. DE SPE.				
118 ^v	125	135 ^r	—	128. An sit virtus et an virtus theologica.
118 ^v	126	135 ^r	81	129. In qua potentia animae sit spes.
118 ^v	127	135 ^r	82	130. Utrum (spes) sit primo in concupiscibili vel in irascibili.
119 ^r	128	136 ^r	83	131. De proprietate illa actus sperandi (quae est certa expectatio): Quomodo spes sit certa.
119 ^r	129	136 ^r	84	132. De obiecto spei: Secundum quam rationem (summum bonum) est obiectum spei.
119 ^r	130	136 ^r	85	133. De ultima particula definitionis spei. Dicit enim quod provenit ex meritis.
9. DE CARITATE.				
119 ^r	131	137 ^v	86	134. An sit habitus distinctus ab aliis virtutibus, an sit unus generalis et non distinctus a virtutibus.
120 ^r	132	138 ^r	(87)	135. Utrum caritas sit unus habitus specificus vel plures.
120 ^v	133	138 ^r	88	136. De cooperatione earum, fidei spei caritatis, ad invicem, et primo de ordine.

W		M		
f.	q.	f.	q.	
120 ^v	134	138 ^r	89	137. De aequalitate harum virtutum.
121 ^r	135	138 ^v	(90)	138. De sufficientia istarum virtutum. Quare enim non sunt duae ex parte aspectus sicut ex parte affectus ut essent quattuor.
121 ^r	136	139 ^r	(91)	139. De duratione et cessatione harum virtutum, et primo de caritate.
121 ^r	137	139 ^r	92	140. De illarum scil. fidei et spei evacuatione et primo de fide.
122 ^v	138	141 ^r	93	141. An (spes) debeat cessare et non esse in patria.
123 ^r	139	141 ^v	94	142. Quomodo (destruetur scientia).
10. DE CARDINALIBUS VIRTUTIBUS.				
123 ^v	140	142 ^v	95	143. An oporteat tales esse.
123 ^v	141	142 ^v	96	144. De origine earum et primo an sint homini a se vel pos-sint esse.
124 ^v	142	144 ^v	—	145. (An virtutes politicae possint et aliter quam per consuetudinem operandi obtineri, v. gr. ex puro Dei dono).
125 ^v	143	145 ^r	—	146. (Utrum qui habet caritatem, habeat omnes virtutes).
126 ^r	144	146 ^r	—	147. De subiecto harum virtutum. Utrum sint in parte animae irrationali vel rationali.
126 ^v	145	146 ^v	—	148. Utrum sint in ratione superiori vel inferiori.
126 ^v	146	147 ^r	—	149. De theologicis: utrum sint in superiori vel in inferiori ratione.
126 ^v	147	147 ^r	—	150. Utrum sint in aspectu rationalis potentiae vel in affectu.
126 ^v	148	147 ^r	—	151. (Utrum sint in aspectu speculativo vel practico).
127 ^r	151	147 ^v	—	152. De numero harum virtutum.
127 ^v	152	148 ^v	—	153. (De hoc quod Plotinus ponit quadriplicem virtutem scil. exemplarem, politicam, purgatoriam et purgati) quae sit harum differentia, et quomodo tot sunt, et quid sunt.
128 ^v	153	149 ^r	—	154. De duratione harum virtutum.
128 ^v	154	149 ^v	—	155. Quae sint propria obiecta harum virtutum et hoc tam in via quam in patria, et quae sint propriae operationes earum utrobique.
128 ^v	155	150 ^r	—	156. De his virtutibus utrum differant specie an non.
129 ^r	156	150 ^v	—	157. De ordine harum virtutum ad invicem.
129 ^r	157	150 ^v	—	158. De ordine harum virtutum ad theologicas virtutes.
11. DE DONIS.				
129 ^v	158	151 ^r	—	159. (<i>De sapientia</i>). Quae sit haec sapientia et quid. — Quomodo se habeat ad caritatem et theosebiam. — In qua potentia animae sit primo et quis actus eius proprius et obiectum proprium.
130 ^r	159	151 ^v	—	160. <i>De dono intellectus</i> .
130 ^r	160	152 ^r	—	161. De eius obiecto.
130 ^r	161	152 ^r	—	162. Quis sit intellectus qui est donum Spiritus Sancti et quid sit. — An sit unum obiectum eius primum an plura, et

W		M		
f.	q.	f.	q.	
				si aliquo modo plura, quod est principale — Quae sit actio respectu illius obiecti. Quomodo se habeat intellectus ad sapientiam et scientiam.
131 ^r	162	153 ^r	—	163. <i>De dono fortitudinis</i> , quomodo se habeat ad fortitudinem virtutem cardinalem.
131 ^v	163	154 ^r	—	164. <i>De dono consilii</i> . An sit donum Spiritus Sancti.
131 ^v	164	154 ^r	—	165. In qua potentia animae sit.
131 ^v	165	154 ^v	—	166. De consilio practico, an sit ipsa fortitudo, an sit donum separatum a fortitudine.
132 ^r	166	155 ^r	—	167. De propria actione consilii.
132 ^v	167	155 ^v	—	168. De differentia consilii ad prudentiam.
132 ^v	168	155 ^v	—	169. <i>De pietate</i> . Respectu cuius vel quorum dicitur.
		155 ^v	—	170. Quo istorum modorum dicatur donum. Utrum uno illorum vel aliquorum vel omnium.
133 ^r	169	156 ^v	—	171. <i>De dono scientiae</i> . Utrum distinguantur donorum limites.
133 ^v	170	157 ^r	—	172. Utrum scientia pertineat ad aspectum vel affectum.
134 ^r	171	157 ^v	—	173. Quid sit habitus iste qui dicitur scientia proprie.
134 ^r	172	157 ^v	—	174. De propria eius actione quae sit.
134 ^r	173	158 ^r	—	175. De proprio obiecto scientiae.
134 ^v	174	158 ^r	—	176. Quomodo se habet scientia ad prudentiam.
134 ^v	175	158 ^r	—	177. <i>De timore</i> . An timor servilis sit donum Spiritus Sancti.
135 ^r	176	158 ^v	—	178. An sit composibilis caritati.
135 ^r	177	159 ^r	—	179. Utrum usus huius timoris sit bonus vel malus.
135 ^v	178	160 ^r	—	180. De timore servili per comparisonem ad castum, quomodo differant.
136 ^r	179	160 ^v	—	181. De differentia casti timoris scil. initialis et finalis. Utrum differant specie vel secundum status divisos eiusdem speciei.
136 ^v	180	161 ^r	—	182. De utroque usu casti timoris et primo de usu initiali.
137 ^r	181	161 ^v	—	183. (Utrum incommutabilis iustitia permittit naturam amari).
137 ^r	182	162 ^r	—	184. De usu timoris casti principali.
137 ^v	183	162 ^v	—	185. De duratione timoris casti, an scil. manebit in patria.
137 ^v	—	162 ^v	—	186. De donis si permanebunt in patria vel non.
138 ^v	184	164 ^r	—	187. <i>De comparatione donorum ad invicem</i> : De sufficientia et numero.
139 ^r	185	165 ^r	—	188. De ordine donorum.
139 ^v	186	165 ^r	—	189. <i>De comparatione donorum ad virtutes</i> : An sint virtutes necne.
141 ^r	—	167 ^v	—	190. An virtutes sint materiales et praeiacentes ad dona.
12. DE VIRTUTIBUS GRATUITIS SECUNDUM QUOD TALES SUNT.				
141 ^v	187	168 ^r	—	191. An connexae sint.
142 ^r	188	168 ^v	—	192. De aequalitate virtutum. Si sunt aequales . . . quare magis est haec aequalitas attendenda in una persona quam in diversis.

<i>W</i>		<i>M</i>		
f.	q.	f.	q.	
142 ^v	189	169 ^r	—	193. De connexione cardinalium sive consuetudinalium virtutum secundum quod tales sunt praeter caritatem.
143 ^v	190	170 ^r	—	194. De istarum virtutum aequalitate.
143 ^v	191	171 ^v	—	195. De donis an sint connexa.
144 ^r	192	172 ^r	—	196. Quomodo possit dici, quod omnis qui est in caritate habeat donum intellectus (etc.).
144 ^r	193	173 ^r	—	197. Quomodo hoc esse possit (quod caritas est forma virtutum).
145 ^r	194	173 ^v	—	198. Quomodo ipsa sit aliarum forma.
145 ^v	195	173 ^v	—	199. An sit in peccatis habitualibus connexio sicut in virtutibus.

IV. Die Quellen der Tugendlehre

1. Theologische Quellen

Unter den theologischen Quellen nehmen bei Kilwardby die Hl. Schrift und die Glossen zur Hl. Schrift einen hervorragenden Platz ein.

Bei den Vätertheologen, die als Autoritäten herangezogen werden, steht Augustinus deutlich an erster Stelle. Weiterhin zitiert er Gregor den Großen und den hl. Hieronymus.

Zu den weiteren Theologen, auf die sich Kilwardby stützt, zählen Papst Innozenz III., Isidor von Sevilla, Beda Venerabilis, Johannes Damascenus, Hrabanus Maurus, Anselm und Eadmer von Canterbury, Hugo von St. Viktor, Bernhard von Clairvaux, der Magister Petrus Lombardus, Alexander von Hales und Bonaventura.

Aufschlußreich nicht zuletzt für die Datierung des Sentenzenkommentars ist die Verbindung zu Bonaventura. Sehr viele Quaestiones bei Kilwardby weisen große Ähnlichkeit mit den entsprechenden Quaestiones im Sentenzenkommentar Bonaventuras auf, besonders die Quaestiones 7, 14, 40, 44, 56, 59. In Quaestio 58 (Anm. 20) konnte ich sogar ein wörtliches Zitat nachweisen.

2. Profanliteratur

Die Verarbeitung der Profanliteratur bezeugt auf ihre Weise den früheren Magister artium in Paris. Zu den recht häufig zitierten Autoren gehören Aristoteles (besonders dessen *Nikomachische Ethik*), Cicero, Eustratius (den Kommentator der *Nikomachischen Ethik*), Plotin in der Überlieferung des Macrobius und Boethius. Papias Vocabulista ist mit einem Zitat vertreten.

Wie schon Callus¹ für *De ortu scientiarum* bewiesen hat, stand Kilwardby die *Nikomachische Ethik* in der Übersetzung von Robert Grosseteste zur Verfügung.² Allerdings benutzte er auch weiterhin die *Ethica Vetus*. Für die *Meta-*

¹ D.A. Callus (s. Abschnitt II, Anm. 13) S. 201–209. Für die Benutzung des Ethik-Kommentars des Eustratius s. A. Pelzer (s. Abschnitt II, Anm. 13).

² Nach den neuesten Forschungen R.A. Gauthiers (*Ethica Nicomachea*, Praefatio, Aristot. lat. XXVI, fasc. 1, Leiden 1974, S. XVI ff., LVIII ff., CLII ff.) kann man davon ausgehen, daß sich die Übersetzung der *Nikomachischen Ethik* aus dem Griechischen ins Lateinische in drei Phasen vollzogen hat. Die älteste Übersetzung, die noch aus dem 12. Jh. stammt, enthält die Bücher II und III. Sie erhält alsbald den Namen *Ethica Vetus*, weil zu Beginn des 13. Jh. eine weitere Übersetzung entsteht, von der lediglich Buch I und einige Fragmente uns überliefert sind. Buch I erscheint im Unterschied zu den Büchern II und III unter dem Namen *Ethica Nova*. Schließlich übersetzt Robert Grosseteste um die Mitte des

Aristoteles latinus *Ethica Nicomachea*

R. Kilwardby	Transl. Lincolnensis (rec. pura)	Transl. Lincolnensis (rec. recognita)	Transl. antiquissima (ethica vetus) et Transl. antiquior (ethica nova)
1. Quaestio 1, lin. 41–42: habitus <i>voluntarius</i>	1106b 36 (ed. Gauthier, 171): habitus <i>electivus</i>	1106b 36 (ed. Gauthier, 404): habitus <i>electivus</i>	1106b 36 (ed. Gauthier, 14): habitus <i>voluntarius</i>
2. Quaestio 28, lin. 12: temperantia et intemperantia	1118a 24 (ed. Gauthier, 197): temperantia et intemperantia	1118a 24 (ed. Gauthier, 427): temperantia et intemperantia	1118a 24 (ed. Gauthier, 45): castitas et incontinentia
3. Quaestio 30, lin. 6–7: finem aliquem <i>studiosum</i>	1140a 29–30 (ed. Gauthier, 257): finem aliquem <i>studiosum</i>	1140a 29–30 (ed. Gauthier, 481s): finem aliquem <i>studiosi</i>	
4. Quaestio 30, lin. 25–26: cum ratione <i>vera</i> circa humana <i>bona</i> operativus	1140b 20–21 (ed. Gauthier, 258): cum ratione <i>vera</i> circa humana <i>bona</i> operativum	1140b 20–21 (ed. Gauthier, 482): cum ratione <i>verum</i> circa humana operativum	
5. Quaestio 40, lin. 23: <i>sustinet</i> et timet	1115b 18 (ed. Gauthier, 192): <i>sustinet</i> et timet	1115b 18 (ed. Gauthier, 422): <i>sustinet</i> et timet	1115b 18 (ed. Gauthier, 38): <i>suffert</i> et timet
6. Quaestio 40, lin. 138: <i>ad</i> invicem	1108b 34 (ed. Gauthier, 176): <i>ad</i> invicem	1108b 34 (ed. Gauthier, 408): <i>ab</i> invicem	
7. Quaestio 40, lin. 139: <i>Ad</i> medium	1108b 35 (ed. Gauthier, 176): <i>Ad</i> medium	1108b 35 (ed. Gauthier, 408): <i>Certo</i> medium	

Aristoteles latinus *Metaphysica*

R. Kilwardby	Transl. Iacobi sive vetustissima	Transl. composita sive vetus	Transl. anonyma sive media
Q. 36, lin. 38: <i>Arbitramur</i> scire omnia sapientem sicut convenit.	982a 8–9 (ed. Vuillemin-Diem, 8): <i>Arbitramur</i> autem primum scire maxime omnia sapientem sicut convenit.	982a 8–9 (ed. Vuillemin-Diem, 91): Primum itaque sapientem omnia maxime scire sicut debet accipimus.	982a 8–9 (ed. Vuillemin-Diem, 9): Primum itaque sapientem omnia maxime scire, sicut debet, accipimus.

physik stützte er sich noch auf die *Translatio Iacobi Venetici* (Transl. vetustissima). Wegen der besonderen Bedeutung dieser Quellen für den Sentenzenkommentar sowie für die Bestimmung seiner Abfassungszeit füge ich ein Verzeichnis der Belegstellen an.

13. Jh. die *Nikomachische Ethik* vollständig ins Lateinische. (S. zu diesem Problem G. Wieland, *Ethica – Scientia practica, Die Anfänge der philosophischen Ethik im 13. Jahrhundert*, Münster 1981, S. 34).

V. Die Textüberlieferung der Tugendlehre

Die Methodenreflexion der letzten zwanzig Jahre im Gesamtbereich der Editionen hat gezeigt, daß es auf die Frage, wie eine Edition aussehen und was sie sichtbar machen soll, keine allgemeine Antwort gibt.¹

„Die meisten Überlegungen über den Weg zur rechten Edition gehen von Karl Lachmann (1793–1851) aus, von seinen Ausgaben und von den in ihnen vertretenen Prinzipien.“² Es ist indes zu bedenken, daß die Lachmannschen Prinzipien ganz bestimmte Überlieferungsverhältnisse voraussetzen. Diese Voraussetzungen sind:

1. „Die Überlieferung muß geschlossen sein; d.h. am Anfangspunkt der für uns überschaubaren Tradition muß ein einziger, fest umrissener Archetypus stehen.

2. Die Überlieferung muß ausschließlich vertikal verlaufen, jeder Abschreiber darf nur den Text einer einzigen Vorlage wiedergeben.

3. Die Verwandtschaft der an der Überlieferung beteiligten Handschriften muß auf Grund einwandfrei erkannter Fehler bestimmt sein.

4. Die an der Überlieferung beteiligten Schreiber müssen mit dem Vorsatz gearbeitet haben, den Wortlauf ihrer Quelle getreu wiederzugeben. Es darf keine unberechenbaren Sprünge zwischen Vorlage und Abschrift geben.“³

Die Intentionen Lachmanns hat Maas in seiner beinahe zu kanonischem Ansehen gelangten „Textkritik“⁴ so zusammengefaßt: „Aufgabe der Textkritik ist Herstellung eines dem Autograph (Original) möglichst nahekommenden Textes (constitutio textus).“⁵

In die Methodendiskussion der letzten Jahre ist nun vor allem die grundsätzliche Frage eingeführt worden, „ob die Rekonstruktion des Originals nicht nur eine Möglichkeit der editorischen Arbeit darstellt, das ebenso Wichtige, viel-

¹ Einen guten Überblick über den gegenwärtigen Stand der Diskussion von Editionsproblemen erhält man durch: *Texte und Varianten, Probleme ihrer Edition und Interpretation*, hrsg. von G. Martens und H. Zeller, München 1971; *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte*, Kolloquium der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn 26.–28. Februar 1973, hrsg. von L. Hödl und D. Wuttke, Boppard 1978.

² H. Fuhrmann, *Überlegungen eines Editors*, in: *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte* (s. Anm. 1) S. 1–34, hier S. 11.

³ K. Stackmann, *Mittelalterliche Texte als Aufgabe*, in: Festschrift für J. Trier zum 70. Geburtstag, Köln 1964, S. 240–267, hier 246 f.

⁴ P. Maas, *Textkritik*, Leipzig 4 1960.

⁵ Ebd. S. 5.

leicht sogar das Wichtigere damit jedoch verdeckt wird, nämlich die Darstellung und Interpretation der Überlieferungsgeschichte eines Textes.“⁶

Im Unterschied zum rekonstruktionsmethodischen Ansatz von Lachmann bis Maas, der den Blick auf die Wiederherstellung des verlorengegangenen Originals richtet, tritt im überlieferungskritischen Ansatz die Textgeschichte in den Mittelpunkt des Interesses. „Die Textgeschichte wird damit auch zum Gegenstand der Edition.“⁷

Die Verschiedenheit beider Ansätze wird deutlich in der Wertung der historischen Einzelhandschriften. „Die Textkritik“ im Sinne von Lachmann und Maas „ist an einer Handschrift nur hinsichtlich ihrer Wegweiser-Funktion zurück zum Autortext interessiert. Ihr Wert wird taxiert nach dem Grade ihrer Fähigkeit, den authentischen Text zu bezeugen. Die stemmatologische Betrachtungsweise verhält sich ähnlich. Sie achtet nur auf die ‚genealogischen‘ Varianten. Die überlieferungskritische Methode hingegen nimmt die Handschriften in ihrem Zeugnischarakter für sich selbst: als einmalige Ausformungen eines durch einen Schreiber vom Autor zum Publikum vermittelten Textes.“⁸

Die Frage, ob bei der Edition der Tugendlehre Kilwardbys der rekonstruktionskritische oder der überlieferungskritische Ansatz methodisch zum Zuge kommen soll, läßt sich m.E. eindeutig beantworten. Ich sehe in der Überlieferung dieses Textes alle von Lachmann aufgestellten Bedingungen erfüllt und kann daher bei der Rekonstruktion des Textes nach den von Maas beispielhaft aufgestellten Regeln verfahren.

Die kritische Edition der Tugendlehre Kilwardbys beruht auf der vollständigen Kollationierung aller uns heute bekannten Textzeugen. Hunderte von Beispielen zeigen, daß keiner der drei Zeugen M, V, W von einer erhaltenen oder ohne seine Hilfe rekonstruierbaren Vorlage abhängt. Keiner der drei Zeugen kann eliminiert werden. Wir haben es also mit einer gespaltenen Überlieferung zu tun, die nur so entstanden sein kann, daß von einer Vorlage zwei oder mehr Abschriften gemacht wurden. Die Vorlage, bei der die erste Spaltung begann, nennen wir den Archetypus. „Der Text dieses Archetypus ist frei von allen nach der Spaltung entstandenen Fehlern, steht also dem Original näher als der Text aller Zeugen.“⁹

Von entscheidender Bedeutung für die Aufgabe der Textkritik, also für die

⁶ W. Höver, *Zum Stand der Methodenreflexion im Bereich der altgermanistischen Editionen*, in: *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte* (s. Anm. 1) S. 131–142, hier S. 131.

⁷ G. Steer, *Stand der Methodenreflexion im Bereich der altgermanistischen Editionen*, in: *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte* (s. Anm. 1) S. 117–129, hier S. 122.

⁸ Ebd. S. 122.

⁹ P. Maas (s. Anm. 4) S. 6.

Rekonstruktion desjenigen Textes, für den der Autor selbst (und nicht die Abschreiber) verantwortlich ist, ist die Beschränkung auf den sogenannten „Kern-text“.¹⁰ Der Kerntext ist der Text, um den wie um einen Kern die späteren Zusätze und Korrekturen der Textüberlieferung hinzugetreten sind. Die Textkritik wird bei der Suche nach stemmatisch verwendbaren Lesarten und Fehlern die Genealogie späterer Zusätze und Korrekturen kaum aufklären können und muß sich auf die Aufhellung der Geschichte des Textes, der am Beginn der uns durch erhaltene Zeugen zugänglichen Textüberlieferung steht und somit frei von späterer Bearbeitung ist, beschränken. „Anfällig“ für derartige Textbearbeitungen sind vor allem Stellen, an denen früheren Schreibern um eines leichteren Verständnisses willen Glättungen wünschenswert erschienen. Mit Recht dürfen daher die jeweilige „lectio difficilior“ bzw. „lectio brevior“ als die wohl authentischen vorgezogen werden. Alle für die Edition der Tugendlehre verfügbaren Zeugen, also M, V und W, weisen solche Bearbeitungen auf und führen so zur Überlagerung von Kerntext und Zusätzen, was die Entwirrung der Abhängigkeitsverhältnisse erschwert und oftmals vorschnell und unbegründet die Befürchtung aufkommen läßt, in der Textüberlieferung sei das „Gespenst der Kontamination“ (Rudolf Kassel) umgegangen, die einen für die Aufklärung der Überlieferungsgeschichte eines Textes hoffnungslosen Zustand darstellt. Wendet man aber die Unterscheidung von Kerntext und Zusätzen an, so können Sonderlesungen einzelner Zeugen und auch gemeinsame Lesungen zweier Zeugen, sofern sie als Zusätze oder Korrekturen aufzufassen sind, die stemmatisch relevanten Beobachtungen am Kerntext nicht beeinträchtigen. Im Bereich der Zusätze versagt strenge Stemmata. Auch widerspricht es dem Stemma für den Kerntext nicht, wenn sich für die Zusätze andere Deszendenz feststellen ließen.¹¹

Was nun die erste Forderung der Textkritik, die Geschlossenheit der Überlieferung, angeht, so ist zunächst auf die offenkundige Einheitlichkeit des Kerntextes hinzuweisen, die durch die Annahme eines Archetypus am leichtesten zu erklären ist. Diese Annahme kann durch folgende Fehler im Archetypus weiter

¹⁰ Diesen Terminus hat V. Richter in die Textkritik eingeführt; siehe dazu V. Richter SJ, *Zur Texttradition von Duns' Scotus Ordinatio*, in: Zeitschr. f. kath. Theologie 103 (1981) 446–456, hier 446 f.

¹¹ Hinsichtlich der Apparategestaltung verbleibt dem Editor stets ein gewisser Spielraum. So braucht er sich m.E. nicht unbedingt auf die Wiedergabe von Varianten im strengen Sinne (Variantenträger) zu beschränken, sondern kann durchaus eine Auswahl von Zusätzen und Korrekturen in den Apparat aufnehmen. Dies gilt im vorliegenden Fall ganz besonders für den Zeugen M, der eine ganze Reihe von z.T. längeren Zusätzen am Rand, aber auch im Textfeld enthält. Die stemmatischen Überlegungen werden dadurch aber nicht außer Kraft gesetzt. Die Begründung der Textkonstitution steht in der Einleitung der Edition und ist nicht dem kritischen Apparat zu entnehmen.

begründet werden, die der gesamten Texttradition vererbt worden sind¹²:

1. Q. 1, lin. 199: *dicendum corr., om.* MVW
2. Q. 4, lin. 47: *aliter corr., a se* MVW
3. Q. 6, lin. 43: *symbolo corr., summo bono* MVW
4. Q. 17, lin. 74: *alterius corr., om.* MVW
5. Q. 26, lin. 258: *convertitur corr., om.* MVW
6. Q. 28, lin. 113: *secundum corr., om.* MVW
7. Q. 42, lin. 140: *incorporali corr., corporali* MVW
8. Q. 42, lin. 143: *Conditore corr., om.* MVW
9. Q. 53, lin. 3: *non corr., om.* MVW
10. Q. 53, lin. 63: *tanto corr., om.* MVW
11. Q. 55, lin. 69: *dicitur caritas a Paulo corr., dicit caritas Paulus* MVW
12. Q. 57, lin. 204: *similiter corr., simpliciter* MVW
13. Q. 58, lin. 12: *dona corr., virtutes* MVW
14. Q. 58, lin. 61: *alia corr., om.* MVW
15. Q. 61, lin. 33: *unam corr., omnes* MVW
16. Q. 61, lin. 43: *similis corr., simul* MVW

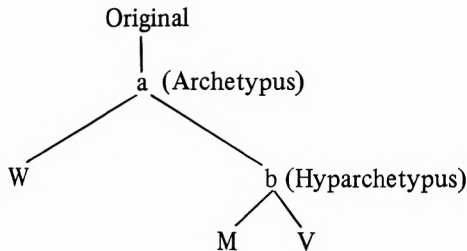
Auch die aus den Prinzipien Lachmanns abzuleitende Forderung, die Verwandtschaft der an der Überlieferung beteiligten Zeugen zu bestimmen, ist in unserem Falle zu erfüllen. Ich meine, daß in der Tugendlehre Kilwardbys der typische Fall einer zweifachen Hauptsplaltung der Tradition vorliegt. Die Zeugen M und V zeigen an folgenden Stellen gemeinsame Fehler (Bindefehler) gegenüber dem Zeugen W, die die Annahme einer gemeinsamen Vorlage (b) nahelegen, von der W nicht abhängt:

1. Q. 6, lin. 136: *assensum W, sensum* MV
2. Q. 38, lin. 87: *trinitate W, veritate* MV
3. Q. 38, lin. 180: *voluntatem W, dilectionem* MV
4. Q. 43, lin. 23: *considerare W, conservare* MV
5. Q. 48, lin. 44: *considerose W, considerare* MV
6. Q. 54, lin. 165s: *ultimum . . . finem W, om. (hom.)* MV
7. Q. 56, lin. 128: *audet W, studet* MV
8. Q. 57, lin. 75: *utrum W, utrumque* MV
9. Q. 57, lin. 128: *a malo W, om.* MV
10. Q. 57, lin. 199: *exempla W, exsistentia* MV
11. Q. 58, lin. 13: *realiter cum W, relatum* MV
12. Q. 58, lin. 79: *praeceptum W, praeceptis* MV
13. Q. 58, lin. 131: *materiales W, naturales* MV
14. Q. 58, lin. 138: *cultus W, titulus* MV
15. Q. 58, lin. 288: *radicatur W, reducat* MV

¹² Wie schon E. Gössmann in der Einleitung ihrer Edition (s. Abschnitt III, Anm. 6, hier S. 15*f.) festgestellt hat, weisen die Handschriften unterschiedslos einige anstößige grammatische Konstruktionen und Formen auf, die ich jedoch ebenfalls nicht korrigiert habe: Q. 1, lin. 84s; Q. 4, lin. 30; Q. 12, lin. 37 und 81s; Q. 15, lin. 27s; Q. 22, lin. 214s und 256s; Q. 25, lin. 26; Q. 30, lin. 35; Q. 31, lin. 14s; Q. 34, lin. 10 und 53; Q. 38, lin. 76 und 132; Q. 45, lin. 83 und 91; Q. 46, lin. 53; Q. 58, lin. 12, 108, 109, 181s; Q. 61, lin. 189; Q. 62, lin. 76.

16. Q. 58, lin. 366: Bernardi W, responderi MV
 17. Q. 58, lin. 382: dona W, dicta MV
 18. Q. 59, lin. 31: credit W, non credit MV
 19. Q. 59, lin. 39: omnes W, communes MV
 20. Q. 59, lin. 53: castitas W, caritas MV
 21. Q. 59, lin. 89s: obscuritas . . . et¹ W, om. (hom.) MV
 22. Q. 61, lin. 104: cardinalium . . . virtutum² W, om. (hom.) MV

Die Abhängigkeit der Zeugen in bezug auf den Kerntext kann demnach stemmatisch so veranschaulicht werden:

W und b (= M, V) stellen somit die eigentlichen Variantenträger dar, aus denen der Archetypus a hergestellt wird. Diesen haben wir vor uns, wenn W und b (= M, V) übereinstimmen. Variieren sie, können beide Lesungen die des Archetypus sein. Nur die Lesarten von W und b (= M, V) stellen im strengen Sinne Varianten dar, die im Variantenapparat verzeichnet werden müssen. Dagegen sind Sonderlesungen von M oder V für den Zweck der Rekonstruktion des Textes größtenteils wertlos und sind daher aus dem Variantenapparat des kritischen Textes auszuschließen.

Auf diese erste Teilaufgabe der Textkritik, der Recensio, also der Feststellung dessen, was als überliefert gelten muß oder darf, folgt die Examinatio, die Prüfung sowohl der einheitlichen wie der variierenden Überlieferung auf Originalität. Erweist sich die einheitliche Überlieferung als wenigstens erträglich, so ist sie als original anzusehen; erweist sie sich als verdorben, so muß sie durch Divinatio geheilt werden.

Bei der zweigespaltenen Überlieferung, wie in unserem Falle, führt die Recensio oft auf zwei Varianten, W einerseits, b (= M, V) andererseits. Die Examinatio hat festzustellen, ob eine der beiden oder ob keine der beiden original ist. Der typische Fall ist, daß sich eine der beiden Varianten als Fehler verstehen läßt. Sind beide Varianten als Fehler anzusehen, wurden sie entweder durch gleiche Lesung des Archetypus hervorgerufen, oder es liegt ein Fehler bereits im Archetypus vor. In diesem Falle muß versucht werden, den Text durch Divinatio zu heilen.

Diese Methode der Variantenprüfung, die noch gar nicht so lange anerkannt ist, läßt eine weitere Charakterisierung der Textzeugen als zweitrangig erscheinen. Insbesondere sind aus der Fehlerhäufigkeit eines Zeugen keine Folgerungen zu ziehen hinsichtlich seiner Fähigkeit, mit seiner Hilfe den vermutlich originalen Text zu rekonstruieren.¹³ Die Methode, der ältesten, der vollständigsten, der besten Handschrift zu folgen, ist völlig willkürlich, als ob nicht jeder Abschreiber irren könnte. Es gibt, wie Maas¹⁴ sagt, „überhaupt nicht ‚gute‘ und ‚schlechte‘ Zeugen, sondern nur abhängige und unabhängige, d.h. Zeugen, die von erhaltenen (oder ohne sie rekonstruierbaren) abhängig oder unabhängig sind.“

Methodisch gerechtfertigt ist dagegen der Versuch, auf der Grundlage von geklärten Verwandtschaftsverhältnissen zwischen den Textzeugen die Rekonstruktion des Archetypus bzw. des Originals zu betreiben. Dabei darf keine Lesart irgendeines Zeugen ungeprüft verworfen werden.

¹³ Im vorliegenden Fall ist es so, daß W insgesamt die wenigsten Fehler aufweist, M wohl die meisten, wobei ihm V an Fehlerhaftigkeit kaum nachsteht. Besondere Erwähnung verdienen die zahlreichen Zusätze und Korrekturen in M, die sich sowohl marginal wie auch bereits im Textfeld eingearbeitet finden. Zur weiteren Charakterisierung der Handschriften verweise ich auf die Edition der Christologie (s. Abschnitt III, Anm. 6, S. 11*–15*).

¹⁴ P. Maas (s. Abschnitt V, Anm. 4) S. 31.

Quaestiones

SIGLA CODICUM MANUSCRIPTORUM

M = Oxford, Merton College L. 1.3 (Coxe 131)

V = Città del Vaticano, Bibl. Apost. Vat., cod. Vat. Ottob. lat. 161

W = Worcester, Chapter Library of Worcester Cathedral F 43

QUAESTIO 1

Q.1

De fide quoad ipsum habitum secundum se ut et innotescat eius definitio, primo quaeritur in qua parte animae sit primo, scilicet utrum in cognitiva vel affectiva.

Quod in cognitiva, videtur per obiectum eius quod est verum. Sicut enim bonum est obiectum affectivae et habituum eius, sic verum cognitivae et habituum eius.

Item per usum. Usus enim eius est credere, secundum quod dicit Augustinus *De praedestinatione sanctorum*¹ quod „credere est cum assensione cogitare.“ Huiusmodi autem actus ad cognitivam spectant.

Item per fidei praemium quod est visio. Visio enim est virtutis cognitivae et in eadem potentia debet dos praemii succedere, in qua praecessit virtus quae meruit illam.

Item per habitus in genere similes, cuiusmodi sunt scientia et opinio. Dicit enim Hugo *De sacramentis* lib. I par. 10 cap. 2²: „Si quis plenam ac generalem definitionem fidei assignare voluerit, dicere potest fidem esse certitudinem quandam animi de rebus absentibus supra opinionem et infra scientiam constitutam.“ Quia ergo in eadem potentia videntur esse debere extremi habitus et medius, scientia vero et opinio sunt in cognitiva, et fides ibidem erit, ut videtur.

Ex his sequitur dubitatio alterius quaestionis.³ Quia ex dictis videtur quod non sit fides virtus meritoria, quia meritum et virtus in cognitiva non consistit in affectiva. Ipsa enim sola libera est in sua actione.

Quod autem virtus in affectiva sit universaliter, patet per Augustinum *De civitate Dei* lib. XV cap. 23⁴: „Definitio brevis et vera virtutis est ordo amoris.“ Et constat quod amor est in affectiva; sed in quo amor, et ordo eius. Idem dicit in eodem lib. XIX cap. 1⁵ quod virtus est ars vivendi. Et constat quod haec est

2 vel VW, vel in M 5 eius VW, eius et M 7 credere VW, credere sive assentire M
9 cognitivam spectant VW, cognitionem spectant vel ad cognitivam pertinent M 15 fidei
MV, om. W 16 absentibus VW, exsistentibus M 17 Quia V, Quid M, Quod W 24 sed

¹ Cap. 2, n. 5 (PL 44, 963).

² Hugo de S. Victore, *De sacram.* I, p. 10, c. 2 (PL 176, 330).

³ Robert Kilwardby, *In Sent.* II, q. „De gratia autem formali quaeritur consequenter an sit idem quod virtus vel non“ (cod. Worcester F 43, f. 78vb–79ra); cf. infra, lin. 51–54; cf. Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27 (ed. Grottaferrata I, 480–487).

⁴ Lib. XV, c. 22 (PL 41, 467; CSEL 40–II, 109; CCL 48, 488).

⁵ Ibidem, lib. XIX, c. 1, n. 1 (PL 41, 621; CSEL 40–II, 364; CCL 48, 657).

in affectu, quia est operativa. Idem *De moribus Ecclesiae catholicae*⁶: „Si virtus ad beatam vitam nos ducit, nihil omnino esse virtutem affirmaverim nisi solum amorem Dei.“

30 Ex his constat quod virtus universaliter in affectu est. Quare si fides est in aspectu, virtus non est. Quare tunc male definitur a Magistro⁷: „Fides est virtus qua creduntur invisibilia quae ad religionem veram pertinent.“

Contra. Quod sit in affectu, sic videtur. Habitus aspectus non potest homo reicere cum vult, sed habitum fidei potest, ergo non est habitus fidei in aspectu. Et ideo *Glossa*⁸ super illud *Gen.* 24 „Vocemus puellam“ etc.: „Fides voluntatis
35 est, non necessitatis.“

Item. Cum virtus theologica magis meritoria sit quam politica et ista universaliter sit affectus, et illa universaliter multo fortius, quia apud affectum est meritum.

40 Quod politica universaliter sit in affectu, patet per Aristotelem in fine I *Ethicorum*⁹ ubi dividit virtutes morales per oppositum contra intellectuales.

Item per eundem, lib. II¹⁰, ubi definit virtutem in communi quod sit „habitus voluntarius“ etc.

Item. Prudentia de qua minus videtur est ibidem. Quia idem dicit libro VI¹¹ quod prudentia est „habitus cum vera ratione circa humana operativus.“

45 Item Augustinus *De moribus Ecclesiae*¹²: „Prudentia est amor ea quibus adiuvatur ab his quibus impeditur, sagaciter eligens.“ Si autem prudentia est in affectu, cuius tamen actus est discernere, multo fortius et fides, licet eius actus sit credere vel assentire.

Item. Oppositum fidei est vitium affectus, scilicet infidelitas, et opposita
50 circa idem.

Quod autem fides sit habitus affectus meritorius et ita virtus, patet per prae-habita lib. II.¹³ Ibi enim ostensum est quod gratia formaliter gratificans virtus est in re. Et ibidem, dist. 26 cap. 4¹⁴, in littera ostenditur quod prima gratia est fides.

VW, sed et M 29 affectu *marg. corr.* W 31 creduntur VW, credimur M 36 quam VW, quam virtus M 43 idem VW, ibidem M 48 vel *marg. corr.* W 49 et VW, sed M

⁶ Lib. I, c. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

⁷ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 23, c. 2 (ed. Grottaferrata II, 141).

⁸ *Glossa interlinearis* in *Gen.* 24, 57 (apud Lyranum I, f. 82r); cf. Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 26, c. 4, n. 2 (ed. Grottaferrata I, 474).

⁹ *Ethica Nicom.* I, c. 13 (1103a 4–5).

¹⁰ Ibidem, II, c. 6 (1106b 36); transl. antiquissima (ed. Gauthier, 14).

¹¹ Ibidem, VI, c. 5 (1140b 20–21); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 258).

¹² Lib. I, c. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

¹³ Vide supra, not. 3.

¹⁴ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 26, c. 3 (ed. Grottaferrata I, 472s).

Item. Si virtus consistit circa difficile et arduum¹⁵ et difficile sit consentire 55
in id cuius nescitur ratio vel quod est contra rationem, videtur quod hoc vir-
tuosum sit. Sed hoc facit fides.

Item. Si amare summum bonum propter ipsum sit virtutis, cum idem sit
summum bonum et summum verum, consentire summo vero propter ipsum sine
ratione omni et visione virtutis erit. Sed hoc fidei est. 60

Item. Infidelitas est vitium, ergo fides virtus.

Ut autem pateat an sit virtus et in qua potentia primo, quaeritur quid in re et
essentia sit iste habitus qui nos habiles facit, potentes et promptos ad consen-
tiendum his quae non videntur, immo quae sunt contra rationem.

Responsio. Sicut supra¹⁶ habitum est quando quid sit gratia et quid virtus in 65
communi, determinabatur, animae rationali ex parte mentis semper praesens
est lex vel ars incommutabilis recte vivendi, quae etiam ab iniustis et non recte
viventibus videtur et multoties aliquatenus amatur, etsi non ut oporteret ad
habendam iustitiam. Cum igitur haec ars cognita incipit amari ab ipsa mente sub-
dita sibi, coniungitur fortiter ipsa ars immota et immutabilis mentis aspectui et 70
facit ipsam illustrando quandam impressionem in affectu, qua sibi assimilatur
mentem totam non solum in affectu sed etiam in aspectu. Haec igitur assimilatio
passio in affectu commorans conservata ex praesentia imprimentis est habitus
mentis secundum affectum et ipsam potentem facit et habilem ad recte viven-
dum secundum artem inspectam. Et haec assimilatio passio vel impressio vel 75
illustratio spiritualis affectus virtutis habitus est et gratia formaliter gratificans.

Totum istud declaratum est superius¹⁷ mentem esse Augustini. Cui addo
quod dicit *De 83 quaestionibus* q. 82¹⁸, sic: „Omnis ista hominum iustitia quam
et tenere animus humanus recte faciendo potest et peccando amittere, non im-
primeretur animae nisi esset aliqua incommutabilis iustitia quae integra inveniretur 80
a iustis, cum ad eam converterentur, et integra relinqueretur a peccantibus,
cum ab eius lumine averterentur. Quae iustitia incommutabilis utique Deus est
nec eam porrigeret ad illustrandos ad se conversos, si res humanas non curaret.“

59 summo M, summe VW 66 determinabatur MV, determinabitur W 70–72 ipsa
. . . aspectu VW, *del. per va -cat M, loco istorum verborum marg. M legimus*: mens amans et
ab ea illustratur et ei secundum affectum conformat et ut ita dicam configitur et assimilatur
ei in veritate; ars autem ipsa cui adhaeretur manens omni modo immota et immutabilis, as-
simulat sibi mentem secundum affectum quandam impressionem ibi faciens spirituales per
quam fit haec assimilatio. 72 assimilatio VW, assimilatio vel impressio (*interlin.*) M
79 animus humanus V, omnis humanus animus M, omnis humanus W 89 Sicut MV,

¹⁵ Cf. Aristot., *Ethica Nicom.* II, c. 2 (1105a 9).

¹⁶ Vide supra, not. 3.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Q. 82, n. 2 (PL 40, 98; CCL 44A, 245).

Haec ergo ars vel lex recte vivendi communis est ad dirigendum totam homi-
 85 nis vitam in omnibus actionibus et passionibus et continet quasdam leges vel
 artes vel regulas speciales directivas in specialibus actionibus. Verbi gratia, hic
 est ars, lex vel regula recte amandi, item recte dividendi, item recte discernendi,
 appetendi, irascendi et huiusmodi. Ibi etiam est regula vel lex recte credendi et
 90 assentiendi his quae non videt, qua dirigi possit homo in credendo. Sicut enim ibi
 invenit mens quod summum bonum est propter se amandum, sic ibidem invenit
 quod summum verum est propter se credendum et eidem propter se etiam sine
 omni ratione assentiendum; quare etiam his quae sunt in eius Scriptura, scilicet
 in canone Sacrae Scripturae, per se assentiendum.

Si quis autem dicit: Quomodo constat mihi quod haec Scriptura sit edita a
 95 veritate summa, habet ibidem rationem qua hoc credat. Si enim vult sibi credi
 ab aliis in his quae illi nesciunt, et si ipse vult credere hominibus aliis in his quae
 non sunt salutifera, aut forte in his quae non sunt salutifera nisi corpori et non-
 numquam hominibus miseris et iniustis et paucis, quanto magis credendum est
 sanctissimis et iustissimis et quasi innumeris et de salutiferis spiritualibus. Ecce
 100 enim tot patriarchae, prophetae, apostoli etc. et omnes sancti a principio fere
 mundi testificantur, quoniam haec Scriptura est summae veritatis et non homi-
 nis vel angeli, sicut patet eam inspicienti, quia creberrime dicitur ibidem: Dicit
 Dominus, dicit Deus, dicit Iesus.

Constat igitur ex eadem arte recte credendi, quoniam haec Scriptura est
 105 summae veritatis editio. Patet etiam quod in illa arte universali incommutabili
 continetur ars specialis recte credendi sive assentiendi. Quando igitur mens ratio-
 nalis hanc legem apprehendit sed non assentit, nondum fit in ea habitus fidei.
 Sed ex crebra conversione aspectus ad illam potest fieri habitus in aspectu quo
 promptus et habilis fiat homo ad cogitandum de credendis. Quando autem
 110 humiliat se et convertit se ad illam per affectum et adhaeret illi arti vel legi per
 amorem, iam assimilatur illi mens tota secundum aspectum et affectum. Et ex
 hac adhaesione fit quaedam impressio vel illustratio in affectu quo ipse assi-
 muletur illi legi, et haec assimilatio vel impressio vel illustratio passio est habitus
 fidei, ut mihi videtur, quo mens prompta fit et habilis ad credendum. Quando
 115 autem affectus sic informatus est, inclin sibi aspectum tamquam dirigens ipsum
 et instruens et facit ipsum assentire ei quod non videt per aliquam rationem,
 immo quod videtur contra rationem. Unde videtur quod non incongrue sic
 describeretur fides habitus: Fides est quaedam spiritualis impressio passio facta
 in mente rationali ex parte affectus ab arte incommutabili recte credendi cui
 120 mens adhaeret per amorem, per quam ab affectu inclinatur aspectus ad assen-
 tiendum ei quod non videt.

Sic W 92 etiam W, in M, et V in eius VW, *om.* M 99 et¹ . . . et² VW, *om.* M
 102 eam inspicienti VW, inspicienti eandem M 107 fit VW, sit M 110 convertit MV,
 convertet W 115 autem VW, enim M 117 non MV, *om.* W 123 affectiva VW,

Ex his patet quid sit fides virtus secundum rem et in quo est primo, quia in affectiva, et quis eius usus sive actio, quia non solum assentire sed dirigere vel convertere aspectum ad consensum eorum quae non videntur. Quia tamen illa directio vel conversio aspectus ab affectu prout est fidei ordinatur ad consensum aspectus, ideo consensus dicitur usus vel operatio fidei, quia fides finaliter intendit consensum aspectus. Si quis tamen praecise vult dicere actum fidei, neque dicet tantum esse inclinationem vel conversionem vel directionem aspectus nec tantum assensum eius neque etiam coniunctum ex his, scilicet inclinationem vel conversionem ad assensum, quia totum hoc facit medium rationale, sed inclinationem vel conversionem aspectus ad consentiendum invisibilibus quae spectant ad religionem. 125 130

Patet etiam quid sit eius obiectum pro parte, quia verum invisibile ad religionem veram pertinens. Patet etiam unde meretur haec virtus, quia scilicet contra naturam rationis captivat rationem ut consentiat his quae non videt, et hoc propter summum verum per se sine ratione alia. 135

Ad primum obiectum¹⁹ dicendum quod verum potest considerari dupliciter, scilicet ut nude et pure verum vel ut verum salutiferum. Primo modo pertinet ad aspectum et est habitus eius tantum. Secundo modo non pertinet tantum ad aspectum sed ad affectum. Sicut enim vero assentimus, sic salutiferum appetimus. Unde quia consentitur tali vero non tamquam vero tantum sed tamquam vero salutifero, ideo pertinet tale verum ad affectum et habitum eius. Est enim obiectum aspectus ut inclinati et directi ab affectu. 140

Ad secundum²⁰ quod assentire vel credere est actus cognitivae. Sed illud praecise non nominat totum actum fidei virtutis, ut praedictum est²¹; sed assentire vel credere non viso nec intellecto per aliquam rationem ex inclinatione affectus est actus fidei et affectus, quia affectus inclinans aspectum facit ipsum assentire. Si autem vis dicere, ut communiter dicitur, assentire esse actum fidei virtutis, distinguendum est quod est assentire dupliciter, scilicet ex illuminatione aliqua ex parte virtutis apprehensivae prout assentimus principiis propter terminorum notitiam et conclusionibus propter media; et sic pertinet assentire ad cognitivam. Item ex attractu vel illectu vel conversione amoris existentis in affectu, et sic pertinet ad affectivam. Non tamen ita quod nomine consensus 145 150

affectu M 136 alia MW, aliqua V 143 ab affectu VW, ad affectum M 146 nec *arg.* W 150–151 terminorum VW, terminorum. Et nota quod totum hoc coniunctum opus est affectus, quia affectus est quasi coniunctum aliquo modo, quia aspectus est aliqui affectus et non excluditur ab illo, sicut habitum est supra, lib. II, q. 149 et 150 *arg. inf.* M

¹⁹ Supra, lin. 4–6.

²⁰ Supra, lin. 7–9.

²¹ Supra, lin. 104–121.

dicatur praecise actus fidei, sed quiddam a fide operatum per aliam actionem
155 mediam et ex coniunctis illis respectu obiecti veri potest totus actus fidei
cognosci, ut praedictum est.^{2 2}

Ad hoc quod opponit de Augustino dicente quod „credere est cum assensione
cogitare“^{2 3}, patet ex praedictis. Quia hoc aut dicit communiter de fide secun-
dum quod est communis ad fidem virtutem et non virtutem; aut si pertinet ad
160 fidem virtutem tantum, tunc vocat assentire actum fidei, quia illud est ultimum
quod fides intendit et ad quod visus eius principaliter ordinatur.

Ad tertium^{2 4} quod quia habitibus non meremur proprie sed actibus, ut habi-
tum est supra, lib. II dist. 27^{2 5}, ideo in quo est actio meritoria, in eodem sub-
sequi debet praemium illius meriti. Quia ergo assentire non viso prout est actio
165 fidei est in aspectu, ideo debet praemiari per visionem aspectus. Et est illa visio
non solum praemium aspectus sed aspectus pariter et affectus. Praemiatur enim
in videndo, quia se subdidit affectui consentiendo. Praemiatur etiam affectus in
eodem ut gaudeat de visione aspectus, quia ipse bene usus est aspectu ipsum
dirigens et convertens ad consensum non visi. Et est simile de dotibus corporis
170 et animae, quae sunt praemia corporis et animae: Corporis quia bene obseque-
batur animae, animae quia bene usa est corpore.

Ad quartum^{2 6} quod fides et opinio et scientia et huiusmodi nomina ad ani-
mam pertinentia universaliter aequivoca sunt, quia possunt stare pro naturalibus
potentiis et pro habitibus earum et pro usibus et pro obiectis. Aut igitur acci-
piuntur opinio, fides et scientia in sermone Hugonis pro habitibus vel pro acti-
bus. Si pro actibus, sic est fides in cognitiva et media inter opinionem et scien-
tiam, quia credere est medium inter opinari et scire. Et sic non est contra
praesentem determinationem: Tum quia nos loquimur de habitu fidei in quo fit

154 aliam VW, aliquam M 155 veri VW, veri perfici M 156 cognosci W, *om.* MV
161 eius M, est VW ordinatur MW, ordinatus V 162 quod VW, dicendum M
163–164 subsequi debet MV, debet subsequi W 170 et¹ animae M, *om.* VW 171 ani-
mae¹ VW, animae suae M corpore VW, corpore. Vel potest dici quod assentire non viso
prout actio fidei est in affectu, quia licet aspectus non habeat in se affectum, tamen e
converso affectus habet in se aspectum, quia aspectus excedens erga rem aspectam ut eam
sibi copulat affectus est. Unde affectus neque excludit a se aspectum omnino neque actio-
nem aspectus actio affectus. Unde assentire vel credere non excluditur ab amore, sed in eo
potius continetur. Visio quidem quae huic assensui redditur in praemio, non dicit nudum
intuitum sed intuitum gaudiosum vel potius gaudium ex visione. Unde visio ista principaliter
est merces affectus quam aspectus *marg. inf.* M 178 fit MV, sit W 181 est MV, est

^{2 2} Supra, lin. 122–132.

^{2 3} Vide supra, lin. 7–9.

^{2 4} Supra, lin. 10–12.

^{2 5} Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 5 (ed. Grottaferrata I, 483).

^{2 6} Supra, lin. 13–18.

primo, non de actu; tum quia credere illo modo non est praecisus actus fidei virtutis, ut praedictum est.²⁷

180

Si sumatur pro habitibus, distinguendum est adhuc, quia tunc fides aut dicit habitum ab aliquo medio rationali causatum, secundum quod dicit Boethius²⁸ quod „argumentum est ratio rei dubiae faciens fidem“, et sic est fides habitus medius essentialiter inter opinionem et scientiam, et secundum effectum etiam et secundum certitudinem et in virtute cognitiva cum illis. Aut sumitur pro habitu causato ab affectu et amore, et sic essentialiter habitus fidei non est (medius) illarum duarum, sed sic est fides media illorum habituum solum secundum effectum et secundum certitudinem. Secundum effectum, quia efficit in aspectu consensum credulitatis qui est medius inter opinari et scire. Secundum certitudinem, quia certior est fides opinione et minus certa quam scientia, sicut ibidem²⁹ dicit Hugo.

185

190

Hoc tamen sane intelligendum est. Non enim dicitur fides minus certa quam scientia ratione affectionis sed ratione cognitionis. Fortius enim adhaeret anima fidelis articulo fidei quam alicui conclusioni demonstratae. Citius enim istam negaret quam illum. Sed haec adhaesio est virtute amoris, non virtute alicuius medii rationalis. Et ideo dicit Hugo³⁰ quod fides est minor scientia cognitione, sed maior merito.

195

Hoc potest aliter dici sic. Cum quaeritur utrum fides sit certior vel scientia, et loquor de scientia quae est in via, (dicendum) quod duplex est certitudo, scilicet certitudo speculationis et adhaesionis. Quoad certitudinem speculationis potest aliqua scientia esse certior fide, quia potest aliquid ita sciri quod nullo modo potest ei dissentiri vel de eo dubitari, quod non est verum de aliquo articulo fidei. Quoad certitudinem adhaesionis certior est fides omni scientia huius vitae, quia vere fidelis neque argumento neque blandimento neque tormento etiam potest inclinari ut saltem ore tenus neget aliquem articulorum fidei. Et ex hoc solvitur quaestio quae solet super hac certitudine fieri.

200

205

Inde patet aliud quod solet quaeri, scilicet an idem possit esse scitum et creditum.³¹ Ex quo enim certitudo potest haberi de aliquo per ratiocinationem et iterum prius vel postea per inclinationem fidei ab amore summae veritatis, bene potest idem sciri et credi. Tamen nota quod duplex est scientia, scilicet viae et patriae. Scientia patriae non stat cum fide, sicut determinatur infra, dist. 26

Q.1.2

210

tunc W 186 affectu V, effectum MW 187 medius *corr.*, media MVW 199 dicendum *corr.*, *om.* MVW

²⁷ Vide supra, not. 22.

²⁸ In *top. Ciceronis* I (PL 64, 1048 C; ed. Orelli-Baiter V, 277).

²⁹ Hugo de S. Victore, *De sacram.* I, p. 10, c. 2 (PL 176, 330 et 331); vide etiam supra, lin. 13–16.

³⁰ Ibidem, I, p. 10, c. 2 (PL 176, 331).

cap. 3³², quia fidei cognitio aliquid imperfectionis habet, scientia patriae nihil;
et loquor totaliter de fide prout ponitur virtus. Scientia vero viae bene stat cum
fide circa idem. Quod enim primo creditur aliqua ratione philosophica, postea
215 potest habere assensum ex amore ipsius summae veritatis propter se ita ut etiam
crederetur sine ratione propositum et e converso. Verumtamen sciendum quod
sicut ad amandum Deum potest aliquis moveri propter ipsum summum bonum
vel propter aliquod bonum creatum, et non est caritas nisi moveatur principali-
ter ratione summi boni, similiter non est fides virtus cum assentit ex ratione
220 et ex amore summae veritatis nisi principaliter moveatur ab ipsa summa veri-
tate. Sicut enim caritate amaretur Deus, etsi nullum aliud bonum moveret ad
hoc, ita fide creditur ei et suae Scripturae, etsi nullum medium ratiocinationis
moveret ad hoc.

³¹ Cf. R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 24 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 201rab); cf. Alexander de Hales, *Summa theologica* III, p. 3, inq. 2, tr. 1, c. 3 (ed. Quaracchi IV, 1090–1092).

³² Infra, q. 24, praesertim lin. 152–155.

QUAESTIO 2

Q.2

Consequenter de habitu fidei informis quaeritur an sit virtus.

Quod sic videtur, quia directe opponitur vitio infidelitatis, et quod opponitur vitio, virtus est. Quod autem directe opponantur, patet ex effectibus contrariis.

Item. Habitus virtutum politicarum virtutes sunt, quamvis non informentur a gratia vel caritate, sicut patet ex doctrina philosophorum. Ergo multo fortius fides, quia sublimior est actus fidei et nobilius obiectum eius quam politicarum.

Contra. „Virtus est bona qualitas mentis qua recte vivitur et nemo male utitur“ etc.¹ Sed fide informi nemo recte vivit et multi male utuntur.

Item *De quantitate animae* cap. 29²: „Virtus est aequalitas vitae, undique rationi consentanea.“ Sed hoc non convenit fidei informi. Sicut enim rationi consonum est credere summam veritati super omnia propter ipsam, sic est consonum rationi amare summam bonitatem super omnia et propter ipsam et eidem in omnibus oboedire. Quod non facit fides informis, sed sola caritas. Non est ergo fides informis undique rationi consentanea.

Item. Si esset virtus, daemones essent virtuosi quia credunt, ut dicit Iacobus.³

Responsio. Dicitur virtus communiter et proprie. Communiter dicitur virtus, sive sit virtus perfecta sive imperfecta, proprie perfecta solum. Perfectam dico quae animam et hominem sufficienter quoad salutem rectificat et vigorat in agendo vel patiendo. Imperfectam quae quoad aliquid hoc facit, sed insufficienter. Huiusmodi sunt virtutes politicae et fides et spes et omnis virtutis habitus non informatus gratia et caritate.

Potest ergo fides informis dici virtus isto modo. Verumtamen adhuc distinguendum, quia fides alicuius articuli potest obtineri per aliquam ratiocinationem vel per amorem legis incommutabilis recte credendi, ut praehabitu est.⁴ Primo modo nullo modo est virtus nisi forte intellectualis, non autem theologica. Secundo modo est virtus imperfecta: Virtus, quia circa bonum, arduum et

1 quaeritur MW, arguitur V 12 et¹ *interlin.* W 19 quae VW, autem M 30 enim MV,

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 1, n. 1 (ed. Grottaferrata I, 480); haec definitio partim fundatur super verba Augustini, *Retract.* I, c. 9, n. 4 (PL 32, 597; CSEL 36, 42); *De lib. arbitrio* II, c. 19, n. 50 (PL 32, 1268; CSEL 74, 85); cf. Petrus Pictaviensis (Poitiers), *Sent.* III, c. 1 (PL 211, 1041).

² Augustinus, *De quant. animae* cap. 16, n. 27 (PL 32, 1050).

³ *Iac.* 2, 19.

⁴ *Supra*, q. 1, lin. 65–76.

difficile⁵ et quoddam seminarium vel exordium virtutis perfectae; imperfecta, quia insufficienter coniungit mentem arti recte credendi.

30 Rationes utrimque procedunt diversis viis excepto, ut mihi videtur, quod in
mihi habere virtutes politicas nec habitum informem fidei virtutis. Sed hoc
quod credunt articulos, aestimo non esse ex amore summae veritatis sed ex
ratione coniecturali vel scientiali. Credunt enim forte praeteritam passionem et
35 resurrectionem Christi et huiusmodi, quia praesentem viderunt et per effectum
multiplicem experti sunt. Credunt etiam futuram resurrectionem communem
et beatitudinem sanctorum, quia coniciunt, ex quo cetera quae credit Ecclesia,
verificata sunt, quod et illud verificabitur, vel per alias quasvis rationes.

etiam W 32 articulos VW, articulis M 36 coniciunt MV, *spat.* W 37 alias VW, ali-
quas M

⁵ Vide supra, q. 1, not. 15.

QUAESTIO 3

Q.3

Deinde quaeritur de eius origine, scilicet an sit naturalis an acquisita vel infusa.

Quod non sit naturalis, patet per hoc quod adest naturae iam constitutae et pro voluntate saepe derelinquitur. Quod non acquisita, quia habitus acquisiti sive intellectuales sive practici secundum Aristotelem in II *Ethicorum*¹ indigent tempore propter experientiam et usum. Sed fides aliquando subito accedit, sicut patuit saepe in praedicationibus Apostolorum.²

Item. Sicut se habet mens rationalis ad summum bonum quoad diligendum, sic ad summum verum quoad credendum; sed habitus dirigens ipsam in diligendo non potest haberi a natura nec ab acquisitione, ut ostensum est super secundum³; ergo nec habitus dirigens ipsam in credendo.

Contra. Quae audiendo et videndo novimus, eorum habitum habemus per acquisitionem doctrinae vel studii; sed fidem habemus audiendo, *Rom.* 10⁴: „Fides ex auditu“ etc., et Scripturas inspiciendo; ergo acquiritur nobis fides testimonio verbi et scripti.

Item. Virtutes politicas informes potest homo acquirere per assuefactionem in operando, ergo videtur quod et fidem informem, vel quare non.

Item. Cum maius sit acquirere gloriam quam fidem informem, cum homo per bonas operationes acquirat illam, potest, ut videtur, et istam.

Item. Homo credit aliquando amico in his quae sibi irrationabilia videntur, vel magistro, et hoc propter amorem quendam ad dicentem vel ad id quod dicitur. Si ergo talis habitus non sit infusus sed acquisitus, videtur pari ratione quod sit de fide informi secundum praetaxatum modum suae generationis, aut si fidei habitus infunditur, et talis notitiae habitus similiter infunditur, quod non videtur rationabile.

Responsio. Actus credendi aliquid aut inest animae per rationem aliquam

14 ergo VW, quare M 18 cum² VW, cum ergo M 19 acquirat VW, acquirit M 22
 pari . . . quod W, quod pari ratione MV 23 generationis MW, cognitionis V si MV, om.
 W 24 similiter infunditur MV, infunditur similiter W 32 crebram MW, creberrimam V

¹ Lib. II, c. 1 (1103a 14–17).

² E.g. *Actus Apost.* 2, 41.

³ Robert Kilwardby, *In Sent.* II, q. „De hoc quod suppositum est, scilicet quod affectus rationalis creatus non potest ex virtute naturali diligere Deum super omnia et propter ipsum omnia alia“ (cod. Worcester F 43, f. 81v–82r).

⁴ *Rom.* 10, 17.

vel lumen speculationis solius, et tunc est habitus acquisitus per humanum studium et adminiculum creaturae, a quo exseritur ille actus; aut inest per affectum inclinantem ad se aspectum et ita per illustrationem partis animae
30 activae. Et tunc habitus a quo exseritur, quoad aliquid potest acquiri, sed simpliciter non. Potest enim homo acquirere sibi aptitudinem quandam materiale ad suscipiendum habitum fidei per crebram articulorum meditationem et orationem et humiliationem cordis. Sed ipse habitus numquam imprimetur per humanam industriam vel per actionem creaturae sed solum per actionem legis incom-
35 mutabilis recte credendi et per eius illustrationem, qua datur menti illi legi firmiter adhaerere et ei conformari.

Ad primum contra⁵ dicendum quod ad fidem et eius assensum praeambulum est agnoscere quae credenda sunt, et hoc solum facit sermo per auditum et Scriptura per visum. Habitus autem unde provenit assensus, aliunde est. Alioquin
40 enim statim crederentur articuli fidei cum audirentur vel viderentur.

Quod autem dicis quod fides est ex auditu, dicendum quod ‚ex‘ potest sumi ordinaliter et tunc verum est, vel causaliter et hoc duobus modis, scilicet ita quod dicat circumstantiam causae verae constitutivae rei in esse vel causae sine qua non. Primo non est verum, secundo modo est. Similiter distinguendum si
45 dicatur quod fides est ex auctoritate Scripturae.

Ad secundum⁶ quod non est simile de virtutibus politicis et de fide, quia illae secundum quod huiusmodi non elevant hominem supra vires et legem naturae. Fides autem facit, quia contra rationem vel praeter rationem assentire facit constanter his quae non videntur.

Ad tertium⁷ dicendum quod homo virtuosus habet iam arrham gloriae et dispositionem perfectam ordinatam in illam, et ideo per virtutum opera acquirit illam. Sic non est de fide et natura subiacente, quia natura non potest supra limites proprios elevari nisi a superiori adiuta.

Quia ergo homo virtuosus habet adminiculum sufficiens quo acquirat gloriam,
55 sed homo sine fide non habet adminiculum sufficiens acquirendi fidem, ideo non sequitur quod opponit. Nec est aliquod adminiculum in tota creatura, quod sufficiat ad fidem obtinendam, quia haec est exordium totius gratiae spiritualis. Si autem cetera omnia essent paria praeter acquisitionem gloriae et acquisitionem fidei, sequeretur ratio. Verbi gratia, si maius est consequi gloriam quam

33 cordis VW, cordis et huiusmodi M	35 qua W, quae MV	38 agnoscere MV,
agnoscere quae sint W	43 vel MW, et etiam V	55 non ¹ MV, si W
58 et VW, et praeter (<i>marg.</i>) M	64 habitus MV, <i>om.</i> W	71 acquiruntur W, acquiritur MV

⁵ Supra, lin. 12–15.

⁶ Supra, lin. 16–17.

⁷ Supra, lin. 18–19.

fidem informem, et iste carens gratia potest consequi gloriam, ergo et potest 60
consequi fidem. Bene sequitur, sed minor est falsa.

Ad ultimum⁸ dicendum quod ille habitus dicitur acquisitus quem homo usu
naturalium et adminiculo alicuius extrinseci creati potest acquirere, sicut patet
decurrendo per omnes habitus intellectuales et practicos. Ille autem dicitur 65
infusus qui a sola incommutabili veritate seu bonitate per se imprimitur. Quia 65
igitur habitus fidei ab incommutabili veritate imprimitur, ut prius dictum est⁹,
ideo datus vel infusus desuper dicitur. Quia vero habitus quo fit fides per do-
centem vel amicum, etiam de his quae non videntur, et usu naturalium et ad-
miniculo creaturae imprimitur, ideo acquisitus dicitur. Adminiculo enim magiste-
rii vel amicitiae acquiritur in talibus assensus, et tam magisterium quam amicitia 70
humana industria acquiruntur.

⁸ Supra, lin. 20–25.

⁹ Supra, q. 1, lin. 111–114.

QUAESTIO 4

Q.4 Consequenter quaeritur utrum habitus fidei sive informis sive formatae sit unus vel plures.

Quod plures videtur. Quia Tullius in prima *Rhetorica* lib. II¹ dicit quod prudentiae tres sunt partes, scilicet memoria, intelligentia et providentia, penes
5 praeterita, praesentia et futura. Et istae videntur esse tres habitus. Quare cum fides sit praeteritorum, praesentium et futurorum, erit tres habitus.

Item. Sapientia et scientia sunt duo dona differentia penes aeterna et temporalia, et fides est de utrisque, ergo etc.

Item. Idem argui potest de sapientia et intellectu.

10 Item. Spes et timor sunt diversae species affectionum et hoc penes bona futura et mala, sed de utrisque est fides, quare etc.

Contra. Ab unitate obiecti primi et actus primi diiudicari debet habitus unus; sed habitus fidei habet unicum obiectum primum cui propter se et super omnia credit, scilicet summum verum, et unicum habet actum, scilicet assentire
15 summae veritati propter se et super omnia vel facere ei assentire; ergo fides est habitus unus.

Item. Sacramentum cui per se respondet, scilicet baptisma quod dicitur sacramentum fidei, est unicum, ergo et fides unica; dico secundum speciem.

Responsio. Fides secundum speciem unica est, sicut ostendit obiectum
20 primum unicum et actus eius unicus et idem modus se habendi ad omnia credibilia. In omnibus enim unum est motivum, scilicet obiectum primum quod est summum verum.

Ad primum² posset dici quod prudentiae partes sunt memoria, intelligentia et providentia, iuxta verbum Tullii, et non species. Verbum enim suum non vide-
25 tur cogere quod sint species.

Vel posset dici quod memoria, intelligentia et providentia possunt considerari ut sunt eiusdem obiecti, primo futuri, secundo praesentis, tertio praeteriti, et sic non sunt diversi habitus sed unus et idem in modo diversus.

Vel potest considerari ut sunt simul diversorum secundum diversas differen-
30 tias temporis; et tunc distinguendum prudentiam quod potest esse speculativa tantum et de genere virtutum intellectualium. Et sic videtur cadere in consideratione Tullii si quis respiciat eius definitionem quam ponit, quia dicit³ quod

4 scilicet V, *om.* MW 6 erit W, erunt MV 7 differentia M, *om.* VW 13 unicum V,
unum MW 30 distinguendum VW, distinguendum est M 32 dicit quod MV, *om.* W

¹ Cicero, *De inventione* II, c. 53, § 160 (ed. Stroebel, 147^b).

² *Supra*, lin. 3–6.

ipsa est bonarum malarumque rerum scientia. Et sic possunt intelligentia et memoria et providentia dici tres species habituum aequaliter se se respicientium. Et dico quod possunt dici tres habitus propter trina obiecta et trinum actum et trinum modum convertendi se super obiecta. Quia memoria non respicit nisi praeterita et per modum praeteritorum, intelligentia non nisi praesentia et per modum praesentium, providentia non nisi futura et per modum futurorum. Et dico quod aequaliter se se respiciunt, quia non est contemplationi secundum quod huiusmodi magis ratio praeponendi hanc quam illam vel tertiam. Sed haec diversitas in fide non est, quamvis credamus praesentia, praeterita et futura, sicut patet.

Si autem prudentia sit practica, sic est vere virtus. Et sic definitur ab Aristotele in VI *Ethicorum* cap. 6⁴ quod sit „habitus cum vera ratione circa humana bona operativus“, sed ista primo et principaliter respicit tantum futura quae in potestate illius sunt. Dicit enim ibidem Aristoteles, cap. 6⁵, quod „prudens totaliter est consiliativus. Consiliatur autem nullus de impossibilibus (aliter) habere neque non contingentibus ipsi agere.“ Potest tamen nihilominus secundo tractare et consiliari de praesentibus et praeteritis in quantum proficiunt ad futura quae in potestate nostra sunt expedienda. Si igitur prudentia activa considerat tam praesentia quam praeterita quam futura, ordine quodam facit hoc, et ita est una principalis virtus et habitus cui famulantur alii et ad quem ordinantur, sicut ars componendi terminos et ars syllogizandi ordinantur ad artem demonstrandi. Sed nihil horum invenitur in fide praesentium, praeteritorum et futurorum, immo in omnibus his unus est actus et modus agendi et unum primum obiectum necessarium ad omnia haec credenda.

Ad secundum⁶ dicendum quod scientia et sapientia diversa obiecta prima respiciunt et diversis actibus et modis agendi. Scientia enim temporalia respicit primo et hoc ad activam vitam dispensandam in illis et per modum necessarium vitae temporali. Sapientia vero aeterna respicit primo et hoc ad contemplativam vitam agendam per modum quendam conversandi supra tempus. Et non est sic de fide.

Per idem patet ad tertium⁷ et quartum⁸, et haec magis patebunt post.⁹

33 sic MW, sic patet quod V 39 contemplationi VW, contemplationis M 47 aliter
corr. sec. Aristot., a se MVW 51 praeterita quam² M, *om.* VW 53 syllogizandi MW,
allegandi V 57 obiecta prima MW, prima obiecta W 63 patet MV, debet W post
VW, in sequentibus per Dei gratiam M

³ Cicero, *De inventione* II, c. 53, § 160 (ed. Stroebel, 147^b).

⁴ Lib. VI, c. 5 (1140b 20–21); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 258).

⁵ Ibidem, c. 5 (1140a 30–31); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 257).

⁶ Supra, lin. 7–8.

⁷ Supra, lin. 9.

⁸ Supra, lin. 10–11.

⁹ Infra, qq. 36–38 et 49–56.

QUAESTIO 5

Q.5

De obiecto fidei primo quaeritur an sit complexum vel incomplexum.

Quod incomplexum videtur. Quia haec est regula in theologicis virtutibus quod idem est unicuique earum obiectum et finis. Et causa est, quia immediate dirigunt in Deum qui est finis universalis omnium; sed finis fidei est verum in-
5 complexum, scilicet primum et summum verum; ergo etc.

Item. Circa idem est fides in via et visio in patria; sed visio in patria est circa incomplexum, ut prius¹; quare fides in via non erit nisi circa illud idem.

Item. Sicut habetur lib. I *Sententiarum* dist. 41 in fine²: Non diversa sed eadem credimus nos et antiqui iusti, ergo si fides est veri complexi, idem com-
10 plexum credimus. Sed illi crediderunt Christum nasciturum et moriturum, ergo et nos credimus ipsum nasciturum et moriturum, quod falsum est. Oportet igitur, ut videtur, quod res credita in qua convenimus sit ipsa nativitas et mors, et non aliquod verum complexum.

Vel sic formetur: Si fides est veri complexi, cum diversa vera complexa sint
15 haec: ‚Christus morietur‘, ‚Christus mortuus est‘, sequitur quod aliam fidem habeamus nos quam antiqui habuerunt de morte eius, hoc est articulum alium de Christi morte credimus.

Contra. Fides facit assensum, et per hunc actum respicit obiectum; sed iste actus non debetur vero incomplexo.

20 Item. Discurre per omnes articulos fidei, et omnes continent veritatem complexam, ergo etc.

Item. Si idem est scibile et credibile etiam in articulis fidei, ut praehabitu est³, quamvis nondum omnes sciamus, cum scientia non cadat nisi circa com-
plexum, nec fides.

25 Responsio. In visione corporali duplex est obiectum, scilicet lux et color. Et lux est primum obiectum visus motivum et informativum visus ad videndum et coloris ut videatur. Color autem est secundum obiectum, non dico secundarium; et est color obiectum materiale terminans visionem. Unum ergo est moti-
vum et reliquum terminativum, utrumque tamen obiectum, quia utrumque
30 videtur, sed lux per se ipsam et color per lucem. Simile est in visione sive cogni-

1 vel VW, an M 3 idem . . . earum VW, unicuique illarum idem est M 19 debetur . . .
incomplexo VW, debetur nisi vero complexo M 20 Discurre W, Discurrere MV 32 et²

¹ Supra, lin. 4–5.

² Petrus Lombardus, *Sent.* I, d. 41, c. 3, n. 4 (ed. Grottaferrata I, 293).

³ Supra, q. 1, lin. 207–223.

tione intellectuali. Primo enim videtur medium, deinde per illud conclusio. Et medium ostendit se ipsum et conclusionem et movet informando mentem ut consentiat conclusioni, et etiam facit conclusionem esse dignam assensui. Conclusio autem est obiectum terminans motum huius cognitionis, et sic est ibi duplex obiectum. Eodem modo in proposito. Aeterna veritas primo cadit in aspectu et affectu fidelis, et ipsa propter se ipsam iudicatur digna assensione et propter ipsam omnia quae in eius Scriptura continentur. Nec requirit fidelis aliud magis credibile per quod et propter quod credat aeternae veritati, sed propter se credit tam illi quam aliis. Unde illa est primum obiectum motivum et informativum mentis ad credendum alia et aliorum quae ad religionem pertinent ut sint digna credulitate, et illa alia sunt obiectum materiale terminativum motus credulitatis. 35 40

Hoc habito ad quaestionem dicendum per distinctionem quod obiectum primum motivum in fide est verum incomplexum, obiectum secundum et materiale et terminativum verum complexum, sicut accidit in cognitione intellectiva de medio et conclusione. 45

Ad primum⁴ patet, quia procedit de obiecto primo.

Ad secundum⁵ quod licet visio in patria sit tantum circa verum aeternum quod est simplex incomplexum, tamen in illo videbuntur certissime omnia incomplexa et complexa. Et articuli fidei qui hic creduntur, ibi in illo uno simplici certissima scientia comprehenduntur. Et ideo non sequitur quod fides in via non debet esse nisi circa illud aeternum simplex, sed quod non debet esse nisi circa illud et circa ea quae videri poterunt certa scientia in patria. 50

Aliqui⁶ tamen bene concederent conclusionem dicentes quod non est fides in via nisi circa aeternum verum, scilicet Deum, quia secundum illos Deus debet esse subiectum in quolibet articulo fidei. Verbi gratia, credendum quod Deus est incarnatus, mortuus etc., quod Deus sanctificat Ecclesiam, quod Deus resuscitabit mortuos et huiusmodi. Et licet istud probabiliter dicatur secundum illam descriptionem articuli: „Articulus est invisibilis veritas de Deo artans nos ad credendum“⁷, tamen non sic versatur fides in articulis circa Deum sicut circa obiectum proprie, sed sicut circa subiectum complexi quod est obiectum. 55 60

VW, et ipsum M 37 aliud VW, aliquid M 48 quod MV, quia W 51 comprehenduntur VW, comprehenduntur M 52–53 aeternum... illud M, *om. (hom.)* VW 61 circa M,

⁴ Supra, lin. 2–5.

⁵ Supra, lin. 6–7.

⁶ Talis opinio sub generica citatione „quidam“ apud S. Bonav. occurrit, S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 24, a. 1, q. 3 (ed. Quaracchi III, 515); cf. etiam R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 24 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 201va).

⁷ Haec definitio articuli communiter a scholasticis Richardo de S. Victore attributa in operibus huius magistri non occurrit. De facto est Guillelmi Altissiodorensis (Auxerre), *Summa aurea* III, tr. 3, c. 2, q. 1 (ed. Parisiis 1500, reimpr. Francofurti 1964, f. 134ra).

Ad tertium⁸ quod illud argumentum non valet „idem complexum credimus nos et antiqui de Christi incarnatione, sed ipsi crediderunt incarnandum, ergo et nos“, sicut nec illud „idem complexum credimus quod ipsi, sed ipsi complexum de futuro, ergo et nos de futuro“. Est enim figura dictionis, commutatur enim quid in quando. Notandum enim quod cum articulus fidei expressus sub certa temporis differentia sit verum complexum et simul cum hoc connotet determinatam differentiam temporis, non ei debetur fides ratione temporis sed ratione talis complexionis veracis. Et ideo articulus est idem apud homines cuiuslibet temporis, (sed) expressio eius non est eadem.

Et solet dici sic quod articulus implicite est idem sed explicite diversus. Sed securius dicitur modo priori. Et hoc est quod dicit Augustinus contra paganos quaest. 2⁹: „Tempora mutata sunt“, et ideo verba sunt mutata, „non fides“, id est id quod creditur.

Per hoc patet responsio ad reliquam rationis formam.

Ad primum in oppositum¹⁰ dicendum quod assensus potest praebere alicui dupliciter, aut tamquam obiecto primo motivo, aut tamquam secundo materiali. Primo modo potest esse incomplexi, secundo modo semper complexi.

Vel sic: Assensus potest praestari alicui dupliciter, scilicet aut pro se aut pro alio. Secundo modo potest attribui incomplexo, primo modo solum complexo. Secundo modo dicitur solum ut cui, primo modo ut cui et in quid. Sic dicis amico „credo tibi“, dicis autem de sermone eius „credo huic sermoni“ et „hunc sermonem“. Simile est in proposito.

Vel sic: Incomplexum potest considerari dupliciter. Uno modo secundum quod in se absolutum est et simplex, et sic non debetur ei proprie fides vel assensus sed potius visio vel apprehensio vel aliquid huiusmodi. Alio modo secundum quod habet ordinationem per modum motivi et deductivi in verum complexum. Et sic debetur ei fides, et sic credere medio conclusionis alicuius nihil aliud est quam assentire quod ipsum est verum medium talis conclusionis ostendendae. Et sic credere amico est consentire quod ipse est veri verbi prolator. Et sic dum consentitur incomplexo, tacite et implicite consentitur com-

om. VW subiectum M, obiectum VW 64 nos VW, nos credimus incarnandum M quod ipsi¹ W, om. MV 65 enim MV, igitur W dictionis MV, dictionis et W 66 enim¹ MV, om. W 67 connotet V, connotat M, denotet W 68 debetur M, daretur V, dentur W 70 sed corr., et MVW 72 quod MW, quia V 73 verba sunt mutata W, verba mutata sunt M, sunt verba mutata V 77 secundo W, secundo et MV 81 Secundo VW, Et secundo M et VW, et in quo et M quid M, quod VW 84 Incomplexum VW, Incomplexum idem M 90–91 prolator VW, probator M 92 subintellectae MW, dictae V

⁸ Supra, lin. 8–17.

⁹ Augustinus, *Enarr. in Ioan.* tr. 45, n. 9 (PL 35, 1722; CCL 36, 392); cf. Petrus Lombardus, *Sent.* I, d. 41, c. 3, n. 4 (ed. Grottaferrata I, 293).

¹⁰ Supra, lin. 18–19.

plexo; et ratione subintellectae complexionis dicitur assentiri incomplexo. Omnino similiter in proposito.

Aliae duae rationes¹¹ procedunt, quia ostendunt quod articuli fidei sunt obiecta complexa. Et hoc est verum. Quia sunt obiecta secunda materialia terminantia motum assensus fidei ab obiecto primo, et illud obiectum primum se habet in credendo ad omnes articulos sicut medium ad conclusionem. 95

Ex his patet quid dicendum ad id quod solet quaeri, utrum verum fidei obiectum sit creatum vel increatum.

Q.5.1

Quia loquendo de obiecto primo, increatum est tantum; loquendo de secundo, partim sic, partim sic. Credimus enim Deum esse trinum et unum, omnipotentem et huiusmodi, quae sunt vera increata. Credimus Christum incarnatum, passum et huiusmodi, et resurrectionem mortuorum et sanctorum communionem, quae sunt vera creata, id est facta. 100

93 Omnino MW, Quare V	96 fidei V, facti MW	99 creatum VW, causatum M	in-
creatum VW, incausatum M	100 Quia VW, Et M		

¹¹ Supra, lin. 20–21 et 22–24.

QUAESTIO 6

Q.6

Consequenter quaeritur: Quae est illa scriptura quae continet omnia ad salutem credenda?

Videtur enim quod symbolum fidei. Apostoli enim primi Ecclesiae patres conscripserunt symbola fidei in quorum doctrina aedificata est Ecclesia. Sed
5 constat quod illi omnia noverunt quae erant credenda ad salutem. Videtur ergo quod sufficientia symbola fecerunt.

Item. In uno symbolorum¹ dicitur: „Fides autem catholica haec est“ etc. Et iterum: „Haec est fides catholica.“ Quaero ergo, aut sufficiens et integra, aut semiplena. Si semiplena, non est fides, quia non est fides catholica. Si integra,
10 habeo propositum.

Item. Omnis fides catholica versatur circa Deum et hoc quoad credenda de Deo in se et in suis operationibus: In se, quantum ad deitatem et quantum ad humanitatem; in operationibus, quoad creationem, recreationem et glorificationem. Et haec omnia in symbolis continentur. Ergo videtur quod in illis sufficienter continentur credenda. Unde Isidorus *Etymologiarum* lib. VI cap. ultimo^{1a}: „Discessuri apostoli ad evangelizandum in gentibus hoc sibi praedicationis
15 signum posuerunt. Continet autem confessionem Sanctae Trinitatis et unitatem Ecclesiae et omne christiani dogmatis sacramentum.“

Contra. Multa credimus quae non videntur contineri in symbolis. Verbi gratia,
20 quod transgressio decalogi sit mortale peccatum; item quod fornicatio sit mortalis et huiusmodi; item transsubstantiatio in sacramento altaris; item oboedientia Papae et Ecclesiae. Pro quolibet enim istorum et multorum consimilium iudicaretur haereticus si non crederet, et tamen symbola non videntur facere mentionem de talibus.

Item. Non videtur aliqua scriptura sufficienter continere credenda, quae minor sit toto canone Bibliae. Quia dicit Augustinus *Ad Paulinam, de videndo Deo* cap. 3 in fine²: Divinae auctoritati „non credere nefas dicimus, credere autem pietatis esse minime dubitamus.“ Infra, cap. 4³, quod „Divinarum Scrip-

7 haec est etc. VW, *om.* M 8 aut² VW, an M 9 semiplena¹ M, integra et (aut W) semiplena VW quia . . . fides² VW, *om.* (*hom.*) M 12 operationibus VW, operibus M
18 sacramentum VW, sacramentum vel christianae dignitatis M 35 illa sunt (*om.* M) quae

¹ Scilicet in Symbolo „Quicumque“ (Symbolum Athanasianum), (PG 28, 1582).

^{1a} Lib. VI, c. 19, nn. 57–58 (PL 82, 257; CGLV III, 212s; ed. Lindsay I, c. 19, nn. 57–58).

² N. 3 (PL 33, 598; CSEL 44, 277).

³ Ibidem, n. 4 (PL 33, 598; CSEL 44, 278).

turarum earum, scilicet quae canonicae in Ecclesia nuncupantur, perspicua firmatur auctoritate, sine ulla dubitatione credendum est.“ 30

Respondetur sic quod in doctrina christiana quaedam sunt fidei antecedentia, quaedam consequentia, quaedam principalia obiecta. Antecedentia sicut illa quae sunt de iure naturali; consequentia sicut illa quae consequuntur vel eliciuntur ex principalibus articulis vel ad illos reducuntur; principales articuli illa sunt quae in symbolis continentur. Dicunt ergo ad quaestionem distinguendo 35 quod omnia principalia ad salutem credenda continentur in symbolis, sed non omnia antecedentia vel consequentia.

Potest etiam aliter dici quod contineri aliqua in aliquo multipliciter est, scilicet vel explicite vel implicite: Primo modo principales articuli, secundo tota Sacra Scriptura. Quia omnis Sacra Scriptura tractat de divinitate vel humanitate assumpta vel de operibus creationis vel recreationis vel glorificationis, et haec omnia summam perstringuntur in textu symbolorum. Unde Isidorus *De* 40 *symbolo* lib. I cap. 22⁴: „Omnis latitudo Scripturarum in oratione dominica et symboli brevitate concluditur.“

Concedendum ergo rationes primas hoc modo. 45

Ad primum contra⁵ potest dici quod gratia praesupponit naturam. Fides autem gratia est, et observatio decalogi, naturalis, *Rom.* 2⁶: „Gentes quae legem non habent, naturaliter ea quae legis sunt faciunt“ etc. Unde decalogi transgressor statim a propria redarguitur conscientia. Hoc etiam habet naturalis cognitio humana quod legem naturaliter inditam vult Deus firmiter servari. 50 Quare qui prudenter et ex mera deliberatione transgreditur, nequit non esse sibi conscius quin praeposuerit suam voluntatem voluntati sui Conditoris qui sic eum instituit. Et hoc est mortale, quia hoc est recessus a vita. Observatio ergo decalogi antecedit fidem ita etiam quod ab infidelibus debetur. Unde sicut in fide implicite supponitur natura, sic observatio decalogi in fide Christi. 55

Ad secundum⁷ similiter dicendum quod fornicatio etiam in lege naturali prohibetur per nomen moechiae, sicut supponunt sancti, et hoc convenienter. Quod enim infideles matrimonium habuerunt antequam fidem nec passim abusi sunt mulieribus, qui secundum legem conscientiae vixerunt, indicat illud in lege naturali contineri. 60

MW, illi qui V 43 symbolo *corr.*, summo bono MVW 46 potest dici MV, dici potest W
52 praeposuerit VW, proposuerit M 53 est² MV, *om.* W 57 supponunt VW, exponunt M
59 qui MW, quia V 62 articulum VW, articulum de omnipotentia Dei

⁴ Ps.-Isidorus, *Sent.* I, c. 21, n. 1 (PL 83, 587).

⁵ *Supra*, lin. 19–20.

⁶ *Rom.* 2, 14.

⁷ *Supra*, lin. 20–21.

Ad tertium⁸ dicunt aliqui⁹ quod fides de sacramento altaris reducitur ad articulum de passione Christi, quia illud sacramentum agitur in memoriam passionis. Sed potest convenienter reduci ad articulum de sanctorum communione et peccatorum remissione sive ad unitatem Ecclesiae, quod in idem redit.

- 65 Ad hoc enim et cetera sacramenta reducuntur et omnia universaliter quae continet Sacra Scriptura in cuius fide tota Ecclesia communicat, et quaecumque rite statuuntur observanda, et ita omnia de quibus etiam obiectum est, ad illum articulum reducuntur congrue.

Ad cetera¹⁰ patet ex dictis.

- Q.6.1** 70 Cum igitur in symbolis contineantur principalia et praecipue credenda quae sunt aliorum sicut fundamenta vel contentiva, de illis aliquid dicendum. Et quia symbolum ex articulis construitur, primo de articulo ubi primo dicendum quid (sit) articulus et unde dicatur.^{10a}

- Est autem iuxta Isidorum¹¹ „perceptio veritatis divinae in ipsam tendens“, 75 secundum Richardum¹² „indivisibilis“ vel potius invisibilis „veritas de Deo artans nos ad credendum.“

Sed de his dubitatur. De prima, quia articulus neque est „perceptio“ actio neque passio. Quare male assignatur.

- Item. „Tendere in Deum“ est per caritatem, ergo secundum illam in nullius 80 fide est articulus nisi habeat caritatem, quod falsum est.

De secunda, quia iste articulus non est „indivisibilis“: „Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus.“

Item. Nec „invisibilis“ bene dicitur, quia in patria videbitur quod modo creditur; ergo visibile est.

- 85 Item. „De Deo“ non bene ponitur, quia ultimi articuli non sunt de illo, ut videtur, scilicet „sanctam Ecclesiam“ etc.

Item. Male dicitur „artans nos“ etc., quia articulus non artat nos sed amor primae veritatis. Sed nec omnes artat, quia boni fideles voluntate et absque omni coartatione credunt.

quidem quod articulum M 66 in VW, de M 69 cetera MW, cetera sicut V 72 primo²
VW, modo M dicendum VW, videndum M 73 sit *corr.*, est M, *om.* VW 88 voluntate

⁸ Supra, lin. 21.

⁹ Talis opinio sub generica citatione „alii“ apud S. Bonav. occurrit, S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 25, a. 1, q. 1, ad 3 (ed. Quaracchi III, 537).

¹⁰ Supra, lin. 21–30.

^{10a} Ad hanc quaestionem et sequentem (6.2) cf. R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 25 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 202vb).

¹¹ Auctorem huius definitionis invenire nequimus. Sed Alexander de Hales hanc definitionem Hugoni de S. Victore, Albertus Magnus etiam Isidori attribuit, ut observatum est in editione S. Bonav., *In Sent.* III, d. 24, q. 2 (ed. Quaracchi III, 527, not. 3).

¹² Vide supra, q. 5, not. 7.

Ad primum¹³ respondendum quod talia nomina dicuntur aliquando materia- 90
liter, aliquando formaliter. Et formaliter dicunt actionem vel passionem, mate-
rialiter dicunt rem passam. Ut negatio est compositio negata et lectio in uno
sensu res lecta, sic hic unus sensus est: Articulus est veritas divina percepta
in quam tenditur.

Ad secundum¹⁴ concedunt aliqui¹⁵ dicentes quod haec definitio competit 95
tantummodo articulo ut est fidei formatae, et reliqua communiter. Sed potius
dici potest quod est „tendere“ dupliciter, scilicet aspectu et affectu; et affectu
dupliciter, scilicet ut tendat affectu quoad aliquid vel ut tendat simpliciter
et sufficienter. Primo et secundo modo tendit in Deum fides etiam informis,
tertio modo solum formata. Unde quod dicitur „perceptio“ etc., materiale est 100
quo scitur quid credendum. Per hoc quod additur „tendens“, completur de-
scriptio ut tendat affectus adhaerendo, aspectus assentiendo.

Ad tertium¹⁶ quod est „indivisibile“ simpliciter vel secundum positionem,
ut distinguit Aristoteles in X *Metaphysicae*¹⁷; et dictus articulus est indivisi-
bilis positione, quia illa omnia simul contigerunt uno die. Ideo enim sic posu- 105
erunt doctores distinguentes articulos.

Ad quartum¹⁸ quod articulus non est invisibilis simpliciter sed ut nunc pro
tempore fidei. Unde accipiendum per se quod articulus fidei secundum quod
talis est invisibilis, sed transeunte fide videbitur.

Ad quintum¹⁹ dicunt communiter quod illi articuli sic intelligendi sunt: Deus 110
sanctificat Ecclesiam, resuscitat mortuos et dat vitam aeternam.

Vel potest dici quod „de Deo“ sunt illae veritates, quia Christus est Deus et
illae sunt de Christo, quia de corpore suo mystico secundum modum quo dicit
Matth. 25²⁰: „Quod uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis.“ Et quod Eccle-
sia tota vocetur nomine Christi, habetur *Cor.* 12²¹: „Sicut corpus unum est et 115
membra habet multa, omnia autem membra“ non eundem actum habent, „ita
et Christus“, *Glossa*²²: „Caput et corpus dicitur Christus propter ineffabilem
unionem capitis et membrorum.“

VW, bonitate M	97 potest VW, potest et bene M	108 accipiendum VW, attendendum
M 112 est M, om. VW	113 quia VW, et M	114 quod ² VW, quod haec M 129

¹³ Supra, lin. 77–78.

¹⁴ Supra, lin. 79–80.

¹⁵ Cf. Alexander de Hales, *Summa theologiae* III, tr. 2, q. 1, c. 1 (ed. Quaracchi IV, 1113); etiam S. Bonaventura, *In. Sent.* III, d. 24, a. 3, q. 2 (ed. Quaracchi III, 528).

¹⁶ Supra, lin. 81–82.

¹⁷ Lib. X, c. 1 (1052b 34–35).

¹⁸ Supra, lin. 83–84.

¹⁹ Supra, lin. 85–86.

²⁰ *Matth.* 25, 40.

²¹ I *Cor.* 12, 12.

²² *Glossa ordinaria* in h. 1. (PL 114, 541).

Ad ultimum²³ quod articulus potest considerari absolute vel ut est veritas
120 divina. Primo modo non artat, secundo modo artat. Et est eadem artatio eius et
summae veritatis, quia haec artat per illam sicut conclusio per medium.

Quod quaeritur unde dicatur articulus²⁴, nota quod articulus immediate
dicitur ab artu et sic dicitur quasi breve membrum. Unde Isidorus XI *Etymolo-*
giarum cap. 1²⁵: „Artus dicimus maiora membra, ut brachia; articulos minora,
125 ut digitos.“ Sic in proposito. Quasi corpus est symbolum fidei: Artus autem
fides deitatis quasi superior pars corporis et fides humanitatis quasi inferior etc.
huius articuli vero ‚Deus unus‘, ‚Deus omnipotens‘ et huiusmodi.

Item. Mediante artu dicitur articulus ab artando. Quia, ut dicit Isidorus
ibidem ubi supra²⁶: „Artus (. . .) ab artando dicti“, et hoc tam active quam pas-
130 sive. Active, quia artat. Unde Isidorus ibidem²⁷: „Artus sunt quibus colligantur
membra, ab artando dicti.“ Secundum hanc proprietatem dicunt quidam²⁸
accipi articulos in grammatica. Sed Isidorus dicit lib. I cap. 10²⁹ quod illi dicun-
tur „articuli, quia nominibus artantur, id est colligantur, ut hic orator.“ Sed se-
cundum Isidorum ut supra³⁰: Artus active dicuntur parvi nervi vel ligamina qui-
135 bus membra colligantur. Ab hac proprietate dicitur hic articulus: Tum quia artat
ad assensum, et hoc tangitur in descriptione secunda, tum quia ad determinatam
veritatem.

Passive autem dicitur articulus ab artando, quia artatur secundum quod dicit
Isidorus cap. 1 lib. XI³¹ ubi dicitur quod artus dicuntur „quod colligati ad in-
140 vicem nervis artentur.“

Unde per Isidorum patet quod articulus dicitur non solum active sed etiam
passive. Si hic passive dicitur articulus, quia simplex veritas ubi stat resolutio
symboli, artatur et contrahitur per resolutionem ut sit ultra indivisibile.

Q.6.2 Deinde quaeritur: Qui et quot sunt et ubi inventi et quomodo distincti?

145 Ad hoc nota quod possunt distingui dupliciter, vel ex parte auctorum sym-
boli vel ex parte ipsarum veritatum. Primo modo sunt duodecim tantum secun-
dum numerum duodecim Apostolorum quorum quilibet suam particulam
dicitur symbolo apposuisse.

supra MW, sumitur V

136 assensum W, sensum MV

149 sacramento V, sacramentis

²³ Supra, lin. 87–89.

²⁴ Supra, lin. 73.

²⁵ Lib. XI, c. 1, n. 84 (PL 82, 408; CGLV III, 357; ed. Lindsay II, c. 1, n. 84).

²⁶ Ibidem, lib. XI, c. 1, n. 82 (PL 82, 408; CGLV III, 357; ed. Lindsay II, c. 1, n. 82).

²⁷ Ibidem.

²⁸ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 24, a. 3, q. 1 (ed. Quaracchi III, 525s).

²⁹ Lib. I, c. 8, n. 4 (PL 82, 86; CGLV III, 25; ed. Lindsay I, c. 8, n. 4).

³⁰ Ibidem, lib. XI, c. 1, n. 83 (PL 82, 408; CGLV III, 357; ed. Lindsay II, c. 1, n. 83).

³¹ Ibidem, lib. XI, c. 1, n. 84 (PL 82, 408; CGLV III, 357; ed. Lindsay II, c. 1, n. 84).

Unde Innocentius in tractatu *De sacramento altaris*, particula secunda³², dicit quod Petrus dixit: „Credo in Deum Patrem omnipotentem, Creatorem 150 caeli et terrae.“

Andreas: „Et in Iesum Christum, Filium eius unicum, Dominum nostrum.“
Iacobus maior: „Qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria Virgine.“

Ioannes: „Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus.“

Philippus: „Descendit ad inferos, tertia die resurrexit a mortuis.“ 155

Bartholomaeus: „Ascendit ad caelos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis.“

Thomas: „Inde venturus est iudicare vivos et mortuos.“

Matthaeus: „Credo in Spiritum Sanctum.“

Iacobus minor: „Sanctam Ecclesiam catholicam, sanctorum communionem.“ 160

Simon: „Remissionem peccatorum.“

Thaddaeus: „Carnis resurrectionem.“

Mathias: „Et vitam aeternam. Amen.“

Istud dicunt figuratum fuisse *Ios.* 4³³ ubi duodecim viri portaverunt de medio Iordanis alveo duodecim lapides et posuerunt in loco in quo castrametati 165 sunt. Similiter assignat ibidem³⁴ Innocentius duodecim particulas Symboli Nicaeni quod et vocat Constantinopolitanum et figuras multas adaptat ratione istius numeri. Duodenarius enim iste qui consistit ex duplici senario qui numerus perfectus est, significat vitam constantem ex duplici perfectione, scilicet interiori et exteriori. Item duodenarius qui constat ex ternario quater ducto vel 170 ex quaternario ter ducto, figurat fidem Trinitatis et doctrinam quatuor Evangeliorum vel vitam constantem ex tribus virtutibus theologicis et quatuor cardinalibus.

Aliter distinguuntur articuli ex parte ipsarum veritatum et sunt secundum hoc quatuordecim. Quia cum articulus sit veritas de Deo, aut respicit Deum 175 ratione divinitatis aut ratione humanitatis. Si primo modo, aut quoad essentiam: „Credo in Deum“; aut quoad personas et hoc quoad Patrem: „Patrem omnipotentem“, quoad Filium: „Et in Iesum Christum, Filium eius unicum, Dominum nostrum“, quoad Spiritum Sanctum: „Credo in Spiritum Sanctum“; aut quoad operationes, et hoc tripliciter secundum tria opera, quoad creationem: 180

MW 152 Christum MV, om. W 164 fuisse VW, esse M 165 in² quo MW, ubi V
166 ibidem VW, idem M 167 vocat VW, notat M 168 consistit VW, constat M 170
interiori et exteriori MV, exteriori et interiori W 171 figurat VW, significat M
171–172 Evangeliorum VW, Evangelistarum M 175 respicit W, respiciunt MV 176 divinitatis VW, deitatis M 179 quoad VW, quoad ipsum M 183 peccata VW, peccatum

³² Innocentius III Papa, *De sacro altaris mysterio* II, c. 50 (PL 217, 827s).

³³ *Ios.* 4, 2s et 4, 8.

³⁴ Innocentius III Papa, *De sacro altaris mysterio* II, c. 50 (PL 217, 828 s).

„Creatorem caeli et terrae“; quoad iustificationem: „Sanctam Ecclesiam catholicam“, „sanctorum communionem“, „remissionem peccatorum“, quasi dicens: Credo Deum peccata remittere his qui sunt de Ecclesia catholica et in sanctorum
 185 vitam aeternam.“ Et sic ex parte divinitatis sunt septem articuli.

Item. Respicendo Deum ratione humanitatis assumptae sumuntur alii septem qui patent in symbolo per ordinem. Primus est Filium Dei conceptum esse de Spiritu Sancto: „Qui conceptus est de Spiritu Sancto.“ – Secundus Filium Dei natum esse ex Maria Virgine: „Natus ex Maria Virgine.“ – Tertius mortuum
 190 esse: „Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus.“ – Quartus descendisse ad inferos: „Descendit ad inferos.“ – Quintus resurrexisse a mortuis die tertia: „Tertia die resurrexit a mortuis.“ – Sextus ascendisse ad caelos: „Ascendit ad caelos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis.“ – Septimus iudicaturum esse omnes bonos et malos: „Inde venturus est iudicare vivos et
 195 mortuos.“ Isti duo septenarii figurantur *Apoc.* 1³⁵ ubi vidit Ioannes „septem candelabra aurea et in medio septem candelabrorum aureorum similem Filio hominis.“ Aurum ratione puritatis et pretiositatis respectu aliorum metallorum significat divinitatem. Septem ergo candelabra aurea sunt articuli de divinitate, in quorum medio est similis Filio hominis, quia inter hos ponuntur septem alii
 200 articuli de humanitate.

Ex his patet pro parte expositio symboli.

Q.6.3 Quaeritur tamen quid sit et unde dicatur.

Q.6.4 Item. Cum Symbolum Apostolorum sufficiat: Quare apponuntur alia?

Q.6.5 Et si debent esse alia: Quare sunt tantum tria, scilicet Symbolum Apostolorum „Credo in Deum“, et Symbolum Nicaenum quod dicitur Symbolum Sanctorum Patrum „Credo in unum Deum“, et Symbolum Athanasii „Quicumque
 205 vult“?

Q.6.6 Item. Quid est quod in Nicaeno Symbolo omittitur conceptio et descensus ad inferos?

Q.6.7 210 Item. Quare in Symbolo Athanasii omittitur conceptio et unitas Ecclesiae?

Ad primum³⁶ Isidorus lib. VI cap. ultimo³⁷: „Symbolum‘ per linguam Graecam signum vel cognitio interpretatur. Discessuri enim Apostoli ad evangelizandum in gentibus hoc sibi praedicationis signum vel indicium posuerunt.“

M 185 aeternam VW, aeternam. Amen M 189 esse MV, om. W 191 inferos¹ W, inferos scilicet (om. M) secundum animam tantum MV 198 divinitatem VW, deitatem M 201 pro VW, ex M 205–206 Credo . . . Patrum *marginis* M 206 Deum MV, om. W

³⁵ *Apoc.* 1, 12s.

³⁶ *Supra*, lin. 202.

³⁷ Isidorus, *Etymologiae* VI, c. 19, n. 57 (PL 82, 257; CGLV III, 212s; ed. Lindsay I, c. 19, n. 57).

Item Papias³⁸: „Symbolum Graece signum vel collectio.“ Collectio ideo, quia symbola proprie dicuntur quando a diversis pretium confertur in unum ut convivium inde paretur. Sic fecerunt Apostoli in istis sermonibus, in unum conferendo unusquisque quod sensit. Indicium vel signum dicitur, quia in illo tempore multi simulabant se apostolos Dei esse; et idcirco istud indicium posuerunt per quod agnosceretur is qui vere Christum secundum apostolicam doctrinam praedicaret. 215 220

Patet igitur quid sit. Est enim collectio plurium sententiarum vel veritatum de Deo in unum catholicam fidem continentium. Dicitur autem a „syn“ quod est „con“, et „bole“, sententia, quasi plurium simul collata sententia.

Ad secundum³⁹ dicendum quod licet illud sufficiat quantum ad fidei plenam continentiam, tamen alia non superfluum, quia per illa confirmatur auctoritas illius. 225

Item. Per illa explanatur, quia illa explicite dicunt multa quae ibi continentur implicite.

Item. Per illa confutantur haereses plures manifestae quae in primitiva Ecclesia pullularunt. Unde quod dicitur in Symbolo Apostolorum: „Credo in Deum“, dicitur explicite in Symbolo Nicaeni Concilii: „Credo in unum Deum“, et hoc bene propter gentiles. 230

Item. Postea additur: „Visibile omnium et invisibile“ propter Manichaeos qui omnia corporalia ponebant esse a malo deo.

Consequenter de Filio additur: „Et ex Patre natum ante omnia saecula, Deum de Deo“ etc. usque ibi: „Per quem omnia facta sunt“ propter Arianos qui dicunt Filium Patre minorem. 235

Consequenter additur de Spiritu Sancto: „Dominum et vivificantem qui ex Patre“ etc. propter Macedonium qui negavit „Spiritus Sanctum Deum esse“, ut dicit Isidorus lib. VI *Etymologiarum* cap. 17⁴⁰, et Augustinus *De haeresibus* cap. 52.⁴¹ 240

Item. Propter Arianos qui dixerunt Spiritum Sanctum esse creaturam et minorem Patre et Filio, ut dicit Augustinus *De haeresibus* cap. 49.⁴²

Item. Latini addiderunt: „Filioque“ propter Graecorum errorem, qui dicunt Spiritum Sanctum tantum a Patre procedere, ut habetur lib. *Sententiarum* I dist. 10.⁴³ 245

214 Collectio² ideo M, Item collatio V, Ideo collectio W (*apud Papiam, collatio*)
 217 quod sensit MW, consensit V dicitur VW, ideo M quia MV, quod W 227 quia
 MV, quod W 231 Concilii W, Consilii MV 249 multa *corr.*, multum MVW 277 de-

³⁸ Papias Vocabulista, *Vocabularium* (ed. Venetiis 1496, f. 161rb).

³⁹ Supra, lin. 203.

⁴⁰ Lib. VI, c. 16, n. 7 (PL 82, 243; CGLV III, 200; ed. Lindsay I, c. 16, n. 7).

⁴¹ Cap. 52 (PL 42, 39; CCL 46, 322s).

⁴² Cap. 49 (PL 42, 39; CCL 46, 320s).

⁴³ Petrus Lombardus, *Sent.* I, d. 11, c. 1 (ed. Grottaferrata I, 114–116).

Item. „Qui locutus est per Prophetas“ propter quosdam haereticos qui dixerunt Prophetas locutos ut fanaticos.

250 Similiter Symbolum Athanasii multa explicat quae in Symbolo Apostolorum implicita sunt, et praecipue de unitate deitatis et trinitatis distinctione et aequalitate. Unde principaliter agit contra Arianos.

255 Quod autem tria sunt Symbola⁴⁴, inde est quod necessitas temporis et per-versitas haereticorum requirebat diversa facere post Apostolicum. Quod forte providentia factum est, ut trino Symbolo fides Trinitatis doceretur et confir-maretur.

Ad quantum⁴⁵ quod conceptio simul et nativitas satis continentur in Nicaeno Symbolo ibi: „Qui propter nos homines“ etc. Nemo enim fit homo nisi concipiat et nascatur. Similiter in Symbolo Athanasii ibi: „Sed necessarium est ad aeternam salutem ut incarnatum“ etc. In Symbolo autem Nicaeno tacetur
260 descensus ad inferos, secundum quosdam⁴⁶, propter quosdam haereticos dicentes Christum esse puram creaturam et pro peccato damnatum et in inferno detentum. Secundum alios⁴⁷ quia cum praemisum sit ibi: „Descendit de caelo“, in quo notatur inanitio et humiliatio ad poenam huius mundi, si subderetur quod descendisset ad inferos, posset putari ipsum secundo exinanitum per humiliatio-nem ad poenas inferni, et ideo decreverunt illud tacendum.
265

In Symbolo autem Athanasii notatur satis unitas Ecclesiae in principio ubi dicit: „Quicumque vult salvus esse“ etc. et in fine ubi dicit: „Haec est fides catholica“ etc. Et sic patet responsio ad hoc quod ultimo⁴⁸ quaeritur.

270 Nota etiam quod Symbolum Apostolorum ideo forte dicitur in silentio, cum alia cantentur, quia illud institutum est primo quando non cantabatur in Ecclesia ut postmodum.

Item quia instituebatur ad simplicem fidei confessionem. Alia autem e contra facta sunt et instituta quando cantabat Ecclesia, et hoc ad haeresum confutationem.

275 Item. Ratio eiusdem potest esse, quia in primitivo statu non impugnabatur fides disputatione haereticorum. Consequenter autem impugnabatur, et ideo symbola post inventa cantantur coram fidelibus ad designandum garrulitatem haereticorum convictam.

signandum MW, significandum V 277–278 garrulitatem haereticorum W, garrulitatem M, haereticorum garrulitatem V 281 in² M, om. VW 290 plane MW, plene V

⁴⁴ Supra, lin. 204–207.

⁴⁵ Supra, lin. 208–209.

⁴⁶ Innocentius III Papa, *De sacro altaris mysterio* II, c. 50 (PL 217, 828); S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 25, a. 1, q. 1 (ed. Quaracchi III, 538).

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Supra, lin. 210.

Item. Ideo instituuntur cantari in festis praecipue, quia tunc conveniunt
fideles qui gratias agant de recta doctrina et victoria Ecclesiae. 280

Symbolum etiam Apostolorum ideo bene dicitur in prima et in completorio
ut illud offeramus pro holocausto matutino et vespertino. Ideo autem in missa
cantatur Symbolum Nicaenum, quia hoc decreverunt Patres in Concilio Constan-
tinopolitano sub Theodosio Seniore. Unde et vocatur aliquando Symbolum
Constantinopolitanum. Hoc enim Symbolum factum fuit in Concilio Nicaeno 285
sub Constantino Imperatore ubi convenerant 318 episcopi, sed postea in Con-
cilio Constantinopolitano sub Theodosio ubi convenerunt 150 episcopi, forte
completum est quoad aliqua quae contra Macedonium appositae sunt de Spiritu
Sancto, et ibi data est „Symboli forma quam tota Latinorum et Graecorum con-
fessio praedicat.“ Et haec habentur plane in lib. VI *Etymologiarum* cap. 17⁴⁹; et, 290
ut dicit Innocentius *De sacramento altaris* par. 2⁵⁰: Damasus Papa statuit ex
decreto illius Concilii hoc Symbolum in missa decantari et hoc propter fidelium
instructionem et haeresum confutationem, ut praedictum est.⁵¹ Cantatur autem
statim post Evangelium, secundum Innocentium ibidem⁵², quia praedicationem
Evangelii sequitur in auditoribus fidei confessio corde conceptae. 295

Patet igitur quare istud Symbolum dicitur aliquando Nicaenum, aliquando
Constantinopolitanum. Symbolum Athanasii bene cantatur in prima, quia
scutum fidei prima oppositio est omni tentationi.

⁴⁹ Isidorus, *Etymologiae* VI, c. 16, n. 7 (PL 82, 243s; CGLV III, 200; ed. Lindsay I, c. 16, n. 7).

⁵⁰ Innocentius III Papa, *De sacro altaris mysterio* II, c. 49 (PL 217, 827).

⁵¹ Supra, lin. 272–274.

⁵² Innocentius III Papa, *De sacro altaris mysterio* II, c. 49 (PL 217, 827).

QUAESTIO 7

Q.7

Consequenter quaeritur de sufficientia fidei antiquorum ante Christi incarnationem utrum suffecerit eis credere articulos qui respiciunt deitatem tantum, vel non.

Quod sic videtur. Quia dicit Apostolus *Hebr.* 11¹: „Oportet accedentem credere, quia est“ etc.

Item. Nullus tenetur firmiter et immutabiliter assentire his quae possunt aliter se habere, sed ante incarnationem potuit Christus non incarnari vel nasci etc.

Item. Homo non tenetur credere quod angeli ignorant. Sed quidam angeli ignoraverunt mysterium incarnationis donec praedicatum esset per Apostolos in Ecclesia. Sicut videtur velle Hieronymus super illud *Is.* 53 „Quis est iste qui venit de Edom?“² etc. et habetur ibi in *Glossa*^{2a} et positum est in lib. II *Sententiarum* dist. 11.³

Contra. Eadem via ad salutem est modernorum et illorum antiquorum, ut habetur lib. I dist. 41 in fine⁴ et lib. III dist. 25 cap. 3⁵; sed moderni salutem non consequuntur nisi per fidem Mediatoris et sacramenti etiam perceptionem si possibile est; ergo nec illi.

Item. Nemo salvatur nisi per merita Christi, ut ostensum est dist. 18⁶ et 19⁷; sed merita eius non valent nisi in membris suis, et nemo fit membrum eius nisi per fidem de ipso et caritatem; ergo etc.

Responsio. Verum concludunt istae secundae rationes.⁸

Ad primum contra⁹ dicendum quod Apostolus non dicit ibi nisi quod opportunum sit illa duo credere, non quod illa suffecerint. Et verum est quod dicit, sed

2 suffecerit W, sufficerit M, sufficeret V tantum marg. W 4 Apostolus MW, Apostolus ad V 11 M, om. VW 6 firmiter MW, finaliter V et VW, et non M 7 aliter se MV, se aliter W

¹ *Hebr.* 11, 6.

² Hieronymus, *Comm. in Isaiam Prophetam* XVII, c. 63, vers. 1 (PL 24, 610).

^{2a} *Glossa ordinaria* in *Is.* 63, 1 (PL 113, 1306).

³ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 11, c. 2, n. 3 (ed. Grottaferrata I, 382).

⁴ Ibidem, lib. I, d. 41, c. 3, n. 4 (ed. Grottaferrata I, 293).

⁵ Ibidem, lib. III, d. 25, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 152–154).

⁶ Ibidem, lib. III, d. 18, cc. 1–4 (ed. Grottaferrata II, 111–116).

⁷ Ibidem, lib. III, d. 19, cc. 1–7 (ed. Grottaferrata II, 118–125).

⁸ Supra, lin. 14–20.

⁹ Supra, lin. 4–5.

non excludit fidem Mediatoris, immo fidem necessariam omni statui dicit, etiam statui innocentiae.

25

Ad secundum¹⁰ quod licet aliter se possint habere aliqui articuli fidei antequam fiant, non tamen minus credendi sunt neque minus firmiter, cum sint veritates divinae et salutiferae in dispositione divina approbatae ut eveniant, licet de sui natura propter contingentiam possint non evenire.

Ad tertium¹¹ quod secundum Augustinum¹² videtur quod angeli semper postquam confirmati sunt noverunt omnia. Esto tamen quod non. Tunc dicendum quod angeli omnes semper noverunt quod homo non potuit salvari nisi per redemptionem Mediatoris. Sed forte non noverunt omnia quae circa illam gesta sunt explicite, donec praedicata essent in mundo. Et similiter homines tenebantur saltem implicite fidem redemptionis semper habere a principio casus humani.

35

Vel potest dici quod licet angeli nescivissent de humana redemptione per Mediatorem, quia forte hoc non pertinuit ad eorum salutem vel gloriam, tamen homines ad hoc tenebantur, quia hoc ad eorum salutem pertinebat.

¹⁰ Supra, lin. 6–8.

¹¹ Supra, lin. 9–13.

¹² Cf. Augustinus, *De Genesi ad litt.* V, c. 19, n. 38 (PL 34, 334s; CSEL 28–I, 162).

QUAESTIO 8

- Q.8** Deinde si omnes antiqui tenebantur ad fidem Mediatoris, quaeritur quomodo.
- Et videtur quod explicite tenebantur credere saltem quatuor articulos, scilicet incarnationis, passionis, resurrectionis et iudicii, sicut videtur per Augustinum *De nuptiis et concupiscentia* lib. II bene ante medium.¹ Et ponitur auctoritas
- 5 lib. III *Sententiarum* dist. 25 cap. 3 in auctoritate tertia²: „Eadem – inquit – fides Mediatoris, quae nos salvat, salvos iustos faciebat antiquos, pusillos cum magnis; quia sicut credimus Christum in carne venisse, ita illi venturum; et sicut nos mortuum, ita illi moriturum; et sicut nos resurrexisse, ita illi resurrecturum; et nos et illi ad iudicium vivorum et mortuorum venturum.“
- 10 Contra. Hugo *De sacramentis* lib. I par. 10 cap. 7 in principio³: „Haec sunt quibus recta fides nihil umquam minus habere potuit. Credere videlicet unum esse Deum et Creatorem omnium, Dominum et Rectorem universorum; ipsumque non esse mali auctorem, eorum tamen qui in malis suis eius misericordiam quaererent et exspectarent futurum Redemptorem. Ista simplicium fidei in initio
- 15 suffecisse credimus, quibus etsi nihil additum est ad cognitionem, multum tamen collatum est ad devotionem.“ Haec igitur insinuat suffecisse simplicium antiquorum fidei credere tantum quod Deus est omnium bonorum auctor et tantum bonorum et quod esset poenitentium Redemptor, et ita duo articuli suffecerunt: Unus de deitate, alius de redemptione humana.
- 20 Responsio. Hugo in eodem capitulo⁴ respondet dictae auctoritati Augustini⁵ sic quod maiores et sanctiores aliqui ita habuerunt fidem redemptionis quod quae ventura erant sicut ventura erant, crediderunt et cognoverunt, alii vero simpliciores non ita ea cognoverunt, „sed credendo et desiderando cognoscentibus et credentibus adhaeserunt“, et ita eadem crediderunt simplices et proveciores,
- 25 sed illi implicate, quod isti explicite. Dicit etiam ibidem, cap. 6 in fine⁶: „Credimus semper fuisse in Ecclesia ab initio qui haberent fidem et cognitionem incar-

5 in MV, *om.* W 7 in . . . venisse VW, venisse in carnem M 14 in initio MV, *spat.* W
 16 Haec MW, Hic V 21 sanctiores W, seniores M, superiores V 23 desiderando
 MW, considerando V 25 etiam MV, *om.* W 28 dicit VW, dicit ita M 34 redemptio-

¹ Lib. II, c. 11, n. 23 (PL 44, 450; CSEL 42, 277).

² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 25, c. 1, n. 4 (ed. Grottaferrata II, 154).

³ Lib. I, p. 10, c. 7 (PL 176, 339).

⁴ Ibidem, lib. I, p. 10, c. 7 (PL 176, 340).

⁵ Vide supra, lin. 5–9.

⁶ Hugo de S. Victore, *De sacram.* I, p. 10, c. 6 (PL 176, 339).

nationis et passionis Christi“, quibus adhaerendo alii fide simplici et bene operantes imitando salvabantur. Et dicit infra, cap. 7⁷, quod in quantum simplices ipsam redemptionem credebant, omnia quae ipsa continebat crediderunt, quamvis non evolute ea agnoscerent. Sic igitur respondet ipse dictae auctoritati Augustini. 30

Qui etiam poneret antiquos iustos ante praedicationem Prophetarum quibus evolute revelata sunt omnia fere sicut in eorum Scripturis continetur, tantum involute habuisse fidem redemptionis credendo duos dictos articulos, scilicet creationem et redemptionem, nihil inconveniens videbitur ei accidere.

Ad auctoritatem enim Augustini praeallegatam⁸ respondendum est modo 35 supra⁹ dicto. Haec dixi, quia a tempore Prophetarum praedicantium articulos nostrae redemptionis explicite non potest bene negari quin maiores in Ecclesia habuerint cognitionem explicitam articulorum fidei redemptionis. Sed de aliis qui praecesserunt, dubitari forte posset si hoc esset verum, quamvis Hugo hoc dicat, ut praedictum est.¹⁰ 40

nem VW, redemptionem et hoc communiter omnibus etiam necessariis fuisset *marginis*. M 36 dicto VW, dicto scilicet quod illi antiqui iusti crediderunt illos quatuor articulos sicut et nos, sed illi implicate et nos explicite. Et hoc ei sufficit, ut praetendit supra positum verbum Hugonis, in quantum simplices ipsam redemptionem credebant, omnia quae ipsa continebat crediderunt *marginis inf.* M Haec MV, Hoc W

⁷ Ibidem, lib. I, p. 10, c. 7 (PL 176, 340).

⁸ Vide supra, lin. 5–9.

⁹ Supra, lin. 20–30.

¹⁰ Supra, lin. 25–28.

QUAESTIO 9

Q.9

Deinde quaeritur de sufficientia fidei illorum qui incarnationem secuti sunt, an oporteat explicite omnes articulos credi ab omnibus.

Videtur enim quod sic. Videtur enim quod nullus possit excusari a tam brevi et tam levi doctrina. Unde Augustinus in quodam sermone de symbolo de canonicis lectionibus¹: Facta in unum pretiosa collectio angusta sermonibus, sed diversa sensibus. Et de utroque Testamento totius corporis virtus paucis est conclusa sententiis ut facilius animae thesaurus non in arca sed in memoria portaretur.

Contra. Multi sunt ad Deum devoti et ad proximum et peccata caventes fideliter, qui nescirent articulos distinguere. Et quis auderet tales damnare?

Responsio. Omnes fideles tenentur omnes articulos credere aliquo modo, scilicet implicite vel explicite. Sed nota quod est credere articulos tripliciter, scilicet omnes implicite, et hoc est diminutum ad salutem, quia multi sunt articuli ita per se manifesti quod nullus posset eos ignorare nisi sit suae salutis manifestae neglector et cultus divini contemptor. Quis enim fidelium non saepe audit Deum esse trinum et unum, Deum esse incarnatum et huiusmodi? Alio modo est credere omnes, scilicet ita quod aliquos implicite, aliquos explicite, et hoc est ad salutem necessarium. Et dico implicite credere ut credatur in universali et summatim quidquid sancta Ecclesia credit ita quod in particulari a nullo articulo dissentiat nec aliquem discredat. Tertio modo est credere omnes, scilicet explicite et distincte, et illud est fidei propectae. Hoc autem non aestimo omnibus necessarium. Multi enim sunt parvae cognitionis et tamen sunt magnae devotionis.

Ad obiectum in contrarium² dicendum quod brevitatis symboli et levitas facit homines inexcusabiles quin illud sciant et dicant, nihilominus tamen possunt excusari a cognitione distincta omnium articulorum, tum per suam ruditatem et ingenii grossitiem quae subtilia non capit, tum propter hoc quod non sunt illo modo edocti.

14 nullus VW, non M posset MV, possit W 21 distincte VW, definite M

¹ Haec verba apud Augustinum non occurrunt. Sed cf. Augustinus, *Sermo* 212, n. 2 (PL 38, 1060) et Ps.-Augustinus, *Sermo* 241, n. 1 (PL 39, 2196).

² Supra, lin. 9–10.

QUAESTIO 10

Q.10

De spe primo quaeritur an sit virtus et an virtus theologica.

Quod sic videtur per hoc quod consistit circa arduum et difficile¹, scilicet conceptum bonorum temporalium et fidam expectationem absentium, etiam quae contra rationem vel supra illam sunt.

Quod theologica, per hoc quod habet summam beatitudinem obiectum quod non est nisi Deus. 5

Contra. Spes est passio animae, non ergo virtus. Quia cum sint in anima „passiones, potentiae et habitus“^{1a}, passiones differunt a potentiis et habitibus.

Item. Non theologica, quia circa usum eius accidit superfluum et excessus, quia multi sperant plus quam merita sua requirunt. Sed hoc non contingit in virtutibus theologicis, quia nullus nimis amat Deum aut credit. In politicis autem accidit hoc, ut patet ex inductione. 10

Item. Spes est duarum malitiarum medium sive in medio, scilicet desperationis et praesumptionis, quod congruit solum politicis.

Responsio. Ad primum² dicendum quod spes aequivoce accipitur ad passionem et ad habitum virtutis. Aliquando etiam accipitur pro obiecto, ut patebit infra.³ 15

Ad secundum⁴ quod circa actum spei non accidit excessus. Nemo enim potest nimis in Deum confidere sicut nec nimis credere vel amare. Quod autem aliquis ultra exigentiam meritorum sperat, non est sperare sed praesumere. Hoc autem non est ex abundantia respectu actus sperandi sed ex diminutione. Quod non ex abundantia, patet, quia cum fortis audeat et audax audeat, totus impetus audendi qui est in forti, est et in audace; et amplius quia ille audet in quibus et quando et quomodo oportet, iste in quibus oportet et in quibus non oportet, et quando et quomodo oportet et non oportet. Sic non est de praesumptione quod speret de quibus oportet et de quibus non oportet, sed tantum de quibus non oportet et quomodo non oportet. Spes autem sperat de quibus et quomodo oportet. 25

8 potentiae . . . passiones MV, <i>om. (hom.)</i> W medium M, <i>om.</i> V 14 solum MW, solis V non W 27–29 et ² . . . certa MW, <i>om.</i> V	13 medium . . . medio W, in medio sive 19 Deum V, Deo MW 24 non MV, non 37 istud VW, aliud M 39 speret <i>corr.</i> ,
--	---

¹ Vide supra, q. 1, not. 15.

^{1a} Aristot., *Ethica Nicom.* II, c. 4 (1105b 20).

² Supra, lin. 7–8.

³ Infra, q. 14.

⁴ Supra, lin. 9–12.

30 Quod sit ex diminutione, patet, quia nullus qui est sine certa coniectura
meritorum, ita sperare potest et confidere sicut ille qui habet eam. Sed qui
habet spem virtutem, coniecturam habet meritorum propriorum. Qui praesumit
ultra exigentiam meritorum, non habet eam. Dico de meritis sufficientibus ad
salutem. Quare praesumere est potius diminute sperare.

35 Si dicis quod aliquis decipitur forte et putat esse merita sufficientia quae
non sunt, et alius e contra; quare ille qui non habet merita, plus sperat quam
ille qui habet:

Dicendum quod si istud contingit esse, hoc non est nisi ex deceptione erroris
vel superbiae ex una parte, et ex alia ex virtute humilitatis. Et tunc licet inten-
sius, ut dicis, speret qui est sine meritis et ita excellit motum spei in eo qui habet
40 merita, non tamen propter hoc est spes cardinalis virtus nec infra praesumptio-
nem, sed e converso: Quia illa sperat de meritis et de quibus oportet, ista vero de
quibus non oportet, quia de non meritis. Tamen non video quomodo possit istud
esse secundum motum interiorem animi.

Ad tertium⁵ respondetur quod spes est media sicut illarum eliminativa, non
45 sicut utriusque participativa, quod oportet in cardinalibus. Videtur tamen mihi
verius quod non sit media sed supra utramque. Sicut enim caritas se habet ad
amorem diminutum et ad odium, et fides vera ad diminutam fidem et infidelita-
tem, sic videtur se habere spes ad praesumptionem et desperationem.

sperat MVW et . . . excellit MW, *om.* V motum MW, motu V in M, *om.* VW 43
animi VW, anima M

⁵ Supra, lin. 13–14.

QUAESTIO 11

Q.11

Consequenter quaeritur in qua potentia animae sit spes primo.

Quod in aspectu videtur, quia dicitur certa, et certitudo est condicio cognitionis.

Item. Augustinus accipit conscientiam pro spe, ut supra habitum est, dist. 25 cap. ultimo.¹

5

Contra. Cum spes passio procedat a potentia naturali mediante spe habitu et spes passio sit tantum in affectu quia ipsa est affectio, sequitur quod et spes habitus sit in eodem.

Quod concedendum.

Et ad primum² dicendum quod est certitudo duplex, scilicet cognitionis quae opponitur errori vel ambiguitati, et confidentiae quae opponitur diffidentiae, et haec est spei.

10

Ad secundum³ quod hoc dicitur causaliter vel concomitative, quia bona conscientia est causa vel comes spei secundum quod spes virtus est.

7 et² MV, *om.* W 10 cognitionis MV, cognitio W 13 concomitative W, communicative MV 14 quod spes MW, hoc V

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 25, c. 5, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 159).

² *Supra*, lin. 2–3.

³ *Supra*, lin. 4–5.

QUAESTIO 12

Q.12

Sed tunc quaeritur utrum sit primo in concupiscibili vel in irascibili.

Quod in irascibili videtur, quia timor et spes sunt oppositae affectiones, ergo circa idem.

Item. Spes et desperatio similiter, sed timor et desperatio sunt in irascibili,
5 ergo et spes.

Item. Actus spei sunt exspectatio et securitas sive confidentia, quae ad irascibilem pertinent; ergo et spes.

Contra. Gaudium et spes respiciunt bonum, et bonum est obiectum concupiscibilis; sed ubi est actus sperandi <qui> est affectio, erit et habitus.

10 Item *De spiritu et anima*, cap. 3¹: „De concupiscibilitate gaudium et spes, de irascibilitate dolor et metus oriuntur.“

Item infra ibidem, cap. 17², de quatuor affectionibus: „Habet anima quatuor affectiones quibus exercetur ad virtutes: Dolor namque de peccatis, timor de suppliciis, desiderium de promissis, gaudium de praemiis. Quaedam sunt exercitia virtutum.“
15

Item Damascenus, cap. 26³: „Oportet scire, quoniam rerum hae quidem sunt bonae, hae vero sunt malae. Exspectatum igitur bonum concupiscentiam constituit, praesens vero laetitiam; similiter autem exspectatum malum timorem, praesens vero tristitiam.“

20 Ex his argue ut prius⁴ quod spes est concupiscibilis, quia concupiscentia et desiderium sunt concupiscibilis, non irascibilis.

Q.12.1

Quaeritur igitur quid sit spes secundum rem et essentiam ut appareat magis quod quaeritur.

Definitio enim Magistri per effectum datur cum dicit^{4a} quod est „certa exspectatio“, quia haec est virtus faciens certam expectationem; unde non dicit quid est.
25

Responsio. Ad ultimum⁵ primo, ut supra⁶ tactum est. In arte incommutabili recte vivendi est omnis lex partialis pertinens ad rectam vitam, quare ibi est lex

9 qui <i>corr.</i> , quae MVW	18 autem MV, <i>om.</i> W	25 haec MV, hoc W	29 est VW, est
-------------------------------	---------------------------	-------------------	----------------

¹ Ps.-Augustinus, *De spiritu et anima* cap. 4 (PL 40, 782).

² Ibidem, cap. 20 (PL 40, 794).

³ Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 26, n. 16 (ed. Buytaert, 119).

⁴ Supra, lin. 8–19.

^{4a} Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

⁵ Supra, lin. 22–23.

⁶ Supra, q. 10.

recte sperandi. Haec autem lex est sperare beatitudinem non qualitercumque sed ex meritis. 30

Probatio. In humana cognitione naturalis omnibus patet haec veritas quod de potente, verace et liberali sperandum est si quid promittit. Quare maxime sperandum est de potentissimo, veracissimo et liberalissimo, scilicet Deo, si quid promittit. Sed ex fide quae semper est spei praeambula, ut docet Augustinus *Enchiridion* cap. 5⁷, dicens quod nemo sperat quod non credit, sed credi potest quod non speratur, agnoscitur quod Deus promittit bene merentibus vitam aeternam. Quare sequitur quod certissime sperandum est vitam aeternam ex meritis praecedentibus. Qui igitur huiusmodi legem voluit animo, aut haberet per amorem (non dico ut consentiat sed ut faciat, quia merita sunt facta) aut non. Si non, non sperat. Si haberet, conformatur secundum affectum et virtutem practicam legi illi. Quare constat quod amat iam merita aut quae habet aut quae proponit habere, et inde surgit actus sperandi. Si enim iam ita adhaeret ut paratus sit per omnia vivere secundum legem caritatis quae est ars recte vivendi, sine merito non est, et inde vere sperat et spem habet virtutem. Si autem tam modicum adhaeret ut nondum paratus sit vivere secundum legem caritatis, sed proponit aliquando sic vivere, aliquatenus sperabit et habebit habitum, sed informem. 40

Ex hac igitur conformatione secundum practicum mentis cum lege recte sperandi, quae in se supponit merita verae caritatis, fit potens sperare, et haec conformatio passio sive illustratio habitus spei est, qui non conservatur nisi ad praesentiam imprimantis. Unde si avertit se omnino et simpliciter per amorem ab illa lege, desperatio erit necessario. Et quia haec impressio primo dat virtutem vere amandi legem imprimentem, consequenter autem ex amore dat virtutem confidenter expectandi divinum promissum, videtur mihi quod nihil aliud est habitus spei nisi habitualis amor faciens constantem expectationem. 50

Ad quaestionem⁸ ergo patet quod ex quo haec impressio est in virtute amativa, quod habitus spei est in concupiscibili secundum quod dilectiva est. 55

Ad primum obiectum⁹ dicendum quod non valet, quia per similem argumentandi modum posset ostendi quod gaudium esset in irascibili cum dolore. Praeterea sciendum, ut dicit Aristoteles¹⁰, quod contraria semper respiciunt idem subiectum, sed hoc aliquando speciale, aliquando generale. Sic oppositae affectiones respiciunt non eandem irascibilem vel concupiscibilem pro subiecto sed 60

recte M 31 quod VW, quia M 38 Qui MV, Quia W 39 quia MW, quae V 42 iam
ita MV, ita iam W 47 conformatione MV, informatione W 49 conservatur MV, servatur W 51 erit VW, est M 59 sciendum MV, dicendum W 75 ac W, et MV 78 facit

⁷ Cap. 8 (PL 40, 234; CCL 46, 51; ed. Scheel, 4).

⁸ Supra, lin. 1.

⁹ Supra, lin. 2–3.

¹⁰ *Praedicamenta* cap. 11 (14a 15–18); cf. *Metaph.* X, c. 4 (1055a 30).

eandem motivam; similiter speculatio et praxis non eandem partem apprehensivam vel eandem motivam, sed eandem animam.

Item. Esto quod spes esset affectio irascibilis. Adhuc non sequeretur quod
65 habitus spei dirigens in sperando sit in irascibili, sed quod sit ibi vel dirigat illam in actione sua per quandam extensionem, sicut prius¹¹ dictum est de habitu fidei et de assensu quem facit.

Per praedicta patet responsio ad secundum.¹²

Ad tertium¹³ dicendum quod securitas et confidentia sive expectatio sunt
70 partis irascibilis, sed causantur ibidem ab habitu spei in concupiscibili. Ipsa enim extendens se in irascibilem efficit in illa constantem expectationem, sicut de fide dictum est¹⁴ respectu aspectus.

Sed dices: In quo primo est habitus, ab illo egreditur actio eius prima, quare a concupiscibili egreditur actio prima spei habitus:

75 Responsio. Verum est, quia prima et immediata actio eius est stabilire ac firmare ac erigere irascibilem ut inter prospera et adversa huius vitae fidenter expectet bona quae nescit, quae promissa sunt contemnentibus bona mundi quae videmus. Spes ergo stabilit irascibilem et stabiliendo facit eam confidenter expectare beatitudinem. Unde ipsa expectatio sive confidentia irascibilis est
80 effectus ipsius spei per actum stabiliendi. Unde si vis complete dicere actionem spei, dices aggregatum. Hoc modo spes stabilit irascibilem ad confidenter expectandum beatitudinem. Tamen communiter dicitur actum spei esse firmam expectationem, quia hoc est ultimum quod spes intendit et ad quod est spes. Per omnia dicta sunt similia de habitu fidei in affectu et de assensu aspectus
85 quem efficit.

Sed dices: Si spei opus est dirigere irascibilem, sed eius actio est sperare, ubi ergo est actus sperandi? Videbatur enim per rationes ad oppositum¹⁵ aperte quod passio spei sit in concupiscibili, et ita aut falsa iam dicta sunt aut spes habet aliquam actionem in concupiscibili:

90 Responsio. Habitus spei propria actio est sperare; sed sperare duo dicit, scilicet amorem sperati et expectationem venturi. Sperans enim amore quodam quasi sperando se extendit erga speratum ut ei forte occurrat et se ei uniat; et hoc est concupiscere vel desiderare, et sic vocatur spes concupiscentia et desiderium, et sic dicitur procedere a concupiscibilitate.

VW, fecit M	88 iam dicta sunt W, dicta sunt iam MV	92 sperando M, spirando VW
speratum MV, spiratum W	93 et ² MV, et sic W	103 quibuscumque VW, quibus-

¹¹ Supra, q. 1, lin. 104–121 et 144–161.

¹² Supra, lin. 4–5.

¹³ Supra, lin. 6–7.

¹⁴ Supra, q. 1, lin. 69–72 et 104–121.

¹⁵ Supra, lin. 8–19.

Item. Sperans se firmat et erigit ut tranquille in se pausans expectet venturum bonum, et sic spectat actus sperandi ad irascibilem. Partim ergo est actus sperandi in concupiscibili et partim in irascibili. 95

Sed dices: Quare ergo dicitur virtus spei magis dirigere irascibilem quam concupiscibilem?

Responsio. Quia illud concupiscere quod est in sperando, naturale est. Naturaliter enim appetimus bonum, maxime beatitudinem. Sed illud confidenter expectare gratiae est, et hoc spectat ad virtutem. Tamen expectatio boni in quibuscumque futuris et promissis non est difficultatis, et ideo non ubique virtutem habet. 100

Item. Ubi habet aliquid difficultatis, non ubique habet virtutem gratificantem; semper tamen habet aliquid fortitudinis aliquo modo acquisitae. Sed in expectatione divini promissi quod quasi contra vel supra humanam rationem est, virtus gratificans est, et hoc per caritatem. 105

Ex his patet quid sit spes per essentiam, <quid> sit etiam eius subiectum primum et quae eius actio propria et pro parte quid obiectum. Hoc tamen magis patebit postea.¹⁶ 110

que M 106 aliquo (alio M) modo acquisitae MV, acquisitae aliquo modo W 109 quid²
corr., quod MVW

¹⁶ Infra, qq. 13–14.

QUAESTIO 13

Q.13 Nunc autem quaerendum de proprietate illa actus sperandi quam dicit Magister¹, scilicet quod est „certa exspectatio“. Quaeritur enim quomodo spes est certa.

Ex quo, ut dicit Magister², provenit ex meritis et gratia, et nemo est certus
 5 de meritis et gratia, *Eccles.* 9³: Nemo scit „utrum amore an odio dignus sit.“

Item. Quomodo potest quis certus esse de eo quod non habet et quo possibile est carere semper?

Contra. Si virtutes aequales sunt, et hoc intelligendum est secundum actiones interiores, ut dicit Magister dist. 25 cap. paenultimo⁴, quanta est firmitas in
 10 assensu fidei, tanta erit etiam in exspectatione spei; sed illa excellit omnem firmitatem omnis scientiae huius vitae; ergo et ista omnem certitudinem promissorum huius vitae.

Responsio. Ultimum⁵ concedendum.

Ad primum contra⁶ dicendum quod est duplex certitudo, scilicet scientiae
 15 et coniecturae. Et loquor de certitudine aspectus. Prima certitudine nemo certus est hic de gratia et meritis nisi a Deo sit ei revelatum, sed haec erit in patria, et ideo dicit *Eccles.*⁷: „Nescit homo“ etc. Secunda vero bene potest esse certus. Potest enim habere certitudinem ex certa coniectura quod ipse sit in caritate et quod habeat merita et gratiam Dei, et hoc per hoc quod non est sibi peccati
 20 conscius et quod videt facta sua exteriora consonare caritati. Inde enim sequitur testimonium bonae conscientiae quae tunc nequit esse sine spiritali iucunditate et quadam certitudine. Unde dicit Apostolus *Rom.* 8⁸: „Certus sum, quia neque mors neque vita neque“ etc. „poterit nos separare a caritate“ etc. Ex hac autem certitudine coniecturae in aspectu de meritis et gratia sequitur certitudo similis
 25 confidentiae in exspectatione affectus.

13 Responsio MV, Respondeo W 20 videt . . . exteriora MV, facta sua exteriora videt W
 22 dicit Apostolus MV, om. W quia M, quod VW 23 neque¹ . . . neque² MV, om.
 W etc.² V, om. MW 28 illud MV, id W

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

² Ibidem.

³ *Eccles.* 9, 1.

⁴ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 25, c. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 158).

⁵ Supra, lin. 8–12.

⁶ Supra, lin. 4–5.

⁷ *Eccles.* 9, 1.

⁸ *Rom.* 8, 38s.

Ad secundum⁹ quod non est in talibus certitudo tensionis sed expectationis. Quod aliter solet dici, sic scilicet quod non est ibi certitudo eventus sed ordinis. Inchoatum enim meritum in ipso infallibiliter ordinatur ad illud quod exspectat si perseveraverit.

⁹ Supra, lin. 6–7.

QUAESTIO 14

Q.14

Consequenter quaeritur de obiecto spei. Cum enim virtutum theologiarum idem bonum sit obiectum, scilicet summum bonum, oportet quod secundum differentes rationes. Quaeritur igitur secundum quam rationem est obiectum spei.

5 Et videtur quod secundum rationem veri. Exspectamus enim divinam visionem, et visio est veri.

Item. Quod secundum rationem boni, videtur, quia exspectamus divinam fruitionem, et fruitio boni est.

10 Contra. Summum bonum ut verum est obiectum fidei et idem ut bonum est obiectum caritatis. Quare cum spes sit virtus differens ab illis, obiectum erit illius secundum rationem differentem ab illis quas diximus.

Responsio. Dicunt¹ quod summum bonum est eius obiectum in ratione ardui et magni, quia a tam potente et tam liberali magnum quid et gloriosum exspectandum est. Sed potius, puto, dicendum quod summum bonum in quantum est
15 perfectum suppletum omnium humanorum desideriorum, sit eius obiectum, et hoc secundum corpus et animam et utrobique totaliter. Et hoc forte est idem quod volunt alii, sed isto modo evidentius dicitur. Unde exspectamus ipsum ut praemium omnium meritorum et suppletum omnis appetitus in corpore et in anima, et ibi tam in aspectu quam in affectu. Totum enim hoc est Deus ipse, et
20 ita non solum ut verum nec solum ut bonum exspectatur sed et sic et sic et omnino ut omnis indigentiae suppletum. Et ideo optime ponit Magister² obiectum eius esse beatitudinem in definitione spei, quia beatitudo secundum Boethium³ „est status omnium bonorum congregatione perfectus“, et secundum Augustinum⁴ status in quo habetur omne quod desideratur.

25 Ex his patet ad obiecta.⁵

Verumtamen hoc sciendum quod beatitudo quam exspectamus, duplici modo dicitur. Cum sit enim beatificans, hoc est aut effective aut formaliter. Prima est

3 secundum M, *om.* VW
om. W

17 volunt MW, dicunt V

18 et¹ MV, et ut W

22 esse MV,

¹ S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 26, a. 2, q. 4 (ed. Quaracchi III, 577).

² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata III, 159).

³ Boethius, *Consol. philos.* III, pr. 2 (PL 63, 724; CSEL 67, 47; CCL 94, 38).

⁴ *De Trinitate* XIII, c. 5, n. 8 (PL 42, 1020; CCL 50A, 392s).

⁵ *Supra*, lin. 5–11.

Deus ipse, secunda in nobis erit et efficietur in nobis virtute ipsius Dei et ad eius praesentiam. Et utraque potest dici congrue obiectum spei, quia utramque expectamus, sed unam ut promittentem, reliquam ut promissam.

30

QUAESTIO 15

Q.15 Consequenter quaeritur de ultima particula definitionis spei. Dicit enim quod provenit ex meritis.¹

Contra. Quod est principium meritorum, non causatur a meritis; sed huiusmodi est virtus omnis.

5 Si forte dicis quod non omnis sed virtus simpliciter est causa meritorum, aliqua tamen virtus causatur a meritis, sicut substantia simpliciter est causa accidentis, sed aliquod accidens est causa alicuius substantiae.

Contra. Secundum definitionem Augustini² virtus est qualitas quam Deus facit in nobis sine nobis, quare nullam virtutem mereri possumus.

10 Contra. Desperatio provenit ex demeritis; ergo spes ex meritis, per locum a proportionem in oppositis.³

Responsio. Spes quatuor modis accipitur. Primo pro virtute, ut *Cor.* 13⁴: „Fides, spes, caritas, tria haec.“ Secundo pro actu sperandi secundum quod spes dicitur una affectionum animi et secundum quod dicitur exspectatio. Tertio
15 pro quodam statu virtutis et actionis sperandi, scilicet pro statu firmitudinis et certitudinis, ut *Rom.* 5⁵: „Probatio operatur spem“, *Glossa*⁶: „Id est certitudinem futurae gloriae.“ Quarto pro obiecto spei, ut *Tit.* 2⁷: „Exspectantes beatam spem“, id est beatitudinem speratam.

20 Primo modo est causa meritorum et non causatur ex illis, ut ostendunt primae rationes.⁸ Secundo modo semper habet intuitum ad merita sive quae sunt sive quae poterunt esse. Nullus enim sperat nisi conscius sit sibi de meritis vel proponat sibi acquirere merita, et sic potest provenire ex meritis non per causationem sed per respectum dictum. Tertio modo provenit et causatur ex meritis praecedentibus et concomitantibus. Quarto modo ex praecedentibus

7 aliquod MV, quod W 9 virtutem MV, virtutum W 14 dicitur¹ MW, est V 16–17 certitudinem . . . gloriae MV, futurae gloriae certitudinem W 19 causa MV, causa omnium W 30 contrario in vitiis MV, om. W

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

² Vide supra, q. 2, not. 1.

³ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 26, a. 2, q. 2 (ed. Quaracchi III, 571).

⁴ *I Cor.* 13, 13.

⁵ *Rom.* 5, 3s.

⁶ *Glossa ordinaria* in h. 1. (PL 114, 484).

⁷ *Tit.* 2, 13.

⁸ Supra, lin. 3–9.

tantum. Secundum tertium modum videtur accipi a Magistro⁹ in definitione 25
spei, quia dicit quod exspectatio certa provenit ex meritis.

Ad obiectum¹⁰ de desperatione dicendum quod faciendum esset consequen-
tiam e contrario quam facit in ipso. Quia quidquid sit de virtutibus politicis quae
sunt diminutae virtutes, de virtutibus veris gratificantibus est ita quod habitus
naturaliter praecedat actum, et e contrario in vitiis contrariis actus praecedat 30
habitum.

⁹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

¹⁰ *Supra*, lin. 10–11.

QUAESTIO 16

Q.16

De caritate quaeritur an sit habitus distinctus ab aliis virtutibus, an sit unus generalis habitus omnium et non distinctus ab aliis.

Quod non sit alius, videtur, quia, ut dicit Augustinus *De Trinitate* lib. VIII cap. 30¹, „dilectio vera est ut inhaerentes veritati iuste vivamus“, et loquitur
5 ibi de caritate; sed iuste vivere non est nisi per omnes virtutes; ergo dilectio vera omnes continet.

Item. Super illud *Ps.* „In laqueo isto quem absconderunt“ etc. dicit Augustinus² quod amor rectus est caritas. Idem etiam *De moribus Ecclesiae*³ dicit quod
10 virtus simpliciter est amor Dei; et talis est rectus; ex quibus sequitur quod virtus simpliciter est caritas.

Item Augustinus *Ad Hieronymum*⁴: „Ut breviter complectar quam de virtute habeo notitiam, (. . .) virtus est caritas qua id quod diligendum est diligitur.“ Ergo virtus et caritas idem.

Item *Cor.* 13⁵: „Caritas patiens est, benigna est“ etc. et infra⁶: „Omnia suffert, omnia credit, omnia sperat“ etc. Unde videtur quod caritas sola sit omnes
15 virtutes.

Item. Ex quo amor in quodam gradu facit fidem, in alio ulteriori spem, in tertio caritatem, videtur quod omnes tres non sunt nisi unus amor differens secundum intensionem et remissionem. Quare non est caritas habitus ab aliis
20 virtutibus distinctus.

Contra. Fides est summi boni ut veri tantummodo, caritas est eiusdem ut summi boni, spes eiusdem est ut boni perfectivi et sufficientis humanis desideriis; ergo cum obiecta differant, et habitus.

Idem videtur per diversitatem actuum qui sunt credere, sperare et amare.

25 Item per ipsos habitus. Quia dividi possunt ab invicem etiam secundum esse, quia aliquis potest habere fidem sine spe et caritate et aliquis fidem et spem sine caritate.

Item per opposita diversa quae sunt odium, desperatio, infidelitas.

2 habitus omnium VW, om. M	aliis VW, illis M	22 summi boni V, boni summi MW
----------------------------	-------------------	--------------------------------

¹ Lib. VIII, c. 7, n. 10 (PL 42, 956; CCL 50, 284).

² Augustinus, *Enarr. in Ps.* 9, 16, n. 15 (PL 36, 124; CCL 38, 66).

³ Lib. I, c. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

⁴ *Epist.* 167, cap. 4, n. 15 (PL 33, 739; CSEL 44, 602).

⁵ I *Cor.* 13, 4.

⁶ I *Cor.* 13, 7.

Item per hoc quod caritas numquam excidit, sed fides et spes evacuabuntur. 30
 Quaeritur ergo quid sit caritas secundum rem ut possit sciri apertius quod
 quaesitum est.

Responsio. Cum caritas dicatur generaliter et specialiter, suppono quod
 quaestio ista quaerat de caritate speciali. Est enim generalis caritas tota ars recte
 vivendi continens omnes virtutes, eadem cum generali iustitia; specialis, quaedam 35
 specialis virtus faciens amare Deum super omnia et propter se. Ut sciatur igitur
 quid haec sit, nota quod ars communis recte vivendi incommutabilis continet
 leges vel regulas partiales sufficienter dirigentes hominem in omnibus actionibus
 et passionibus. Est igitur ista regula recte amandi, scilicet quod unumquodque
 amandum est secundum gradum et ordinem suae bonitatis, ita quod optimum 40
 maxime et illud bonum quod est propter se, propter se ametur, et quod
 est propter aliud, propter aliud ametur. Quod autem haec regula sit ibi, docet
 naturalis notitia uniuscuiusque si recte interroget cor suum vel ab alio inter-
 rogetur. Quando igitur haec regula cogitatur et placet homini ut ipsam habeat
 et secundum ipsam vivat, convertitur ad ipsam per amorem et suscipit conforma- 45
 tionem cum illa ex adhaesione cum illa. Ipsa enim se imprimit et coniungit illis
 quibus sic placet, et conformat illos sibi non solum secundum aspectum sed
 etiam secundum affectum et assimilatur sibi secundum practicum mentis. Et haec
 assimilatio vel conformatio illustratio quaedam est et impressio spiritualis per
 quam homo fit potens amare Deum super omnia et propter se, quam cum per- 50
 diderit, non potest. Perdit autem per aversionem ab illa arte, sicut per conver-
 sionem ad illam acquirit.

Iam ad quaestionem respondendum facilius quod caritas specialis virtus est
 habitus diversus ab aliis, scilicet fide et spe et aliis virtutibus. Cum enim tres
 virtutes theologicae sint una ars integra diligendi Deum, tres tamen sunt habitus.

Possunt etiam dici unus amor dirigendi nos immediate circa Deum, sed nihilo- 55
 minus sunt tres habitus et tres virtutes ab invicem distinctae. Quod possit esse
 una ars continens tres habitus integrantes eam, patet per artem domificandi
 cuius tres sunt habitus et artes speciales, scilicet ars caementaria et carpentaria
 et tectoria.

Quod autem unus amor possit esse tres habitus, potest intelligi per exemplum 60
 tale. Triangulus est superficies et habet tres angulos, et ipse triangulus est illa una
 superficies et quilibet angulorum est illa eadem superficies, nec tamen aliquis
 angulorum est triangulus nec aliquis angulorum est alius. Sic ars colendi Deum
 est unus amor et quaelibet virtutum theologicarum est ille amor, nec tamen
 aliqua illarum per se est ars colendi Deum sufficienter nec aliqua illarum est alia. 65

30–31 Quaeritur . . . est MV, om. W 36 quid MV, quae W 38 scilicet W, secun-
 dum MV 44 ipsam¹ MV, illam W 55 etiam VW, enim M : 56 distinctae W, di-
 stincti MV 57 continens tres W, tres continens MV 59 tectoria W, textoria M, tectoria
 V 61–62 et¹ . . . superficies¹ marg. M 63 alius MV, illius W 66 exemplum W,

Aliud exemplum magis congruit. Pono hominem qui sciat facere statuam per artem fusoriam de metallo; item quod idem sciat facere statuam per artem fictoriam de luto; item per artem sculptoriam de ligno vel lapide. Iste habet artem faciendi statuam in triplici genere artis. Et est una ars statuam faciendi in
70 anima eius ex tribus habitibus constituta. Quantum igitur attinet ad statuam faciendam, unica est ars; quantum vero attinet ad modum fusorium, fictorium et sculptorium, triplex est habitus. Primum constat per hoc quod non est in anima eius triplex similitudo statuæ communis sed unica, secundum per hoc
75 quod primo forte habet habitum fundendi statuam et consequenter tempore habitum fingendi, et tertio habitum sculpendi, et per hoc contingit quod aliquis homo habet unum istorum habituum et non alios vel duos et non tertium. Est igitur in talis hominis anima una statuæ imago ad quam per diversos modos conversionum habet anima potentiam triplicem diversam faciendi statuam; et sic una imago in anima eius facit ipsum tripliciter potentem, et sic est tres
80 habitus.

Eodem modo in proposito satis congrue dicitur quod unus amor est et tres habitus sive virtutes. Quamvis autem non oporteret plus dicere ad istarum trium virtutum distinctionem, addo tamen aliquid quo magis possit agnosci earum distinctio. Fides enim est amor artis incommutabilis recte credendi, spes amor
85 artis incommutabilis recte sperandi, caritas amor artis incommutabilis recte amandi. Ex quo constat quod licet sit unicus amor quoad amantem, tres tamen sunt aliquo modo quoad primo amata. Et quamvis non sit trinus amor per essentiam ubi sunt in eodem, tamen trinus est per officium. Unde tres resultant habitus diversarum operationum.

Tamen ordine quodam se se habent, quia fides potest esse sine spe et caritate sed non e converso, item fides et spes sine caritate sed non e converso. Et sic differunt quasi per gradus amoris ita quod plus requiritur de amore ad sperandum quam ad fidem solam, plus autem ad caritatem quam ad fidem et spem per se existentes. Tamen ubi sunt in eodem, amore eodem et pari creditur, speratur
90 et amatur, ut patebit consequenter.⁷ Sunt igitur tres habitus et quodammodo tres amores in una arte colendi Deum et in uno amore quoad amantem ordine naturali se se habentes secundum prius et posterius.

Exemplum. In una cognitione demonstrativa tres sunt habitus differentes et naturaliter ordinati secundum prius et posterius, qui tamen simul omnes sunt
100 una demonstrativa cognitio. Contingit enim cognoscere terminos principiorum sine compositione. Et sic non oportet habere habitum principiorum quamvis

exemplum quod MV 70–71 statuam . . . ad MV, *om.* (hom.) W 75 contingit W, *om.*
MV 76 homo MV, *om.* W 77 ad MV, *om.* W quam per MV, per quam W 82
trium MV, *om.* W 84 amor² MV, *om.* W 87 aliquo VW, alio M primo MW, prima V

⁷ *Infra*, q. 19, lin. 61–80.

sciat quis terminos, et habetur in notitia terminorum habitus informativus simplicium et incomplexorum, cuius actus est simplicium speculatio. Deinde facta compositione terminorum ad invicem, habebitur principii habitus, scilicet intellectus, cuius actus est intelligere. Nec tamen habebitur cognitio de conclusione antequam fiat pertractatio. Qua facta habebitur habitus conclusionis, scilicet scientia, cuius actus est scire. Et patet iam quod primus istorum habituum potest haberi sine secundo et tertio sed non e converso, et secundus sine tertio sed non e converso. Et plus est de intellectiva notitia in secundo quam in primo, et plus in tertio quam in primo et secundo. Et quicumque habet secundum, habet et primum; et quicumque habet tertium, habet necessario et primum et secundum. Et tamen omnes tres simul sunt una cognitio demonstrativa.

Eodem modo dic in proposito de tribus virtutibus. Quia una est ars vel amor in colendo Deum immediate, et tres virtutes sive habitus dicto modo distincti. Quamvis enim unicus sit amor quoad amantem et etiam quoad substantiam amoris ubi sunt in eodem, est tamen trinus quoad officium. Et ita trinus est ibi actus respectu trini obiecti et omnino distincti, ut patefactum est⁸, quia sicut in exemplo quilibet trium habituum fuit intellectiva cognitio, sic in proposito quaelibet virtus est amor. Et sicut ibi omnes tres sunt una demonstrativa cognitio, sic in proposito tres virtutes una ars Deum immediate colendi.

Reliqua quae ad adaptationem pertinent⁹, per se patent.

Ex his satis patet responsio ad quaestionem, scilicet quod caritas de qua quaeritur est habitus specialis ab aliis virtutibus distinctus et quomodo.

Ad primum contra¹⁰ dicendum quod haec amor rectus est caritas, distinguenda est. Quia caritas potest accipi pro tota lege recte vivendi quae est communis iustitia, vel pro virtute partiali quae distinguitur contra fidem et spem. Et utroque modo verum est.

Quando assumitur quod virtus est amor rectus, aut loquitur de virtute ut gratificat et est vera virtus, vel de habitu qui est diminuta virtus. Si primo modo, vera est, quia talis virtus est circumquaque recta quoad sufficientiam cum habeat secum caritatem. Sed non potest inferri tunc simpliciter quod virtus simpliciter sit caritas sed quod sit caritas vel secum habens caritatem. Completa enim et sufficiens rectitudo quae inest aliis virtutibus, a caritate est. Si secundo modo sumatur virtus, distingue rectum. Est enim amor rectus sufficienter ad meritum vitae vel diminute: Sufficienter in sola caritate est vel in aliis per adiunctionem

102 quis MW, aliquis V
111 quicumque W, qui MV
adaptationem W, aptationem MV

106 habitus conclusionis MV, conclusionis habitus W
114 sive W, sunt MV
122 his VW, reliquis M
115 etiam MV, om. W
121 ad
130 circumquaque MV, circum-

⁸ Supra, lin. 81–89.

⁹ Supra, lin. 60–80.

¹⁰ Supra, lin. 7–10.

eius, diminute in habitibus informibus aliarum virtutum. Et tunc primo modo accipiendo rectitudinem neganda est. Secundo modo concedenda est. Sed non sequitur conclusio, quia variatur medium. Rectitudo enim quae ponitur in maiori, est sufficiens et completa, quae vero in minori, diminuta.

140 Ad secundum¹¹ quod dilectio vera ibi sumitur pro tota arte recte vivendi secundum caritatem et continet omnes virtutes, et de tali caritate sequitur conclusio.

Ad tertium¹² quod caritas ibi potest sumi generaliter, ut dictum est eam esse generalem virtutem¹³, et tunc sequitur quod obicit, et non est inconveniens; 145 et sic forte intellexit Augustinus sicut et in praecedenti auctoritate *De Trinitate*.¹⁴ Vel specialiter, et tunc dupliciter potest ad hoc dici. Uno modo quod secundum Philosophum¹⁵ quando res analogica definienda est, debet definiri secundum esse potissimum et primum omnium quae continentur sub ipso; et sic definitur hic virtus per solam caritatem ut descriptio intelligatur esse caritatis 150 solum quae dicitur virtus per antonomasiam. Alio modo ut intelligatur descriptio per causam formalem dari non in recto sed in obliquo, sic: „Virtus est caritas“ etc., hoc est virtus in ratione virtutis vere constituitur per caritatem qua diligitur etc.

Ad quartum¹⁶ similiter quod si sumatur in dicto Apostoli caritas generalis, 155 non habet dubium quod dicit et concludit ratio absque inconvenienti. Si specialis, per concomitantiam dictum est. Quia in quo est caritas, oportet esse et alias virtutes; et per causam etiam, quia ipsa est causa ut insint aliae.

Ad quintum¹⁷ quod licet in eodem possit crescere amor primo donec faciat fidem solam, deinde donec faciat et spem, tertio donec caritatem, tamen tres 160 gradus sunt amoris ab invicem distinguibiles. Et cum perventum est ad caritatem, unus est amor trini officii et respectu trini obiecti; quae quidem officia sunt ab invicem separabilia. Propter quod patet quod tres sunt habitus. Unus enim est amor quoad amantem sed trinus quoad proximo amata, saltem secundum officia, sicut supra¹⁸ declaratum est.

165 Ex his satis patent haec, scilicet quid sit caritas specialis virtus, quia assimilatio animae secundum affectum arti incommutabili recte amandi; et quis usus

que W 137 est² MV, om. W 140 recte W, om. MV 149 hic W, haec MV 152 hoc est MW, haec enim V 156 et MV, om. W 165 quid V, quod MW 169 tale VW, tale.

¹¹ Supra, lin. 3–6.

¹² Supra, lin. 11–13.

¹³ Supra, lin. 33–34.

¹⁴ Vide supra, not. 1.

¹⁵ Aristot., *Metaph.* IV, c. 2 (1003a 33–b 19).

¹⁶ Supra, lin. 14–16.

¹⁷ Supra, lin. 17–20.

¹⁸ Supra, lin. 86–88.

eius vel actus, quia amare optimum quod non ordinatur ad aliud, super omnia et propter se ipsum; et quid obiectum, quia bonum optimum sive summum secundum quod tale. Per se etiam patet quid eius sit primum subiectum, quia concupiscibilis secundum quod amativa est.

170

De usu tamen et obiecto aliquid perfectius dicetur in consequenti in proxima quaestione
marg. M

QUAESTIO 17

- Q.17** Sed restat quaerere utrum caritas sit unus habitus specificus vel plures.
Quod unicus, videtur ex unitate obiecti primi.
Item ex unitate actionis secundum speciem.
Item ex hoc quod unica virtus sufficit dirigere concupiscibilem, ut videtur,
5 sicut unica dirigit aspectum et unica irascibilem.
- Sed contra. Duo sunt genera amandi, amare super omnia et amare citra aliquid, amare propter se et propter aliud. Et ideo videtur quod diversum amare sit secundum modum et formam, praecipue cum sint diversa obiecta quorum unum aeternum et aliud temporale, suscipientia istos duos amores.
- 10 Si dicis quod est ordo inter obiecta et actus amandi, quia inferius illorum ordinatur ad superius: Similiter est de scientia et de sapientia, quia sapientia respicit obiectum aeternum, scientia temporale, et scientia ordinat actionem suam circa temporalia, sapientia erga aeterna, et tamen sunt duae virtutes sive dona. Quare similiter erit de caritate Dei et proximi.
- 15 Similis est oppositio de latria et dulia quae sunt venerationes specificè distinctae, cum una habeat obiectum aeternum et alia temporale, licet dulia referatur ad latriam.
- Item. Similiter opponi potest de habitu principiorum et conclusionis, quia diversi sunt habitus intellectus et scientia, licet intellectus ordinetur ad scientiam
20 et e converso. Et inde videtur quod nondum satisfactum sit de fide quin sit duo habitus penes obiectum primum et secundum, quamvis unum ordinetur ad reliquum.
- Responsio. Caritas est unicus habitus specificus ab unica specifica actione et obiecto uno. Regula enim caritatis primo iubet nos diligere Deum propter
25 se, et eadem iubet non hoc facere solitarie excludendo proximum, sed iubet etiam amorem proximi simul. Unde amor Dei nos deorsum mittit ad proximum diligendum secum, quia ipse est Dei imago sicut nos et ad hoc praeparatus ut per iustitiam particeps fiat divinae beatitudinis.
- Deinde. Regula caritatis iubet non in proximo sistere excludendo Deum, sed
30 amorem proximi ad Deum ordinare ut propter Deum et ad Deum ametur. Unde si quis vult diligere Deum sine proximo vel e converso, non est caritas, sed simul utrumque ordine quodam et motu circulari incipiente a Deo et terminato in Deum. Et haec circularis conversio in amando actio propria est caritatis. Aliquid tamen eius est primum et principale, aliquid posterius et secundum. Et

11 de² MV, *om.* W 27 praeparatus MW, imperatus V 28 beatitudinis MW, bonitatis V

obiectum caritatis est aggregatum ex Deo et proximo ordine praedicto ut Deus 35
cum subiunctione proximi.

Pari modo aestimo de fide. Assentit enim aspectus primae veritati. Sed
cum ipsa sit simplex et consensus debeatur complexo, consensus iste transmittit
ad articulum fidei qui est veritas complexa; propter quam finaliter dicimur
assentire primae veritati. Articulo enim consentimus propter primam veritatem 40
formaliter et motive, ut praedictum est¹, sed primae veritati propter articulum
finaliter et aliquo modo materialiter.

Deinde. Regula recte credendi quae iussit credere primo summae veritati
et inde transmisit ad credendum articulum, docet nos etiam non sistere in
articulo ut fides ei non attribatur propter se, sed referatur ad primam veri- 45
tatem ut fides ei tribuatur propter illam. Unde ipsi articulo circumscripta prima
veritate numquam creditur sine ratione, sed in quantum est divina veritas ei
sine ratione consentitur. Hic est igitur circulatio quaedam in motu assensus,
quae tota est actio fidei habens in se aliquid primum, aliquid secundum, et
eius obiectum est totum aggregatum ex prima veritate et articulo, vel potius 50
prima veritas propter articulum, vel alio modo articulus propter primam veri-
tatem. Modo facilia sunt omnia.

Ad primum² dicendum quod in homogeneis plus et minus non diversificant
speciem, et sic est de amare plus et amare minus. Verumtamen hoc amare quod
extenditur in Deum, vel hoc amare quod exeritur in proximum per se solitarie, 55
non est actio caritatis, ut ostensum est³, sed utrumque simul ordine debito per
circulum.

Ad secundum⁴ quod non est simile de scientia et sapientia: Tum quia caritas
habet pro obiecto tam temporale quam aeternum; sed sapientia solum aeternum,
et scientia solum temporale; nec potest esse caritas quae non primo intueatur 60
Deum, secundo proximum, quod non est in illis. Tum quia scientia de se non
ordinat actionem suam temporalem ad aeterna; sed caritas hoc facit per se,
scientia vero non nisi per accidens. Quia scientia, ut habetur in virtutibus cardi-
nalibus — quia ipsae pertinent ad scientiam, ut docet Augustinus *De Trinitate*
lib. XII cap. 29⁵ —, fuit in multis infidelibus et adhuc est in malis fidelibus ubi 65
ipsa non ordinatur ad aeterna sed ad transitoria donec adveniat caritas ordinans.

37 primae MW, purae V 38 consensus¹ VW, assensus M 44 nos etiam MV, etiam
nos W 46 tribuatur VW, attribatur M propter VW, propter fidem M 48–49 Hic
... habens MW, om. V 59 solum aeternum² MV, aeternum solum W 62–64 sed ...

¹ Supra, q. 4, lin. 119–121.

² Supra, lin. 6–9.

³ Supra, lin. 23–36.

⁴ Supra, lin. 10–14.

⁵ Lib. XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1010; CCL 50, 375s).

Eodem modo respondendum ad tertium.⁶

Ad ultimum⁷ dicendum quod tam principium quam conclusio potest dupliciter considerari, scilicet absolute et relative. Secundum quod absolute, sic habent
70 diversos habitus distinctos cum suis propriis actionibus, scilicet intellectum et scientiam; unde et nomen utriusque habitus absolutum est. Secundum autem quod relative ut principium consideretur, non ut complexio quaedam in se sed ut alterius principium, et conclusio non ut complexio quaedam in se sed ut
75 conclusio ⟨alterius⟩, sic non faciunt in anima apud aspectum diversos habitus et distinctos, sed ambo simul unum habitum unice cognitionis. Et eodem modo dico de habitu fidei, spei et caritatis et earundem obiectis. Hoc satis patet ex prae habitis.

scientiam MW, *om.* V 74 alterius *corr.*, *om.* MVW 76 earundem MW, earum V

⁶ Supra, lin. 15–17.

⁷ Supra, lin. 18–22.

QUAESTIO 18

Q.18

Dicto de his tribus virtutibus in se, quaeritur de comparatione earundem ad invicem, et primo de ordine.

Videtur enim quod caritas sit prima, quia dicit Magister dist. 26 cap. 1¹ quod caritas praeit spem.

Item. Sancti² communiter dicunt quod ipsa est radix et „mater omnium virtutum“, sed radix praecedit ramos in esse et mater filios. 5

Item secundum Augustinum³, ubi loquitur de affectionibus animi, ubique amor est radix et origo sive causa omnium affectionum. Sed dicitur in libro *De spiritu et anima* cap. 3⁴ quod „quatuor affectiones animae omnium sunt vitiorum atque virtutum quasi quaedam principia et communis materies.“ 10

Ex quibus sequitur quod amor sit principium omnium virtutum et quasi materia, sed amor vel est caritas vel ad caritatem pertinet, ergo etc.

Contra. Secundum Magistrum dist. 23 cap. 10⁵ sola fides fundamentum est, sed fundamentum praeit cetera quae ad aedificandum requiruntur.

Item. Imperfectum praecedit perfectum in esse, sed fides et spes sunt imperfectae virtutes et caritas perfecta virtus. 15

Item. Illud est prius a quo non convertitur consequentia, sed sic se habet fides ad alias duas et tam fides quam spes ad caritatem, sicut patet.

Responsio. Cum istae virtutes sint qualitates animae ipsam gratificantes, possunt considerari ut gratificantes sunt vel ut absolutae qualitates. Primo 20 modo caritas praeit alias. Ipsa enim per se gratificat et aliae per ipsam. Secundo modo distinguendum est. Quia loquendo de prioritate electionis sive dignitatis, caritas praeit alias: Tum quia aliae sunt ad ipsam, tum quia ipsa complet vitam meritoriam. Loquendo autem de prioritate naturae vel temporis, praecedunt caritatem fides et spes. Quando enim acquiruntur successive, praecedunt se se 25

1 se MW, se nunc V 5 radix et mater MV, mater et radix W 12 materia MW, mater V
16 virtus W, om. MV 17 Illud MV, Id W 19 sint MV, sunt W 26 sequuntur

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

² E. g. Ambrosius, *Super epist. ad Rom.* (rubr.), mediante *Glossa ordinaria* in *Rom.* 14, 5 (apud Lyranum VI, f. 29a; PL 114, 515B); Hieronymus, *Epist.* 82 (*ad Theophilum*), (PL 22 [1859] 742; CSEL 55, 118); Leo Magnus, *Sermo* 38, n. 4 (PL 54, 262B); cf. etiam Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 23, c. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 142).

³ Cf. Augustinus, *De doctrina christiana* III, c. 10, n. 16 (PL 34, 72; CSEL 80, 89; CCL 32, 87); etiam Petrus Lombardus, *Sent.* I, d. 17, c. 6, n. 6 (ed. Grottaferrata I, 150s).

⁴ Ps.-Augustinus, *De spiritu et anima* cap. 4 (PL 40, 782).

⁵ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 23, c. 9, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 147).

invicem et sequuntur ordine temporis; quando simul infunduntur, ordine naturae.

Simili modo distinguendum de operibus harum virtutum, quae sunt diligere, sperare et credere. Possunt enim considerari ut meritoriae sunt actiones vel ut absolutae actiones etc. omnino ut prius.⁶

Ad primum⁷ ergo patet responsio, quia gratificando praeit spem et ordine electionis. Tamen verbum Magistri non videtur ibi intelligi de spe virtute sed de spe secundum quod dicitur firma exspectatio, ut praetendit sua littera.⁸ Et sic spes nominat quendam statum provectum spei virtutis et actionis sperandi.

Ad secundum⁹ dicendum quod illud verbum sanctorum intelligi potest de caritate generali quae continet in se quasi quosdam fetus omnes speciales virtutes et ipsas parturit prodendo immanifestum per operationes earum manifestas extra. Ipsas etiam fovet ac nutrit ac provehit, quae sunt matri propria.

Item. Sicut radix in se continet ramos seminaliter et eos consequenter producit ac alimentum praebet et provehit, sic generalis caritas ceteras virtutes ut quaedam semina spiritualia continet quae per bona opera producit in ramos et alit et provehit. Sin autem intelligatur de speciali, tunc dicitur mater, quia dat vitam spiritualem ceteris virtutibus ad gratificandum et eas fovet et provehit per bona opera. Radix etiam illo modo dici potest propter eandem proprietatem, quia radix ministrat ramis vitam et alimentum et provectum.

Vel potest hoc dici alia ratione, scilicet quia fides et spes et aliae virtutes se se habent ad perfectam caritatem, ut filii ad matrem aliquo modo et rami ad radicem. Ex hoc enim quod post hanc vitam totus amor convertitur ad fruendum quod est proprium caritatis, patet quod caritatis propriae proprium est frui et totaliter ad fruitionem converti. Tamen propter imperfectionem huius vitae supplendam quiddam sui derivat ad faciendum consensum per fidem, quiddam ad faciendum fidei exspectationem per spem, sine quibus non recte ducitur haec vita. Similiter etiam constituit alias virtutes huius vitae, ut post¹⁰ patebit. Et dum sic se dividit ad diversa, quasi diversos filios parit et diversos ramos producit. Sive nomen virtutis accipiatur pro habitu sive pro usu, quare dicitur caritas radix vel mater virtutum. Magis tamen videtur saepe quod sancti ibi vocent virtutes opera virtuosa, et ita accipitur nomen pro usu virtutis. Ex his patet quod

MV, consequuntur W	30 etc. VW, et est M	omnino VW, divisio M	32 spe MV, spe
et W	37 parturit VW, protulit M	38 etiam VW, enim M	ac ¹ V, et MW
MV, ad W	55 quare W, quando MV	58 radix vel mater MV, mater vel radix W	43 per

⁶ Supra, q. 1, lin. 162–171; cf. Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 5 (ed. Grottaferrata I, 483s).

⁷ Supra, lin. 3–4.

⁸ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 26, c. 1 (ed. Grottaferrata II, 159).

⁹ Supra, lin. 5–6.

¹⁰ Infra, qq. 25–35.

radix vel mater dicitur secundum modum gratificationis et dignitatis, et sic prior est aliis, ut patuit in distinctione.¹¹

Ad tertium¹² dicendum quod amor imperfectus et diminutus primo gignit 60 affectiones et ipse crescens provehit paulatim ad virtutes. Sed non est caritas donec compleatur ut possit in opus fruitionis, saltem secundum statum viae, et ita diminutus amor est materiale principium ad virtutes, sed consummatus est omnium forma et complementum ac finis, sed ille diminutus non est caritas.

Rationes ad oppositum¹³ procedunt, quia considerant ordinem naturae vel 65 temporis, et secundum illum ordinem praecedunt habitus fidei et spei.

64 ille diminutus MV, ille qui diminutus est W 66 praecedunt MV, procedunt W

¹¹ Supra, lin. 19–27.

¹² Supra, lin. 7–10.

¹³ Supra, lin. 13–18.

QUAESTIO 19

Q.19

Consequenter quaeritur de aequalitate harum virtutum.

Unde agit Magister dist. 25 cap. paenultimo¹, quomodo enim potest non meritorium esse aequale meritorio, sed caritas sola est vitae meritoria, fides et spes per se non.

- 5 Item. Spes exspectat tam verum summum per visionem quam bonum summum per fruitionem; sed fides tantum verum per se loquendo et primo, et caritas bonum; quare spes plus amplectitur aliis, quare videtur maior illis.

- Item. Fides est de praesentibus veris, praeteritis et futuris, spes de futuris tantum. Item fides de veris circa bona et mala, sed spes et caritas tantum respi-
10 ciunt bona, quare fides est amplior aliis.

- Item. Quomodo dicitur operatio aequalis virtutibus, cum sint res diversorum generum, scilicet qualitatis et actionis? Res enim diversorum generum non sunt ad invicem comparabiles et commensurabiles, cum omnis comparatio radicetur super aliquid unum et omnis aequalitas respiciat unam mensuram quae non est
15 in rebus diversorum generum.

- Responsio. Quidam² dicunt hic non esse attendendam aequalitatem proportionis ut compararetur haec virtus absolutae illi et virtus absolutae operationi, sed proportionalitatis ut ideo dicantur aequales. Quia sicut se habet fides in isto ad summum sui generis, sic spes et caritas et operatio in eodem ad summum sui
20 generis, et sic comparatio semper radicatur super unam rem sive unum genus rerum.

- Videtur tamen quod aliter possit dici etiam secundum proportionem, sed distinguendum quod istae virtutes possunt comparari tripliciter in aequalitate, scilicet respectu obiectorum vel respectu operationum vel invicem inter se. Primo
25 modo dupliciter: aut ad obiecta prima, et sic sunt omnino aequales istae virtutes, quia id ipsum est obiectum primum omnium trium sola ratione diversum; aut quoad secunda, et sic sunt excedentes et excessae. Voco autem secunda obiecta fidei articulos fidei et secunda obiecta spei verum et bonum et huiusmodi, quia primum eius obiectum complectitur multa, scilicet omnia suppletiva humano-

2 paenultimo MW, paenultimo quaerit V 13 comparatio M, operatio VW 14 respiciat W, respicit MV 23 tripliciter in aequalitate MV, in aequalitate tripliciter W 35 omnino

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 25, c. 5 (ed. Grottaferrata II, 158s).

² Cf. Alexander de Hales, *Glossa in Sent.* III, d. 29, c. 2 (ed. Quaracchi III, 341); etiam S. Bonaventura, *In Sent.* IV, d. 44, a. 1, q. 1 (ed. Quaracchi IV, 922); etiam R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 25 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 203rab).

rum desideriorum, et quoad ista uno modo excedit fides alias; alio modo spes, 30
sicut obiectum est in secunda et tertia ratione superius.³

Secundo modo⁴, scilicet si dicantur aequales respectu operationum, duplici-
ter, quia virtus quae qualitas est, et operatio quae est actio, dupliciter possunt
considerari, scilicet secundum essentiam vel secundum esse. Secundum essentiam 35
autem consideratae simplices sunt omnino et impartibiles, et sic non sunt pro-
prie comparabiles nisi secundum privationem ut dicantur aequales, quia neutra
est maior alia neque minor, scilicet neque essentia virtutis maior essentia opera-
tionis nec minor nec e converso, sed sic non dicuntur aequales per positionem
eo scilicet quod habeant eandem mensuram. Si autem considerentur secundum 40
esse, sic dici possunt aequales virtus et operatio sua etiam positive, quod patet
sic. Calor secundum esse in materia intenditur et remittitur, et secundum hoc
est numerale esse suum per gradus plures et pauciores, maiores et minores, plus
distantes a non esse et minus. Et secundum gradum suae intensionis vel remissio-
nis in materia est intensio et remissio in calendo vel calefaciendo, quod est calidi
operatio; et quotus gradus intensionis est in qualitate, totus est et in actione. 45

Eodem modo in proposito. Cum dictae virtutes sint qualitates animi secun-
dum practicum eius, possunt habere intensionem et remissionem et numerosi-
tatem graduum in suo esse, et hoc erit per maiorem et minorem adhaesionem
cum incommutabili veritate quae imprimit eas. Ex hoc enim fit maior vel minor
conformatio animae ad ipsam et maior vel minor illustratio et assimilatio, sed 50
secundum gradum intensionis in ista assimilatione et conformatione erit et
gradus intensionis in actione virtutis. Et inde est quod quidam firmiter credunt
quam alii et quidam certius sperant quam alii et quidam ardentius amant quam
alii. Sic ergo bene dicuntur virtus et sua operatio aequales, quia aequalis inten-
sionis vel remissionis sunt et in aequali numerositate ipsius esse consistunt. Et 55
isto modo bene sunt comparabiles res diversorum generum, non ratione essen-
tiarum per quas differunt, sed ratione modi essendi in quo conveniunt sicut
causa et proprius eius effectus. Et secundum istum modum in quo conveniunt,
unam habent mensuram, et secundum hoc sunt aliquo modo eiusdem generis.
Et per hoc respondendum est ad ultimum.⁵ 60

Tertio modo⁶, scilicet si comparentur ad invicem, distinguendum, quia aut
quaeritur earum aequalitas secundum quod gratificantes sunt, aut secundum quod
qualitates sunt absolutae. Si primo modo, constat quod aequales sunt, quia

MW, omnia V sunt² MV, om. W 43 gradum MW, gradus V vel MV, et W 60
respondendum est W, respondet M, respondendum V 62 aequalitas M, qualitas VW

³ Supra, lin. 5–7 et 8–10.

⁴ Supra, lin. 24.

⁵ Supra, lin. 11–15.

⁶ Supra, lin. 24.

unum et idem est quo omnes simul et singulae gratificant, scilicet caritas. Si
65 secundo modo, aut comparantur ut sunt vel ut esse possunt non simul, vel ut
sunt simul in eodem.

Si primo modo, non sunt aequales, quia plus amoris et spiritualis assimilatio-
nis ad incommutabilem veritatem est in spe quam in fide sine spe, et in caritate
quam in aliis sine ipsa. Et per istam viam procedit oppositio prima.⁷ Si secundo
70 modo, sic sunt aequales quoad numerositatem sui esse in intensione et remis-
sione, quia cum tam fides quam spes amor sit secundum quantitatem et
intensionem illius amoris, erit intensio fidei et spei. Non enim potest esse
quod firmiter speret quis quam credat nec e converso nec quod ardentius
amet quam sperat et credit vel e converso. Et ratio huius est quod totus amor est
75 ad quemlibet istorum actuum. Toto enim amore quo adhaeret regulae incommu-
tabili recte diligendi, adhaeret et regulae incommutabili recte credendi et simili-
ter regulae incommutabili recte sperandi, quia non est amor dispertitus hic nisi
per officia. Manet autem idem et integer ad omnia, faciens in rationali assen-
sum, in irascibili expectationem fidei, in concupiscibili prae omnibus amare
80 Deum et propter ipsum alia.

Si quaeris quomodo illud esse possit, facile est. Si enim diversa amarentur
ita quod neutrius amor ad reliquum ordinaretur, non posset esse amor totus et
integer ad illa. Sed in proposito aliter est. Quia regula incommutabilis recte
credendi et regula incommutabilis recte sperandi et regula tertia recte amandi
85 id ipsum sunt, scilicet Deus, et omnium amor ad idem est, scilicet ad divinam
visionem vel potius fruitionem. Ex his patet responsio ad quaestionem et ad
omnia obiecta.⁸

Similiter arbitror respondendum si quaereretur de aequalitate istorum actu-
um diligere, sperare, credere.

quod ² M, <i>om.</i> VW	65 ut ² M, <i>om.</i> VW	non MW, <i>om.</i> V	vel ² MV, <i>om.</i> W	73 quis
MW, aliquis V	74 quod W, quia MV	76 et ¹ MV, <i>om.</i> W	82–83 ordinaretur . . . illa	
MW, <i>om.</i> V				

⁷ Supra, lin. 2–4.

⁸ Supra, lin. 2–15.

QUAESTIO 20

Q.20

Consequenter quaeritur de sufficientia istarum virtutum.

Quare enim non sunt duae ex parte aspectus sicut ex parte affectus ut essent quatuor, vel una tantum ex parte affectus sicut unica ex parte aspectus ut essent tantum duae?

Responsio. Ex parte obiecti congrue sumitur haec trinitas sic. Quia cum obiectum virtutum theologiarum sit Deus et ipse non possit esse obiectum nisi rationali naturae, aut erit obiectum ei ut verum ratione aspectus, vel ut bonum ratione affectus, vel ut utrumque et ut omnino homini sufficiens. Et sic tripliciter potest esse obiectum animae rationali, quare triplici indiguit virtute ordinante ipsam ad Deum. 5 10

Item. Ex parte subiecti sic potest sumi. Cum virtus theologica dirigat hominem immediate in Deum, hoc erit vel secundum actionem aspectus et est fides; vel secundum actionem affectus, et hoc dupliciter, scilicet secundum actionem irascibilis et sic spes, vel secundum actionem concupiscibilis et sic caritas. Vel sic: Virtus dirigens hominem secundum actionem affectus, aut dirigit eum secundum suam actionem perpetuam quae est diligere, vel secundum actionem suam transitoriam quae est dilectionem exspectare. Et primo modo est caritas, secundo modo spes. 15

Ad obiectum¹ dicendum quod aspectus non potest se habere ad verum non visum vel non intellectum nisi uno modo, scilicet credendo, et ideo non est eius nisi unica virtus directiva. Affectus autem potest dupliciter se habere ad bonum non visum, scilicet amando et exspectando, et ideo indiguit duplici virtute. Quamvis enim non possimus videre verum non praesens sed tantum credere, tamen possumus amare bonum non praesens et exspectare. 20

7 rationali MW, animae rationalis V 16 suam actionem¹ MV, actionem suam W vel VW, aut M

¹ Supra, lin. 2–4.

QUAESTIO 21

Q.21

Consequenter quaeritur de duratione et cessatione harum virtutum, et primo de caritate. Quia dicit Apostolus¹ quod ipsa „numquam excidit.“

Et videtur contrarium sic. Quod ordinatur ad aliquem finem certum, debet cessare obtento fine. Ut navigatio ordinatur ad portum quo pervento cessat.

5 Similiter videtur de caritate et beatitudine.

Item. Non beatificatur creatura rationalis nisi per immediatam adhaesionem cum Deo. Sed si caritas ibi erit, media erit. Quare videtur quod non erit.

Item. Dicit Apostolus *Cor.* 13²: „Cum venerit quod perfectum est, evacuabitur quod ex parte est“, sed caritas modo imperfecta est et ex parte, ergo ipsa
10 evacuabitur.

Contra. In patria erit divina fruitio; sed fruitio est amor caritatis, secundum illud *De doctrina christiana* lib. I cap. 8³: „Frui est amore inhaerere alicui propter se ipsum“; ergo etc.

Item. Beatus habet omne quod vult, secundum Augustinum *De Trinitate*
15 XIII cap. 15.⁴ Aut igitur in patria erit habens omne quod vult et amabit habitum aut non. Si non, ergo bonum non est obiectum amativae virtutis. Si sic, habetur propositum.

Idem argue per definitionem Boethii⁵: „Beatitudo est status omnium bonorum congregatione perfectus.“

20 Si dicis quod amabit bonum habitum, sed non amore qui est caritas, ergo aliquid male volet; omnis enim amans non in caritate aliquid male vult; quare beatus non erit talis, quia beatus est qui habet omne quod vult et nihil male vult, secundum Augustinum ut supra.⁶

Responsio. Tenenda est sententia Apostoli *Cor.* 13⁷ quod caritas finaliter
25 habita „numquam excidit.“ In hac enim vita potest multoties amitti et recuperari, sed non postea quando perventum est ad statum praemii.

3 debet W, de M, oportet V 8 Dicit MV, om. W 9–10 ergo . . . evacuabitur MV, etc. W
12 illud MW, illud Augustini V 18 Idem MV, Item W 21 in VW, om. M 23 ut
M, ubi VW 24 Responsio MV, Respondeo W 28 vel . . . finem² VW, om. M 35 ibi

¹ I *Cor.* 13, 8.

² I *Cor.* 13, 10.

³ Lib. I, c. 4, n. 4 (PL 34, 20; CSEL 80, 10; CCL 32, 8).

⁴ Lib. XIII, c. 5, n. 8 (PL 42, 1020; CCL 50A, 393).

⁵ Boethius, *Consol. philos.* III, pr. 2 (PL 63, 724; CSEL 67, 47; CCL 94, 38).

⁶ Supra, lin. 14–17.

⁷ I *Cor.* 13, 8.

Ad primum contra⁸ dicendum quod aliquid potest ordinari ad finem aliquem dupliciter, scilicet aut ut inducens finem solum vel ducens ad finem, aut ut inducens et inductum conservans. Primo modo se habet timor servilis ad caritatem, navigium ad portum et huiusmodi; secundo modo diaeta ad sanitatem, benigna communicatio ad familiaritatem, gravitas ad deorsum. Et isto secundo modo se habet caritas ad beatitudinem. 30

Ad secundum⁹ quod est medium uniens et est medium distare faciens. Et primo modo est caritas media inter Deum et rationalem naturam beatam, et tale medium ibi est necessarium. Secundo modo non. Vel sic: Est medium quod est natura tertia ab extremis distincta per essentiam et esse, ut inter ignem et aquam est aer. Et tale impediret beatificationem rationalis naturae si esset. Et est medium quod est dispositio extremi ad coniungendum ipsum alteri extremo. Et sic oportet quod sit ibi medium, et haec est caritas. 35

Ad tertium¹⁰ quod non est intellectus Apostoli quod cum venerit perfectio gloriae, evacuabitur caritas quae modo est imperfecta, sed quod ipsa in quantum est imperfecta vel ipsius imperfectio evacuabitur et permanebit aucta et consummata. 40

Sed dices: Tunc eadem ratione dici potest quod fides et spes quoad imperfectionem quam habent evacuabuntur, sed ipsae remanebunt auctae, quod est contra communem opinionem: 45

Responsio. Non est simile. Quando enim perventum fuerit ad gloriam, quidquid imperfectionis fuit, tolletur et solum. Quod autem amamus modo, non est imperfectionis; sed quod diminute amamus, est imperfectionis. Et ideo ipsum amare permanebit, sed eius diminutio tolletur. Quod autem credimus vel speramus, est ex imperfectione sicut et quod diminute credimus vel speramus. Spes enim et fides sunt ex imperfectione gloriae ubi nude videbimus et promissum tenebimus, diminuta spes et fides ex imperfectione gratiae. Et ideo non solum evacuabitur imperfectio spei et fidei, sed et fides ipsa atque spes. Non sic caritas, ut praedictum est.¹¹ 50

Solet etiam distingui quod ,ex parte' dicitur dupliciter sicut ,secundum quid'. Uno modo dicitur ,secundum quid' quod solum diminuit rationem eius quod est simpliciter, sed non repugnat ei, ut albus (pes) se habet ad album simpliciter. Alio modo quod diminuit et repugnat, ut homo mortuus se habet ad hominem. 55

est¹ MV, est ibi W 58 pes *corr.*, pedem MVW 60 hic MV, *om.* W parte MV, parte in hoc loco W

⁸ Supra, lin. 3–5.

⁹ Supra, lin. 6–7.

¹⁰ Supra, lin. 8–10.

¹¹ Supra, lin. 24–26.

60 Primo modo dicitur caritas hic esse ex parte. Et ideo permanet in gloria, quia non repugnat ei, sed disponit ad eam. Secundo modo sunt hic fides et spes ex parte, et non remanent cum advenerit gloria.

QUAESTIO 22

Q.22

Quaeritur tamen de illarum, scilicet fidei et spei, evacuatione, et primo de fide.

Videtur enim quod non evacuabitur in patria eo quod si beatitudinem decet omnis perfectio iuxta suam definitionem et virtutes sunt de perfectione rationalis naturae, videtur quod omnis virtus ibi debet esse. 5

Item. Si aliqua debet tunc tolli, potius videtur hoc congruere virtutibus minus nobilibus quam nobilioribus. Quare potius tollendae essent virtutes politicae quam theologicae. Et si illae non tollentur, iuxta quod vult Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19 ut habitum est dist. 33¹, multo fortius nec istae.

Item. Fides compatur secum peccatum. Quare multo fortius potest stare cum gloria, quia fides est dispositio ordinans ad gloriam, et peccatum est contrarium virtuti et deordinans ad illam. 10

Item. Fidei notitia est specularis et aenigmatica, secundum Apostolum *Cor.* 13²: „Videmus nunc per speculum in aenigmate“; sed talis cognitio erit in gloria; ergo fides bene stat cum gloria. 15

Probatio minoris. Ibi cognoscetur Deus et modo ab angelis cognoscitur non solum in se cognitione matutina sed etiam in creatura, quae est cognitio vespertina. Sed nihil aliud videtur sic cognosci quam aenigmatice et speculariter. Quia dicit *Glossa*³ super illud *Cor.* 13 quod ideo videmus modo per speculum, quia per imaginem obscuram. Videmus enim aliquas creaturas in quibus aliqua similitudo Dei relucet, et hoc satis obscure. 20

Item. Si fides est fundamentum gratiae et ipsa tollitur per gloriam, ergo et gratia omnino; et si hoc, et virtus omnino, quia virtus et gratia idem, ut ostensum est in secundo.⁴ Item tunc adveniente perfectione auferetur dispositio necessaria ad illam. 25

Item. Secundum praedeterminata, fides est amor conversivus vel inclinativus aspectus ad consentiendum; sed iste remanebit in patria.

8 quod . . . Augustinus MV, Augustinum W 10 Fides MV, Si fides W Quare MV, Ergo W
18 speculariter W, speculariter cognosci MV 32 ipsum MV, aspectum W 40 pot-

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 33, c. 3, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 188s; cf. Augustinus, *De Trinitate* XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1045s; CCL 50A, 438ss).

² I *Cor.* 13,12.

³ *Glossa ordinaria* in h. l. (PL 114, 543).

⁴ Robert Kilwardby, *In Sent.* II, q. „De gratia autem formali quaeritur consequenter an sit idem quod virtus vel non“ (cod. Worcester F 43, f. 78vb–79ra); cf. Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 2, n. 1 (ed. Grottaferrata I, 481).

Probatio. Amor enim qui hic est ad incommutabilem veritatem secundum
quamcumque legem recte vivendi, ibidem permanebit auctus et consummatus.

30 Quare et ille amor qui est ad regulam recte credendi, sic permanebit.

Item. Adhuc tunc erit conversivus vel inclinativus aspectus. Quia si minor
amor potest inclinare ipsum qui est in via, et maior qui erit in patria.

Item. Licet numquam inclinet ipsum ex tunc, tamen inclinativus videtur, quia
inest ei sufficiens potentia inclinandi aspectum a Deo ut si non aliunde ducere-
35 tur aspectus ad consensum verorum, ab amore duceretur ad hoc. Quare videtur
omnino quod fides virtus ibi maneat. Ex quo enim amor ille habet potentiam ad
convertendum, videtur quod sit conversivus, quamvis numquam convertat, sicut
ibi remanebit potentia generativa et nutritiva et huiusmodi sine suis actibus.

Contra. Aspectum iam consentientem non poterit affectus inclinare ad con-
40 sensum, quia non poterit factum facere nec inclinatum inclinare. Sed ante
omnem motum affectionis — dico ordine naturae — erit inclinatus aspectus ad
consensum omnium verorum. Aeterna enim veritas primo natura tanget aspec-
tum, deinde affectum. Sed in lumine eius statim certissima scientia videbuntur
omnia prius credita. Quare necesse erit eis praebere assensum etiam (antequam
45 natura) moveatur affectus. Prius enim natura videtur quod ante oculos ponitur
quam ametur. Sicut enim creditum prius oportet habere in aspectu cui per
affectum consentiatur, sic visum prius videtur quam ad illud exseratur affectio.
Dico secundum ordinem naturae.

Item. De essentia fidei virtutis est assentire non visis. Sed haec imperfectio
50 quae est non videre credita, non stat cum perfectione gloriae, quia satiabuntur
cum apparuerit gloria.

Item. Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 6⁵ dicit manifeste quod sicut
corpus oculis praesens exterius videtur per ipsam rei speciem (quando autem
amotum fuerit aut corruptum, interius cogitando videtur non per ipsam speciem
55 sed per eius similitudinem), sic modo vides fidem tuam in anima tua per ipsam
rem praesentem. Sed in patria non videbitur per ipsam rei praesentiam quae tunc
non erit, sed per fidei praeteritae imaginationem in recordantis memoria derelic-
tam.

Idem habetur in *Glossa*⁶ super *Cor.* 13, scilicet quod fides evacuabitur et spes
60 similiter.

Responsio. Est accipere fidem dupliciter, scilicet communiter pro quocumque
assensu veri, et sic erit semper, sed non sic est virtus; et proprie pro assensu non
visorum ad religionem veram spectantium, et sic est virtus, et est in via tantum et

erit MV, potest W 44–45 antequam natura *corr.*, ante natura quam MVW 50 non¹
marg. W 51 gloria MV, gloria tua W 57 non erit MW, inerit V 74 officium MV,

⁵ Lib. XIV, c. 3, n. 5 (PL 42, 1039s; CCL 50A, 427).

⁶ *Glossa ordinaria* in I *Cor.* 13, 10 (PL 114, 543).

cessabit in patria, quia neque remanebit secundum habitum neque secundum actum. 65

Ad quod intelligendum nota quod usus amoris proprius est tantummodo frui et unire se amato. Quia tamen amor percipit se non posse pertingere ad plenam fruitionem nisi in hac vita imperfecta credantur et sperentur non visa, ex sua liberalitate supplet officium utrumque. Amor enim verus pro posse suo omnem defectum quem percipit satagit implere. Quia igitur non est quo aspectus ducatur ad consensum non visorum, amor ad hoc inclinat ipsum. Et quia non est quo stabiliatur irascibilis ad firmiter expectandum promissa, amor ipsam stabilis, et sunt haec duo amoris quasi extranea officia sponte suscepta. Quando autem videbitur creditum et tenebitur expectatum, cessabit utrumque officium, et totus amor convertet se ad fruendum sicut ad actum proprium. Quando autem haec officia cessabunt, cessabit amor esse fides et spes, et non erit nisi caritas. 70 75

Exemplum. Aliquis servit tibi in officio scripturae, ad hoc proprie conductus. Qui videns periclitari rem familiarem propter defectum dispensatoris, sponte agit officium dispensatoris. Consequenter adducitur aliquis qui ministrat in officio dispensationis, et scriptor reddit totaliter ad officium proprium. Iste scriptor dum dispensavit rem familiarem, dispensator fuit et non solum scriptor. Quando autem cessat ab officio dispensationis, non amplius dispensator est nec dicitur. Simile est in proposito de amore qui ministrat hic assensum per aspectum et expectationem per irascibilem, qui amittit nomen et veritatem fidei et spei quando visio adducetur et ipsius rei exhibitio. 80 85

Aliud exemplum. Amor hic pro necessitate proximi visa partim est compassivus, partim erogativus. Sed transeunte necessitate convertet se ad actum proprium amandi et neque erit compassivus neque erogativus, cum miseria cessaverit. Similiter potes dicere in usibus aliarum virtutum, qui pro defectu huius vitae habent modo statum. Quia cum cessabunt necessitates, cessabunt et illa nomina, et ideo non amplius ab illis amor denominabitur. Sic igitur cessabunt fides et spes, quia cessabunt ab amore officium faciendi assensum et officium faciendi expectationem, et per consequens cessabunt ab eo nomina fidei et spei, et amor remanebit purus amor solummodo fruens. Et succedet pro fide visio, pro spe rei exhibitio et tensio. 90 95

Ad primum contra⁷ dicendum quod non omnis virtus decet illum statum, et hoc propter imperfectionem suam, quia ibi nulla erit imperfectio. Unde distinguendum quod quaedam sunt virtutes viae tantum, quaedam viae et patriae. Fides autem et spes sunt tantum viae propter imperfectiones suas quae sunt nondum videre, nondum promissum tenere. 100

affectum W 91 ab . . . amor MV, amor ab illis W 105 quod V, quia MW 115 stat

⁷ Supra, lin. 3–5.

Ad secundum⁸ quod fides et spes sunt nobiliores virtutibus politicis quantum ad usum in via, quia sunt sublimiorum actionum et nobiliorum obiectionum, sicut per se patet. Sed non sequitur ,si sunt nobilioris usus, ergo sunt maioris vel aequalis durationis‘.

105 Exemplum. Patet in membris unius corporis, scilicet oculo et pede, quod usus oculi nobilior, et tamen frequenter vita eius brevior. Item exemplum in individuís eiusdem speciei, quia saepe contingit quod homo cuius usus est in Ecclesia utilior, brevius vivit. Similiter in rebus diversarum specierum, quia homo est nobilioris usus quam lapis vel lignum, sed tamen minoris durationis.

110 Si autem quaeris causam quare minus nobiles virtutes permanent in gloria, cum fides et spes quae sunt nobiliores, tollantur:

Dicendum quod hoc est, quia neque secundum se neque secundum usum suum perfectum repugnant gloriae, cum non habeant secum illo modo imperfectionem. Sed fides et spes secundum se et secundum omnem usum suum im-
115 perfectionem habent quae non stat cum gloria.

Ad tertium⁹ quod fides informis non ordinat ad gloriam et illa secum compatitur mortale quod deordinat a gloria. Fides vero formata ordinat ad illam et non compatitur secum mortale quod deordinat ad illam.

120 Si quaeris: Unde est quod fides formata compatitur secum veniale quod saltem diminuit ordinationem ad gloriam et non compatitur secum gloriam?

Ratio est, quia tam veniale quam fides habent secum aliquid imperfectionis, et ideo pertinent ad statum viae imperfectum, et nulla imperfectio potest esse in patria. Eadem etiam ratione compatiuntur se fides informis et mortale, quia utrumque est imperfectio quaedam.

125 Ad argumentum¹⁰ dicendum quod duplex est hic convenientia, una quoad consequentiam ordinalem, et quoad hanc plus conveniunt fides et gloria; alia quoad concomitantiam, et sic magis conveniunt fides et peccatum, pertinent enim ad statum eundem, scilicet viae.

Ad quartum¹¹ quod fides est fundamentum virtutum secundum statum viae,
130 sed visio secundum statum patriae. Unde quando pro fide succedet visio, non tollitur fundamentum gratiae ut nullum sit, sed commutabitur ut melius et durabilius sit. Decet enim istum statum transitorium fundamentum transitorium, sed illum statum perpetuum fundamentum permanens.

Exemplum. Si quis pro penuria aedificaverit domum super fundamentum
135 luteum vel ligneum et postea succedente uberiore fortuna tollat illud et supponat

MV, om. W 121 secum aliquid MV, aliquid secum W 135 tollat MW, tollit V sup-

⁸ Supra, lin. 6–9.

⁹ Supra, lin. 10–12.

¹⁰ Supra, lin. 119–124.

¹¹ Supra, lin. 22–25.

lapideum vel aliud durable, non omnino abstulit fundamentum sed pro meliori commutavit.

Ad quintum¹² quod modo cum fide est specularis et aenigmatica cognitio, sed illa non potest esse in patria.

Ad hoc quod obicit¹³ quod immo, quia cognoscetur Deus per creaturam et in creatura per vespertinam cognitionem: 140

Dicendum quod verum est, quia et in se videbitur sicuti est et simul cum hoc in creatura et per illam.

Sed cum assumit¹⁴ quod talis cognitio quae est per creaturam, est specularis et aenigmatica: 145

Dicendum quod hoc est verum in via sed non in patria. Et hoc ostendo sic. ‚Per speculum‘ dicitur cognosci Deus mediante anima rationali, quia in speculo nihil rei videtur nisi imago speciei quae transmittit aliquo modo ad speciem. Et sic imago sola Dei in anima rationali cernitur, prout docet Augustinus *De Trinitate* XV cap. 17.¹⁵ ‚In aenigmate‘ vero, quia obscure. Quia, sicut dicit Isidorus lib. I *Etymologiarum* cap. 40¹⁶, „aenigma est quaestio obscura quae difficile intelligitur nisi aperiatur.“ Et infra¹⁷: „Aenigma sensus obscurus est.“ Unde nihil aliud est secundum Augustinum *De Trinitate* lib. XV cap. 18¹⁸ videre per speculum in aenigmate quam videre per imaginem vel „similitudinem obscuram et ad perspicendum difficile.“ Sic in via Deum videmus, quia non videmus eum hic nisi per effectum suum vel in effectum per collationem ad ipsum effectum. ‚Per effectum‘ dico ut cum ex similitudine qua creatura imitatur Creatorem, assurgimus ad intelligendum qualis est Deus. Sed haec obscura cognitio est, quia nunc sic Deum videmus, et creatura est similitudo dissimilis valde necessario. ‚In effectum‘ per collationem Dei et effectus. Ut cum video me intelligere non nisi versando in lumine incommutabili quod Deus est ad similitudinem oculi corporalis qui non videt nisi versando in lumine corporali, ex collatione visi et luminis spiritualis in quo et per quem video, scio bene, quoniam lumen praesens est in quo video et per quem. Super quod si voluero figere mentis aciem aversam a creatura visa, non video me videre nisi tenebram, nisi aliud mihi datum fuerit ex gratia speciali, sicut accidit valde contemplativis. Per visionem ergo 155 160 165

ponat W, supponit MV 153 lib. MV, om. W 157 cum VW, om. M 159 nunc V, nec MW 161 quod MV, quae W 206 calefacere MV, facere W 217 recipere MW, susci-

¹² Supra lin. 13–15.

¹³ Supra, lin. 16–21.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Lib. XV, c. 8, n. 14 (PL 42, 1067; CCL 50A, 479).

¹⁶ Lib. I, c. 37, n. 26 (PL 82, 116; CGLV III, 60; ed. Lindsay I, c. 37, n. 26).

¹⁷ Ibidem, lib. I, c. 37, n. 26 (PL 82, 116; CGL V III, 60; ed. Lindsay I, c. 37, n. 26).

¹⁸ Lib. XV, c. 9, n. 16 (PL 42, 1069; CCL 50A, 482).

effectus Dei video me aliquo modo videre tantum. Sed convertens me ad ipsum, non percipio me videre sed magis ignorare et non videre, et ita obscura valde est haec cognitio et per consequens aenigmatica. Sic ergo cognitio viae quae ad
170 fidem attinet, obscura est et specularis, et haec habetur per creaturam. Sed non sic erit in patria. Quamvis enim cognoscatur Deus in patria per creaturam et in illa per collationem Dei et creaturae ad invicem, tamen non erit obscura cognitio nec per solam imaginem sed per certissimam scientiam et per speciem. Deus enim
175 videbitur in omni creatura in natura sua sicuti est, et simul videbitur eius similitudo vel imago in creatura et ipse Deus in sua natura sicuti est. Et ideo non est specularis nec aenigmatica sicut fuit in via.

Verbi gratia, si possibile esset simul in speculo esse imaginem alicuius vultus et veram etiam speciem eius secundum rem ipsam et possibile esset simul videri utrumque, non foret obscura cognitio neque proprie specularis sed manifesta et
180 realis. Sic igitur in patria videbitur Deus per creaturam secundum aliquam cognitionem, scilicet vespertinam, et in illa, et modo etiam videtur illo modo. Sed modo est visio illa specularis et aenigmatica, tunc vero nequaquam.

Ad sextum¹⁹ bene concedendum quod amor ille qui modo est habitus fidei, permanebit; sed non permanebit habitus fidei sed nec spei immo solius caritatis;
185 nec erit tunc ille amor conversivus aspectus ad consentiendum nec stabilitivus irascibilis ad exspectandum, sicut ostendit satis prima ratio ad oppositum.²⁰

Ad illud quod obicit primo ad probandum quod sic²¹, dicendum quod non sequitur ‚si minor amor potest inclinare aspectum, ergo et maior potest‘, nisi ceteris exsistentibus paribus. Ad hoc enim quod amor possit inclinare aspectum,
190 duo requiruntur, scilicet potentia conversiva ex parte amoris et dispositio habilitans ad patiendum inclinationem ex parte aspectus. Nunc autem secundum istorum deficit. Iam enim naturaliter ante motum affectus intensivissime consentit aspectus. Quod autem talia duo requirantur ad hoc quod aliquid possit agere in alterum, patet per hoc quod ignis potest convertere aerem in sui naturam, sed
195 non potest convertere aliquam partem quintae essentiae. Et causa iam patet. Ponatur ergo per impossibile quod id quod est modo aer, transiret in quintam essentiam. Constat quod ante istum transitum bene concederetur quod ignis esset eius conversivus sed post non. Sic in proposito. Ante visionem est amor conversivus aspectus sed post non, et causa iam patet.

200 Aliud exemplum. Sit *a* calidum aliquod, *b* materia frigida calefactibilis. Verum est tunc quod *a* est calefactivum ipsius *b*, quia si appropinquant, calefaciet illud. Contingat igitur ipsum *b* calefieri in termino quantum illi materiae est possibile. Constat tunc demum quod a nullo alio potest amplius calefieri,

¹⁹ Supra, lin. 26–30.

²⁰ Supra, lin. 39–48.

²¹ Supra, lin. 31–32.

ergo nec ab *a*, quamvis calidius fiat *a* quam prius erat. Iam ergo *a* non est calefactum ipsius *b*, quamvis simpliciter possit concedi quod sit calefactivum, quia 205
aliam materiam posset calefacere si applicaretur ei. Sic in proposito. Potest enim concedi quod amor iste sit conversivus absolute, hoc est habens potentiam vel aptitudinem convertendi. Saltem enim se convertit ad fruendum. Et converteret etiam alias vires animae ad actus suos, si esset aliquid aliud animae aptum ad recipiendum eius conversionem. Sed nullo modo concedendum quod sit conversivus 210
aspectus. Sed inde modo dicitur fides, ut praehabitu est²², et ideo tunc nullo modo erit fides.

Vel potius dicendum quod non est amor conversivus omnino vel inclinativus aut stabilitivus, cum non sit aliquid extra se de anima, quod aptum sit ad suscipiendum eius inclinationem vel conversionem vel stabilitiorem. Quia nec 215
calidum forte esset calefactivum nisi aliquid esset extra se, quod aptum esset eius actionem recipere. Cum enim calefactivum sit idem quod aptum natum calefacere vel potens calefacere quorum utrumque relativum est, neutrum secundum quod sit tale esse potest nisi sit aliquid respectu cuius sit haec aptitudo vel potentia. Sic in proposito. Et tunc non solum negandum est quod amor sit conversivus 220
aspectus vel stabilitivus irascibilis in patria, sed omnino dicendum quod non est alterius a se conversivus vel stabilitivus. Vel forte aptius et minus calumniabile erit, si ponis exemplum in his quae agunt aliquid occasionaliter vel per accidens.

Verbi gratia, lumen per se et essentialiter est illuminativum, siccativum autem vel liquefactivum accidentaliter. Si ergo nulla esset materia quae constringeretur 225
vel liquefieret a lumine et tamen lumen esset, potest dici quod adhuc esset illuminativum etiam si nihil illuminaret; sed non deberet dici constrictivum vel siccativum vel huiusmodi quae ei accidentalia sunt. Sic in proposito. Amor semper fruitivus est vel amativus, sed non semper consensivus vel expectativus, quia isti sunt usus eius accidentales et occasionaliter assumpti. 230

Et fundamentum huius responsionis est suppositio haec quod nomen impositum rei ab actione et potentia essentiali semper manet, etiam si nihil sit in quod agat. Sed nomen impositum ab actione vel potentia accidentali vel occasionali non manet, cum non est in quod agat.

pere V 218 potens VW, potens. Ad sextum dicendum quod dispositio intra ad perfectionem aliquam [potest aliquam] potest esse duobus modis, uno modo habilitas ad formam tantum, alio modo habilitas ad ipsam et ipsam in modo servans. Primo modo transitoria est dispositio, secundo modo permanens cum forma. Exemplum de poenitentia et virtute, quare utraque disponit ad gloriam, sed poenitentia transit et virtus manet cum gloria. Item ustio et purgatio vulneris sive carnis disponit ad sanitatem, sed ustio transit et purgatio manet cum sanitate. Sic fides est necessaria nobis dispositio ad gloriam et iustitia similiter, sed fides transitorie, iustitia permanenter *marg. inf. M* 219 sit¹ V, *om. MW* 236 nec W, non M,

²² Supra, lin. 26–30.

235 Uno ergo modo dicendi potest concedi quod remanebit amor conversivus vel
stabilitivus, sed non conversivus aspectus vel stabilitivus irascibilis. Et ideo nec
concedendum quod remanebit consensivus nec quod exspectativus, et ideo non
remanebit fides nec spes. Alio modo dicendi non debet etiam admitti quod sit
240 vel stabilitivus irascibilis, et per consequens nec fides nec spes. Et uterque modus
probabilis, sed forte secundus est verior et realior.

Ad id quod secundo²³ dicit, patet iam, quia non sequitur quod sit conver-
sivus aspectus, quamvis habeat potentiam per quam converteret ipsum, si non-
dum assentiret. Sicut non sequitur ‚iste est beneficus‘, quamvis habeat potentiam
245 benefaciendi, vel sicut non sequitur quod iste sit dispensator qui cessit ab officio,
quamvis habeat voluntatem et potentiam unde dispensaret, si non alius gereret
illud officium. Et alia exempla praecedentia²⁴ idem docent satis.

Ad id quod ultimo²⁵ dixit, potest dici dupliciter: Uno modo concedendo
hanc simpliciter ‚potentia generativa vel nutritiva vel augmentativa manebit in
250 patria‘, alio modo distinguendo. Priori modo sic quod illud argumentum non
valet ‚potentia generativa erit in patria quamvis numquam exerceat officium
generandi, ergo pari ratione amor manebit conversivus aspectus et stabilitivus
irascibilis quamvis numquam actu convertat aspectum vel irascibilem‘. Potest
enim dici quod non est simile. Potentia enim potest ordinari ad aliquem usum
255 essentialiter et per se, sicut amor ad fruendum, generativa ad generandum, lux
ad lucendum; vel occasionaliter et per accidens, sicut amor ad convertendum vel
stabiliendum alias vires animae et lux ad constringendum vel liquefaciendum.
Et ab usu priori istorum semper nominatur potentia sive exerceat illum sive
non, a secundo nonnisi pro tempore quo exercet illum vel potest exercere illum.
260 Sed potentia generativa ordinatur essentialiter ad actum generandi et per se,
unde et nomen imponitur, et amativa ad amandum. Non sic autem amativa ad
consensum faciendum vel exspectationem, immo hoc occasionaliter accidit ei
pro imperfectione huius status. Et ideo quando cessat ab illis officiis, non
amplius debet nominari ab illis.

265 Vel concedendo quod potentia generativa manet in patria, potest dici quod
quamvis sit tunc potentia generativa, non tamen alicuius prolis generativa, quia
non erit materia generabilis tunc. Et similiter licet sit amor conversivus et stabili-
tivus, non tamen conversivus aspectus nec stabilitivus irascibilis, quia non erit
aspectus conversibilis nec irascibilis stabilis; dico ad exspectandum.

nunc V 247 docent MW, demonstrant V 263 imperfectione MV, perfectione W

²³ Supra, lin. 33–36.

²⁴ Supra, lin. 77–85 et 86–95.

²⁵ Supra, lin. 36–38.

Posteriori modo sic dicendum quod potentia generativa id quod est manebit, 270
secundum tamen quod generativa non manebit. Et ideo haec per se neganda est
,generativa erit in patria', quia aptitudo vel potentia importata per nomen non
habet sibi correspondens cum non sit aliquid generabile; et ita assumitur tunc
falsum, et ideo non sequitur. Omnes isti modi dicendi videntur probabiles,
primus tamen forte verior est et realior. 275

QUAESTIO 23

Q.23

Deinde licet satis iam determinatum sit de evacuatione spei una cum fide — quia responsio est utrimque communis et oppositiones communes pro maiori parte —, tamen quia sunt quaedam propriae oppositiones circa spem, quaeritur an debeat cessare et non esse in patria.

- 5 Videtur enim quod debeat ibi esse. Quia si desperatio est in damnatis, videtur per opposita quod spes erit in beatis.

Item. Cum spiritus beati humani corpore exuti expectent resurrectionem corporum suorum et hoc cum certitudine, videtur in eis esse spes iuxta definitionem suam.

- 10 Item. Spiritus angelici modo habent expectationem respectu eius quod futurum est de sua beatitudine, et constat quod certam, quare est in eis expectatio certa, ergo spes. Quod autem aliquid futurum sit de sua beatitudine quod nondum habent, et aliquid praeteritum quod iam non habent, dicit aperte Anselmus *Proslogion* 20¹: „〈 . . . 〉 transis omnia aeterna, quia tua et illorum aeternitas tota
15 tibi praesens est, cum illa nondum habeant de sua aeternitate quod venturum est, sicut iam non habent quod praeteritum est.“

Item. In quibus est desiderium, est et spes vel potest esse, quia tam vicina sunt desiderium et spes quod pro spe nonnumquam ponitur desiderium, ut habitum est supra² de libro *De spiritu et anima*. Sed in angelis est desiderium,

- 20 *Petr.* 1³: „In quem desiderant angeli prospicere.“

Item *Ps.* 4⁴: „In te, Domine, speravi.“ Hoc exponit *Glossa*⁵ de Christo in quo si fuit actus sperandi, et spes, ut videtur; sed in angelis est spes et fuit in Christo; stat ergo spes cum gloria, quare non videtur evacuanda.

- Contra. Sicut fides se habet ad non visum, sic et spes ad nondum obtentum;
25 sed fides transit, cum de non viso fit visum; ergo et spes, cum de non obtento fit obtentum.

Item. Spes est expectatio; sed expectatio est respectu futuri, sed cum de futuro fit praesens, expectatio quae fuit iam, praeteriit; quare iam non est, quare similiter est de spe.

6 erit M, sit W, om. V 18 nonnumquam MW, numquam V 21 speravi VW, speravi, non

¹ Cap. 20 (ed. Schmitt I, 115s).

² Supra, q. 12, lin. 14.

³ I *Petr.* 1, 12.

⁴ *Ps.* 30, 2.

⁵ *Glossa ordinaria* in *Ps.* 30,2 (apud Lyranum III, f. 125r); *Glossa* ex August., *Enarr.* II, n. 5, in *Ps.* 30,2 (PL 36, 232s); cf. *Glossa Lombardi* in h. l. (PL 191, 300).

Responsio. Dicunt quidam⁶ quod tam fides quam spes aliquid habent imper- 30
fectionis et illud transibit, et aliquid perfectionis et illud permanebit. Fides
enim est cognitio obscura et aenigmatica. Cognitio autem quae aliquid per-
fectionis est remanebit. Aenigma vero et obscuritas quae est imperfectionis,
evacuabitur. Similiter spes habet expectationem et certitudinem, quarum ex-
spectatio est imperfectionis et ideo evacuabitur; sed certitudo est aliquid per- 35
fectionis et ideo permanebit.

Sed hac ratione dici posset quod caritas evacuanda esset et liberum arbitrium
et virtutes politicae et omnia talia in quibus modo est aliquid imperfectionis et
aliquid perfectionis, quia secundum suam imperfectionem tollentur haec et 40
secundum suum perfectum remanebunt. Hoc tamen non est dicendum. Et ideo
melius dicendum, sicut prius⁷ dictum est, in proxima quaestione⁸ quod fides et
spes totaliter secundum habitum et actum suum tollentur; et hoc quomodo
intelligendum est, ibidem⁹ est expositum.

Dicendum igitur quod sicut fides accipitur communiter et proprie, sic et spes;
communiter ut est expectatio cuiuscumque boni futuri, proprie ut est expec- 45
tatio certa futurae beatitudinis etc.; et sic est virtus, primo modo non. Et haec
ut virtus est evacuabitur et non stat cum gloria vel beatitudine. Gloria enim vel
beatitudo consistit in praemio substantiali quod est Dei visio et fruitio, et haec
non potest simul haberi et expectari.

Ad unum ergo intellige quod nulla expectatio quantumcumque certa spectat 50
ad spem virtutem nisi sit expectatio beatitudinis quae est substantiale praemium
nostrum, scilicet Dei visionis et fruitionis.

Ad primum contra¹⁰ dicendum quod desperatio poena est et ideo competit
statui damnatorum. Spes autem quaedam imperfecto est et ideo non competit
statui beatorum cui nihil debet addi nisi quod ad cumulum potest esse beatitu- 55
dinis.

Si tamen facis vim de argumento per considerationem Aristotelis¹¹ ,si opposi-
tum' etc., dicendum quod ratio abutitur illa consideratione. Quia cum status
beatorum et status damnatorum distent sicut extrema maxime distantia, inter
quae est status viatorum, patet quod extremis illis respondere debent desperatio 60
habendi et tensio vera habiti et spes media statui medio viatorum. Sicut enim
damnati non habent gaudium nec habere possunt, sic eorum desperatio est in

confundar in aeternum M 39 tollentur VW, tollerentur M 51 quae V, quod MW

⁶ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 31, a. 2, qq. 1 et 2 (ed. Quaracchi III, 681 et 684).

⁷ Supra, q. 22, praesertim lin. 61–76.

⁸ Infra, q. 24, lin. 133–135.

⁹ Ibidem, q. 24.

¹⁰ Supra, lin. 5–6.

¹¹ Aristot., *Praedicamenta* cap. 6 (6a 17–18).

carentia gaudii et in perpetuitate carentiae. Et sicut beati gaudium habent et semper habebunt, sic eorum tensio consistit in habendo et perpetuitate habendi.

65 Et sicut viatores nondum habent quod quaerunt, sed possibile est obtinere, sic spes nondum habet quod sperat, et possibile est illud obtinere. Et ideo patet quod argumentum suum nullum est eo quod ex una parte comparat extrema, ex alia extremum et medium.

Ad secundum¹² dicendum quod animae beatorum modo expectant resurrectionem certissime, sed non habent propter hoc spem virtutem, quia certitudo sua non est certitudo spei. Quia haec est certitudo promissionis et coniecturae, illa tensionis et certissimae scientiae comprehensionis. Sed nec expectatio sua est expectatio spei, quia expectatio spei est respectu beatitudinis et praemii essentialis, sed illorum expectatio est respectu cuiusdam consequentis vel
75 annexi.

Secunda enim stola non est de substantia beatitudinis vel praemii essentialis. Si enim esset, tunc Christus non fuisset vere comprehensor ante corporis glorificationem nec animae sanctorum modo essent beatae nec angeli umquam forent beati, quia sunt nudi spiritus.

80 Ad tertium¹³ quod certitudo angelorum non est certitudo spei, ut patet ex proxima responsione¹⁴, nec eorum expectatio est respectu beatitudinis et praemii substantialis, quia iam vere beati sunt divina visione et fruitione.

Ad verbum Anselmi¹⁵ videtur simpliciter concedendum secundum Hieronymum super illud *Is.* 53¹⁶: „Quis est iste qui venit“ etc. quod angeli usque ad
85 iudicium proficiunt in scientia et caritate. Et secundum illam oppositionem potest dici quod non expectant praemium essenziale sed accidentale, ut scientiam et gaudium de aliqua creatura. Et si forte aliquo modo expectant essenziale praemium, non est hoc verum de ipso secundum id quod est, sed secundum aliquem modum eius.

90 Verumtamen secundum sententiam Augustini¹⁷ probabilior videtur distinguendum de angelis quod secundum eorum contemplationem nihil praeteriit eis nec futurum est; secundum vero actionem aliquid praeteriit et aliquid futurum est, quia activi sunt ratione ministerii quod exercent circa nos. Et ita id quod praeteritum est vel futurum de sua beatitudine, non est aliquid de vera beatitudine et praemio substantiali sed de praemio accidentali et de annexo verae beatitudi-
95 dini.

85 oppositionem V, opinionem (?) MW 89 eius MV, est W

¹² Supra, lin. 7–9.

¹³ Supra, lin. 10–16.

¹⁴ Supra, lin. 69–71.

¹⁵ Supra, lin. 14–16.

¹⁶ Vide supra, q. 7, not. 2.

¹⁷ Vide supra, q. 12, not. 2.

Ad quartum¹⁸ patet responsio per distinctionem illam. Quia aliquando est desiderium respectu obtinendi, aliquando respectu obtenti ut teneatur et non amittatur. Et primum habet secum aliquando expectationem, secundum non.

Ad quintum¹⁹ quod illud de *Psalmo* potest intelligi de Christo ratione membrorum. Vel si intelligitur de ipso capite, ibi non fuit spes virtus sed illa quae est expectatio alicuius beneficii annexi beatitudini vel consequentis ad illam, ut resurrectionis et glorificationis sui corporis. 100

¹⁸ Supra, lin. 17–20.

¹⁹ Supra, lin. 21–23.

QUAESTIO 24

Q.24 Consequenter quia dicit Apostolus *Cor.* 13¹ quod „scientia destruetur“, quaeritur quomodo hoc erit.

Aut enim loquitur de scientia quam habemus de Deo aut de creatura. Si primo modo, tunc non habebimus Dei visionem ac fruitionem nec omnino eius
5 cognitionem nec donum sapientiae etiam, quod totum falsum est. Si secundo modo, tunc non habebimus dona consilii, intellectus et scientiae, quod iterum falsum est.

Si dicis quod loquitur de scientia philosophica:

Contra: Habentes cognitionem plenam omnium singularium, non possunt
10 latere universalia. Sed in patria scientur omnia singularia, secundum Anselmum *De similitudinibus*.² Qui dicit quod „tunc iusti scient cuncta quae Deus fecit scienda, tam ea quae praeterita quam quae postmodum futura sunt; ibi a singulis omnes, ibi ab omnibus singuli cognoscentur; nec omnino quemquam latebit qua patria, qua gente, qua stirpe quis editus fuerit, vel quid etiam in vita sua fecerit.“
15 Constat igitur quod et ibi scientur rerum universalia omnia, quare et scientiae philosophicae quae super universalia fundatae sunt.

Item. Non videtur conveniens quod motus et agilitas corporis ibi sit et non scientia syllogizandi et demonstrandi vel huiusmodi, cum istud sit illo nobilius.

Item. Si in Christo fuit omnis scientia tam de Deo quam de creatura, tam
20 divina quam philosophica, quod ex necessitate oportet dicere, item et in beatis angelis, quomodo non potest stare scientia cum gloria? Immo omnino videtur quod quaecumque scientia fuerit, non erit vera beatitudo sine illa. Quia Augustinus dicit *X Confessionum* cap. 24³ quod beatitudo est „gaudium de veritate.“
Et constat quod non erit perfectum gaudium, si desit aliqua scientia nec aliter
25 completur illud naturale desiderium quo „omnes homines natura scire desiderant“^{3a}, ut videtur, nisi sciendo omnia scibilia.

Contra. Fides nostra habet quod videbitur Deus in patria facie ad faciem. Quare in ipso videbuntur omnia. Unde Anselmus ubi prius⁴: „Bonus perfecta

4 habebimus W, habemus MV 6 dona V, donum MW 34 ibi² V, om. MW 58 Deum

¹ I *Cor.* 13, 8.

² Eadmerus, *De similitudinibus* cap. 59 (PL 159, 635); hic liber falso Anselmo attribuitur.

³ Lib. X, c. 23, n. 34 (PL 32, 794; CSEL 33–I, 253; ed. Skutella, 235).

^{3a} Aristot., *Metaph.*, I, c. 1 (980a 21).

⁴ Eadmerus, *De similitudinibus* cap. 59 (PL 159, 635).

quae Deus est, sapientia replebitur eamque facie ad faciem intuebitur; quam dum ita perspexerit, creaturae totius naturam videbit.“ Si ergo remaneret nostra scientia quam modo habemus, cassa esset et superflua haec vel illa. Quare videtur quod ista quae modo est non debet remanere. 30

Item Hugo in *Didascalico*⁵: Omnes scientiae propter humanam indigentiam sunt inventae. Sed ibi nulla erit indigentia. Ad quid igitur ibi essent scientiae, praecipue istae quae modo sunt hic? 35

Item. Fides nostra firmior est omni scientia humana in via, et tamen tunc tolletur; quare multo fortius et nostra scientia quae minus firma est.

Quaeritur igitur ad quaestionis evidentiam de qua scientia est intelligendum quod ipsa evacuabitur. Q.24.1

Secundo, quomodo illa tolletur. 40 Q.24.2

Tertio, quae est differentia inter evacuationem illius et caritatis, quia constat quod oportet scientiam aliquo modo illic remanere sicut et caritatem. Q.24.3

Ad haec ultima⁶ primo respondendum. Ad primum⁷ quod intelligitur de omni scientia nostra quam hic habemus, sive de Deo sive de creatura. Et hoc satis innuitur in *Glossa* super *Cor.* 13.⁸ Quia primo exponitur de scientia illa quam habemus de Deo, et consequenter sumitur verbum Apostoli quod „scientia destruetur“ de dono scientiae, et hoc respicit creaturas. 45

Ad secundum.⁹ Omissis multis modis diversis quos dicunt diversi, dicendum quod tria sunt hic attendenda, scilicet habitus scientiae, usus et modus utriusque. Quoad habitum ipsum aestimo quod non tolletur scientia hic acquisita, tolletur tamen quoad modum, hoc modo: Si lumen candelae fuerit alicubi et lumen solis plenum se diffundat ibidem, sunt duo lumina simul. Sed unum modicum est respectu alterius, et in quantitate et in qualitate, et quodammodo renovatur lumen candelae adventu magni luminis et clari. Sic est de mente humana rationali. Addiscit enim ex duplici parte, scilicet infra et extra se a creaturis, supra et intra a Deo. Scientia igitur hic acquisita per sensus intuendo foras ad creaturas, modicum lumen est animae nostrae. In beatitudine vero superinfundetur nobis lumen deitatis, cum videbimus Deum facie ad faciem, sicut est in sua natura, quod est lumen aeterni et immensi solis, et in hoc lumine est plene omnium scientia et clarissima ultra omnem creaturae capacitatem. 50 55 60

Renovabitur ergo quodammodo habitus prius acquisitus et in quantitate quoad numerum scibilium et in qualitate quoad claritatem et perspicuitatem.

V, eum MW 59 omnium VW, omnis M 60 creaturae MV, naturae W 65 speciem

⁵ Hugo de S. Victore, *Eruditio didascalica* I, c. 6 (PL 176, 745; ed. Buttimer, 12).

⁶ Supra, lin. 38–42.

⁷ Supra, lin. 38–39.

⁸ *Glossa ordinaria* in I *Cor.* 13,8 (apud Lyranum VI, f. 53v); cf. *Glossa Lombardi* in h. l. (PL 191, 1661).

⁹ Supra, lin. 40.

Quoad numerum, quia nostra scientia acquisita per sensus de paucis rebus est, sed illa gratis data in gloria de omnibus. Mens enim rationalis intuens Deum
65 secundum speciem eidem assimilabitur in scientia, quia necesse est videntem conformari viso et assimilari. Ibi igitur mens videbit clarissime omnia tam corporalia quam spiritualia, quia ibi sunt omnium rationes causales et exemplares. Aestimo etiam quod mens sic assimilata Deo in notitia tam corporalium quam spiritualium poterit sibi assimilare spiritum suum infra se ubi exprimuntur
70 rerum corporalium imagines, secundum Augustinum¹⁰, in omnibus quorum capax est ille spiritus, hoc est in notitia rerum corporalium. Unde ipsa mens et supra et infra se habebit notitiam corporalium omnium, supra vero spiritualium. Et cum habitus prius per sensus acquisitus paucorum notitiam habeat corporali-um et spiritualium, habitus iste infusus omnium perfectissime habebit notitiam.
75 Sic ergo quasi renovabitur nostra scientia quoad quantitatem.

Quoad qualitatem, quia cum nostra scientia acquisita sit obscura et incerta, illa clarissima erit et certissima. Sic ergo patet quod tolletur nostra scientia, scilicet habitus quoad modum.

Habitus tamen remanebit: Tum quia tolleretur aliqua perfectio animae ratio-
80 nalis si ille tolleretur, quia ipsa nata est res cognoscere duplici via, et ideo utro-
bique debet habere rerum notitiam; tum quia tolleretur aliquid de decore eius si ille tolleretur; tum quia tolleretur ei aliquid de materia laudandi Creatorem; tum quia etiam de perfectione universi aliquid videretur diminui.

Nec est inconveniens duos habitus sciendi esse simul in anima magis quam
85 duo lumina esse simul vel duas superficies. Quin potius anima illos habitus in se habens apertissime sciet eorum differentiam et distincte eos intuebitur pro voluntate sua?

Quoad usum, aut omnino tolletur scientia nostra moderna aut fere. Usus enim nostrae scientiae est conversari in sensibilibus et sensibilibus imaginibus inten-
90 dendo inferioribus, secundum dictum Aristotelis¹¹ quod intellectus noster omnis oritur ex phantasmate et sensu. Unde vix aliquid intelligimus etiam de rebus maxime a sensu remotis, ut de numeris et spiritibus et spiritualibus, nisi admiscendo imaginationem. Usus autem tunc erit conversari in intelligibilibus rationibus aeternis intendendo superioribus. Unde nunc sciendo utimur habitu
95 acquisito, tunc utemur habitu infuso. Et ratio est, quia ibi apertissima est omnium cognitio et perfectissima et iucundissima.

Exemplum potest esse quod si haberes aliqua pauca in uno libro scripta et in alio haberes eadem et incomparabiliter plura, et ille liber esset obscurus, iste vero

MW, speciem Domini V 67 omnium VW, omnes M 71 est¹ MV, om. W 78 modum VW, modum. Clarificabitur et certificabitur scientia prius acquisita *marg.* M 85 Quin VW,

¹⁰ Vide supra, q. 1, not. 18; cf. etiam q. 1, lin. 65–83.

¹¹ Aristot., *De anima* III, c. 7 (431a 14–15; 431b 2).

clarissimus et pulcherrimus et delectabilissimus, quamvis posses pro voluntate
respicere utrumlibet, tamen magis respiceres pulchriorem et meliorem, immo 100
forte semper illum respiceres quando velles in libro legere.

Sic in proposito. Tamen quia possibile erat animae convertere se ad habitum
prius acquisitum, ideo dixi quod totus usus scientiae nostrae erit alius quam
modo aut fere. Verumtamen cum convertet se ad habitum acquisitum, non
excludetur a sua visione habitus infusus, sed simul eos inspiciet. Verumtamen 105
aestimo quod poterit intentionem animae ita ad alterum colligere ut minus vel
parum sit ad reliquum. Sic ergo usus erit alius.

Modus etiam usus erit alius quam modo, quia modus usus in scientia nostra
moderna est inquisitivus, inventivus et cogitativus. Prius enim nescita inquiri-
mus et hoc cum mora et labore. Postmodum forte quaesitum invenimus et hoc 110
tarde et cum difficultate. Tertio inventa cogitamus et hoc obscure et cum in-
certitudine. Hoc totum tunc non erit, quia uno simplici contuitu omnia vide-
bimus sine omni mora et difficultate vel labore, et hoc evidentissime et certissi-
me. Et iste modus nostrae scientiae totus tolletur, quia totus est imperfectionis.

Patet igitur ad secundum¹² quod scientia nostra quoad habitum manebit, 115
quoad usum vel omnino vel fere tolletur, quoad modum utriusque tolletur
omnino.

Ad tertium¹³ quod quoad habitum simile est de scientia et caritate quoad
duo, scilicet quod habitus manet utriusque et quod modus imperfectus tolletur.
Quoad unum est dissimile, quia in scientia infundetur novus habitus, sed non in 120
caritate. Et causa patet, quia habitus scientiae quasi a duplici facie causatur,
sed habitus caritatis ab unica, scilicet per conversionem ad Deum et assimilatio-
nem cum eo in affectu. Quoad usum in uno dissimile est, scilicet quod usus
scientiae principalis hic quasi tolletur vel potius mutabitur; sed usus principalis
caritatis non, qui est convertere se per amorem ad Deum et proximum. In alio 125
simile est, scilicet quod imperfectio usus utrobique tolletur. Quoad modum
utendi est dissimile in hoc quod modus principalis caritatis in amando manebit,
scilicet diligere Deum super omnia et se et proximum propter Deum. Sed modus
utendi scientia hic tolletur et mutabitur. Simile vero est quod utrimque tolletur
imperfectio. 130

Sic igitur patet quod caritas manet in patria secundum habitum, usum et
modum quantum ad id quod rei est in ipsis. Sed scientia secundum habitum
manet, secundum vero usum et modum mutatur et tollitur. Fides vero et spes et

Quoniam M 102 erat MV, erit W 105 inspiciet VW, respiciat M 109 Prius MW,
Primo V 114 imperfectionis V, vel imperfectionis vel imperfectus M, imperfectus W
115 quod M, quia VW 141 superfluit W, superfluet M, profluit V 143 aliam V, ali-

¹² Supra, lin. 40.

¹³ Supra, lin. 41–42.

secundum habitum et secundum usum tollentur, quod satis liquet ex prae-
135 tis.¹⁴

Ex his patet responsio ad quaestionem principalem.

Et prima obiecta¹⁵ procedunt, quia ostendunt quod manebit scientia hic
acquisita secundum ipsum habitum.

Ad primum contra¹⁶ dicendum quod neuter habitus superfluet, scilicet
140 neque prius acquisitus neque superinfusus, quamvis eadem utrimque cognoscantur.
Sicut non superfluit cognoscere aliquid per causam, licet prius cognoscatur
per effectum vel e converso; vel sicut non superfluit aliquid cognoscere per
causam sufficientem, licet prius cognitum sit per aliam minus sufficientem.

Item. Uterque facit ad perfectionem animae et decorem et laudem Dei
145 et ad complementum universi, ut praedictum est.¹⁷

Ad secundum¹⁸ quod ex dicto Hugonis nihil sequitur nisi quod non sunt
ibi inveniendae scientiae ubi non erit indigentia, et non sequitur quod non erunt.

Ad tertium¹⁹ quod illud quod est firmitatis in fide, non tollitur ibi neque
ex parte affectus quoad amorem neque ex parte aspectus quoad assensum.
150 Tamen neque erit ille amor tunc fides sed caritas, neque assensus ille assensus
fidei sed scientiae. Nunc autem procedit ratio tamquam illud quod firmitatis est
in fide, tolleretur, et per hoc evacuaretur fides, quod non est verum. Immo ideo
fides evacuabitur, quia erit vera scientia eorum quae credebantur. Quia ergo
fides est quaedam imperfectio notitiae, ideo tollitur. Et quoad hoc simile est
155 de nostra scientia, quia omnis eius imperfectio tollitur.

quam MW 148 firmitatis M, infirmitatis V, firmitas W 150–151 sed . . . scientiae MW,
om. V 151 firmitatis MV, firmitas W

¹⁴ Supra, qq. 22. 23 et 24.1–3.

¹⁵ Supra, lin. 3–26.

¹⁶ Supra, lin. 27–32.

¹⁷ Supra, lin. 79–83.

¹⁸ Supra, lin. 33–35.

¹⁹ Supra, lin. 36–37.

QUAESTIO 25

Q.25

Consequenter de cardinalibus virtutibus quaeritur, et primo an oporteat tales esse.

Videtur enim quod non, per hoc quod tres praehabitaе dirigunt hominem quoad tres vires animae; sed illis bene se habentibus non peccabit homo; quare non indiget pluribus virtutibus.

Item. „Plenitudo legis est dilectio“, *Rom.* 13.¹ Habens ergo illam non indiget alia virtute, quia per illam lex tota impletur.

Contra. Homo indiget virtute dirigente ipsum erga proximum sicut erga Deum; sed cardinales hoc faciunt, sicut theologiae reliquum; ergo etc.

Probatio maioris est per hoc quod nos tenemur ad mandata utriusque tabulae, et mandata secundae dirigunt ad proximum sicut primae ad Deum, et indiget homo virtute dirigente ipsum ad impletionem mandatorum secundae tabulae sicut primae. Probatio minoris est per hoc quod ideo dicuntur politicae, quia sunt ad regimen hominum civiliter cohabitantium, et morales etiam quia dirigunt mores hominum in vita communi invicem. Unde dicit Macrobius² de sententia Plotini quod „istis virtutibus boni viri rei publicae consulunt, urbes tumentur, parentes venerantur, liberos amant, proximos diligunt, his civium salutem gubernant, his socios circumspecta providentia protegent (. . .) hisque sui memores alios fecere merentes.“

Item. Virtutibus vitantur vitia sive peccata, quia invicem opponuntur; sed iniustitia, intemperantia, scilicet gula, luxuria et huiusmodi sunt peccata; ergo virtutibus vitantur et non nisi iustitia, temperantia et huiusmodi; sunt ergo cardinales virtutes necessariae, quamvis theologiae sint.

Responsio. Ultimae rationes³ concedendae sunt.

Ad primum contra⁴ iam patet. Quia licet theologiae dirigant tres vires animae ad Deum, non superfluum aliae ad dirigendum easdem erga se et proximum.

12 ad impletionem V, in impletione MW
23 virtutes MW, virtutes in carne V

22 vitantur VW, vitantur vitia sive peccata M

¹ *Rom.* 13, 10.

² Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 6 (ed. Willis, 37).

³ *Supra*, lin. 8–23.

⁴ *Supra*, lin. 3–5.

Ad secundum⁵ quod si intelligatur sermo Apostoli de caritate quae est virtus generalis, ipsa continet omnes virtutes speciales theologicas et cardinales, et ideo
30 legem implet. Si de caritate speciali, ideo dicitur legem implere, quia omnes habet secum annexas, et sic sicut non potest sola esse, sic nec sola sufficit. Tamen sola dicitur implere legem: Tum quia ipsa est principium et causa merendi aliis virtutibus; tum quia non habetur sine aliis, sed e converso aliae possunt haberi sine ipsa.

⁵ Supra, lin. 6–7.

QUAESTIO 26

Q.26

Deinde quaeritur de origine earum, et primo an sint homini a se vel possint esse.

Quod a se, videtur per Aristotelem in II *Ethicorum* cap. 1.¹ Dicit enim quod morales dicuntur a more. Quia licet simus nati ad illas, non tamen perficiuntur a nobis nisi per assuefactionem operationum. Idem etiam vult infra² quod ex eis 5 generatur et corrumpitur virtus talis, ex quibus salvatur et perficitur, et ista sunt operationes. Si igitur homo per se potest ad assuefactionem talium operationum, videtur quod ipse possit esse causa talium virtutum in se.

Item. Cum inferior ratio intendat in homine rebus temporalibus, et ipsa partim sit aspectus, partim affectus, partim cognitiva, partim motiva, utrimque 10 requirit habitus quibus informetur ad directionem sui circa temporalia; sed habitus speculativi quibus dirigitur aspectus circa illa, ab humana inquisitione sunt et inventionem; quare et habitus practici quibus informetur et dirigitur affectus, ab humana opera poterunt esse, sed tales sunt politicae virtutes. Unde in Commentatore super principium *Ethicorum* Aristotelis³ “politica est moralis 15 species philosophiae practicae circa consistentiam et concordiam civitatis et conversantium in civitate occupationem demonstrans.” Signum huius est quod probabile est multos habuisse virtutes morales sive consuetudinales, qui fidem Iesu Christi et caritatem non habuerunt. Ex quo philosophi qui nihil de Christo noverunt, istas virtutes tractaverunt et docuerunt. 20

Contra. Si fierent ab assuescentia operandi, fierent ab operationibus, aut ergo a virtuositate aut a non virtuositate. Si a virtuositate — sed tales procedunt ab habitu virtutis —, ergo istae virtutes insunt antequam insint. Si a non virtuositate, cum generans faciat sibi simile, non fiet inde habitus virtutis.

Item. Virtus nobilior est operatione virtuosa quae ab ea progreditur, sicut 25 causa effectui; sed operatio virtuosa progrediens a virtute nobilior est quam operatio praeambula virtuti quae non est vere et simpliciter virtuosa; ergo et virtus est nobilior illa operatione praeambula sibi, sed nobilior non generatur a minus nobili naturali ordine sed a magis nobili vel aequae.

Item. Operatio quae facit habitum virtutis in anima, est ad animam et in ipsa 30 terminatur, sicut videmus in aliis operatis; sed operatio de qua fit sermo, est ab

5 assuefactionem M, assuetudinem VW (cf. lin. 7) 8 videtur MV, ponitur W 39 habiti-

¹ *Ethica Nicom.* II, c. 1 (1103a 17).

² *Ibidem*, II, c. 1 (1103b 7–8).

³ Eustratius, *Enarr. in I Aristotelis moralium ad Nicom.* prol. (ed. Mercken, 4).

anima ad extra et terminatur in obiecto alio; quare non videtur quod operatio talis faciat virtutem in anima.

Q.26.1 Quaeritur ergo quomodo virtus ab operibus fiat.

Q.26.2 35 Item, cum omnis operatio fundetur in speculatione interiori dirigente, regulante et continuante operationem extrinsecam, sicut patet per inductionem, quaeritur: Ad quid interius contemplatur anima assuefaciens se virtuosis operationibus?

Ad hoc ultimum⁴ primo dicendum quod sicut in habitibus factivis anima contemplatur interius speciem artificiabilis, ut arcae vel freni vel huiusmodi, ut regulariter extra operetur assimilans materiam foris formae quae est in anima, sic in proposito anima contemplatur artem incommutabilem recte vivendi quoad illam partem qua recte vivitur civiliter vel politice, et inde dirigitur et regulatur atque continuatur sua operatio. Et hoc facit ut se illi assimulet et ei obtemperet,

45 quia illa iubet taliter operari.

Ad paenultimum⁵ dicendum quod sicut est in artibus factivis quarum scilicet finis est aliquod opus manens post cessationem operationis, sic pro parte est in habitibus practicis non factivis quorum finis est bona operatio, de quibus sunt virtutes. Sicut enim in illis addiscens artem extra operatur ac proinde interius
50 speciem operandi diligenter contemplatur iterum atque iterum secundum quod iteratur operatio, versatque intra speciem ex omni parte et intra et extra sicut foris materiam donec vehementi applicatione et configuratione animae cum illa specie habeat promptam habilitatem movendi instrumenta corporalia ad assimilandum sibi extra materiam, sic in proposito per frequentiam operationum
55 habitus fit. Dum enim operatur quis opera virtutis, verbi gratia casta, iusta, temperata et huiusmodi, interius contemplatur artem incommutabilem caste et iuste et temperanter vivendi. Ex frequenti igitur operatione exteriori sequitur quod frequens fiat conversio ad artem incommutabilem et frequens ac diligens eius contemplatio. Quanto autem plus eam contemplatur anima, tanto plus ei
60 assimilatur et conformatur. Et quanto magis ei conformatur, tanto sibi plus placet ars illa, donec non operetur homo iam invitus, sed volens. Tandem etiam continuans assuefactionem operum tantum delectatur in arte interius inspecta quod proponit secundum illam constanter operari, et tunc habilitas et promptitudo acquisita est quae habitus dicitur.

65 Hoc enim dicit Aristoteles in II *Ethicorum*⁶, quia ad virtutem requiruntur scire, velle et perseveranter sive impermutabiliter operari: Scire ne casu opere-

bus MW, virtutibus V	51 iteratur MV, operatur W	55 habitus fit W, fit (sit V) habitus
MV	65 quia VW, quod M	88 ad MV, om. W
		89 loquitur MW, loquor V
		115

⁴ Supra, lin. 35–38.

⁵ Supra, lin. 34.

⁶ *Ethica Nicom.* II, c. 3 (1105a 28–33).

tur, velle ne invitus, perseveranter ne velit hic et nunc sed simpliciter et ubique et semper secundum nactam opportunitatem et debitam circumstantiam locorum, temporum, negotiorum et personarum. Is igitur est ordo: Primo coniungitur anima incommutabili veritati aspectu tenus et forte modico affectu, deinde consuetudine operando secundum eius instinctum incipit placere. Quod primo fuit grave, deinde vult secundum illam operari, tandem crescente delectatione complete vult, scilicet proponens, immobiliter operari. Et sic mens quae primo in modico tangebatur ab incommutabili veritate, paulatim se sursum colligit ad ipsam, donec tota coniungatur illi non solum aspectu sed etiam affectu, et ita quae in principio parum ei conformabatur, in fine ei totaliter configuratur et conformatur. Et haec assimilatio cum illa habitus virtutis est. Sic igitur ex operibus acquiruntur virtutes politicae per inspectionem artis incommutabilis recte vivendi politice.

Ex his patet quod cum duplex sit hic operatio, una exterior quae est ab anima ad extra, alia interior quae est ad incommutabilem veritatem et etiam ab anima ad se ipsam sursum colligendam et assimilandam ipsi veritati, ista secunda principaliter est causa acquisitiva virtutis, reliqua vero exterior non est ita causa sed potius occasio, et ipsa est effectus interioris operationis et finis. Unde ipsa interior contemplatio est causa utriusque, scilicet exterius operationis consuetudinalis et interius habitus virtutis. Ipsa enim est quae continue disponit animam donec habitum habeat. Quando igitur dicitur quod ex operibus consuetudinalibus acquiritur habitus consuetudinalis, non est hoc referendum ad exteriores operationes nisi occasionaliter, sed potius ad interiores. Et loquitur de habitu virtutis. Per opera tamen exteriora acquiritur quidam habitus exterioris hominis subserviens habitui virtutis de quo postea⁷ habebitur.

Ad primum contra⁸ dicendum quod operatio potest dici virtuosa dupliciter, scilicet complete et incomplete; vel sic: simpliciter et secundum quid; vel sic: proprie et communiter. Complete autem est operatio virtuosa quando procedit ab illo qui habet habitum virtutis talis secundum quod talis est, scilicet ut non procedat ab illo tamquam fortuitu vel invito vel nolente ut nunc et hic, sed a sciente et volente, et hoc perseveranter. Incomplete est virtuosa illa quae de genere est talium tantum, sed non est ab habente habitum virtutis secundum quod huiusmodi prout contingit aliquem fortuitu vel invite vel aliquo tali modo facere opera similia illis quae procedunt a virtuoso secundum quod huiusmodi. Verbi gratia, misericors facit eleemosynam secundum virtutem, hypocrita vel

esset VW, esset. Secundo modo dicendum si oppositio intelligitur de habitu totali totius hominis, item hoc quod dicit virtutem esse nobiliorem operatione sua secundum est simpliciter, quia finis melior est his quae sunt ad finem secundum quid, tamen potest dici melius,

⁷ Infra, lin. 92–104.

⁸ Supra, lin. 21–24.

ambiciosus non secundum virtutem, et tamen simile opus faciunt ambo. Dicendum igitur quod virtus consuetudinalis ex operationibus virtuosus primo modo non generatur sed secundo.

105 Et si cui videtur inconueniens quod simpliciter virtus proveniat ex operibus non virtuosus simpliciter, quia sic completum de incompleto provenit:

Dicendum quod quando illud unde aliquid provenit se habet ad illud per modum dispositionis ad ipsum ut ad finem, non est hoc inconueniens. Sic enim dispositiones praecedentes habitum se se debent habere ad ipsum, et sic se se
110 habent in naturalibus dispositiones materiales ad formam inducendam, ut cum de embrione fit animal. Quaelibet enim dispositio continue facta in materia diminutum quiddam est respectu formae inducendae, et forma est aliquid completum. Si autem aliquid ex alio proveniret tamquam ex vera causa effectiva et in illo casu diceretur completum de incompleto provenire, hoc inconueniens
115 esset.

Item. Non est inconueniens quod non conveniunt in omnibus condicionibus causa et causatum. Quia ubi unum est vera causa alterius, non requiritur hoc, quia mas generat feminam et asinus mulum.⁹

Ad secundum¹⁰ quod, sicut dictum est¹¹, aliquid potest generari vel causari
120 ab alio dupliciter, scilicet vel dispositive vel effective. Primo modo potest bene causari nobilius a viliiori, quia quae sunt ad finem, minus nobilia sunt secundum quod huiusmodi quam finis. Secundo modo non. Et primo modo causatur virtus consuetudinalis ab operationibus, secundo modo ab interna veritate incommutabili. Homo enim per operationes habilitat se ad hoc ut possit suscipere
125 impressionem et assimulationem ab incommutabili veritate.

Ad tertium¹² iam patet. Quia habitus in anima non causatur proprie ab operatione quae est ab anima ad extra, sed ab illa quae ad intra est, qua mens se movet erga incommutabilem veritatem paulatim colligens se ad ipsam. Ipsa enim movet et movetur secundum diversa sui. Movet enim se in quantum iam
130 colligata est cum incommutabili veritate, et ei assimilata movetur in quantum adhuc distat et dissimilis est. Et primo modo assuefacit, secundo modo assuefit. Et hoc non est inconueniens in talibus quae habent virtutem redeundi supra se et in se. Possunt enim secundum diversas rationes agere et pati. In materialibus autem sive corporalibus agentibus et patientibus non est ita.

scilicet ratione permanentiae *marg. inf.* M 119 generari vel causari MV, causari vel generari W 126 Quia VW, Quod M 134 ita VW, ita. Habitus [pro] exterioris hominis per actionem interioris fit, quia mens rationalis influit super sensualitatem et eam sibi assimilatur, sensualitas vero super carnem. Et haec actio est interioris hominis ad id quod extra est

⁹ Cf. Aristot., *De gener. animal.* II, c. 1 (731b 24–732a 9).

¹⁰ Supra, lin. 25–29.

¹¹ Supra, lin. 107–115.

¹² Supra, lin. 30–33.

Ex iam dictis duae oriuntur dubitationes difficiles. Una ex ipsa contem- 135
platione interiori quam possumus dirigere ad actionem extrinsecam, talis: Si
enim contemplor, ut dicis, in operando, quare non percipio hoc, cum proprior
sit animae illa contemplatio quam forinseca operatio?

Secunda ex ipso contemplato, talis: Si enim contemplor operans consuetudi-
nales operationes artem incommutabilem, et illa est Deus, contemplor ergo 140
Deum. Et si hoc, videtur quod nullus aut rarus sit qui Deum non videat, et hoc
aperta visione, quare per speciem? Et ita videtur quod omnes auctoritates
falsae sunt quae dicunt nos non posse videre Deum in hac vita, ut illa *Ioan.* 1¹³:
„Deum nemo vidit umquam“, et illa *Ex.* 33¹⁴: „Non videbit me homo et vivet.“
Quaero ergo: Quomodo simul stant dictae auctoritates et consimiles de visione 145
Dei et supradicta positio de contemplatione incommutabilis veritatis?

Ad primam¹⁵ dicendum quod intentio mentis dividitur, et partim contempla-
tur et partim operatur. Unde sicut maius lumen adveniens minori obumbrat illud
ut minus percipiatur videri quia non videtur nisi in confusione quadam cum
maiori, sic est in proposito. Pars enim maior et sensibilior intentionis est ad 150
operandum, et ideo pars intentionis speculationis non percipitur distincte ab
illa. Exemplum huius est manifestum in psallentibus corde distracto.

Sed tunc dices, si modicum intentionis est ad speculandum conversum et
multum ad operandum, non videtur quod per huiusmodi speculationem umquam
fiet habitus virtutis. Ex quo enim modicum intentionis convertitur ad incommu- 155
tabilem veritatem, modicum informabitur anima ab illa et numquam recipiet
plenum habitum. Item habitus debet fieri non in aspectu vel non solum sed in
affectu. Pars autem contemplativa aspectus est. Quomodo ergo ex tali contem-
platione fiet habitus?

Responsio. Modicum intendit anima in operando incommutabili veritati 160
quoad aspectum, sed multum quoad affectum, modicum secundum speculati-
vum sui, multum secundum sui practicum, et ideo sic acquirit habitum affectus.
Illud enim contemplationis quod dirigitur in veritatem incommutabilem, est
sicut lucerna ostendens ipsi affectui sive virtuti practicae quid imitetur et cui se
conformet. Et ipse affectus ad intuitam veritatem et sibi per intuitionem osten- 165
sam se applicat ut eidem configuratus et ab illa informatus secundum eius infor-
mationem moveat membra in opus, et hoc paulatim faciens se quasi particulatim
colligit ad istam applicationem et conformationem donec plene habeat habitum.
Et sic patet quaestio prima.

marg. inf. M 136 quam MW, qua V ad M, om. VW 170 secundam W, secundum MV

¹³ *Ioan.* 1, 18.

¹⁴ *Ex.* 33, 20.

¹⁵ *Supra*, lin. 135–138.

170 Ad secundam¹⁶ dicendum quod illa veritas incommutabilis sive ars recte
vivendi Deus est, secundum Augustinum, ut satis ostensum est supra super
secundum librum¹⁷, ubi quaerebatur de modo quo virtus venit in esse. Unde
cum ipsa videtur, Deus videtur secundum ipsum, nec tamen videtur secundum
speciem.

175 Notandum igitur quod dupliciter potest videri Deus, uno modo per speciem
sive facie ad faciem, et hoc est videre eum sicuti est, et idem est videre ipsum
in sui natura secundum quod huiusmodi, et haec est visio beatorum in patria,
non iustorum in via. Sic autem videre est videre divinam naturam in se id quod
est et secundum quod est, non in collatione ad creaturam, ut ipsa divina natura
180 obiectum intuitus statuatur absolute, et haec est visio iucundissima; quam forte
qui plene habent, plene vident unitatem in Trinitate et e converso et causales
rationes omnium. Alio modo per ea quae circa naturam sunt, iuxta verbum
Damasceni dicentis cap. 4¹⁸ quod „quae dicimus in Deo affirmative, ut ‚iustum‘,
‚bonum‘ et huiusmodi, non naturam, sed quae circa naturam sunt ostendunt.“
185 Dicuntur autem circa naturam esse praedicata quae quasi ponunt Deum in alio
genere a substantia, ut cum dicitur ‚quantus‘ aut ‚qualis‘ aut ‚agens‘ aut aliquid
tale, quae tamen omnia non sunt nisi divina essentia in re.

Nos igitur non videmus modo Deum nisi per ea quae circa naturam sunt, et
non per ipsam naturam in se, et adhuc sic per illa quod non nisi in collatione
190 cum creatura et ita ipsum aliquiditer videmus sed exiliter. Exemplum de luce:
Ipsa enim non videtur ab oculo corporali nisi secundum quod illustrat visibilia.
Unde ipsa videtur ut illustrans, ut splendens, ut fulgida, aliquando etiam ut
laedens vel placens vel huiusmodi, et sic per ea quae circumstant naturam lucis,
ipsam lucem videmus. Ipsam autem in se omni obiecto circumscripto videre non
195 possumus. Quamvis enim mente discernamus distincte lumen ab illuminato,
tamen oculus corporalis non comprehendit ipsum nisi simul cum illo. Et tamen
certum est quod oculus lucem videat, quamvis in collatione tali. Illuminatum
enim non videtur nisi per lumen et lumen per se ipsum. Unde lumen primo
videtur et secundo illuminatum, et est lumen causa illuminati ut videatur. Sed
200 e converso illuminatum est occasio luci ut videatur, quia per reflexionem ad
ipsum vel in ipso videtur. Patet igitur quod lumen videtur ab oculo corporali non

177 beatorum VW, bonorum M 178 divinam naturam MV, naturam divinam W
193 vel¹ MV, ut W 196 tamen² MW, non V 202 sui MV, sua W 207 eius W, om.

¹⁶ Supra, lin. 139–146.

¹⁷ Robert Kilwardby, *In Sent.* II, q. „Sed modo occurrit difficilis quaestio. Videtur enim ex dictis quod gratia et virtus de potentia interna mentis rationalis educatur“ (cod. Worcester F 43, f. 80ra–va); cf. Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27 (ed. Grottaferrata I, 480–487).

¹⁸ *De fide orth.* cap. 4, n. 5 (ed. Buytaert, 21).

in sui natura et specie propria sicuti est absolute circumscriptis aliis visibilibus, sed in his quae circa naturam sunt, et hoc in collatione cum aliis visibilibus et in eis.

Sic in proposito. Videtur enim Deus hic ut verum, bonum, pulchrum et huiusmodi, item ut arguens, imperans, docens, consulens et huiusmodi, quae omnia circa eius naturam sunt. Sed et sic non videtur nisi conferendo ad creaturas vel cum illis vel in illis. Qui enim iudicat hoc illo verius esse, pulchrius vel melius vel huiusmodi, hoc facit conferendo ad primum et incommutabile verum, pulchrum, bonum, et sic de similibus. Et qui videt arguentem, docentem et huiusmodi, hoc facit conferendo ad se ipsum et ad impressionem veritatis factam in se vel naturaliter vel gratuito ab ipsa veritate incommutabili quae est ars recte vivendi nobis indita. Et tamen cum illa veritas sit lumen in quo cetera intellectualia videmus, per illam videmus cetera et ipsam per se, quia ipsa est aliis causa ut videantur. Sed alia non sunt causa ut illa videatur, sed occasio. Unde ipsam primo videmus, secundo alia, sed hic non nisi simul et ad invicem collata. Et haec est illa aenigmatica, id est obscura visio de qua loquitur Apostolus *Cor.* 13.¹⁹ Et cum manifestum sit per Augustinum in multis locis Deum hic aliquatenus videri secundum modum iam declaratum, non modo adducuntur eius auctoritates ad hoc, cum istud sit hic incidenter tactum. Unum tamen, si placet, accipiat testimonium *Retractationum* lib. I cap. 14 retract. 2²⁰: „Neque enim quod ait Apostolus: „Videmus nunc per speculum in aenigmate“, et: „Nunc scio ex parte“, non cernitur mente; cernitur plane, sed beatissimos nondum facit. Illud enim beatissimos facit quod ait: „tunc autem facie ad faciem“, et: „tunc cognoscam sicut et cognitus sum“.

Item *Soliloquiorum* lib. I cap. 10²¹: „Aspectum sequitur ipsa visio Dei qui est finis aspectus; non quod non sit iam, sed quod nihil amplius habeat quo se intendat.“

Idem vult Anselmus *Proslogion* 14²²: „Cur non te sentit anima mea, Deus meus, si invenit te? An non invenit quem invenit esse lucem et veritatem? Quomodo namque intellexit hoc nisi videndo lucem et veritatem? An potuit omnino aliquid intelligere de te nisi per lucem tuam et veritatem tuam? Si ergo vidit

MV 208 vel¹ W, et MV 214 videmus² MV, videamus W 216 hic MV, hoc W collata marg. W 218 in . . . locis MV, om. W 218–219 hic aliquatenus MV, aliquatenus hic W 220 eius auctoritates MV, auctoritates eius W 221 *Retractationum* W, retrahitur M, om. V 225 et² MV, om. W 226 qui VW, quae M 230 esse lucem W, lucem esse MV 230–231 Quomodo . . . veritatem V, marg. M, om. (hom.) W 234 quod W, quia

¹⁹ I *Cor.* 13, 12.

²⁰ Augustinus, *Retract.* I, c. 14, n. 2 (PL 32, 606; CSEL 36, 67).

²¹ Augustinus, *Soliloq.* I, c. 6, n. 13 (PL 32, 876).

²² *Prosl.* cap. 14 (ed. Schmitt I, 111).

lucem et veritatem, vidit te. Si non vidit te, non vidit lucem et veritatem. An et
veritas et lux est quod videt, et tamen nondum te vidit, quia vidit aliquatenus te,
235 sed non vidit te sicuti es?²³

Damascenus etiam concordat his cap. 13 post medium²³ dicens: „Qui concupiscit semper Deum, hic videt Deum. In omnibus enim est Deus.“ Et infra²⁴: „Quoniam in omnibus concretus est Deus ut continens naturam.“

Patet igitur ex his quod aliquatenus videtur hic Deus, sed non sicuti est neque
240 per speciem. Et quomodo hoc sit, declaratum est.²⁵

Si quaeris quid sit quod non videtur sicuti est, cum semper videatur et ita praesenter:

Respondeo quod hoc est ex parte sua, quia nondum exhibet se nobis aliter
visibilem, et hoc quia decet ut sint gradus proficientibus ad beatitudinem et
245 quod non sint pares viatores comprehensoribus.

Item ex parte nostra, quia oculi nostri interiores aegri sunt ex morbo veteris
concupiscentiae et carne moribunda oppressi et sensibilibus assueti et nube
phantasmatum involuti, a qua vix aut raro se expediunt. Et constat quod oculi
infirmi intuentes per medium nubis densae aliquam pulchram picturam non
250 videbunt eam sicuti est sed longe infra quod est et aliter quam est. Similiter
etiam facient etiamsi nubes amota sit permanente sibi innata infirmitate vel
acquisita. Quamvis enim aliquantulum verius quam prius modo iudicent, non
tamen ad plenum sicut res est.

Sed dices quod sic est in aliis quae anima contemplatur in operando, quod
255 cessante operatione potest se ad illa distincte contemplanda convertere, et
ipsa videbit tunc et se videre percipiet, sicut patet de scribente vel faciente
arcam vel huiusmodi. Quid est igitur quod cessante operatione virtutis facta
secundum contemplationem artis incommutabilis recte vivendi <convertitur>?
Si converto me ad ipsam artem per se distincte intuendam, aut nihil videbo aut
260 nihil me videre percipiam.

Responsio. Ratio ex parte sua est, ut dictum est²⁶, quia nondum se exhibet
nobis ut est in se visibile neque ut obiectum visionis.

Item. Quia ipsa est lux purissima et simplicissima omnia penetrans, et ideo
latet visum nostrum conversum ad ipsam, quia non se offert ut visum termi-
265 nans. Unde nec forte in patria videretur nisi se praeberet de gratia ut obiectum
terminans visionem.

M, quo V	238 Quoniam W, Quem M, Qui V	243 quod MV, quia W	248 aut V, et
MW	254 Sed W, Si MV	dices W, dicis M, dicas V	258 convertitur <i>corr., om.</i> MVW
	261 Responsio MV, Respondeo W	262 visibile M, visibilem VW	267 est ² MV, est

²³ *De fide orth.* cap. 13, n. 8 (ed. Buytaert, 60).

²⁴ *Ibidem*, cap. 13, n. 8 (ed. Buytaert, 60).

²⁵ *Supra*, lin. 175–238.

²⁶ *Supra*, lin. 243–244.

Item. Ipsa sola est in universa rerum natura cui nihil simile est secundum genus vel speciem. Unde nihil tale umquam in rebus assuetis vidimus, et ideo ad ipsam conversi, quamvis aliququaliter videamus, non percipimus quid.

Item. Quia, ut dicit Augustinus *De vera religione* cap. 54²⁷, haec est lex et ars aeterna per quam de aliis iudicandum est. Sed de illa iudicari nequit praecipue in via; sed si perciperetur videri, iam exhiberetur nobis aliquatenus iudicabilis. 270

Ex parte etiam nostra rationes sunt quae praetactae sunt, scilicet quia nondum defaecatus est oculus noster intellectualis ut sit aptus tali visioni neque sanatus a concupiscentia neque liberatus a mole carnis corruptae neque a sensibus satis aversus neque a phantasmatibus expeditus neque intellectualibus assuetus. 275

Ex his satis patent, ut videtur, quae ad intellectum quaestionis determinatae de virtutibus operantur. 280

vel W 268 vel MV, vel secundum W 271 est MV, om. W
n

²⁷Cap. 31, n. 58 (PL 34, 148; CSEL 77, 42).

QUAESTIO 27

Q.27

Habito ergo quod virtutes politicae possint per consuetudinem operandi acquiri et quomodo, quaeritur an possint et aliter obtineri, verbi gratia ex puro Dei dono.

5 Videtur quod non. Quia si inde dicuntur consuetudinales vel morales quod sic acquiruntur, tunc concesso quod a Deo dari possint sine operibus humanis praeambulis, videtur sequi quod non erunt consuetudinales vel morales.

Item. Tunc duo videntur esse genera virtutum politicarum, scilicet gratis datum et acquisitum, quod nusquam distinguitur a virtutum tractatoribus.

10 Contra. Ponatur aliquis nulli virtuti assuefactus qui ad praedicationem vel internam inspirationem subito mutetur et fiat iustus, et si fuit infidelis, baptizetur. Constat iustum habere gratiam, ergo caritatem. Sed qui habet caritatem, omnes virtutes habet, ut habetur dist. 36 cap. 1.¹ Ergo etc.

Item. Videtur quod non per assuefactionem sed per solam divinam infusionem haberi possint, quia virtutem qua recte vivitur, solus Deus operatur in nobis 15 sine nobis, ut habetur lib. II dist. 27 in principio.² Sed virtutibus politicis recte vivitur et ad vitam aeternam pervenitur, ut habetur a Hieronymo lib. III dist. 33 cap. 1.³ Ergo a solo Deo etc.

Item *Sap.* 8⁴: „< . . . > scivi quia non possum esse continens nisi Deus det.“ Sed continentia est pars temperantiae, ergo etc.

20 Item glossa Hrabani⁵ super illud *Sap.* 8 „Sobrietatem docet“ etc.: Has virtutes nemo habuit nisi cui omnium virtutum origo Deus contulit quocumque tempore, quacumque lege, quacumque gente.

Responsio. Ista virtutes possunt considerari dupliciter, scilicet secundum duplicem sui statum, scilicet imperfectum et perfectum, hoc est secundum quod 25 consuetudinales vel morales sunt nudaе vel secundum quod gratificant habentem et merentur vitam. Et hoc idem est dicere quod possunt considerari ut informes vel ut formatae. Primo modo tractantur a philosophis gentium, et sic possunt

8 nusquam MV, numquam W	14 virtutem MV, virtute W	18 quia V, quod MW	24
quod MV, om. W	26 dicere quod W, quod dicere MV	28 prae habitum MV, praedic-	

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 202).

² Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 1, n. 1 (ed. Grottaferrata I, 480).

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 33, c. 1, n. 3 (ed. Grottaferrata II, 188).

⁴ *Sap.* 8, 21.

⁵ Hrabanus Maurus, *Comm. in lib. Sap.* II, c. 5, in *Sap.* 8, 7 (PL 109, 707).

acquiri per operationes, ut prae habitum est.⁶ Secundo modo non habentur nisi a Deo, et hoc contingit dupliciter. Uno modo enim sunt a Deo infundente totaliter ut in subito conversis de quibus tactum est in oppositione prima ad partem secundam⁷; alio modo quoad perfectionem et formam completam, ut quando homo acquisivit habitum virtutis per opera et consequenter Deus dat ei gratiam gratificantem, et tunc secundum inchoationem sunt ab homine, secundum consummationem a Deo. Unde patet quod secundum unum modum vel statum possunt acquiri humana opera, secundum alium a Deo sunt; et hoc uno modo a solo Deo, alio modo ab homine et a Deo. 30 35

Exemplum ponitur ad istud qualequale quod equus forte habet aptitudinem naturalem ad bene ambulandum et portandum. Et ista aptitudo redigitur in habitum aliquando per ipsum equum multum ambulanti sine hominis industria tantum, aliquando autem per hominis industriam tantum, quia arte bene agendi equum facit ipsum ambulare, aliquando per utrumque, ut quando equus assuetudine ambulationis acquisivit habitum, tamen completur et perficitur ut nobilius habeatur ab hominis industria. Gratia ergo homini sessori comparatur, equus libero arbitrio, ambulatio bonae operationi.^{7a} 40

Ad primum obiectum⁸ dicendum quod virtutes consuetudinales dicuntur non tantum quia sunt a consuetudine operandi, sed quia esse possunt; nec hoc solum sed etiam quia cum insunt, dirigunt actiones consuetudinales et mores; et utrumque horum convenit illis virtutibus etiam quae a Deo dantur subito. 45

Ad secundum⁹ quod non sunt duo genera illarum virtutum sed duo status earundem, ut idem homo est adolescens et iuvenis sed alius status. Et eadem etiam sunt virtutes politicae, purgatoriae et purgati animi, secundum Plotinum¹⁰, sed status diversus. Nos tamen loquimur de diversis statibus politicarum. Nec mirum quod sunt eiusdem speciei virtutes in isto gratificato et in illo non gratificato, quia eadem est pecunia specie quam acquiris negotiando et quae tibi gratis ab aliquo datur. 50 55

Ad obiecta in contrarium oportet pro parte respondere, sed non ad primum¹¹, ut patet.

tum W	29 enim W, om. MV	36 a ² W, om. MV	41 ut MV, et W	44 operationi
MV, operatione W	51 et MV, om. W	52 tamen MV, tamen modo W	58 secundum ¹	

⁶ Supra, q. 26, lin. 3–20.

⁷ Supra, lin. 9–12.

^{7a} Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 33, a. unic., q. 5 (ed. Quaracchi III, 723); cf. etiam Augustinus, *Sermo* 30, c. 8, n. 10 (PL 38, 192; CCL 41, 388s).

⁸ Supra, lin. 4–6.

⁹ Supra, lin. 7–8.

¹⁰ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 5 (ed. Willis, 37).

¹¹ Supra, lin. 9–12.

Ad secundum¹² quod oppositio procedit de istis virtutibus secundum statum gratificationis et perfectionis, et concessum est quod sic sunt tantum a Deo.

60 Ad tertium¹³ quod continentia ibi non sumitur pro speciali continentia quae est pars temperantiae, sed pro generali qua continetur ab omni peccato. Et sic comprehendit universaliter omnem virtutem et totam artem recte vivendi. Et isto modo definit Augustinus castitatem in libro *De beata vita* cap. 11 in fine¹⁴: „Ille est vere castus qui Deum attendit et ad ipsum solum se tenet.“
65 Idem *De mendacio* versus finem¹⁵: „Castitas animi est amor ordinatus non subdens maiora minoribus.“ Et quod ita debeat hic sumi continentia, patet ex glossa¹⁶ super eundem locum: „Custoditio legum est consummatio incorruptionis. Incorruptio autem facit proximum Deo.“ Ad hanc perfectionem nemo venit nisi quem divina gratia sublevavit.

70 Ad quartum¹⁷ dici potest quod Hrabanus ibi loquitur de dictis virtutibus secundum quod formatae sunt et perfectae. Non enim loquuntur expositores vel sancti aliter de aliquibus virtutibus nisi forte rarissime. Et quod sic intelligant, innuunt verba quae sequuntur in eadem glossa¹⁸ immediate. Quidam tamen speciem pietatis habentes virtutem ignoraverunt, quia Creatori subdi
75 noluerunt. Ideo viam disciplinae nescierunt et perierunt. Vel forte secundum praedeterminata bene dicitur quod etiam illi qui habent vel habuerunt habitus etiam informes harum virtutum, non habent eos nisi a Deo qui est origo omnium virtutum. Ex quo enim habitus virtutis est ipsa assimilatio mentis cum incommutabili veritate quae Deus est, et illam nequit aliquis facere nisi Deus. Non
80 enim ipsa veritas mutatur cum coniungitur ei mens, sed ipsa mens mutatur per adhaesionem ut assimuletur illi cui adhaeret, et hoc per solam actionem illius cui adhaeret. Patet quod ipsam virtutem etiam informem non faciat nisi Deus et hoc etiam sine nobis.

Sed dices: Quomodo ergo est verum quod nuper determinatum est tales vir-
85 tutes posse acquiri per humanas operationes?

Responsio. Possunt haberi per aliquid dupliciter, aut sicut per dispositiones et praeparans et habilitans ad habendum aut sicut per efficiens et imprimens.

W, secundum dicendum MV 64 est vere MV, vere est W 66 debeat hic MV, hic debeat W 67 legum MV, om. W 74 pietatis MV, om. W 76 etiam MV, om. W 79 aliquis M, aliquid W, om. V 80 cum . . . mutatur² VW, om. (hom.) M 81–82 et . . . adhaeret MV, om. (hom.) W 86 Responsio VW, Responsio. Haec subiectatio non attingit interiores

¹² Supra, lin. 13–17.

¹³ Supra, lin. 18–19.

¹⁴ Cap. 3, n. 18 (PL 32, 969; CSEL 63, 103).

¹⁵ Cap. 20, n. 41 (PL 40, 515; CSEL 41, 462).

¹⁶ Hrabanus Maurus, *Comm. in lib. Sap. I*, c. 13, in *Sap. 6*, 19–20 (PL 109, 696).

¹⁷ Supra, lin. 20–22.

¹⁸ Hrabanus Maurus, *Comm. in lib. Sap. I*, c. 13, in *Sap. 6*, 19–20 (PL 109, 696).

Primo modo ab homine sunt, secundo modo a solo Deo. Ipsam enim essentiam habitus ita Deus operatur in nobis sine nobis quod nos non conducimus habitum nec coëfficiamus cum illo, sed tamen nobiscum operatur habitum virtutis quoad praeparationem. Et forte nec aliter facit in aliquo habitum virtutis nisi praecedat natura vel tempore aliqua praeparatio in eo cui imprimit illum. De hoc habitum est supra super secundum librum.¹⁹ 90

Sed tunc dices: Si in omni virtute praecedat aliqua praeparatio ex parte recipientis vel natura vel tempore, ergo in virtutibus theologicis. Esto ergo quod homo multum praeparaverit se ad fidem et caritatem meditando et operando et spiritum suum et se humiliando, et tandem Deus conferat illi fidem et caritatem. Iste ergo assuetudine operationum praeparavit se ad illas virtutes, ergo per assuetudinem operandi possunt acquiri eodem modo quo consuetudinales acquiruntur, quare ipsae possunt dici consuetudinales sicut et aliae. Item tunc nulla erit differentia in collatione illarum virtutum et istarum, quod videtur inconueniens. 100

Responsio. Operationes consuetudinales vel morales dicuntur illae quae geruntur in exteriori homine et per illum sive ab ipso et per ipsum sive a ratione praesidente. Tales autem operationes sunt inductivae virtutum consuetudinalium, non theologicarum, ut patet per se. 105

Item. Tales reguntur et regulantur a consuetudinalibus, non theologicis. Quare licet possit homo assuefactione alicuiusmodi actionum habilitare se ad susceptionem theologicarum, non tamen assuefactione illiusmodi actionum quae dicuntur consuetudinales vel morales. 110

Item. Quod dicit nullam esse differentiam inter collationem istarum et illarum virtutum, patet iam quod immo. In hoc enim non est differentia quin incommutabilis veritas per se omnes virtutum habitus imprimat. Item in hoc non est differentia quin homo possit utrobique se praeparare. Sed in hoc est differentia quod dissimilis est praeparatio hic et ibi, et dissimilis modus actionum praeparatorius est hinc et inde. Forte etiam praeparatio illa quae iuvat ad obtinendas theologicas, quandam specialem vim habet ex occulta inspiratione speciali ultra adiutorium quod datur in praeparatione ad consuetudinales, quia in theologicis magis elevatur homo quam in aliis. Elevatur enim ibi per amorem quandam specialem quodammodo supra vires naturae et limites eius, quod non in aliis. 115 120

His habitis plana est haec quaestio praeter unam suppositionem factam in ratione prima ad partem secundam ubi supponitur ex verbis sanctorum quod

habitus mentis illi *marg.* M 99 consuetudinales M, consuetudines VW 104 geruntur VW, generantur M 116 est *marg.* W praeparatio illa MV, illa praeparatio W 148 est¹

¹⁹ Vide supra, q. 26, not. 17.

125 qui habet caritatem, habet omnes virtutes habitualiter.²⁰ Quod si quis intelligit de caritate quae est virtus generalis, non habet dubitationem. Si autem de speciali, videtur dubium. Et constat quod de speciali debet intelligi, quia alias nihil aliud esset dictu ‚qui habet caritatem, habet omnes‘ quam si diceret ‚qui habet omnes, habet omnes‘.

130 Sed cum de speciali caritate oporteat hoc intelligi, quaeritur: Quare cum sit habitus distinctus ab aliis habitibus, ut prae habitum est²¹, quare ergo non potest illa haberi sine habitibus aliarum virtutum sicut e converso?

135 Responsio. In arte generali incommutabili recte vivendi sufficienter continentur notitia recte vivendi secundum omnes virtutes. Sed qui conformatur secundum affectum totali notitiae recte vivendi secundum omnes virtutes, habet habitus omnium virtutum. Ergo qui conformatur secundum affectum totali arti generali recte vivendi, habet habitus omnium virtutum. Sed qui habet caritatem, conformatur secundum affectum totali arti generali recte vivendi. Ergo qui habet caritatem, habet habitus omnium virtutum.

140 Huius processus ratio patet satis ex prae habitis explanata maiori propositione primi syllogismi²² et minori secundi.²³ Maiorem ergo primi sic ostendo. Si ars generalis recte vivendi non haberet in se sufficienter notitiam recte vivendi secundum omnes virtutes, insufficiens esset, quod absurdissimum est dicere. Aliter sic. Ars incommutabilis recte vivendi continet in se quasdam regulas rectae vitae, quae sunt communes animi conceptiones omni menti. Unde et sunt
145 in naturali notitia cuiuslibet hominis, et in illis continetur notitia vivendi secundum omnes virtutes sufficienter. Et sunt regulae quatuor quarum duae sunt principales et duae consequentes ex illis, et de principalibus secunda sequitur ex prima. Prima talis est: Bonum amandum est et solum. Secunda talis: Malum odiendum est et solum. Tertia sequitur ex prima, scilicet quod non omne bonum
150 est aequaliter diligendum sed quodlibet secundum gradum et ordinem suae bonitatis. Quarta sequitur ex secunda, scilicet quod non omne malum est aequaliter odiendum sed quodlibet secundum gradum suae malitiae.

Ex prima et secunda patet notitia prudenter vivendi. Nihil enim est quod ita sollicitum facit in bono habito conservando et in non habito acquirendo sicut
155 amor, nihil iterum quod ita sollicitum in malo praesenti amovendo et non praesenti cavendo sicut odium. ‚Qui ergo amat omne bonum, et odit omne malum‘, sequitur necessario ex hoc quod sollicitus sit in discernendis bonis et malis et eligendis et fugiendis et huiusmodi. Sed sollicitudo innatam sibi habet circumspectionem. Quare amor et odium circumspectionem habent necessario. Sed

²⁰ Supra, lin. 11–12.

²¹ Supra, q. 16.

²² Supra, lin. 132–133.

²³ Supra, lin. 136–137.

ipsa est prudentia. Quare verus amor boni et verum odium mali necessario prudentem facit. 160

Ex quarta et in illa habetur notitia vivendi fortiter. Qui enim odit malum quodlibet secundum gradum suae malitiae, plus odit culpam quam poenam. Quod si est, inde instruitur potius sustineri poenam quam perpetrari peccatum quod non est, et propter peccatum quod est, tollendum, poenam sustinendum patienter. Item inde instruitur potius sustinenda esse pericula personae quam pericula rei publicae permittenda vel exspectanda et huiusmodi, quae sunt fortitudinis. Quare patet quod ordinatum odium mali necessario fortem facit. 165

Ex tertia et in tertia habetur notitia vivendi secundum omnes ceteras virtutes. Qui enim amat bonum quodlibet secundum gradum et ordinem suae bonitatis, minus bonum minus amat, et aequale aequaliter, et optimum maxime. 170

In primo horum habetur notitia vivendi temperanter. Ibi enim homo docetur postponere motus irracionales rationalibus et carnales spiritualibus et terrenas affectiones caelestibus desideriis, quae sunt temperantiae. Quare patet quod rectus amor maioris et minoris boni temperantem facit. 175

In secundo habetur notitia iuste vivendi. Ibi enim continetur quod aequale bonum aequaliter est diligendum. Sed proximus est aequale bonum cuiuslibet, quod patet, cum sit par in bonis naturalibus et pari gratia redemptus et ad parem gloriam praedestinatus. Ergo ex illa notitia constat proximum cuiuslibet esse amandum sicut ipsum. Ex quo sequitur quod ei faciat quod vellet sibi fieri et quod ei non faciat quod nolle sibi fieri; in quibus constat iustitia. Unde patet quod amor ordinatus boni aequalis iustum facit. 180

In tertio continentur tres virtutes theologiae. Qui enim amat optimum maxime, Deum super omnia diligit et alia propter ipsum. Ex quo sequitur quod eius mandatis summo opere oboediat, quod est caritatis. Et quia nihil ita elicit assensum sicut amor, sequitur quod amato super omnia assentit prae omnibus, praecipue cum ipsum amatum sit veritas. 185

Item. Nihil ita sperare facit de promissis sicut amor, praecipue ubi novit quod amatus gratus est amanti et liberalissimus. Ex quo sequitur quod de divinis promissis summe speretur. Unde patet quod amor recte amandi optimum caritatem in homine constituit et fidem ac spem. Patet igitur quod notitia recte vivendi secundum quatuor virtutes consuetudinales et tres theologicas continetur sufficienter in arte recte vivendi incommutabili, quae menti rationali inest. Cum igitur in his contineantur omnes virtutes, constat quod in arte incommutabili recte vivendi sufficienter continetur notitia recte vivendi secundum omnes virtutes. 190 195

Deinde ostenditur minor secundi syllogismi²⁴ sic, scilicet quod qui habet caritatem, conformatur secundum affectum toti arti generali recte vivendi.

200 Primo ostenditur quod qui habet caritatem, habet alias virtutes theologicas, per hoc quod qui habet maius aliquod, habet et totum minus quod est pars illius maioris, ut qui habet tria, habet duo. Similiter est hic, quia differunt secundum plus et minus de amore, ut prae habitum est²⁵, quia plus de amore requiritur ad spem quam ad fidem, et plus ad oboedientiam caritatis quam ad fidem et spem.

205 Secundo ostenditur quod habens caritatem, habet habitualiter politicas virtutes. Quia qui habet caritatem, Deum prae omnibus amat et ei prae omnibus oboedit. Sed oboedientia eius est ordinate se habere hominem erga se et proximum. Ergo qui habet caritatem, hoc facit. Sed nihil aliud faciunt virtutes politicae quam ordinare hominem erga se et proximum praecipue in via. Ergo qui
210 habet caritatem, vivit etiam secundum politicas virtutes, quare et illas habitualiter habet.

Tertio ostenditur hoc simul de omnibus sic. Qui caritatem habet, Deum prae omnibus amat et cetera propter ipsum; sed ipsa ars incommutabilis unde homo fit virtuosus, Deus est; ergo et illam amat prae omnibus et cetera propter ipsam,
215 ergo et toto affectu pro posse illam amplectitur et ei adhaeret, ergo et ei conformatur et assimilatur secundum affectum. Quare omnium virtutum habitus per eius impressionem in affectu recipit, quarum notitia recte vivendi in illa continetur, et ita omnes virtutes habitualiter habet necessario. Nec potest dici quod adhaereat uni parti et alteri non, quia simplex est haec ars, nec est in ea
220 pars et pars, quia Deus est. Unde toti adhaeret qui eam prae omnibus diligit, et hoc in ipsa eadem continetur quod non vere amatur sicut aeterna iustitia nisi totaliter ametur.

Sed dicet aliquis quod licet haec ars sit simplex secundum essentiam, tamen multiplex est secundum rationem et multas continet artes speciales. Et potest
225 secundum unam rationem diligi super omnia, ut secundum quod optimum, secundum aliam non, ut secundum quod prohibitiva est vel huiusmodi. Sed hoc nihil est dictu quod Deus uno modo ametur prae omnibus et alio modo aliud. Sic enim datur quod Deus non amatur prae omnibus, et ita non est ibi caritas. Non enim amatur prae omnibus qui in aliquo postponitur alii vel aliis.

230 Ex his igitur constat satis quod qui habet caritatem, habet habitualiter omnes virtutes. E converso etiam qui habet unam quamlibet veram virtutem, et carita-

habet V 207 hominem MV, *om.* W 208 aliud faciunt MV, faciunt aliud W 228–229
et . . . omnibus *marg.* M 231 veram virtutem MV, virtutem veram W

²⁴ Supra, ibidem.

²⁵ Supra, q. 16.

tem habet eo quod omnis virtus est qualitas mentis qua recte vivitur, qua nemo male utitur.²⁶ Ergo qui habet aliquam, recte vivit. Sed nemo recte vivit nisi qui Deum praeponit omnibus et cetera ordinat ad ipsum. Quia, ut dicit Augustinus *De doctrina christiana* lib. I cap. 32²⁷: „Ille iuste et sancte vivit, qui rerum integer aestimator est“ etc. Sed qui Deum praeponit omnibus et cetera ad illum ordinat, caritatem habet. Ergo qui habet quamlibet virtutem veram, caritatem habet. 235

Ex his patet connexio virtutum gratificantium. Patet etiam quod possibile est prius tempore inesse habitus ceterarum virtutum omnium vel aliquarum informes quam insit caritas. Non tamen est necesse, quia possibile est nullum habitum virtutis habenti simul dari omnes. 240

Item patet quod potest habitus caritatis amitti manentibus aliis habitibus sed informibus. Quam cito enim receditur ab illo maximo gradu amoris quo Deus prae omnibus diligitur et ei prae omnibus oboeditur, interit caritas. Sed tamen nihil prohibet amorem tantum manere, per quem speret et credat et iuste agat erga proximum politice et huiusmodi. 245

²⁶ Vide supra, q. 2, not. 1.

²⁷ Lib. I, c. 27, n. 28 (PL 34, 29; CSEL 80, 23).

QUAESTIO 28

Q.28

Consequenter quaeritur de subiecto harum virtutum, primo utrum sint in parte animae irrationali vel rationali, hoc est utrum sint in parte quae sensibilis est vel quae rationalis.

Quod in sensuali, videtur ex hoc signo quod nos et bruta in moribus aliquando convenimus. Quaedam enim illorum sunt casta, quaedam petulantia, quaedam liberalia, quaedam mansueta vel iracunda et huiusmodi; et constat quod tales mores eis insunt secundum sensualem partem; ergo et nobis; quare et habitus eorundem.

Item. Ordinate concupiscere temperantiae est et ordinate irasci vel audere fortitudinis, sed istae actiones sunt communes nobis et brutis, quare et habitus earum exercitativi.

Item Aristoteles lib. III *Ethicorum* cap. 12¹: „Temperantia et intemperantia sunt circa delectationes tales quibus communicant alia animalia. < . . . > Hae autem sunt gustus et tactus.“ Ex hoc sequitur idem quod prius, saltem quoad temperantiam.

Item Commentator super II *Ethicorum* in principio²: „Ex more sive ex consuetudine ait irrationalis animae virtutes advenire.“ Infra³: „Ab hoc nomine ‚ethos‘ (per ‚e‘ brevem, quod est mos sive consuetudo) ‚Hthos‘ nominatur (per ‚e‘ longam) et inde ‚Hthikae‘ virtutes < ‚ethikae‘ > dicuntur. < . . . > ‚Hthos‘ autem (per ‚e‘ longam) est qualitas quae per operationem fit in anima, quae qualitas est finis et opus eius quod est ‚ethos‘ (per ‚e‘ brevem), in anima quidem irrationali, rationi subordinari potente.“ Ex hoc videtur idem quod prius universaliter de omnibus virtutibus consuetudinalibus sive moralibus.

Item ratio talis: Si virtus est ad roborandam infirmitatem et rectificandam inordinatam pronitatem: ubi primo sunt infirmitas et inordinata pronitas, ibi primo debent esse virtutes; sed illae primo sunt in sensuali; ergo etc.

Quod illae primo sint in sensuali, patet per Augustinum comparantem sensualitatem serpenti qui primo suggestit peccatum, ut docetur lib. XII *De Trinitate*⁴ et recitatum est lib. II *Sententiarum* dist. 24.⁵

5 casta MV, casta et W 7 quare MV, ergo W 14 sunt MV, om. W 23 consuetudinalibus . . . moralibus MV, consuetudinibus sive moribus W 27 sint W, sunt MV 33 sen-

¹ *Ethica Nicom.* III, c. 13 (1118a 23–26); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 197).

² Anonymus, *In Ethicam Nicom.* II, c. 1 (ed. Mercken, 173).

³ *Ibidem*, II, c. 1 (ed. Mercken, 173).

⁴ Lib. XII, c. 3, n. 3 (PL 42, 999s; CCL 50, 357s).

⁵ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 24, c. 8, n. 3 (ed. Grottaferrata I, 456).

Contra. Virtus est electiva et meritoria quorum neutrum convenit alii quam libero arbitrio. 30

Item. Secundum praehabita virtus imprimitur ab incommutabili veritate, sed sensualitas non est nata ei coniungi ad impressionem suscipiendam sed mens rationalis sola.

Item. Virtus melior est quam scientia, et scientia nequit esse in potentia sensuali, ergo etc. 35

Item lib. I *Soliloquiorum* cap. 11⁶: „Virtus est recta ratio perveniens ad suum finem quem beata vita consequitur.“ Et hoc non convenit nisi menti rationali.

Responsio. Quidam⁷ putant propter aliqua verba philosophorum quod virtutes consuetudinales, praecipue temperantia et fortitudo, sint in parte sensuali. Sed hoc non congruit propter iam dicta. Dicendum est igitur quod aliud est dicere habitum moralem vel consuetudinalem, aliud virtutem moralem vel consuetudinalem. Dicendum igitur quod habitus moralis est in parte sensuali et rationali, virtus autem moralis in rationali tantum. Habitus ergo moralis sic distinguitur quod quidam est in mente rationali, quidam in sensuali potentia, vel sic: quidam in homine interiori, quidam in exteriori. Dum enim assuescit se homo interior convertere se ad incommutabilem veritatem et ei magis ac magis assimilatur, simul secum assuescit exteriorem hominem ad bona opera forinseca. Et per assuescentiam virtuosae operationis acquiritur homini interiori habitus moralis quo promptificatur operari secundum quod in arte recte vivendi continetur, et simul etiam acquiritur homini exteriori habitus moralis quo ipse promptificatur ad oboediendum rationi. Verbi gratia, in abstinencia cum placet facere opera temperantiae, graviter fert exterior homo. Tamen per assuetam eius motionem ab interiori homine ad opera temperantiae assuescit ut cum nulla gravitate vel quasi et prompte oboediat rationi talia iubenti. Et sic fit simul per assuescentiam operationum quidam habitus moralis in interiori homine et alius in exteriori. Et quod sit alius habitus et alius, docetur ex hoc quod postquam exterior homo amisit potentiam obtemperandi interiori rationi, nihilominus manet habitus mentis denominans habentem; ut qui habet virtutem fortitudinis vel artem domificandi, etiam postquam exterior homo impotens redditur ad 40 45 50 55 60

sualitas non est W, non est sensualitas MV 35 melior est MV, est melior W 45 tantum VW, tantum vel simul in utraque coniunctim marg. M 46 potentia VW, potentia quidam in coniuncto utraque marg. M 47 exteriori VW, exteriori quidam in coniuncto utroque interlin. M 55 eius VW, eius vel operationem vel M 59 interiori rationi MV, rationi interiori W 60 habentem MV, mentem W 66 rationi W, om. MV 68 regulans et

⁶ Lib. I, c. 6, n. 13 (PL 32, 876).

⁷ Talis opinio apud S. Bonav. occurrit, S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 33, a. unic., q. 3 (ed. Quaracchi III, 716); cf. Aristot., *Ethica Nicom.* I, c. 13 (1102b 28–31).

consueta opera, adhuc permanet ille virtuosus et fortis et ille artifex et carpentarius.

Item. Cum simul infunduntur omnes virtutes, mens habet habitum cuiuslibet
65 virtutis, et tamen homo exterior non statim habet habitum prompte obtemperandi rationi interiori antequam aliquantulum assuefiat. Cum sit igitur habitus moralis duplex, scilicet interioris hominis et exterioris, interior est dominans, regulans et praecipiens ac principalis, sed exterior est famulans, regulatus, obtemperans et secundarius, et iste secundarius est in parte irrationali sive sensuali.
70 Et ab isto sicut ab indicio exteriori omnibus manifesto imponitur nomen moris sive consuetudinis et attribuitur etiam virtuti morali sive consuetudinali.

Ad primum⁸ ergo dicendum quod convenientia nostra cum brutis est in moribus et habitibus naturalibus sed non in moralibus, hoc est consuetudinalibus operando acquisitis. In istis enim omnino differimus nisi forte industria humana
75 acquiratur bruto habitus consuetudinalis, et tunc ille habitus est similis nostro habitui consuetudinali ex parte exterioris hominis ubi non est virtus. Et ideo non sequitur quod habitus qui virtus est sit in parte sensuali, sed alius quidam qui est indicium virtutis in interiori homine.

Ad secundum⁹ quod licet conveniamus nos et bruta in actu concupiscendi
80 et irascendi, non tamen in habitu virtutis qui exserit talem actum. Ipsa enim hoc faciunt naturaliter aut per habitum acquisitum sensualitati, nos vero per habitum acquisitum non solum sensualitati sed et rationi. Quamvis ergo conveniamus in habitu uno qui non est virtus, si tamen convenimus ita, tamen differimus in alio qui est virtus.

Item. Quamvis conveniamus in potentia concupiscibili et irascibili sensuali, tamen differrimus in concupiscibili et irascibili intellectuali, et ita non sequitur quod ipsa habeant habitum virtutis vel quod nos in parte sensuali. Nos enim habemus eam in parte intellectuali regentem tam rationalem, concupiscibilem et irascibilem quam sensualem.

90 Ad tertium¹⁰ quod licet temperantia habeat moderari hominem circa delec-

praecipiens MV, praecipiens, regulans W 71 et . . . consuetudinali VW, *exp. M et marg. inf. legimus*: Tertius est habitus moralis totius hominis resultans ex duobus praedictis, qui est per se virtus sicut habitus mentis sed non primo. Et de isto locuti sunt philosophi tractatores qui de huiusmodi virtutibus tractaverunt, et de isto tertio habitu consuetudinali sive morali quorum (?) tantum dicitur et est virtus, supra dictum est. Patet ex his responsio ad quaestionem, quia virtus moralis non est in parte sensuali sicut in subiecto sed vel in rationali vel in coniuncto ex rationali et sensuali. 79 secundum MV, secundum dicendum W

80 habitu MV, actu W 81–82 nos . . . acquisitum MV, sed nos per acquisitum habitum W 89 sensualem VW, sensualem vel ex coniuncto ex parte intellectuali et sensuali

⁸ Supra, lin. 4–8.

⁹ Supra, lin. 9–11.

¹⁰ Supra, lin. 12–15.

tationes communes homini et bruto, non tamen sequitur quod sit in parte animae communi nobis et bruto, sed quod sit ibi vel in superiori potentia regitiva illius potentiae communis nobis et brutis. Nec sequitur, quia tangibile et gustabile sunt obiecta parti irrationali, quod ideo habitus quibus regitur homo circa illa, sint in eadem. Eadem enim quae sunt obiecta potentiae irrationali communi nobis et brutis secundum unam viam, sunt obiecta etiam potentiae rationali in qua excellimus bruta secundum aliam viam. Et ideo habitus moralis duplex respondet ei: unus in sensualitate qui non est virtus, alius in mente rationali qui est virtus. 95

Ad quantum¹¹ iam patet ex praehabitis, quia virtutes quas dicit Commentator advenire animae irrationali, aut sunt habitus exterioris hominis, qui non sunt virtutes nisi extenso nomine, aut sunt habitus interioris hominis, qui sunt verae virtutes quae adveniunt animae irrationali non sicut subiecto sed sicut subdito et obtemperare debenti. Similiter cum dicit quod qualitas acquisita per operationem advenit animae irrationali, de habitu exterioris hominis intellige dictum, qui non est virtus, aut de habitu interiori qui est virtus, ita quod intelligatur advenire animae irrationali non sicut subiecto sed sicut subdito et oboedire debenti. Vel forte per nomen virtutis et qualitatis intellexit totum aggregatum ex habitu interiori et exteriori cuius una pars est in anima irrationali. Sed illa non est vere virtus. Ab illa tamen tamquam a manifesto indicio imponitur nomen virtuti. Et isto modo solent potentiae vocari ab effectibus suis, verbi gratia ut cum dicitur potentia visiva vel auditiva vel ambulativa vel huiusmodi, quia ipsae potentiae (secundum) id quod sunt, ignotae nobis sunt. 100 105 110

Ad ultimum¹² distinguendum hanc in quo primo est infirmitas et pronitas mala, in eo debet esse virtus roborans et rectificans. Est enim dupliciter inesse primo infirmitatem, scilicet aut simpliciter aut ut hic et nunc. Primo modo, primo est infirmitas et pronitas mala in ratione, et per rationem in sensualitate. Inde enim causabatur a principio in istam. Secundo modo aliquando est primo in ratione, aliquando primo in sensualitate. Verbi gratia, in hoc homine et ut nunc tentato quandoque incipit motus tentationis a ratione perversa iubente sensualitati, aliquando a sensualitate suggerente rationi. Ibi igitur debet 115 120

marg. M 93 quia MV, quod quia W 94 sunt MV, sint W 97 aliam viam V, viam aliam MW 108 qualitatis MW, qualitatis acquisita per operationem V 111 virtuti VW, virtutis M 113 secundum *corr., om.* MVW id V, illud MW sunt² VW, sunt. Sicut etiam solet aliquando nominari parte totum ut cum homo dicitur caro, sic denominatur totum a proprietate partis ut cum homo dicitur albus vel . . . ngus (?) *marg. M* 115 in eo W, primo MV 121 rationi VW, rationi. Simile huic est quod actus est simpliciter prior potentia, sed in isto et ut nunc potentia prior est actu. Eodem modo est de inordinatione

¹¹ Supra, lin. 16–23.

¹² Supra, lin. 24–26.

esse virtus roborans et regulans ubi primo simpliciter est infirmitas vel ut nunc iubendo et non suadendo.

125 Vel sic: Inordinatio potest esse dupliciter primo in aliquo, aut sicut in ini-
tante et suggerente aut sicut in consummante et consentiente. Et primo modo
non debet inesse virtus sed secundo.

130 Vel forte potius tertio modo sic: Contingit inordinationem primo inesse ali-
cui dupliciter, scilicet vel ut evitabilem vel ut inevitabilem. Et primo modo est in
ratione, secundo modo in sensualitate. Et ubi evitabiliter est, ibi requiritur virtus
ut possit evitari, non ubi inevitabiliter. Motus enim primi sensualitatis sunt
inevitabiles, et forte multi motus primi rationalitatis. Sed motus consensus et
deliberativi evitabiles sunt et in ratione deliberativa, et ad illos regendos est
virtus.

rationis et inordinatione sensualitatis *marg. inf.* M 125 modo W, *om.* MV 127 forte
MV, *om.* W 128 evitabilem M, evitabile W, *om.* V inevitabilem M, inevitabile VW

QUAESTIO 29

Deinde quaeritur utrum sint in ratione superiori vel inferiori.

Q.29

Et videtur quod in inferiori. Quia dicit Augustinus *De Trinitate* lib. XII cap. 29¹ quod per has virtutes „haec vita misera sic gubernatur ut ad illam quae vere beata est perveniatur.“ Et dicit ibidem² quod ad ipsas pertinet scientia cuius est „actio qua bene utimur temporalibus rebus.“ Cum ergo illud totum 5 conveniat inferiori rationi, patet propositum.

Idem potes ostendere per quasdam auctoritates superius habitas, scilicet per illam de Plotino³ et illam de Commentatore super I *Ethicorum* in principio.⁴ Quae ostendunt quod vita activa spectat ad politicas virtutes.

Contra. Istaе virtutes acquiruntur per contemplationem interiorem aeternae 10 veritatis et crebram conversionem ad illam; sed illud proprium est superioris rationis; ergo superiori acquiruntur et insunt.

Item. Contemplatio regit vitam activam, ergo ad illam partem quae contemplativa est spectant virtutes quae habent regere activam vitam. Non enim posset contemplativa regere activam per virtutes quas non haberet. 15

Item *De Trinitate* lib. XIV cap. 19⁵: In patria „prudenciae erit nullum bonum Deo praeponere vel aequare, fortitudinis illi firmissime cohaerere.“ Sed istae actiones non videntur posse esse nisi illius rationis quae est immediata Deo; et haec est ratio superior; quare illius erunt dictae virtutes.

Responsio. Subiectum primum harum virtutum est mens rationalis absolute, 20 non in quantum inferior est tantum vel in quantum superior, sed simpliciter in quantum ratio, et ita pertinent ad inferiorem et superiorem simul; sed ad superiorem ut ad contemplantem, quiescentem et iubentem, ad inferiorem ut ad operantem, motam et exsequentem sive obtemperantem. Simul enim operatur ratio et contemplatur incommutabilem veritatem. Sed operatur quoad inferius 25 suum, contemplatur quoad superius; et est res et natura una haec et illa, solum per intentionem partita.

Exemplum grossum: Rex iubet aliquid ministro exsequendum in sua potestate. Una est potestas regis et ministri hic; sed ipsa quiescit in rege et imperat, in

1 Deinde VW, Deinde cum habitus morales qui primo et per se sunt virtutes, sint in mente

¹ Lib. XII, c. 14, n. 21 (PL 42, 1009; CCL 50, 374).

² Ibidem, XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1010; CCL 50, 375).

³ Supra, q. 25, lin. 15–19.

⁴ Supra, q. 26, lin. 14–17.

⁵ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 439).

30 ministro operatur et exsequitur oboediendo. Sed in hoc non est simile, quia hic sunt duae personae, non sic in ratione.

Aliud exemplum convenientius: Una est virtus visiva in uno homine, et haec ad res forinsecas intendit per duas vias, scilicet per duos oculos. Et est ibi una natura, solum per officia et intentiones divisa; immo etiam clauso oculo
35 uno per reliquum vides res plures et haec percipis. Quare necesse est etiam intentionem visivae per unum oculum directam dividi ad plura sensibiliter, cum sit ibi virtus visiva unica indivisa, et oculus similiter.

Sic est aliquo modo de divisione rationis ad contemplandum et agendum, et tota secundum rem simul contemplatur et operatur, solum per intentionem
40 divisa. Unde et tota virtutibus informatur hinc contemplans, illinc operans.

Rationes ergo utrimque procedunt. Sunt enim virtutes tam in superiori quam in inferiori, sed ratione alia.

Q.29.1 Per hoc quod iam dictum est de cardinalibus, aestimo solvi posse de theologicis, si quaeretur utrum sint in superiori vel in inferiori ratione.

45 Quatenus enim respiciunt aeterna, ad superiorem rationem videntur pertinere, quatenus temporalia ad inferiorem, et ita utrimque videntur esse. Sed dicendum quod sunt in mente rationali absolute. Tamen cum sit in eis contemplatio et actio consequens contemplationem — verbi gratia in fide est contemplatio aeternae veritatis et actio credendi inde producta, et similiter de spe et
50 caritate —, ratione contemplationis ad superiorem pertinent et in ea sunt omnino, quantum vero ad actionem distinguendum: Aut enim exseritur actio in illis erga aeterna, ut cum credimus Deum trinum et unum, et amamus et speramus aliquid aeternum, et quoad talem adhuc spectant ad superiorem; aut exseritur actio sua erga temporalia, ut cum credimus Christum resurrexisse et
55 speramus nos resurrecturos et amamus proximos, et quoad talem spectant ad inferiorem. In hoc ergo est convenientia in cardinalibus et theologicis quod quoad speculationem sunt superioris rationis. In hoc vero est differentia quod quoad actionem pertinent cardinales ad inferiorem totaliter, theologicae vero partim ad inferiorem, partim ad superiorem.

rationali *marg.* M 34–35 oculo uno MV, uno oculo W 42 alia W, alia et alia MV
46 quatenus V, quatenus ad MW

QUAESTIO 30

Q.30

Consequenter quaeritur utrum sint in aspectu rationalis potentiae vel in affectu. Et est haec quaestio specialiter pro prudentia, quia ceteras ponunt omnes in affectu.

Videtur autem de prudentia quod sit in aspectu, quia eius operatio est discernere, consiliari et ratiocinari ad aliquem finem, quae sunt opera aspectus. Unde 5 Aristoteles VI *Ethicorum* cap. 6¹: „⟨ . . . ⟩ prudentes dicimus quando ad finem aliquem studiosum bene ratiocinabuntur ⟨ . . . ⟩. Quare et totaliter utique prudens erit consiliativus.“ Idem infra²: Prudentia est „virtus opinative. Opinio enim circa contingens aliter se habere est, et prudentia.“ Idem supra cap. 4³: „⟨ . . . ⟩ quibus verum dicit anima affirmando vel negando, quinque sunt: ars, scientia, pru- 10 dentia, sapientia, intellectus.“

Item Tullius in prima *Rhetorica* lib. II versus finem⁴: „Prudentia est rerum bonarum et malarum neutrarumque scientia.“

Item Augustinus *De libero arbitrio* lib. I cap. 23⁵: „⟨ . . . ⟩ prudentia est appetendarum et vitandarum rerum scientia.“ 15

Ex his omnibus et similibus videtur prudentia in aspectu esse, quia opinio, affirmatio et negatio et rerum scientia in aspectu sunt.

Contra. Omnis virtus est habitus operativus, quia est meritorius, et meritum est operatio; ergo talis est prudentia; sed habitus operativi in parte practica animae sunt. 20

Item Augustinus *De moribus Ecclesiae catholicae*⁶: „Prudentia est amor ea quibus adiuvatur ab eis quibus impeditur sagaciter eligens.“

Item Plotinus⁷: „Politica prudentia est ad rationis normam quae cogitat quaeque agit universa dirigere ac nihil praeter rectum velle vel facere.“

Item Aristoteles VI *Ethicorum* cap. 6⁸: „Prudentia est habitus cum ratione 25 vera circa humana bona operativus.“

7 ratiocinabuntur V, rationabuntur M, ratiocinatur W 11 sapientia MV, sapientia et W
13 neutrarumque corr., utrumque M, utrarumque VW 21 De MV, In W 22 qui-

¹ *Ethica Nicom.* VI, c. 6 (1140a 29–31); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 257).

² Ibidem, VI, c. 6 (1140b 27–28); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 258).

³ Ibidem, VI, c. 4 (1139b 15–17); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 255).

⁴ Cicero, *De inventione* II, c. 53, n. 160 (ed. Stroebel, 147^b).

⁵ Lib. I, c. 13, n. 27 (PL 32, 1235; CSEL 74, 26).

⁶ Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

⁷ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 7 (ed. Willis, 38).

⁸ *Ethica Nicom.* VI, c. 6 (1140b 20–21); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 258).

Item in eodem⁹: Eupraxia est prudentiae finis, ubi dicit Commentator¹⁰ quod „ipsam eupraxiam habet finem et nihil alterum praeter ipsam.“

Ex his omnibus videtur quod prudentia sit in affectu.

- 30 Responsio. Dicunt plerique¹¹ prudentiam esse in aspectu. Sed hoc non video secundum quod prudentia virtus est. Sequeretur enim quod aliquis posset habere illam sine omni virtute. Contingit enim pessimos homines habere optimam discretivam agendorum, sed nihil agunt nisi damnabilia. Et constat tales habere prudentiam in aspectu et tamen nullam habere virtutem. Ideo distinguendum prudentiam per illam quae est speculativa tantum et est communis bonorum et malorum et est in aspectu, sed non est virtus nisi per modum quo intellectuales virtutes dicuntur virtutes in fine I *Ethicorum*¹², et per illam quae est practica de qua determinat Aristoteles in VI *Ethicorum*¹³, dicens quod ipsa est practicus habitus, et haec est una quatuor virtutum et est idem quod amor finis vel veri boni. Ex hoc enim quod homo amat verum bonum sive ipsam artem recte vivendi, quod in idem redit, sollicitus fit et circumspectus quomodo ad illud bonum perveniat et quomodo illi arti satisfaciat. Et hoc est prudenter omnia discernere quae ad finem conferunt, ab his quae impediunt secundum definitionem Augustini propositam.¹⁴ Illud ergo quo homo habilitatur ad prudenter agendum, non est ipsa scientia aspectus, quia multi habent illam et nihil agunt, sed ipse amor affectus dirigens aspectum ipsum ad praeparandum sibi viam ad finem. Et ideo optime secundum Augustinum describitur prudentia quod sit amor dirigens discretivam ad sagaciter eligendum conferentia ab impeditivis.
- 50 Nec mireris quod virtus discretiva vel ratiocinativa sit in affectu, cum discernere et ratiocinari sint operationes aspectus. Quia sicut verum potest considerari ut verum vel ut bonum — et primo modo spectat ad aspectum, secundo modo ad affectum, similiter e converso de bono —, sic est etiam de aspectu et affectu. Cum sint enim res una, potest aspectus considerari ut aspectus vel ut affectus, hoc est ut speculativus vel ut practicus, et e converso affectus ut affectus vel ut aspectus, hoc est ut practicus vel ut speculativus. Et tunc solum est proprie aspectus quando speculativus est, scilicet quando sua actio terminatur
- 55

bus MV, quae W 31 secundum MV, sed W 37 virtutes² W, om. MV 45 scientia MW, prudentia V 46 ipsum MV, om. W 60–61 affectus . . . ut MV, om. (hom.) W

⁹ Ibidem, VI, c. 6 (1140b 8).

¹⁰ Eustratius, *Enarr. in VI Aristotelis moralium ad Nicom.* (cod. Vat. Urbin. lat. 222, f. 113va).

¹¹ Vide supra, not. 1–5; cf. Augustinus, *De diversis qq.* 83 q. 61, n. 4 (PL 40, 51; CCL 44A, 127); etiam S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 33, a. unic., q. 4 (ed. Quaracchi III, 719s).

¹² *Ethica Nicom.* I, c. 19 (1103a 4–6).

¹³ Ibidem, VI, c. 5 (1140b 5–6).

¹⁴ Supra, lin. 21–22.

ad verum; tunc solum vero affectus quando ad bonum. Quando ergo discernere vel ratiocinari terminantur ad bonum, sicut praetendunt haec verba ‚consiliari‘ vel ‚eligere‘, tunc sunt aspectus ut affectus, id est aspectus practici; quando vero ad verum, tunc sunt aspectus ut aspectus, id est aspectus speculativi. Et sicut omnes habitus respicientes verum vel bonum ut verum sunt proprie habitus aspectus et partis speculativae, sic omnes habitus respicientes bonum vel verum ut bonum sunt proprie habitus affectus et partis practicae secundum quod huiusmodi. Hinc est quod prudentia aliquando dicitur habitus intellectualis et aliquando practicus: intellectualis quia speculativus, practicus quia speculatur bonum et malum ut eligat et operetur aliquid. Et istud dicit Commentator super VI *Ethicorum* cap. 6 sic¹⁵: „Si autem in intellectivis virtutibus ordinatam prudentiam practicam nominavimus hic, nihil sermoni inconueniens sequitur, quia et practicus intellectus nominatur, quoniam circa operabilia negotiatur. Intellectiva igitur est, quoniam in mente est et ex mente procedit. Practica autem, quoniam in operabilibus actualibus operatur.“

Ex his satis patere possunt quae obiecta sunt, quoniam discernere et ratiocinari et verum affirmare vel negare secundum quod ad prudentiam spectant sunt speculationis practicae, et ideo sunt aspectus ut affectus et ita proprie ipsius affectus. Et haec praetendunt verba Aristotelis.¹⁶ Similiter dicitur virtus opinative¹⁷, quia dirigit speculationem opinionationis, sed respectu operationis. Similiter quando describitur, dicitur rerum bonarum et malarum¹⁸ vel appetendarum et vitandarum, non autem verarum et falsarum.¹⁹ In quo significatur quod ipsa est scientia practica et ita habitus practicus, quare in affectu proprie.

62 respicientes MV, recipientes W 63 respicientes MV, recipientes W 69 practicam . . .
 hic MV, nominavimus hic practicam W 76 haec W, hoc MV

¹⁵ Eustratius, *Enarr. in VI Aristotelis moralium ad Nicom.* (cod. Vat. Urbin. lat. 222, f. 113va).

¹⁶ Supra, lin. 5–8.

¹⁷ Supra, lin. 8.

¹⁸ Supra, lin. 12–13.

¹⁹ Supra, lin. 14–15.

QUAESTIO 31

- Q.31** Consequenter quaeritur de numero harum virtutum.
- Videtur enim quod plures deberent poni. Primo, quod quinque, per glossam¹ super *Matth.* 15 „Erant qui manducaverunt, quatuor milia“, glossa: „Propter quatuor virtutes quibus spiritualiter vivitur, prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam. Quarum prima est cognitio rerum appetendarum et vitandarum, secunda refrenatio cupiditatis ab his quae temporaliter delectant, tertia firmitas contra molestias saeculi, quarta quae per omnes diffunditur dilectio Dei et proximi.“ Hic innuitur quod caritas sit una virtutum cardinalium et quod iustitia similiter et ceterae, et ita sunt quinque.
- 10 Secundo videtur quod sint sex. Quia dicitur communiter quod tres sunt virtutes de his dirigentes hominem erga se ipsum, scilicet prudentia, temperantia, fortitudo. Ergo a simili tres deberent esse dirigentes ipsum erga proximum, quia diliges proximum sicut te ipsum.
- 15 Tertio quod septem ad minus. Quia cum istae virtutes iuvent hominem ad implendum mandata secundae tabulae, deberent ab aequo eis respondere in septenario. Tot enim modis peccatur contra secundam tabulam, quot sunt ibi mandata. Sed virtutes sunt oppositae peccatis, et ita septem peccatis transgressionum secundae tabulae deberent respondere septem virtutes.
- 20 Quarto quod multo plures. Quia Aristoteles in II *Ethicorum*² multas enumerat virtutes, et de pluribus etiam prosequitur consequenter. Inter quas sunt istae quatuor hic tractatae, et sunt illic divisae contra alias, sicut patet. Quare vel iste numerus videtur diminutus valde vel quod ipse superfluit in medietatum positione.
- 25 Item. Misericordia, patientia, poenitentia, humilitas, oboedientia et huiusmodi sunt virtutes, et non sunt aliquae istarum quatuor, ut videtur.
- Contra. Videtur quod deberent esse pauciores. Primo, quod tantum una, per Anselmum *De veritate* cap. 12³: „Iustitia est rectitudo voluntatis propter se servata.“ Haec enim descriptio convenit omni virtuti; quare omnes sunt iustitia, quare sola iustitia est virtus, et illa sufficit.

3 manducaverunt MV, manducaverant W 7 contra V, propter MW 13 proximum MV, proximum tuum W 26 quod² MV, quia W 69 quam MV, quod W 88 ideo MV, ita

¹ Hrabanus Maurus, *Comm. in Matth. lib. octo* V, c. 15, in *Matth.* 15, 38 (PL 107, 985).

² *Ethica Nicom.* II, c. 4 (1105b 19–25); c. 7 (1107a 28–1108b 10).

³ Cap. 12 (ed. Schmitt I, 194).

Secundo. Si plures debent esse, videtur quod tantum duae. Quia, sicut dicitur 30
communiter, unica virtus est dirigens hominem erga proximum, scilicet iustitia.
Ergo pari ratione unica debet esse quae dirigat eum erga se, ut videtur.

Tertio. Si plures quam duae, quod tantum tres. Quia tres virtutes theologi-
cae sufficienter dirigunt erga Deum, quare tres sufficienter dirigunt erga creatu- 35
ram. Sed istae virtutes, ut dicitur communiter, dirigunt hominem erga crea-
turam.

Item. Sicut illae tres sufficiunt erga Deum, quia dirigunt hominem secundum
tres vires animae quibus solis male agitur, sic videtur ex parte ista quod tres
sufficienter respondentes tribus illis animae viribus dirigendis erga creaturas.

Contra. Quod debeant esse quatuor et hoc praecise, videtur ex Tullio⁴, Plo- 40
tino⁵ et aliis philosophis moralibus qui tantum quatuor posuerunt, per Augusti-
num etiam in libro I *De libero arbitrio*⁶ et in libro *De moribus Ecclesiae*⁷ et in
XIX *De civitate Dei*⁸ et alias ubicumque de his virtutibus agit. Semper enim
numerus istum supponit nec umquam quaternarium auget vel minuit.

Item per rationem. Quia homo non peccat nisi per irascibilem vel concu- 45
piscibilem vel rationalem abutendo illis, et hoc penes se vel erga alium. Et
per has quatuor sufficienter dirigitur contra omnes istos modos peccandi, quare
etc. Quaeritur igitur: Quomodo sumitur quaternarius iste praecise?

Responsio. Ad primum⁹ quod glossa ponit secundo loco caritatem pro iusti-
tia et non ut quintam virtutem cardinalem. Et causa est, quia illa est maxime 50
praeparativa hominis ad opera iustitiae. Nihil enim est quod magis facit hominem
alii tribuere quod ad ipsum attinet, quam vera dilectio.

Item. Ipsa caritas connumeratur cum cardinalibus non tamquam una illarum
sed tamquam forma sine qua ceterae non sufficiunt. Et hoc significat verbum
quod ibi¹⁰ dicitur de illa quod ipsa per omnes diffunditur. 55

Ad secundum¹¹ quod non est simile, quia omnes modi peccandi erga alterum
in unam generalem rationem concurrunt, scilicet non tribuere ei quod ad illum
pertinet. Et ideo una virtus generalis ibi poni potuit contra generalitatem peccati.
Sed modi quibus homo peccat penes se per irascibilem, concupiscibilem et ratio-
nalem, non sic concurrunt in aliquam unam generalem rationem, et ideo ex 60
hac una parte oportuit tres ponere virtutes excipientes hominem contra tres
modos peccandi.

⁴ Cicero, *Fragm. philos. fragm.* 50 (Hortensius), (ed. Müller, 318s).

⁵ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 5 (ed. Willis, 37).

⁶ Lib. I, c. 13, n. 27 (PL 32, 1235; CSEL 74, 26–28).

⁷ Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

⁸ Lib. XIX, c. 4, n. 4 (PL 41, 629; CSEL 40, 376).

⁹ Supra, lin. 2–9.

¹⁰ Supra, lin. 7–8.

¹¹ Supra, lin. 10–13.

Ad tertium¹² quod verum est quod omnis mandati transgressio peccatum est et omni peccato opponitur virtus. Sed modus generalis et cardinalis distinguendi
65 virtutes sumitur, sicut congruit, per oppositum ad generales modos peccandi. Modi autem peccandi contra specialia mandata sunt speciales. Et ideo in ista distinctione virtutum prima et cardinali non debuerunt membra respondere ab aequo mandatis, sed debuerunt respondere alicui generalitati in qua mandata
70 data secundae tabulae, et haec est directe consona caritati proximi ad cuius mandatum unicum omnia illa septem reducuntur. Iustitia tamen generalior est, ut iam patebit, quam caritas proximi.

Ad quartum¹³ quod omnes illae medietates Aristotelis ad has quatuor capitales reducuntur, et hoc faciliter potest fieri si quis intueatur librum Aristotelis.
75 Verumtamen hoc sciendum quod ipse sumit ibi fortitudinem, temperantiam, iustitiam, prudentiam multo specialius quam sumantur secundum quod cardinales sunt. Et hoc patet ex sua determinatione de illis. Hic autem sumuntur adeo generaliter, sicut possunt esse modi generales dirigendi hominem contra vitia, ut post¹⁴ patebit.

80 Item.¹⁵ Humilitas, oboedientia et misericordia et huiusmodi iustitiae quaedam sunt, similiter etiam poenitentia. Per aliam etiam rationem poenitentia est quaedam fortitudo, similiter et patientia, et sic de similibus.

Ad primum in contrarium¹⁶ dicendum quod iustitia ibi describitur ut est generalis virtus complectens totam artem recte vivendi, hic autem ut est virtus
85 specialis una de quatuor primis.

Ad secundum¹⁷ patet ex praehabitis.

Ad tertium¹⁸ quod non est simile, quia ibi non est nisi unicum obiectum respectu cuius dirigant omnes theologiae, et ideo sufficiunt tres directivae trium potentiarum in homine. Hic autem est, ut dicitur communiter, multiplex obiectum, scilicet ipse et alius, et ideo plures hic requiruntur virtutes quam ex parte
90 illa. Et ideo etiam non sufficiunt tres virtutes hic, nisi in illis contineretur tota directio hominis erga se et erga alium, quod non potest esse in paucioribus quam in quatuor.

Ad ultimum¹⁹ dicitur multipliciter. Sed modus verisimilior omnium communiter dictorum est hic quod virtus cum sit ad directionem hominis contra

¹² Supra, lin. 14–18.

¹³ Supra, lin. 19–23.

¹⁴ Infra, lin. 94–96.

¹⁵ Supra, lin. 24–25.

¹⁶ Supra, lin. 26–29.

¹⁷ Supra, lin. 30–32.

¹⁸ Supra, lin. 33–36.

¹⁹ Supra, lin. 37–39.

obliquitatem peccati et vitii, aut est directiva ipsius erga se vel erga proximum. Si erga se, aut est directiva ipsius quoad actum virtutis rationalis et sic prudentia, vel concupiscibilis et sic temperantia, vel irascibilis et sic fortitudo. Si erga proximum, sola iustitia est. Nec debet distingui penes tres potentias. Quia licet contingat peccare in proximum abutendo erga illum rationali potentia per abnegationem vel taciturnitatem veritatis et abutendo concupiscibili abnegando ei vel subtrahendo liberalitatis beneficium et abutendo irascibili abnegando vel subtrahendo ei iram caeli pro loco et tempore, tamen omnes hi modi in hoc generale peccatum concurrunt quod non tribuitur proximo quod ei debetur. Et secundum hoc generale ponitur iustitia, et ita ipsa generaliter respicit proximum, et hoc penes omnes vires animae.

Sed iste modus videtur mihi peccare in duobus. In uno ex parte iustitiae quae dicitur ordinare hominem erga proximum, in alio ex parte aliarum virtutum quae dicuntur ordinare hominem erga se. Primum videtur peccare ex diminutione, secundum similiter, quia penes haec verba non distinguuntur per propria.

Primum²⁰ sic ostenditur. Si iustitia ordinat hominem adeo bene erga Deum et erga se sicut erga proximum, ergo insufficienter dicitur ordinare erga proximum. Quod ipsa ordinet erga Deum, patet per opus eius in patria, Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19²¹: „Iustitiae tunc erit regenti Deo subditum esse.“ Item per opus eius in via, Augustinus *De moribus Ecclesiae*²²: Iustitia est amor tantum Deo serviens et ob hoc bene imperans ceteris quae homini subiecta sunt. Quod erga se, manifestum est per opera poenitentiae ubi peccator exercet iustam vindictam in se. Non ergo ordinat iustitia hominem praecise erga proximum.

Secundum²³ sic ostenditur, et primo de prudentia quod ipsa non solum dirigat hominem erga se sed etiam erga Deum et proximum. Quod erga Deum in patria, Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19²⁴: „Prudentiae in patria erit nullum bonum Deo praeponere vel aequare.“ Quod in via, Augustinus *De moribus Ecclesiae*²⁵: „Prudentia est amor bene discernens ea quibus adiuvetur in Deum ab his quibus impediri potest.“ Quod erga proximum, constat eo quod

W 97 est . . . ipsius V, om. MW 102 subtrahendo MV, subtrahendo ei W 102–103 liberalitatis . . . ei MV, om. W 111 Primum MW, Primum. Quod virtutes cardinales ordinant hominem tam erga Deum quam proximum in via et in patria marg. V 116 imperans MV, operans W 123 bonum Deo MV, Deo bonum W 126 consulat V, consulit MW

²⁰ Supra, lin. 107–108.

²¹ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 439).

²² Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

²³ Supra, lin. 108–109.

²⁴ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 439).

²⁵ Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

non semper consulat homo sibi sed saepe proximo neque consiliatur tantum pro commodo proprio sed etiam pro alieno.

Secundo de temperantia quod ipsa non solum dirigat hominem erga se sed etiam erga Deum et proximum. Quod erga Deum in patria, Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19²⁶: „Temperantiae erit nullo defectu noxio delectari.“ Sed
130 *Matth.* 5²⁷: „Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt.“ Quia nullo noxio defectu delectari est mentem purgari ad Dei fruitionem. Unde Augustinus *Soliloquiorum* lib. I cap. 19²⁸: „Quando talis fueris ut nihil te prorsus terrenorum delectet, mihi crede, eodem momento eodemque puncto temporis videbis
135 quod cupis.“ Hoc igitur est verum iuxta sermonem Domini praedictum, *Matth.* 5²⁹: „Beati mundo corde“ etc. Quod erga Deum in via, Augustinus *De moribus Ecclesiae*³⁰: „Temperantia est amor Deo se se integrum incorruptumque servans.“ Quod erga proximum, per hoc patet quod multi exercent opera poenitentiae, praecipue abstinentiae, orationum et vigiliarum et huiusmodi non solum sibi
140 sed et aliis et pro aliis. Et talia videntur spectare ad temperantiam.

Tertio de fortitudine quod ipsa non solum dirigat hominem erga se sed etiam erga Deum et proximum. Quod erga Deum in patria, Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19³¹: „Fortitudinis erit Deo firmissime adhaerere.“ Quod in via, *De moribus Ecclesiae*³²: „Fortitudo est amor omnia propter Deum facile perferens.“ Quod erga proximum, patet, quia fortis sustinet terribilia non solum pro
145 commodo proprio sed etiam pro alieno saepe, ut miles pro civibus.

Sed dices quod istud non est nisi per accidens quod ordinat erga aliud quam erga se, scilicet per annexam iustitiam. Verbi gratia, prudentia discernit et per hoc dirigit erga Deum quod illud Deo tribuit quod discernit. Sed esto, numquid
150 propterea distinctae sunt iam virtutes per propria? Patet quod non, quia dirigere isto modo erga se et erga Deum et proximum omnibus virtutibus convenit, et ita non distinguuntur per haec.

Item. Cum prudentia discernit eligendum et postea tribuit electum vel proventum inde venientem alteri per iustitiam, quare dicis magis quod haec virtus
155 dirigit hominem erga se quando recte discernit quam erga alium? Si propter

128 quod MV, quia W	130 defectu noxio W, noxio defectu MV	134 eodem V, eorum M, eo W
138 per hoc patet MV, patet per hoc W	142 Augustinus V, om. MW	
145 quia MV, quod W	146 pro . . . saepe MV, saepe pro alieno W	149 discernit MV, discrevit W
155 recte MV, om. W	161 vel ¹ MV, vel in W	163 haec vera MV,

²⁶ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 439).

²⁷ *Matth.* 5, 8.

²⁸ Lib. I, c. 14, n. 24 (PL 32, 882).

²⁹ *Matth.* 5, 8.

³⁰ Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

³¹ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 439).

³² Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

hoc quod actio discernendi ab eo progreditur, eadem ratione et actio tribuendi consequens ab eo progreditur. Et tunc per hanc rationem bene dici potest quod iustitia dirigit hominem erga se.

Item. Cum ‚erga‘ dicat circumstantiam disponentis ad aliquid ut ad terminum, videtur quod omnis virtus erga illud dirigit quod finaliter intendit. Et ita nulla virtus proprie dirigit erga Deum vel se vel proximum, sed omnes secundum casus diversos dirigunt erga omnes tres. 160

Videtur mihi iuxta proprietatem loquendi haec vera esse. Et forte posset distinctio faciliter corrigi sic ut pro ‚proximo‘ ponatur ‚alius‘, ut ubi dicitur iustitia dirigere erga proximum, dicatur dirigere erga alium. Et dico ‚alius‘ vel secundum rem vel secundum rationem. Dirigit enim hominem nonnumquam erga se. Sed ipse directus ratione alter est a se, ut in se suscipit illud quod tribuit, quia dum tribuit ut iudex est, dum sibi tribuit ut reus est vel iudicatus. 165

Similiter ex alia parte posset corrigi, ut videtur, aliquo modo ut per hoc quod dicitur ‚erga se‘, diceretur ‚in se‘ vel ‚penes se‘, quae non dicunt protensionem erga terminum aliquem. Et tunc videtur quod per propria distinguerentur hae virtutes. Hoc modo virtus aut dirigit hominem erga alium et hoc re vel ratione, vel in se et penes se. Primo modo iustitia. Secundo modo aut dirigit ipsum in usu rationalis potentiae et est prudentia, vel in usu concupiscibilis et sic temperantia, vel in usu irascibilis et sic fortitudo. Et sic, ut puto, per propria distinguuntur, quia nullum horum quatuor attributorum alicui de aliis tribus convenit nisi per accidens. 170 175

Idem potest dici aliter forte potius per distinctionem obiecti. Quia per notitiam obiectorum et operationum venimus in notitiam potentiarum et habituum, secundum Philosophum³³, sic: Illud circa quod versatur omnis humana actio, aut consideratur ut in se aliquid est aut ut ad aliud relatum. Si primo modo, sic non se habet per modum visibilis nec ad virtutem vel affectum pertinet, sed sic se habet per modum scibilis et pertinet ad aspectum. Si secundo modo, aut ergo consideratur ut relatum ad alium ab illo cuius est actio, scilicet re vel ratione, et tunc est in ratione attinentis alteri vel debitum alteri vel huiusmodi, et virtus directiva humanae operationis circa obiectum sub hac ratione est iustitia quae tribuit unicuique quod suum est; aut consideratur ut relatum ad illum cuius est actio. Et tunc respicit illum ut obiectum rationalis vel concupiscibilis vel irascibilis, et sic sunt aliae tres, ut patet. 180 185

Et si bene consideras, invenies quod obiectum humanae actionis non posset pluribus modis suscipere humanam actionem in genere. Sed nec pauciores 190

hanc veram W esse MV, esse distinctionem W 169 per W, pro MV 178 Idem W,
Item MV 187 quae MV, quia W 203 defluunt V, diffluunt MW 210 consistit MV,

³³ Cf. e. g. Aristot., *Ethica Nicom.* II, c. 1 (1103a 24–31).

possunt esse modi. Et ideo praecise tot sunt virtutes cardinales et generales necessario.

Q.31.1

Consequenter quaeritur cum Plotinus secundum recitationem Macrobi³⁴
195 distinguat quadruplicem virtutem, scilicet exemplarem, politicam, purgatoriam
et purgati animi, quae sit harum differentia et quomodo tot sunt et quid sunt.

Responsio. Exemplares virtutes secundum ipsum sunt in mente divina. A
quibus ceterae omnes in rationali creatura efficiuntur, quae, ut videtur, non in-
congrue dicuntur leges incommutabiles recte vivendi menti rationali semper
200 praesentes. A quibus, secundum Augustinum, per spiritualem quandam impres-
sionem mentes rationales iustificuntur, ut prae habitum est.³⁵ De his sic ait
Plotinus³⁶: „Exemplares sunt quae in ipsa divina mente consistunt, (. . .) a
quarum exemplo reliquae omnes per ordinem defluunt. Nam si rerum aliarum,
multo magis virtutum ideas in mente esse credendum est. Illic prudentia est
205 mens ipsa divina, temperantia quod in se perpetua intentione conversa est, forti-
tudo quod semper idem est nec aliquando mutatur, iustitia quod lege perenni a
sempiterna operis sui continuatione non flectitur.“

Politicae autem et purgatoriae et purgatae sunt virtutes menti rationali prae-
dicto modo impressae, non differentes secundum essentiam sed secundum
210 statum, quia status infimus est politicus qui consistit in usu virtuoso vitae com-
munis sive civilis. De quibus sic dicit Plotinus³⁷: „Sunt politicae hominis, quia
sociale animal est. His boni viri rei publicae consulunt, urbes tuentur, his paren-
tes venerantur, liberos amant, proximos diligunt, his civium salutem gubernant,
his socios circumspecta providentia protegent, iusta liberalitate devinciunt
215 hisque sui memores alios fecere merendo. Et est politici prudentia ad rationis
normam quae cogitat quaeque agit universa dirigere ac nihil praeter rectum velle
vel facere humanisque actibus tamquam divinis arbitriis providere; prudentiae
(insunt) ratio, intellectus, circumspectio, providentia, docilitas, cautio; fortitu-
dinis animum supra periculi metum agere nihilque nisi turpia timere, tolerare
220 fortiter vel prospera vel adversa. Fortitudo praestat magnanimitatem, fiduciam,
securitatem, magnificentiam, constantiam, tolerantiam, firmitatem. Temperan-
tiae nihil appetere poenitendum, in nullo moderationis legem excedere, sub
iugum rationis cupiditatem domare. Temperantiam sequuntur modestia, vere-
cundia, abstinencia, castitas, honestas, moderatio, parcitas, sobrietas, pudicitia.
225 Iustitiae servare unicuique quod suum est. De iustitia veniunt innocentia, amicitia,
concordia, pietas, religio, affectus, humanitas. His virtutibus vir bonus

constat W 214 devinciunt M, devincunt VW 218 insunt *corr.*, *om.* MVW 222–223

³⁴ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 5 (ed. Willis, 37).

³⁵ Cf. supra, q. 1, lin. 65–83.

³⁶ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 10 (ed. Willis, 39).

³⁷ Ibidem, I, c. 8, nn. 6–8 (ed. Willis, 37–38).

primum sui et suorum atque inde rei publicae rector efficitur, iuste ac provide gubernans, humana non deserens.“

Status secundus et provectior harum virtutum est purgatorius qui consistit in usu virtuoso vitae solitariae. De quibus sic ait³⁸: „Secundae quas purgatorias 230 vocant, hominis sunt, quia divini capax est solumque eius animum expediunt qui decrevit se a corporis contagione purgare et quadam humanorum fuga solis se divinis inserere. Et hae sunt otiosorum qui a rerum publicarum actibus se sequestrant. Harum quid singulae velint, superius expressimus cum de virtutibus philosophantium diceremus, quas solas quidam aestimaverunt esse virtutes.“ 235 „Prudentiae esse mundum istum et omnia quae in mundo sunt, divinorum contemplatione despicere omnemque animae cogitationem in sola divina dirigere; temperantiae omnia relinquere in quantum natura patitur quae corporis usus requirit; fortitudinis non terri animam a corpore quodammodo ductu philosophiae recedentem nec altitudinem perfectae ad superna ascensionis horrere; 240 iustitiae ad unam sibi huius propositi consentire viam uniuscuiusque virtutis obsequium.“³⁹

Status tertius et perfectus earum est purgatus ubi dicuntur virtutes purgati animi. Et iste status consistit in triumpho habito de vitiis et passionibus quando devictis omnino et emortuis tentationibus tranquille quiescit. De isto statu sic 245 ait⁴⁰: „Tertiae sunt purgati iam defaecatique animi et ab omni mundi huius aspergine pressae puraeque detergi. Illic prudentiae est divina non quasi in electione praeferre sed sola nosse, et haec tamquam nihil aliud sit intueri; temperantiae terrenas cupiditates non reprimere sed penitus oblivisci; fortitudinis passionem ignorare, non vincere, ut nesciat irasci, cupiat nihil; iustitiae ita cum superna 250 et divina mente sociari ut servet perpetuum cum ea foedus imitando.“

Harum virtutum distinctio secundum Plotinum et Macrobius videtur debere sic sumi: Virtus aut est exemplaris et haec est in Deo, aut exemplata et haec in creatura, et haec aut est ut in statu proeliantis aut ut triumphantis. Si proeliantis, aut contra peccata vitae communis et sic politicae, aut contra peccata 255 vitae solitariae et sic purgatoriae. Si autem ut in statu triumphantis, sic sunt virtutes purgati animi.

Secundum autem catholicos qui verius de virtutibus loquuntur, sic sumuntur: Virtus aut est causalis, scilicet ars recte vivendi incommutabilis creaturae rationali semper praesens, aut causata, et haec est habitus mentis rationalis crea- 260

sub iugum W, simili iugum M, sub iugo V 235 esse M, om. VW 247–248 electione M, electionem VW 260–261 creaturae MV, creatae W 263 statum W, statum autem MV

³⁸ Ibidem, I, c. 8, n. 8 (ed. Willis, 38).

³⁹ Ibidem, I, c. 8, n. 4 (ed. Willis, 37).

⁴⁰ Ibidem, I, c. 8, n. 9 (ed. Willis, 38–39).

turae, scilicet conformatio eius cum incommutabili veritate quae intus est. Et haec aut consideratur ut in via aut ut in patria. Et isto modo secundo sunt purgati animi. Secundum statum viae aut considerantur respectu vitae activae vel contemplativae. Si activae, aut imperfectae et informis, aut perfectae et
265 formatae, et utroque modo sunt politicae. Sed priori modo, scilicet secundum quod sunt imperfectae et informes, determinantur a Plotino, secundo modo ab Augustino, ut patet per descriptiones supra⁴¹ habitas ex libro *De Trinitate* et *De moribus Ecclesiae*. Si autem considerentur respectu vitae contemplativae, sic sunt purgatoriae.

⁴¹ Supra, lin. 122–125.

QUAESTIO 32

Sed nunc incidit quaestio de duratione harum virtutum.

Q.32

Quia apparet quasdam contrarietates oriri ex his proximis distinctionibus et aliis praecedentibus. Ex praehabitis enim distinctionibus de sufficientia quatuor virtutum¹ videtur quod non remanebunt istae virtutes in patria. Ex nuper habitis distinctionibus de statibus earum² videtur oppositum, et ideo hic ponatur in quaestione modo.

Primum sic videtur. Si opus iustitiae est recte tribuere unicuique suum, ut praehabitu est³, quando omnia ordine debito collocata fuerint et complete unicuique tributa, quaecumque ad ipsum pertinent, non erit opus iustitiae. Sed hoc erit in patria. Similiter de prudentia. Si opus eius est discernere eligendum et consiliari et huiusmodi, quae omnia ordinantur ad finem, obtento fine, illa cessabunt. Sed hoc erit in patria ubi satiabitur in bonis humanum desiderium. Quare ibi non erit opus prudentiae. Similiter de temperantia quae moderatur ex officio usum virtutis concupiscibilis. Haec autem moderatio nulla erit quando non poterit esse superfluum vel diminutum in concupiscendo, quia respectu illorum est moderatio. Et hoc erit in patria, quare ibi non erit usus temperantiae. Similiter de fortitudine quae moderatur usum irascibilis erga tristabilia. Sed haec non erunt ibi, quare non erit tunc talis moderatio et ita nec actus fortitudinis. Sed si actus vel usus virtutum non erunt in patria, ergo nec virtutes, ut videtur, quia nihil otiosum et frustra ibi erit. Sed virtutes frustra essent si non operarentur, quia ipsae sunt habitus practici et operatorii.

Idem videtur sentire Tullius in *Hortensio* dialogo, ut recitat Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 19, sic⁴: „Si, inquit, nobis cum ex hac vita migrabimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, cum iudicia nulla fierent; aut ipsis etiam virtutibus? Neque enim fortitudine egeremus nullo proposito aut labore aut periculo; nec iustitia cum esset nihil quod appeteret alieni; nec temperantia quae regeret eas quae nullae essent libidines; nec prudentia quidem egeremus nullo delectu proposito

8 fuerint MV, fuerunt W 10 Similiter MV, Similiter est W 14 autem MV, enim W
 18 talis moderatio MV, moderatio talis W nec MV, non W 24 beatorum V, bonorum
 MW liceret MW, licet V 26 enim MV, om. W 28 delectu MV, electu W 38–39

¹ Supra, q. 31.

² Supra, q. 31.1.

³ Supra, q. 31, lin. 187.

⁴ Lib. XIV, c. 9, n. 12 (PL 42, 1046; CCL 50A, 438s).

bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturae et scientia
30 qua solum etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest cetera necessi-
tatis esse, unum hoc voluntatis.“

Ex his videtur quod istae virtutes in futuro cessabunt sicut fides et spes.

Contra. Secundum Plotinum⁵ sunt virtutes purgati animi. Sed hoc nequit
esse in hac vita per modum quo ipse describit, ut patet ex praehabitis.⁶

35 Item. Scientia minus nobilis est et minus faciens ad animae perfectionem
quam virtus, et tamen ipsa non evacuabitur praecipue quoad habitum, ut prae-
determinatum est⁷, quare multo fortius nec virtutes cardinales.

Item. Virtutes istae sunt decor et perfectio animae simpliciter; sed nihil
tolletur quod est decor et perfectio, simpliciter loquendo; ergo etc. Et dixi
40 ‚simpliciter‘ ad differentiam spei et fidei, quae non sunt de perfectione vel
decore nisi ut nunc et secundum statum viae.

Item. Istae virtutes sunt de perfectione et decore universi, quia perfectio
universi non est sine coniunctione rationalis naturae cum Deo nec illa esse potest
nisi natura rationalis virtute disponatur. Sed nihil tolletur quod de perfectione
45 et decore universi est.

Quaeritur igitur si remanebunt vel non.

Et si sic, an quoad usum etiam sicut quoad habitum.

Et si sic, quomodo hoc erit et quis erit earum usus.

Responsio. Ad primum istorum ultimorum⁸ quod istae virtutes perpetuae
50 sunt, et hoc ostendunt satis auctoritates in textu dist. 33.⁹

Ad secundum¹⁰ quod sunt perpetuae et quoad usum et quoad habitum,
non tamen quoad omnem usum, quia usus modernus cessabit et erit alius usus
earum. Et in hoc est simile de istis virtutibus et de scientia, quia manet utrobi-
que habitus et mutatur usus.

55 Ad tertium¹¹ sic. Quia omnes potentiae et habitus operativi operantur
propter aliquem finem, aliud agunt eundo versus finem et aliud pervento ad
finem, et aliud obiectum in agendo respiciunt. Dum enim vadunt ad finem
quem operando intendunt, obiectum habent illud quod confert ad obtinendum

animae . . . perfectio MV, *om. (hom.)* W 43 coniunctione . . . naturae MV, rationalis
naturae coniunctione W 44 natura rationalis MV, rationalis naturae W 51 et¹ MV,

⁵ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 5 (ed. Willis, 37).

⁶ Supra, q. 31, lin. 243–251.

⁷ Supra, q. 24.

⁸ Supra, lin. 46.

⁹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 33 (ed. Grottaferrata II, 187–189).

¹⁰ Supra, lin. 47.

¹¹ Supra, lin. 48.

finem desideratum, et tunc sua operatio est ipsa actio in finem tendens. Quando autem ad finem perventum est, obiectum habent ipsum finem prius desideratum, 60 et operationem quietem et delectationem in fine quo potiuntur.

Verbi gratia, cibativa intendit corporis restaurationem ad quam, dum tendit, cibo utitur obiecto, et eius actio est cibatio. Sed cum perventum est ad illam, quiescit in illa cum quadam naturali delectatione fruendo illa; et est ipsa instauratio facta obiectum naturalis quies atque fruitio operatio. Similiter est in 65 artibus, verbi gratia in domificativa et in aliis, ut per se patet.

Sic est in proposito. Omnes enim virtutes finem aliquem intendunt operando acquirere. Verbi gratia, iustitia quae tribuit unicuique suum, nihil aliud intendere videtur nisi rerum completum ordinem; prudentia quae consiliatur et ratiocinatur ut aliquid desideratum obtineatur vel quod oditur auferatur, intendere 70 videtur perventionem ad finem et eidem coniunctionem; temperantia quae moderatur concupiscentias ne ab inferiori natura sordidemur, puritatem; fortitudo quae proeliatur contra mala et sustinet adversa, pacem, quia propter pacem belligeratur. Unaquaeque ergo istarum virtutum obtento fine quiescit in illo et potitur eo. Patet igitur quod virtutes in patria manebunt secundum suos 75 habitus, sed obiecta et usus erunt alia.

Ad primum ergo obiectum¹² patet quod licet non sint in patria actiones virtutum quae in via, tamen habebunt ibi actiones suas sibi debitas secundum statum illum. Sed nec sequitur quod frustra essent virtutes, quamvis ibi non agerent quidquam, dummodo constet eas esse ad decorem et perfectionem 80 universi et Dei laudem.

Ad secundum¹³ quod Tullius loquitur ibi de illis virtutibus secundum statum politicum, sicut patet ex verbis eius. Et ille status tunc evacuabitur, et erit alius perfectior.

Ex his patent aliqua de quibus multae possent fieri quaestiones, scilicet 85 **Q.32.1** quae sint propria obiecta harum virtutum, et hoc tam in via quam in patria, et quae sint propriae operationes earum utrobique.

Prudentiae enim obiectum in via est eligibile sive consiliabile vel discernibile secundum quod huiusmodi; et eius operatio eligere, consiliari vel discernere vel potius aggregatum ex his, quia primo discernit, secundo consultat, si quod discretum est, confert ad propositum, et tertio eligit. Eiusdem obiectum in patria 90 est ad omnium finale bonum perventio vel cum illo coniunctio; et operatio in illa perventione sive coniunctione delectari et quietari.

etiam W	59–61 tunc . . . et ¹ MV, <i>om. (hom.)</i> W	66 in ² W, <i>om.</i> MV	77 ergo MV,
<i>om.</i> W	79 statum illum MV, illum statum W	86 harum MV, istarum W	91 et MV,
<i>om.</i> W	93 coniunctione MV, coniunctione est W	94 via MV, via est W	95 obiectum

¹² Supra, lin. 7–21.
¹³ Supra, lin. 22–31.

Temperantiae vero obiectum in via concupiscibile verum vel apparens; et
95 operatio moderari usum virtutis concupiscibilis. In patria obiectum erit mentis
puritas sive munditia; operatio quiete in eadem delectari.

Fortitudinis obiectum in via tristabile vel fugibile verum vel apparens; opera-
tio moderari usum virtutis irascibilis erga huiusmodi audendo, timendo, fugiendo
et aggrediendo et huiusmodi. In patria obiectum pax plena sine molestia; opera-
100 tio queta in illa delectatio.

Iustitiae obiectum in via alteri attinens secundum quod huiusmodi vel tri-
buibile vel etiam ordinabile, quae omnia in idem redeunt; operatio ordinare
sive tribuere quod alteri attinet. In patria obiectum ordo perfectus; operatio
quieta in illa delectatio.

105 Haec si diligenter intuearis, concordant manifeste his quae supra posita
sunt de diversis virtutum statibus tam secundum Plotinum¹⁴ quam secundum
Augustinum.¹⁵

Aliud etiam notabile ex praedictis patet circa has virtutes et suos fines,
scilicet quod sicut in via cardinales subserviunt theologicis et ad illas ordinantur,
110 sic earum fines ad fines theologiarum, et hoc in patria. Coniunctio enim cum
fine videtur esse quaedam dispositio ad visionem, et ita finis prudentiae disponit
ad finem fidei; munditia dispositio ad fruitionem per iucundam adhaesionem, et
ita finis temperantiae disponit ad finem caritatis; pax dispositio ad firmam
tensionem, et ita finis fortitudinis disponit ad finem spei; ordo est communis
115 omnium dispositio ad veram beatitudinem, et ita fines virtutum cardinalium
dispositiones quaedam videntur ad perfectam beatitudinem, sicut et virtutes
cardinales quaedam dispositiones sunt ad theologicas.

MV, obiectum eius W 97 via MV, via est W 99 obiectum MV, obiectum eius erit W
100 illa MV, eadem W 101 via MV, via est W alteri attinens MV, attinens alteri W
103 patria MV, patria erit W obiectum MV, obiectum eius W 112 ad¹ MV, ad
visionem scilicet W

¹⁴ Supra, q. 31.1.

¹⁵ Supra, q. 31, lin. 111–146.

QUAESTIO 33

Q.33

Consequenter quaeritur de his virtutibus utrum differant specie vel non.

Quod non, videtur, quia nihil id ipsum numero est diversae speciei; sed istae virtutes sunt idem amor numero; ergo etc. Maior patet per hoc quod species plus differunt quam etiam diversa numero. Minor patet per hoc quod secundum Augustinum virtus nihil aliud est quam amor incommutabilis veritatis, et iste 5 amor in numero unus est. Unde *De moribus Ecclesiae*¹: „Nihil omnino esse virtutem affirmaverim nisi solum amorem Dei. Namque illud quod quadripartita dicitur virtus, ex ipsius amoris vario quodam affectu, quantum intelligo, dicitur.“

Item. Virtutum diversarum specie diversa sunt obiecta specie, nec est idem obiectum diversarum, ut patet in sensibus qui non sunt eiusdem obiecti; sed vir- 10 tutes istae omnes vel aliquae possunt habere idem pro obiecto; ergo etc. Minor per hoc patet quod illud idem circa quod primo ratiocinatur prudentia, postea assumit temperantia et tertio attribuit alicui iustitia. Item species diversae eiusdem generis contrariae sunt. Quia, secundum Aristotelem X *Metaphysicae*², contraria sunt quae posita sub eodem genere maxime distant. Quare si istae 15 species sunt virtutum, contrariae sunt.

Sed contra. Contraria non se compatiuntur in eodem. Sed istae virtutes non solum se se compatiuntur, sed potius aliquo modo se se coexigunt, ut qui virtutem caritatis habet, omnes habet.

Item. Contraria vel species oppositae non se se denominant, sed virtutes 20 se se invicem denominant. Dicitur enim prudentia fortis et e converso, secundum Augustinum *De Trinitate* lib. VI cap. 13, ut habetur dist. 36 cap. 3.³

Contra. Si virtus est genus, speciales virtutes de quibus agimus cum differant plus quam numero, necessario sunt species.

Item. Vitia opposita specie differunt, scilicet intemperantia, iniustitia et 25 huiusmodi; ergo etc.

Item. Diversas potentias specie regunt et ad hoc sunt, ergo etc.

Responsio. Dicendum quod vere species sunt qualitatis et relationis. Virtus

2 speciei W, species MV 4–5 secundum Augustinum MV, *om.* w 6 numero V, uno MW Unde MV, Unde Augustinus W 7 Namque MV, Nam W 12 per hoc patet MV, patet per hoc W primo ratiocinatur MV, ratiocinatur primo W 14 Aristotelem MV, Aristotelem in W 16 virtutum MV, virtutis W 17 se compatiuntur MV, compatiuntur

¹ Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

² Lib. X, c. 4 (1055a 27–29).

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 2, n. 3 (ed. Grottaferrata II, 203).

enim et qualitas est et ad aliquid etiam, quia respectu operationis dicitur. Unde si
30 quis dividat virtutem per naturalem et naturae additam, et deinceps naturalem
per corporalem et spiritualem, item additam naturae per acquisitam et gratuitam,
et sic deinceps veras virtutum species constituet. Nec impedit hoc quod haec
divisio dependet a rebus aliorum generum, quia sic dividuntur genera acciden-
35 tium penes genera esse perfectioris; ut qualitates quaedam sunt animae et quae-
dam corporis; et relationum quaedam fundantur in substantia, quaedam in
quantitate, quaedam in qualitate. Sicut enim esse sortiuntur per genera per-
fectiora, sic et divisionem specificam per res eorundem generum sortiuntur.

Ad primum contra⁴ dicendum quod res una numero potest dici res plures
et species plures diversimode, scilicet praedicatione formali et in recto, et sic
40 non est unum numero plura specie; vel materiali et in obliquo, et sic est unum
numero plura specie quia ex pluribus specie, et sic est mixtum ex quatuor
corporibus specie differentibus, et sic est unum corpus animalis ex multis organis
differentibus specie. Quodlibet enim membrum corporis organum est et pars.
Unde pars respicit totum, et sic non est species sed pars totalis corporis. Unde
45 organum respicit hoc generale praedicatum de omni organo, scilicet ‚organum‘,
et sic est species. Et sicut in proposito virtus quaedam est totalis et universalis,
quaedam specialis et particularis, et haec quaedam dirigens in discernendo,
quaedam in concupiscendo etc., sic hic organum quoddam est totale, scilicet
corpus totum, quoddam partiale, et hoc quoddam dirigens ad motum, quoddam
50 ad sensum etc. Patet igitur quod nihil prohibet idem secundum diversas rationes
speciem esse et partem, et sic unum et idem potest constare ex diversis specie-
bus, non unde species sunt sed unde partes, quia alio respectu sunt partes et alio
species.

Ad secundum⁵ quod obiectum potest dici unum dupliciter, scilicet unum
55 simplex vel unum compositum, vel sic, unum commune vel unum proprium.
Unum ergo omnino simplex nec re nec ratione compositum non potest esse
obiectum diversarum virtutum, sed differens compositione reali vel rationali
potest. Verbi gratia, lac est obiectum visus et gustus, sed non nisi secundum
diversa sui; et idem est calefactibile et frigefactibile, sed secundum aliam et
60 aliam rationem. Similiter idem est obiectum prudentiae, temperantiae et iusti-
tiae, sed secundum diversas rationes.

Ad tertium⁶ posset dici quod illud ‚contraria non compatiuntur se se in

se W 30 per MV, per virtutem W 39 diversimode MV, diversimode. Potest enim dici W
scilicet MV, om. W 45 scilicet MV, om. W 55 vel³ MV, et W 60 prudentiae,
temperantiae MV, temperantiae, prudentiae W 62 se² MV, om. W 65 hoc MV, om. W

⁴ Supra, lin. 2–8.

⁵ Supra, lin. 9–16.

⁶ Supra, lin. 17–19.

eodem⁴, intelligitur de contrariis naturalibus, quia mutuo agunt et patiuntur, ut de primis qualitatibus naturalibus et de consequentibus quae ab illis causantur. Sed non est hoc intelligendum de contrariis spiritualibus quae praecedunt qualitates primas nec communicant cum illis. 65

Vel potest dici potius quod hoc est sic intelligendum quod in eodem secundum idem sui et secundum eandem rationem non compatiuntur se contraria, sed secundum diversa sui faciunt, ut idem corpus secundum aliquid sui est album et secundum aliquid nigrum. Similiter secundum diversas rationes, ut excedens et excessum, sunt vere contraria ad aliquid, similiter duplum et dimidium, et tamen insunt eidem secundum rationes diversas. Similiter unum est siccum secundum effectum et humidum actu. 70

Sic in proposito. Idem enim mentis affectus est subiectum diversarum virtutum secundum diversas rationes quibus diversis modis adhaeret incommutabili veritati, ut secundum quod adhaeret legi recte credendi, subiectum est fidei, et sic de aliis. 75

Vel potest per quandam subtilitatem salvari regula illa ad unguem sic, ut scilicet contraria circa idem subiectum numero primum et praecisum nunquam se se compatiuntur. Affectus igitur unius animae est subiectum commune virtutum. Et idem affectus sub una ratione est subiectum praecisum unius virtutis tantum, et idem sub alia ratione est praecisum subiectum alterius. Verbi gratia, affectus sub hac ratione ut respicit legem recte credendi, est praecisum subiectum fidei et nullius alterius virtutis; idem etiam ut respicit legem recte sperandi, est praecisum subiectum spei; et sic de aliis. Et si sumatur affectus cum talibus rationibus quibus appropriatur diversis virtutibus, non est idem subiectum primum diversarum sed diversarum diversa. 80 85

Ad quantum⁷ quod illa denominatio accidentalis est, scilicet quia connexae sunt virtutes secundum habitus ut plurimum et secundum actiones. Sicut in uno et eodem corpore simul sunt decem praedicamenta et propter coniunctionem et connexionem se se denominant, ut albedo ibi dicitur lata et latitudo alba, et pars dicitur magna et sita et esse ubi et huiusmodi, accidit igitur in virtutibus quod una aliam denominet propter dictam rationem. 90

Si dicis: Quare ergo non dicitur albedo nigra vel e converso vel sanitas aegra vel e converso, respondeo: Quia non est in talibus contrariis huiusmodi habituum et actionum connexio. Quia si esset, denominarent se se. Habitus enim virtutum connexi sunt et ordinati ad invicem non solum in habitu sed in agendo, 95

70 aliquid MW, aliud V 71 contraria V, contraria in MW 84 alterius M, alius VW
85 Et² MV, om. W 88 illa MV, ista W 95 Quia VW, Quod M 96 Quia W, Quae MV
denominarent se se MV, se se denominarent W 100 quod MV, quia W

⁷ Supra, lin. 20–22.

ut fortitudo vel temperantia numquam est neque agit sine prudentia, neque iustitia sine omnibus illis vel aliquibus.

- 100 Si quaeris quare non sint dicta contraria annexa, ratio potest esse quod talis contrarietas naturalis radicatur super realem diversitatem in subiecto, sed contrarietas talis qualis est virtutum, super diversitatem rationalem. Ubi enim tantum distant contraria circa aliquid per rationes diversas, se se denominant, ut excedens dicitur excessum et e converso, et duplum dimidium et e converso,
105 sed hoc per accidens.

QUAESTIO 34

Q.34

Consequenter quaeritur de ordine harum virtutum ad invicem.

Et videtur quod prudentia sit prima, quia ab illa ad alias non convertitur consequentia, sicut per se patet.

Item. Quia ipsa est directiva aspectus et ceterae affectus; sed aspectus est prior affectu. 5

Contra. Quod temperantia sit prima, videtur per hoc quod cum omnis virtus sit in affectu, secundum praedeterminata¹, illa prior erit in ordine virtutum, ut videtur, qua primo dirigitur affectus, et haec est temperantia.

Contra. Quod fortitudo sit prima, videtur per hoc quod vita nostra procedit a vitio ad virtutem. Et prius expellendum est vitium quam inserendum virtutem. 10
Sed expulsio vitiorum fortitudinis est.

Contra. Quod iustitia sit prima, videtur per hoc quod illud primum est cuius gratia sunt cetera. Sed ceterae virtutes sunt ad iustitiam finaliter. Quidquid enim fortitudo sustinet vel audet et quidquid temperantia moderatur et appetit, totum est ut aliquid alicui tribuatur, sicut per se patet. Sed tribuere aliquid sicut debet 15
tribui, iustitiae est.

Item. Quidquid discernit vel consultat prudentia, totum facit ut aliquid iuste tribuatur immediate vel ut aliquid fortiter et temperanter fiat et sic per consequens ut iuste tribuatur. Quare omnes aliae tres virtutes finaliter iustitiam intendunt, et ita iustitia est prima. 20

Responsio. Ista virtutes possunt considerari secundum ordinem naturae vel electionis et dignitatis.

Si secundum ordinem naturae, prudentia est prima, ut ostendunt duae priores rationes.²

Si secundum ordinem electionis, sic iustitia est prima, ut ostendit ultima 25
ratio.³

Secundum vero ordinem naturae ideo praecedat prudentia, quia ipsa praecedit actus omnium aliarum tamquam viam illuminans et pandens quid et quali-

8 qua . . . dirigitur W, quae prima directio est MV 10 Et . . . virtutem² MV, *om.* (*hom.*) W
13 sunt¹ MV, fiunt W 14 quidquid MV, *om.* W 25 electionis MV, rationis W
28 viam MV, via W 29 hanc W, ipsam M, quam V 30 succedit W, est MV 32

¹ Supra, q. 30.

² Supra, lin. 2–5.

³ Supra, lin. 12–20.

ter est faciendum, et ab illa non convertitur consequentia ad alias. Post hanc illo
30 ordine succedit temperantia, quia illa naturaliter praecedit fortitudinem, sicut
odium amor et fugam appetitus, et se habet ad illam quadam antecedentia
causali sicut amor ad odium. Et ideo causaliter sequitur quod qui temperanter
concupiscit, fortiter audet, sed non e converso nisi per modum effectus. Ultima
autem hoc ordine est iustitia.

35 Secundum vero ordinem dignitatis ideo prima est iustitia, quia ipsa est quasi
fructus et finis ab aliis intentus, ut praedictum est.⁴ Post illam hoc ordine tem-
perantia est, tertio fortitudo. Quia enim quodammodo causaliter et ut effective
se habet temperantia ad fortitudinem, ideo illa prior est et secundum naturam et
secundum dignitatem. Ultima vero est prudentia.

40 Hinc est forte quod philosophi et Augustinus de his virtutibus tractantes
nunc praeponunt unam, nunc aliam, scilicet quia non est unicus modus ordi-
nandi illas.

Ad rationem factam de temperantia⁵ dicendum quod non valet ,si omnes
virtutes sunt in affectu, ideo prima debet esse quae primo dirigit affectum'.
45 Oportet enim addere quod penes esse in affectu sumeretur ordo earum, et tunc
esset aliqua apparentia. Nunc autem penes hoc non est in eis ordo, sed potius
secundum naturalem ordinem prima est quae primo animae potentiam in actu
suo dirigit.

Ad illud quod opponit de fortitudine⁶, dicendum quod licet processus vitae
50 nostrae sit a peccato in virtutem, non tamen expellitur a nobis peccatum per
nostram fortitudinem sed per Dei misericordiam et gratiam baptismi vel poeni-
tentiae. Esto etiam quod aliquis pugnet multum contra peccatum ut illud
expellat ad obtinendum virtutem, in tali naturaliter praecedit temperata con-
cupiscentia fortitudinem pugnae. Nisi enim temperanter appeteret, non pugnaret
55 fortiter. Et quantum in tali per exercitium crescit fortitudo, tantum et temperan-
tia. Sed temperantia naturaliter praecedit et causaliter.

causaliter sequitur MV, sequitur causaliter W 36–37 temperantia est MV, est temperantia
W 40 forte MV, *om.* W tractantes MV, *om.* W 41 praeponunt unam MV, unam prae-
ponunt W 47 primo W, primam MV 53–54 concupiscentia MV, concupiscentiae W

⁴ Ibidem.

⁵ Supra, lin. 6–8.

⁶ Supra, lin. 9–11.

QUAESTIO 35

Q.35

Consequenter quaeritur de ordine harum virtutum ad theologicas.

Videtur enim quod istae praecedunt illas¹, quia ab istis non convertitur consequentia ad illas.

Item. Istae sunt imperfectae et materiales respectu illarum, et ideo videntur praecedere sicut materia formam et imperfectio perfectionem. 5

Contra. Fides est fundamentum virtutum et omnino vitae christianae; sed fundamentum praecedit structuram.

Item. Caritas a sanctis vocatur mater et radix omnium virtutum²; sed mater filios praecedit et radix ramos.

Item. Amor Dei prior est amore creaturae; sed theologicae dirigunt hominem 10
circa amorem Dei et cardinales circa amorem creaturae, ut dicitur communiter; ergo etc.

Responsio. Virtutes cardinales possunt considerari ut habitus et qualitates animi nudaе vel ut gratificant. Secundo modo priores sunt theologicae, quia per caritatem omnes aliae gratificant hominem, et illa primo et per se. Primo 15
modo aut considerantur secundum ordinem electionis vel secundum ordinem naturae vel temporis. Secundum electionem priores sunt theologicae adhuc, secundum naturam vel tempus cardinales, ut patet ex praehabitis de origine earum.³ Priores ergo rationes⁴ procedunt, quia non loquuntur nisi de ordine naturae vel temporis. 20

Ad primum in contrarium⁵ dicendum quod quando dicitur fides fundamentum aliarum, aut fit sermo de fide formata vel informi. Si de formata, aut virtutes quarum dicitur fundamentum, sunt habitus animi aut operationes virtuosae quomodo sancti tota die utuntur nomine virtutis. Si primo modo, non video quomodo fides formata possit dici fundamentum aliarum nisi ratione 25
caritatis coniunctae, et hoc per illam viam qua caritas dicitur aliorum habituum mater vel radix. Fides enim formata non videtur aliter posse dici fundamentum aliorum habituum.

6 omnino W, ideo M, omni V 14 gratificant VW, gratificant hominem M 24 quomodo MV, quo W 27 aliter posse MV, posse aliter W 32 aliud nemo MV, nemo aliud W

¹ Scilicet virtutes cardinales praecedunt theologicas (cf. lin. 4–5).

² Ambrosius, Hieronymus et Leo Magnus sic vocant caritatem; vide supra, q. 18, not. 2.

³ Supra, q. 26.

⁴ Supra, lin. 2–5.

⁵ Supra, lin. 6–7.

Si secundo modo, tunc potest dici fundamentum per tropum talem. Quia
 30 sicut fundamentum latet in terra et structura extra patet, sic fides formata in
 corde latet et extra patent opera virtuosa. Et sic videtur locutus fuisse Aposto-
 lus *Cor.* 3⁶ ubi dicit: „Fundamentum aliud nemo potest ponere praeter id quod
 positum est quod est Iesus Christus. Si quis autem aedificat super fundamentum
 hoc aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam, uniuscuiusque
 35 opus manifestum erit.“ Si autem accipiat ille communis sermo, fides est
 fundamentum aliarum.

Omissa distinctione virtutis praehabita potest dici quod aliquid potest esse
 fundamentum quoad apparentiam vel quoad veritatem. Quoad apparentiam pot-
 est fides dici omnium aliorum habituum fundamentum, quia illa primo in-
 40 notescit homini in se. Quoad existentiam et veritatem non video quomodo sit
 omnium habituum fundamentum sed solum theologiarum. Et forte haec est
 intentio sermonis cum dicitur fides fundamentum ut si de habitibus intelligatur,
 ad theologicas dicatur fundamentum et non ad alias; si de operationibus, de fide
 formata intelligatur per modum nuper dictum, et haec nullam virtutem excludit,
 45 sed omnes secum habet ratione caritatis. Patet igitur quod informis fides funda-
 mentum est aliarum theologiarum. Formata vero, quomodocumque dicatur,
 praecedit dignitate et gratificatione cardinales. Et hoc non est contra veritatem,
 ut prae habitum est.⁷

Ad secundum⁸ patet ex praecedentibus ubi actum est de ordine theologica-
 50 rum ad invicem⁹, quomodo caritas mater est et radix. Patet etiam quod illa
 ratio tota procedit secundum rationem electionis vel gratificationis, quia secun-
 dum illum modum est caritas radix et mater. Unde non concludit illa ratio
 prioritatem theologiarum nisi secundum rationem dignitatis et gratificationis.
 Ideo etiam dicitur caritas mater, quia non permittit alicuius virtutis opus in
 55 effectum prodire, nisi ipsa accurrat coagens illi virtuti et dirigens eius actionem
 in finem. Unde quot sunt virtutes, tot assumit sibi caritas officia, et singularum
 virtutum officia coadiuvando et dirigendo producit tamquam mater filios vel
 radix ramos.

Ad tertium¹⁰ quod est amor Dei sufficiens et gratificans vel imperfectus et

37 virtutis praehabita MV, praehabita virtutis W 41 habituum MV, *om.* W 42 fides
 MV, fides est W ut MV, et W 43 et MV, *om.* W 45 informis fides MV, fides infor-
 mis W 55 accurrat W, accusat M, occurrat V 56 assumit VW, sunt M caritas VW,
 caritatis M 57 officia coadiuvando MV, coadiuvando officia W vel MV, et W

⁶ I *Cor.* 3, 11–13.

⁷ Supra, lin. 2–5; cf. supra, q. 18.

⁸ Supra, lin. 8–9.

⁹ Supra, q. 18.

¹⁰ Supra, lin. 10–12.

insufficiens. Amorem autem sufficientem et perfectum dirigunt virtutes theologi- 60
cae, et sic sunt priores electione et gratificatione, ut praeconcessum est.¹¹
Amorem autem adhuc imperfectum non dirigunt, quia nondum insunt cum
illo. Tamen inesse possunt cardinales. Et sic sunt secundum viam naturae cardinales priores theologicis.

¹¹ Supra, lin. 13–20.

QUAESTIO 36

Q.36 De donis primo quaerendum de singulis secundum se. Et incipiendum a sapientia, secundum ordinem Isaiae cap. 11¹, de qua quaeritur utrum sit in aspectu vel in affectu.

Quod in aspectu, sic videtur. Ex quo sapientia in divinis appropriatur Filio, videtur quod in humanis inerit illi quod gerit similitudinem Filii; sed hoc est intelligentia quae est ex parte aspectus; ergo etc.

Item Augustinus *De Trinitate* lib. XII cap. 36²: „Ad sapientiam pertinet aeternarum rerum cognitio intellectualis.“ Item lib. XIV cap. 3³: „Rerum divinarum scientia proprie sapientia nuncupatur.“ Ex hoc videtur cum cognitio intellectualis et scientia sint in aspectu, quod et sapientia ibidem sit.

Item Gregorius super illud *Iob* 1 „Ventus vehemens irruit“⁴: „Contra stultitiam sapientia, contra hebetudinem intellectu, contra praecipitationem consilio, contra timorem fortitudine, contra ignorantiam scientia, contra duritiam pietate, contra superbiam timore“ instruitur anima. Cum ergo stultitia sit quaedam ignorantia et ita in aspectu, ibidem erit et sapientia, quia contraria circa idem.

Contra. Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 1⁵: „Sapientia verus ac praecipuus Dei cultus est.“ Sed *Enchiridion* 2⁶: „Fide, spe et caritate colendus est Deus.“ Cum ergo fides et spes et caritas sint in affectu, secundum praedeterminata⁷, patet quod et sapientia ibidem erit.

Item Bernardus *De amore Dei* cap. 11 fere in principio⁸: „Sicut secundum aetatum incrementum puer mutatur in iuvenem, iuvenis in virum, vir in senem, < . . . > sic secundum virtutum profectum voluntas crescit in amorem, amor in caritatem, caritas in sapientiam.“ Ex hoc patet idem quod prius.

Item. Cum sapientia sit donum potissimum quia est finis aliorum, secundum

1 quaerendum MV, quaerendum est W	5 hoc VW, haec M	11 illud MV, om. W	18
et ¹ MV, om. W	19 et MV, om. W	32 quid V, quis MW	34 Responsio MV, Re-

¹ Is. 11, 2.

² Lib. XII, c. 15, n. 25 (PL 42, 1012; CCL 50, 379).

³ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423s).

⁴ Gregorius I Papa, *Moralia* II, c. 49, n. 77, in *Iob* 1, 19 (PL 75, 592s).

⁵ Lib. XIV, c. 1, n. 1 (PL 42, 1036; CCL 50A, 421); cf. *Enchiridion* cap. 1, n. 2 (PL 40, 231s; ed. Scheel, 1; CCL 46, 49).

⁶ Cap. 1, n. 3 (PL 40, 232; ed. Scheel, 1; CCL 46, 49).

⁷ Supra, qq. 1, 11 et 16.

⁸ Guillelmus, S. Theodorici abbas (inter opera Bernardi Claraevall.), *De natura et dignitate amoris* cap. 2, n. 3 (PL 184, 382).

Augustinum *De doctrina christiana* lib. II cap. 7⁹ et *De sermone Domini in monte* lib. I post principium¹⁰, non sine merito est; sed meritorium nihil est proprie nisi liberum arbitrium et quae sunt ex parte eius; quare videtur adhuc idem quod prius.

Quaeritur igitur quae sit haec sapientia et quid.

Q.36.1

Item, quomodo se habet ad caritatem et theosebiam quae est Dei cultus, quia saepe videtur Augustinus¹¹ sumere omnes tres pro eodem.

Q.36.2

Item, in qua potentia animae sit primo et quid actus eius proprius et obiectum proprium, quia istorum notitia debet haberi cum notitia praecisi subiecti.

Q.36.3

Responsio. Ad primum ultimo quaesitorum¹² distinguendum quod sapientia dicitur communiter et proprie. Communiter comprehendit res divinas et humanas, secundum illud Augustini *De Trinitate* XIV cap. 3¹³: „Sapientia est rerum divinarum et humanarum scientia“, et illud Aristotelis in I *Metaphysicae*¹⁴: „Arbitramur scire omnia sapientem sicut convenit.“ Proprie continet res divinas tantum, secundum illud Augustini *De Trinitate* lib. XIV cap. 3¹⁵: „Rerum divinarum cognitio proprie sapientia nuncupatur.“ Sed et isto modo dupliciter potest considerari, scilicet secundum aspectum tantum et veri speculationem, et sic pertinet magis ad Philosophum nec sic spectat ad donum sapientiae sed forte ad intellectum, sicut patebit postmodum.¹⁶ Vel secundum affectum, ut in divinis cognitis delectatur, et sic est donum sapientiae, secundum quod Magister docet in dist. 35 cap. 3.¹⁷ Et hoc vult Augustinus *De doctrina christiana* lib. II cap. 7 in fine¹⁸ ubi dicit quod sapientia divinis „pacate et tranquille perfruitur.“ Patet igitur quid ipsa sit, quia habitus mentis quo mediante pacate quis delectatur in Deo et fruitur illo, et patet quae sit et de quibus.

Ad secundum¹⁹ quod conformatio mentis cum incommutabili veritate quae intra se est, secundum diversos sui effectus diversa sortitur nomina, et diversi habitus est secundum quod ad diversos usus habilitat. Ex coniunctione enim cum

spondeo W 39 lib. MV, om. W 40 proprie sapientia MV, sapientia proprie W 45 in

⁹ Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34, 40; CSEL 80, 39).

¹⁰ Lib. I, c. 3, n. 10 (PL 34, 1234; CCL 35, 8s).

¹¹ E. g. Augustinus, *Enchiridion* cap. 1, n. 2 (PL 40, 231; ed. Scheel, 1; CCL 46, 49); etiam *De Trinitate* XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1010; CCL 50, 375).

¹² Supra, lin. 29.

¹³ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423).

¹⁴ *Metaph.* I, c. 2 (982a 8–9); transl. Iacobi (ed. Vuillemin-Diem, 8).

¹⁵ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423).

¹⁶ Infra, qq. 37–38.

¹⁷ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 2, n. 2 et c. 3, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 200s).

¹⁸ Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34, 40; CSEL 80, 39).

¹⁹ Supra, lin. 30–31.

amato dicitur amor, secundum illud *De Trinitate* VIII in fine²⁰: „Amor est quaedam vita duo copulans vel copulare appetens.“ Ex effectu credendi dicitur fides et ex effectu sperandi spes, ex vera aestimatione Dei super omnia et voluntate eidem oboediendi super omnia caritas. Ex hoc quod exhibet Deo debitum ministerium omnium suorum dicitur latria sive theosebia, ex assimilatione cum aeterna veritate iam percepta sapientia. Cum enim se convertit mens ad se ipsam discutiendam secundum legem conscientiae et videt se conformari illi legi incommutabili, in hoc delectatur ex testimonio suae conscientiae et quadam suavitate spirituali reficitur, praecipue quando non percipit aliquid sui sibi contradicere reprehendendo. Sed tota mens pacata et quieta in illa sui forma coniungitur legi mentis incommutabili, et secundum quod plus vel minus est ibi de testimonio conscientiae vel reprehensione, plus vel minus delectabitur iustus in ista sui conformitate cum incommutabili veritate. Nec mirum si sic accadat delectatio, cum ista conformitas sit menti rationali maxime conveniens inter omnia et delectatio proveniat ex coniunctione convenientis cum convenienti, cum perceptione eiusdem. Et huic convenit bene illud *Eccli.* 6²¹: „Sapientia doctrinae secundum nomen suum est“, scilicet a sapore vel sapiendo. Propter ergo convenientiam in amore radicali accipit saepe Augustinus sapientiam, caritatem et theosebiam a communi quasi idem essent, per modum quo dicit omnem virtutem esse amorem, ut praehabitu est supra²² pluries.

Et nota ex his quod sapientia non excludit fidem, spem et caritatem, sed quodammodo continet, ut secundum quod plus vel minus est de sapientia, plus vel minus etiam inveniatur de illis; et illae sunt aliquid illius, licet differant, ut dictum est.²³

Ad tertium²⁴ iam patet quod sapientia primo et per se est in affectu: Tum quia est amor quidam habitualiter; tum quia ex gustu et delectatione spirituali affectus imponitur; tum quia non est amor sine cognitione, nec sapientia sine cognitione est; sed illa cognitio non est ut veri sed ut dulcis et suavis, et ideo est cognitio affectiva, non aspectiva; numquam enim est affectus sine aspectu, sed e converso forte esse potest.

MV, om. W 53 vel MV, vel duo W 54 et¹ MV, om. W 55 omnia MV, omnia dicitur W 57 percepta MV, percepta dicitur W 62 mentis incommutabili MV, incommutabili mentis W vel MV, et W 63 vel² M, et W, om. V 66 convenientis V, om. MW 70 omnem W, omnium MV 72–75 Et¹ . . . est MW, om. V 83 aspectui V, aspectum MW

²⁰ Lib. VIII, c. 10, n. 14 (PL 42, 960; CCL 50, 290).

²¹ *Eccli.* 6, 23.

²² E. g. supra, lin. 52–57.

²³ Supra, ibidem.

²⁴ Supra, lin. 32–33.

Obiectum vero proprium²⁵ eius est incommutabilis iustitia sive Deus per modum delectabilis, et hoc non ut delectabilis aspectui, quod ad verum pertinet, sed ut delectabilis affectui per modum suavis gustati vel tacti. Delectatio enim visus est ut in remoto obiecto, sed delectatio gustus vel tactus est ut in praesente et coniuncto. Delectabile ergo ut secundum spiritualem gustum vel tactum est hic obiectum. 85

Actus autem proprius²⁶ sapientiae est delectari in incommutabili iustitia per modum gustantis vel tangentis ut sit quaedam refectio spiritualis illic. 90

Ad quaestionem principalem iam patet.

Ad primum contra²⁷ dicendum quod sapientia secundum quod appropriatur Filio, est speculativa tantum secundum quod huiusmodi. Secundum vero quod est affectiva, potius est appropriabilis Spiritui Sancto sicut et amor. Et inde patet responsio.

Ad secundum²⁸ dicendum quod cognitio intellectualis et scientia in verbis Augustini sumuntur non ut sunt solius aspectus, sed ut sunt aspectus amantis, quod patet per illud Augustini super illud *Ps.* „Lunam et stellas“²⁹ etc.: „Theosibia sive sapientia in cognitione et dilectione eius quod semper est“ consistit. Et iste modus loquendi est creber in Sacra Scriptura quae exprimit solum aspectum vel eius actionem ubi principalior est affectus vel eius actio, ut *Ioan.* 17³⁰: „Haec est vita aeterna ut cognoscant te“ etc., et *Matth.* 5³¹: „Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt.“ 100

Ad tertium³² quod stultitia ibi non dicitur sola ignorantia sed ignorantia Dei affecta inordinate ad creaturam. Haec enim est proprie stultitia, et ita stultitia potius est in affectu quam in aspectu. Vel esto quod sit in aspectu tantum; tamen nihilominus bene dicitur quod sapientia sit contra stultitiam. Nec ex hoc sequitur quod sit sapientia in aspectu. Quia enim affectus includit in se aspectum quod reparat affectum, per consequens et aspectum, et talis est sapientia. Unde stultitia isto modo quoad aliquid opponitur sapientiae et non quoad totum effectum sapientiae. 105 110

84 affectui V, affectum MW 86 et MV, vel W 91 Ad MV, Et ad W 93 potius est² MV, est potius W 104 inordinate ad creaturam MV, ad creaturam inordinate W
107 sit sapientia MV, sapientia sit W 108 consequens MV, consequens reparat W
talis MV, tale W

²⁵ Supra, ibidem.

²⁶ Supra, lin. 32.

²⁷ Supra, lin. 4–6.

²⁸ Supra, lin. 7–10.

²⁹ Augustinus, *Enarr. in Ps.* 135, 9, n. 8 (PL 37, 1760; CCL 40, 1962).

³⁰ *Ioan.* 17, 3.

³¹ *Matth.* 5, 8.

³² Supra, lin. 11–15.

QUAESTIO 37

Q.37

Consequenter quaeritur de dono intellectus ubi quia nomen ipsum satis praetendit in qua potentia animae debeat poni, non oportet de hoc multum sollicitari, praecipue cum dicat Magister dist. 35 cap. 3¹ et 4² quod intellectus consistit circa Creatorem et invisibiles creaturas speculando et intelligendo tantummodo.

Contra. Tamen videtur per hoc quod cum sit donum Spiritus Sancti et dona ista communiter dentur hominibus ut per ea recte vivant, ut dicit Magister in eadem distinctione cap. 5³, videtur quod intellectu recte vivatur et quod ad hoc detur et ita quod sit meritorius et operatorius, et ita videtur quod sit in affectu.

Sed dicendum quod dona omnia sunt ad recte vivendum ita quod quaedam per se operando et merendo, quaedam autem ad merita et opera adminiculando. Et sic est intellectus adminiculans sapientiae et in illa meretur, non in se ipso, ut iam patebit.⁴

1 dono M, bono V, toto W ubi VW, videtur M 1–2 praetendit MV, praecedit W
2 debeat poni MV, poni debeat W 3–4 consistit MV, *om.* W 7 dentur *corr.*, dantur MVW
9 meritorius et operatorius MV, operatorius et meritorius W

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 2, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 200).

² Ibidem, cap. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 200).

³ Ibidem, cap. 3, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 201).

⁴ Infra, q. 38, lin. 108–114.

QUAESTIO 38

Q.38

Deinde quaeritur de obiecto huius doni.

Quia secundum Magistrum duo sunt obiecta hic, scilicet Deus et spirituales creaturae.¹

Contra. Quod Deus, non videtur. Quia aut versatur intellectus circa Deum in cognoscendo tantum aut in afficiendo. Si primo modo, non videtur esse donum Spiritus Sancti, quia non erit meritorium et operativum. Si in afficiendo, erit idem cum sapientia. 5

Quod creaturae spirituales, non videtur. Quia cum donorum combinatorum alterum adminiculetur reliquo, patet quod intellectus debet adminiculari sapientiae. Sed donum adminiculans et adminiculatum idem obiectum respiciunt, quia ad idem sunt. Quare cum obiectum sapientiae sit tantum Deus, et obiectum intellectus similiter erit solus Deus. 10

Item. Si creatura spiritualis sit obiectum intellectus, hoc non erit propter notitiam creaturae in se sed ut transmittat in notitiam divinam. Quia sicut nullus amor datur creaturae nisi propter amorem Creatoris, sic nec notitia nisi propter notitiam illius et amorem. Sed si hoc, cum talis notitia Dei sit obscura et aenigmatica, videtur quod non sit nisi notitia fidei, quia illa est etiam aenigmatica. Quare intellectus videtur esse idem quod fides. 15

Quod autem non debeat esse simul de Deo et creatura, per hoc videtur quod tunc comprehendit sapientiam simul et scientiam, ut videtur, quia sapientia „de aeternis est“, et scientia „de temporaliter exortis.“^{1a} Unde illa duo dona tunc videtur superfluere, vel intellectus, vel oportet dicere differentiam. 20

Item. Unius doni unum debet esse obiectum, non multa; ergo etc.

Ex his videtur quod non possit intellectus esse de Deo simul et creatura.

Contra. Secundum Magistrum intellectus et intelligentia idem donum sunt, ut patet dist. 35 cap. 3²; sed intellectus proprie est de creaturis spiritualibus et intelligentia proprie de Deo; ergo etc. Probatio minoris, *De spiritu et anima* 25

4 Contra MV, Sed contra W 8 videtur W, om. MV 12 similiter erit MV, erit similiter W
 18 intellectus videtur MV, videtur intellectus W 19 per hoc videtur MV, videtur per
 hoc W 20 comprehendit M, comprehendet V, videtur comprehendere W 22 oportet W,
 oportebit MV 23 multa MV, multum W 33–34 et² . . . mens MV, om. (hom.) W

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 200).

^{1a} Ibidem, cap. 2, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 200).

² Ibidem, cap. 2, nn. 1–2 (ed. Grottaferrata II, 200).

cap. 9³: „Intellectus ea vis animae est quae invisibilia percipit, sicut angelos, daemones, animas et omnem spiritum creatum. Intelligentia ea vis animae est
30 quae immediate supponitur Deo, cernit siquidem ipsum summum verum et vere incommutabile.“

Item. Secundum Augustinum *Ad Paulinam, de videndo Deo* cap. 3 et 4⁴, visio quaedam est mentis et quaedam corporis. Cum ergo mens et intellectus idem sint, idem erit visio mentis et intellectus. Cum ergo mens capiat omnia spiri-
35 tualia sive creata sive increata, videtur quod similiter et intellectus.

Item. Si donum intellectus sit ut innoscat Deus per creaturas, potissime erit de spiritualibus. Et per illas tendet in Deum, quia cum innoscentia fiat per simile, potissime fiet per maxime simile.

Q.38.1 Quaeritur igitur quis sit intellectus qui est donum Spiritus Sancti, et quid sit.

Q.38.2 40 Item, an sit unum obiectum eius primum an plura; et si aliquo modo plura, (quid) est principale?

Q.38.3 Item, quae sit actio respectu illius obiecti.

Q.38.4 Item, quomodo se habeat intellectus ad sapientiam et scientiam et fidem.

Responsio. Ad primum istorum ultimo quaesitorum⁵ dicendum quod intellec-
45 tus dicitur multipliciter. Apud philosophos enim dicitur communiter, proprie et magis proprie. Communiter, omnis cognitio supra sensum, secundum quod dicit Aristoteles in III *De anima* fere in principio⁶ quod phantasia est quaedam pars intellectus. Proprie, secundum quod est tantum universalium apprehensio, secundum quod dicit Aristoteles in II *De anima* cap. de sensu in communi⁷ quod
50 scientia est universalium. Magis proprie, secundum quod est cognitio principiorum demonstrationis, ut idem docet in I *Posteriorum* cito post principium.⁸

Ad huius similitudinem non omnimodam sed aliqualem dicitur secundum Augustinum intellectus communiter et proprie et magis proprie. Communiter, omnis cognitio mentalis, scilicet omnis notitia a mente rationali percepta, et
55 sic non excluditur ab intellectu nisi notitia sensitiva. Comprehendit autem hoc modo intellectus fidem, secundum quod dicit Augustinus *Ad Paulinam, de videndo Deo*, cap. 6⁹: „Quia scire non incongruenter dicimur illud quod certissimum

35 et MV, om. W 39 quis MW, quid V 40 et MV, item W 41 quid corr., quod MVW
42 illius MV, eius W 49 in² MV, om. W 51 idem MV, Aristoteles W 53 et¹
MV, om. W 57 Quia MV, Quod W dicimur W, dicuntur MV 62 sed MV, om. W

³Ps.-Augustinus, *De spiritu et anima* cap. 11 (PL 40, 787).

⁴*Epist.* 147, *ad Paulinam, de videndo Deo* cap. 1, nn. 3–4 (PL 33, 597; CSEL 44, 276–278).

⁵Supra, lin. 39.

⁶Lib. III, c. 3 (427b 27–29).

⁷Lib. II, c. 5 (417b 22–23).

⁸Lib. I, c. 2 (71b 19–23).

⁹*Epist.* 147, *ad Paulinam, de videndo Deo* cap. 3, n. 8 (PL 33, 600; CSEL 44, 282).

credimus, hinc factum est ut etiam recte credita, etsi non adsint sensibus nostris, videre mente dicamur. "Proprie, omnis cognitio mentalis per visionem habita ut excludantur sensus et fides, secundum quod dicit Augustinus supra in eodem capitulo¹⁰: „Constat nostra scientia ex rebus visis et creditis“, ubi vult quod proprie dicta scientia ad visa pertineat, sed communiter dicta ad visa simul et credita. Et isto modo dictus intellectus comprehendit intellectualem visionem et spiritualem. Magis proprie, mentalis cognitio solorum spiritualium, et sic excluduntur sensus et fides et visio imaginaria. Mens enim imaginaria visione cognoscit ea quae sunt in regione corporalium intra et extra se, sed visione intellectuali ea quae sunt in regione spiritualium supra et iuxta et in se.

Isto tertio modo secundum Magistrum dicitur intellectus donum.^{10a} Ex quo patet quod cum non accipiatur hic intellectus pro potentia intellectiva nec pro actu eius nec pro obiecto cum sit aequivocus ad haec sed ad habitum tantum, quod habitus iste nihil aliud est nisi conformatio mentis secundum aspectum cum rebus spiritualibus; per quam scilicet conformationem ipsas cognoscit, sicut et imaginaria cognitio est conformatio animae cum rebus corporalibus per earum imagines spiritui impressas. Sic enim oportet quod res spirituales praesentes sint menti per se ipsas vel per aliquas causas vel effectus vel annotationes quae sufficientem earum generant similitudinem ad innotescendum eas menti, et aspectus sic informatus et tali similitudine eis conformatus habitum intellectus habet, et ista conformatio est intellectus habitus.

Ad secundum¹¹ dicendum quod sicut obiectum scientiae demonstrativae est verum necessarium simpliciter, tamen verum necessarium est duplex, unum quod est immediate propositionis sive principii, aliud quod est conclusionis (et horum primum est ductivum in secundum), sic in dono intellectus per se et primum obiectum est verum spirituale, et tale verum est bipartitum. Quoddam enim est creatum et quoddam increatum. Et primum horum est ductivum in secundum.

Verbi gratia, dum homo recogitat trinitatem memoriae, intelligentiae et voluntatis in se ipso, inde assurgit ut videat quodammodo per speculum Deum esse trinum; et ex illa trinitate creata ducitur ad istam increatam. Similiter dum videt mens se intelligere, nec hoc potest nisi versando in lumine quodam superinfuso percipit, quoniam supra se lumen est in quo et per quod intelligit. Et quia non est aliqua natura supra se nisi Deus, assurgit aliquo modo ad Deum contemplandum; et sic per verum creatum ducitur ad increatum.

64 proprie MV, proprie est W	mentalis cognitio MV, cognitio mentalis W	64–65 ex-
cluduntur W, excluditur MV	69 quod MV, om. W	72 scilicet MV, om. W
W, agnoscit M, ignoscit V	78 intellectus habitus MV, habitus et intellectus W	87 trini-

¹⁰ Ibidem, cap. 3, n. 8 (PL 33, 600; CSEL 44, 281).

^{10a} Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 2, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 200).

¹¹ Supra, lin. 40–41.

Item. Dum videt se factam rationalem, nec posse satiari natura corporali quae
 infra est nec posse per se sibi sufficere cognoscit, quia aliquid est maius se supra
 se, quod quaerat et quo satiatur; et sic a spirituali vero creato surgit ad increatum
 95 et similiter in aliis. Sic igitur patet quod unum est obiectum primum intellectus,
 quia verum spirituale secundum quod huiusmodi. Sed huiusmodi quoddam est
 ei obiectum ut medium in aliud ductivum, quoddam ut terminus et finis in quem
 ducitur, quoddam ut inchoativum, aliud ut completum et terminativum desiderii
 100 mentis secundum aspectum. Principale ergo ut ductivum est verum spirituale
 creatum, principale ut finis et terminus desiderii verum spirituale increatum. Et
 ideo Augustinus ponit obiectum intellectus illud quod potissime et finaliter
 intendit intueri, scilicet Deum, lib. II *De doctrina christiana* cap. 7¹² dicens
 quod „in sexto gradu oculum purgat homo, quo videri Deus potest, quantum
 potest ab illis qui huic saeculo moriuntur.“

105 Ad tertium¹³ dicendum quod actio eius est intelligere eo modo quo magis
 proprie dicitur; et excludit sensum et fidem, et hoc sive simplici visione sive
 ratiocinativa ductione.

Ad quartum¹⁴ quod intellectus se habet ad sapientiam ut adminiculans ad
 illam. Ideo enim est donum intellectus ut quae de Deo primo credita erant quan-
 110 tum ad aeterna attributa, per intellectum cognoscantur evidentius, et hoc ut
 fides augeatur et caritas ac sapientia intendatur. Item differunt in subiecto primo
 sicut cognitio simplex et cognitio amans vel delectans. Item differunt in obiecto,
 quia sapientia solum Deum respicit, secundum Magistrum, ut dictum est¹⁵, in-
 tellectus autem et Deum et creaturas spirituales.

115 Ad scientiam ita se habet quod scientia intendit regimini exterioris hominis
 proprie et est de rebus humanis secundum quod huiusmodi, hoc est de illis quae
 spectant ad humanum regimen secundum hominem exteriorem, intellectus vero
 de spiritualibus secundum quod ductiva sunt in cognitionem primi et supremi
 veri spiritualis. Unde etsi quandoque eadem respiciant intellectus et scientia, ut
 120 affectiones, virtutes, voluntatem ipsam et huiusmodi, tamen alio et alio modo,
 quia intellectus omnia refert ad Deum immediate et ad augmentum fidei, spei et
 caritatis, sed scientia ad exteriorem vitam temporalem regendam immediate et

tate W, veritate MV 92–93 nec . . . est¹ MW, om. V 95 unum est MV, est unum W
 96 quoddam MV, quod W 97 ei obiectum MV, obiectum ei W 98 ut¹ W, om. MV
 99 ut ductivum W, ut ductum M, inductivum V 114 creaturas MV, creaturas et W
 115 Ad MV, Item ad W 127 Ad MV, Item ad W autem MV, om. W 135–136

¹² Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34, 40; CSEL 80, 39; CCL 32, 38).

¹³ Supra, lin. 42.

¹⁴ Supra, lin. 43.

¹⁵ Supra, not. 1a.

per consequens ad Deum. Unde intellectus dirigit interiorem hominem erga suum superius et scientia erga suum inferius, intellectus ad contemplandum, scientia ad operandum. Item scientia habet considerare corporalia, intellectus non nisi spiritualia. 125

Ad fidem autem ita se habet quod intellectus est fidei confirmativus et quodammodo ostensivus. Dico quoad attributa aeterna quae de Deo credimus. Quia quae per fidem non cognoscimus nisi quid est quod dicitur, per intellectum cognoscimus quomodo est quod dicitur, sive per exemplum sive per ratiocinationem aliam. Item fides est in affectu, intellectus in aspectu, illa ad credendum tantum, iste ad credita intelligendum. 130

Ex his satis patet differentia sapientiae, intellectus, fidei et scientiae et quomodo diversa sunt dona.

Ad quaestionem ergo principalem dicendum quod intellectus respicit pro obiecto verum spirituale secundum quod huiusmodi per modum superius determinatum. 135

Ad primum contra¹⁶ dicendum quod intellectus respicit Deum et cognoscendo et aliquo modo afficiendo. Nec sequitur, quia in cognoscendo consistit, quod ideo non sit meritorius vel operativus simpliciter. Est enim aliquid esse operatorium vel meritorium in se vel in alio. In se intellectus non meretur nec proprie operatur secundum quod operatio practica est. In sapientia tamen ad quam est et in quam aliquo modo se extendit meretur et operatur. 140

Item. Non sequitur quod si cognoscit afficiendo, quod ideo sit idem quod sapientia, quia est affectus duplex: Unus quo quis delectatur in pulchro, ut in visibili, et iste pertinet ad intellectum; alius quo quis delectatur in bono convenienti, ut in gustabili vel tangibili, et iste pertinet ad sapientiam. 145

Ad secundum¹⁷ quod donum adminiculans et adminiculatum respiciunt idem obiectum finaliter, sed non oportet quod sit ita idem quod nihil contineat unum quod non reliquum. Adminiculans enim debet, ut videtur, plura respicere conferentia ad illud idem ad quod respicit donum cui adminiculatur; hoc enim spectat ad officium adminiculantis. 150

Vel dicendum quod donum adminiculans potest adminiculari dupliciter. Uno modo solum per diversum modum versandi circa idem cum dono cui adminiculatur. Et sic videtur se habere consilium ad fortitudinem, quia consilium inquit an sit aggrediendum et qualiter, fortitudo autem exsequitur secundum quod a consilio inventum est et determinatum. 155

Alio modo non solum aliter versando circa idem, sed etiam versando circa

respicit pro obiecto MV, pro obiecto respicit W 141 vel² MV, aut W 145 ut MV, aut

¹⁶ Supra, lin. 4–7.

¹⁷ Supra, lin. 8–12.

aliud sed respectu eiusdem. Et sic se habet intellectus ad sapientiam, ut ex prae-
160 habitis liquet¹⁸, et isto modo non oportet quod adminiculans et adminiculatum
habeant semper idem obiectum praecise.

Hoc tamen intellige quod secundum quod idem obiectum respiciunt quaevis
duo dona, numquam tamen secundum eandem rationem propriam, sed differt
165 obiectum ratione tenus respectu illorum. Unde alia et alia ratione versantur circa
idem intellectus et sapientia, similiter consilium et fortitudo alia et alia ratione
versantur circa operabile et difficile vel huiusmodi quidquid sit illis obiectum.
Unde intellectus obiectum proprie est intelligibile secundum quod huiusmodi,
et sapientiae saporabile, ut ita dixerim secundum quod huiusmodi.

Ad tertium¹⁹ quod verum est quod notitia in via habita de Deo per creaturam
170 etiam in dono intellectus est obscura et aenigmatica. Unde dicit Augustinus *De*
doctrina christiana lib. II cap. 7²⁰ de isto dono: „Quamvis iam certior et iucun-
dior species lucis illius incipiat apparere, tamen adhuc in aenigmate et per specu-
lum videri dicitur, quia magis per fidem quam per speciem ambulatur cum in
hac vita peregrinamur.“ Verumtamen non propterea sequitur quod intellectus
175 et fides sint idem, quia in cognitione aenigmatica gradus sunt et quidam sunt
aliis certiores et maioris evidentiae; et sic se habet intellectus ad fidem, ut prae-
dictum est.²¹ Quia cum fide agnoscitur tantum quod Deus est trinus, solum
agnoscitur quid sit quod dicitur, et hoc per hoc quod nota est trinitas in creatu-
ris tribus. Quando autem cognoscitur quomodo, hoc est per memoriam, intelli-
180 gentiam et voluntatem in anima vel alio evidenti exemplo in re una, iam magis
patet et evidentius est quod prius credebatur et dicitur intelligi, quia videtur
exemplariter vel ratiocinative quomodo possit esse Trinitas in Deo, vel potius
quomodo sit.

Ad ea quae sequuntur²² patet responsio ex praehabitis.

W 162 quod² MV, om. W 165 idem MV, donum W 167 obiectum proprie MV,
proprie obiectum W 169 verum est quod² MV, om. (hom.) W 180 voluntatem W,
dilectionem MV

¹⁸ Supra, lin. 108–114.

¹⁹ Supra, lin. 13–18.

²⁰ Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34,40; CSEL 80, 39; CCL 32, 38).

²¹ Supra, lin. 127–132.

²² Supra, lin. 19–38.

QUAESTIO 39

Q.39

Sed iam quaeritur si simul cum Creatore respiciat creaturas spirituales, quare non etiam corporales.

Si enim ideo pertinent ad intellectum corporales creaturae quia Deus amplius per illas cognititas cognosci potest et per consequens plus amari et sapere, pari ratione ad ipsum deberent pertinere et creaturae corporales, quia per illas in- 5 notescit Deus ut in vestigio sicut per spirituales ut in imagine.

Item secundum Augustinum *De 83 quaestionibus* (q.) 48¹: Quaedam credibilium prius creduntur quam intelliguntur, et huiusmodi sunt, ut frequenter, omnes articuli fidei. Quare patet quod intellectus de eisdem articulis est per rationem qua innotescunt, de quibus est fides sine ratione ex solo testimonio 10 hominis vel Scripturae. Sed fides est de articulis tam rerum corporalium quam spiritualium, ut adeo bene credimus Christum passum et resurrexisse et mortuos resurrecturos, sicut Deum esse unum et trinum. Ergo et intellectus adeo bene pertinet ad corporalia sicut ad spiritualia.

Contra. Cum corporalia sint homini in adiutorium propter corporales necessitates, scientia corporalium principaliter erit ad bene utendum eisdem in necessitatibus corporis. Quare si ad cognoscendum Deum adiuvent, hoc videtur ex consequenti esse et non principaliter, et ita penes hoc de illis non erit donum aliquod.

Item. Cum quaedam dona dirigant hominem erga suum interius, ut sapientia 20 et intellectus, quaedam erga suum exterius, ut cetera quatuor sequentia, videtur quod scientia illorum exteriorum ad illa quatuor pertinebit, non ad illa duo; et si hoc, nihil ad intellectum de scientia corporalium sed ad consilium et scientiam.

Responsio. Secundum Magistrum non spectat cognitio corporalium ad intellectum sed, ut dictum est, ad consilium et scientiam.² Quamvis enim per corporalia aliququaliter cognoscatur Deus, tamen non ad hoc est principaliter cognitio 25 corporalium, ut dictum est, nec est contemplativorum in corporalibus versari, quorum potissimae sunt sapientia et intellectus, nec est satis conveniens similitudo ascendentium ad divinorum contemplationem a corporalibus transire ad divina.

30

1 respiciat MV, respicit W 27 versari MV, conversari W 32 secunda MV, tertia W

¹ Q. 48 (PL 40, 31; CCL 44A, 75).

² Supra, lin. 22–23.

Ex his patet responsio ad primum contra.³

Ad secundum⁴ dicendum quod intellectus in secunda acceptione sua superior⁵ posita bene invenitur in corporalibus sicut et in spiritualibus. Et sic potest intellectus haberi per ratiocinationem vel exemplum vel quamlibet congruam
35 explanationem tam de articulis ubi corporalia sunt Deo attributa, quam de aliis. Sed intellectus talis non pertinet ad donum intellectus sed ad alia inferiora dona, scilicet consilium vel scientiam. Quia sicut intellectus illorum articulorum in quibus praedicata aeterna Deo attribuuntur dirigunt hominem erga divina, sic intellectus illorum in quibus sunt praedicata temporalia, dirigunt eum erga
40 humana, scilicet temporalia. Unde et fides partim pertinet, secundum Augustinum⁶, ad superiorem rationem, partim ad inferiorem. Fides enim de aeternis pertinet ad superiorem, de temporalibus ad inferiorem. Et haec pertinet ad scientiam de rebus humanis, secundum Augustinum *De Trinitate* XIV⁷, quia illa „gignitur fides, nutritur et roboratur ac defenditur.“

33 potest MV, patet W 36 inferiora dona MV, dona inferiora W 37 vel MV, et W
38 attribuuntur W, tribuuntur MV 39 sunt W, om. MV eum MV, hominem W 41
partim V, pertinet MW

³ Supra, lin. 3–6.

⁴ Supra, lin. 7–14.

⁵ Supra, q. 38, lin. 48–50.

⁶ Augustinus, *De Trinitate* XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423s).

⁷ Ibidem.

QUAESTIO 40

Q.40

Consequenter quaeritur de dono fortitudinis quomodo se habeat ad fortitudinem virtutem cardinalem.

Videtur enim quod eadem sit, per hoc quod sancti de utraque agentes per loca Scripturarum diversa nullam innuunt diversitatem.

Item. Eiusdem potentiae naturalis eadem fortitudo est, ut videtur. Quare cum fortitudo proprie sit potentiae irascibilis, sive sit donum sive virtus, quia alii potentiae non congruit actus eius, unica et eadem erit, sive dicatur donum sive virtus.

Item. Ubi idem est obiectum et eadem actio, idem debet esse et habitus; sed fortitudinis sive sit donum sive virtus idem est obiectum, scilicet tristabile, et eadem actio, scilicet confidenter agere; ergo etc. Quod autem tale sit obiectum fortitudinis quae est virtus, et talis actio, satis patet ex praehabitis.¹ Unde Augustinus *De moribus Ecclesiae*²: „Fortitudo est amor omnia propter Deum facile perferens.“ Quod autem idem sit obiectum et actio fortitudinis doni, patet ex dictis Gregorii super *Iob* 1³ ubi dicit quod fortitudo confidentiam contra adversa dat trepidanti.

Contra. Si eadem esset, tunc videtur quod sicut fortitudo virtus est donum unum, sic temperantia deberet esse aliud et iustitia aliud etc., quod non videtur verum.

Item. Fortitudo virtus consistit in audendo et timendo, sed fortitudo donum in audendo solum, ergo non sunt idem.

Primum patet per Aristotelem in III *Ethicorum* cap. 9⁴: „Qui quae oportet et cuius gratia, sustinet et timet, et ut oportet et quando, similiter autem et audet, fortis est.“ Item Plotinus⁵: „Fortitudinis est animum supra periculorum metum agere nihilque nisi turpia vereri, tolerare fortiter vel adversa vel prospera.“

Secundum sic. Non est eadem actio diversorum donorum, sed donum timoris versatur circa timendum, ergo fortitudo donum nequaquam, quare solum consistit circa audendum.

5 Quare MV, Quia W 9 et² M, om. VW 11 obiectum MW, obiectum et actio V 25
tolerare M, tolerari V, om. W 26 Secundum MV, Secundum patet W 30–31 et²

¹ Supra, q. 32, lin. 97–99.

² Cap. 15, n. 25 (PL 32, 1322).

³ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 44, in *Iob* 1, 4 (PL 75, 547).

⁴ Lib. III, c. 9 (1115b 17–19); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 192).

⁵ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 7 (ed. Willis, 38).

Responsio. Dicunt aliqui⁶ quod differunt omnino sicut habitus diversi, et hoc
 30 ostendunt penes obiectorum diversitatem et penes modum versandi circa illa et
 penes modum se se habendi ad illa. Diversitatem obiectorum sic docent. Dicunt
 quod fortitudo universaliter attenditur respectu ardui, sed arduum duplex est:
 Unum necessarium ad salutem, ut illud quod consistit in impletione mandato-
 rum; aliud praeter necessarium sive supra necessitatem, scilicet quod est supere-
 35 rogationis, ut illud arduum quod consistit in implendis divinis consiliis. Arduum
 ergo primo modo est fortitudinis virtutis, secundo modo fortitudinis doni.

Diversitatem etiam modorum docent dicentes quod contingit dirigi circa
 arduum secundum dictamen iuris naturalis et propter conservationem honestatis
 moralis vel secundum dictamen divinorum consiliorum et propter perfectam
 40 Christi imitationem. Et primo modo spectat ad fortitudinem virtutem, secundo
 modo ad fortitudinem donum.

Sed haec non consonant dictis illorum qui de donis et virtutibus tractant.
 Dicit enim Augustinus *De moribus Ecclesiae*⁷: „Fortitudo est amor omnia
 propter Deum facile perferens.“ Item Plotinus⁸: „Fortitudinis est non terreri
 45 animam a corpore quodammodo ductu philosophiae recedentem nec altitudinem
 perfectae ad superna ascensionis horrere.“ Cum igitur uterque istorum de forti-
 tudine virtute loquatur et neutrius sermo verificetur nisi attendatur fortitudo
 circa arduum supererogationis et consiliorum, videtur quod fortitudo virtus
 tam bene pertineat ad arduum quod est supererogationis, sicut ad id quod est
 50 necessitatis.

Item. De fortitudine doni dicit Augustinus *De doctrina christiana* lib. II
 cap. 7⁹: „Fortitudine ab omni mortifera iucunditate rerum transeuntium se
 extrahit et inde se avertens convertit se ad dilectionem aeternorum.“ Item idem
 lib. I *De sermone Domini in monte* post principium¹⁰: „In quarto gradu labor
 55 est ubi vehementer incumbitur ut se animus avellat ab eis quibus pestifera dul-
 cedine innexus est“, ubi „multum necessaria est fortitudo, quia non relinquitur
 sine dolore quod cum delectatione retinetur.“

Item Gregorius super *Iob* 1¹¹: Fortitudo confidentiam contra adversa dat
 trepidanti.

. . . illa MV, om. (hom.) W 31 Diversitatem . . . docent MV, Secundum diversitatem
 obiectorum sic W 41 modo M, om. VW 43–44 omnia . . . Deum MV, propter Deum
 omnia W 46 perfectae . . . ascensionis MV, ad superna ascensionis perfectae W 49 quod
 est¹ MV, om. W id MV, illud W 58 1 MV, om. W 66 rata MV, recta W 69 sed

⁶ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 35, a. unic., q. 5 (ed. Quaracchi III, 783).

⁷ Vide supra, not. 2.

⁸ Macrobius, *Comm. in somnium Scipionis* I, c. 8, n. 4 (ed. Willis, 37).

⁹ Lib. II, c. 7, n. 10 (PL 34, 40; CSEL 80, 38; CCL 32, 37).

¹⁰ Lib. I, in 3, 10 (PL 34, 1234; CCL 35, 8).

¹¹ Vide supra, not. 3.

Hae omnes auctoritates de dono fortitudinis docent quod non tantum respi- 60
cit arduum supererogatum sed etiam necessarium ad salutem. Videtur igitur
quod non differant per modum supra¹² narratum. Ex dictis patet quod fortitu-
do virtus nonnumquam regitur dictamine consiliorum et secundum Christi
imitationem, et fortitudo donum dictamine iuris naturalis sive decalogi, quod
idem puto esse, et secundum honestatem moralem. Quare diversitas illa non vide- 65
tur rata.

Ideo sine praeiudicio aliorum puto potius esse dicendum quod diversa sit
fortitudo virtus et donum non omnino sicut disparati habitus sed sicut pars et
totum, ita quod donum fortitudinis sit aliquid fortitudinis quae est virtus, sed
non sit ipsa. Vel dicendum quod idem est habitus sed diversimode se habens, et 70
hoc ad idem redit.

Et potest sumi earum diversitas penes actiones sic quod fortitudo virtus simul
consistit in audendo ut oportet, et in timendo ut oportet, sed fortitudo donum
in audendo ut oportet, cum timor consistat in timendo ut oportet. Et per
,audendum' intelligo aggressionem, tolerantiam, confidentiam, expectationem 75
et huiusmodi, quae opponuntur timori et fugae et detestationi et huiusmodi.

Potest etiam sumi penes obiecta hoc modo. Cum malum poenale non sit per
se timendum vel fugiendum, ut patet in Christo, malum autem culpabile per se
sit timendum et fugiendum, patet quod audacia sive tolerantia et confidentia
respicere debent mala poenalia, fuga vero et timor mala culpabilia. Quare videtur 80
cum timor dirigit in timendo et fugiendo et fortitudo donum in audendo et
aggrediendo et utraque horum complectatur fortitudo virtus, quod fortitudo
virtus dirigat respectu mali tam poenalis quam culpabilis, sed fortitudo donum
tantummodo respectu mali poenalis, et hoc per se. Et tunc fortitudo donum
respicit per se malum poenale quod et difficile dici potest, sed timor per se 85
malum culpabile.

Rationes ergo secundae¹³ concedendae sunt.

Et ad primum contra¹⁴ dicendum quod sancti non distinguunt eas, quia
circa idem versantur et eodem modo et eandem potentiam innuunt. Sed nón
propterea sequitur quod sint omnino eadem formali praedicatione in recto, sed 90
in obliquo dicitur fortitudo virtus de fortitudine dono. Haec enim est aliquid
illius, ut praedictum est.¹⁵

MV, licet W 70 quod VW, quod donum fortitudinis sit aliquid fortitudinis M 75
audendum MV, audendo W 77 hoc modo MV, sic W 82 complectatur MV, complecti-
tur W 84 donum MV, donum per se W 85 respicit MV, respiciet W 97 eius W, om.

¹² Supra, lin. 29–41.

¹³ Supra, lin. 17–28.

¹⁴ Supra, lin. 3–4.

¹⁵ Supra, lin. 29–41.

Ad secundum¹⁶ quod utraque est potentiae irascibilis sed diversimode, per modum praedictum.¹⁷

95 Similiter ad tertium¹⁸ quod eadem est actio et idem obiectum pro parte, non secundum totum, et ideo non sunt omnino idem.

Ex his patet quid sit hic fortitudo et quid sit eius obiectum proprium et quae actio eius propria. Cum enim haec fortitudo est habitus, praecipue ubi complete est, erit conformatio mentis secundum practicum eius ad artem in-
100 commutabilem recte audendi et tolerandi. Obiectum autem est bonum difficiliter operabile vel bonum operabile difficultatem et poenam habens. Et per ,opera-
bile' intelligo quod homo sustinet sicut quod aggreditur. Utrobique enim opera-
tur fortitudo et utrobique sustinet et utrobique aggreditur. ,Operatio propria':
audere ut oportet vel tolerare vel huiusmodi. Vel sic: dirigere hominem secun-
105 dum irascibilem erga bonum operabile, difficile et poenale.

Sed adhuc dubitatur de praedicta determinatione. Dictum est enim quod fortitudo donum consistit in audendo tantum per se, non in timendo.

Contra quod videtur esse illud quod supra¹⁹ dixit Augustinus *De doctrina christiana* et *De sermone Domini*. Ibi enim dictum est quod fortitudinis est
110 abstrahere hominem a mortifera iucunditate rerum transeuntium et a pestifera dulcedine peccatorum; sed hoc est timere et fugere malum culpae.

Item. Dictum est quod timor donum respicit per se malum culpae, non poe-
nae, quod videtur esse contra naturam timoris servilis. Ille enim timor donum est Spiritus Sancti, ut patet per Magistrum et Augustinum, dist. 34 cap. 6²⁰, et
115 tamen respicit proprie et per se malum poenae.

Item. Simul quaeritur: Cum fortitudo virtus sit quasi partita in duo dona, quare pars illa quae cedit ad audendum, magis retinet ipsum nomen virtutis fortitudinis quam illa quae cedit ad timendum?

Ad primum²¹ dicendum quod in abstractione a mortifera iucunditate et
120 omnino a peccato concurrunt actiones duorum donorum, scilicet timoris et fortitudinis: timoris in fugiendo et detestando peccatum, fortitudinis in audendo molestiam illam ex ablatione solitorum delectabilium et ex illatione insolitorum tristabilium.

MV	98 Cum W, Cuius MV	107 donum MV, om. W	110–111 pestifera dulcedine
MV, dulcedine pestifera W	113 esse MV, om. W	116 Simul MV, Simul cum hoc W	
117 ipsum MV, om. W	122 molestiam illam MV, illam molestiam W	136 nomen	

MV, respectu W

¹⁶ Supra, lin. 5–8.

¹⁷ Supra, lin. 29–41.

¹⁸ Supra, lin. 9–16.

¹⁹ Supra, lin. 51–57.

²⁰ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 4 (ed. Grottaferrata II, 192–194).

²¹ Supra, lin. 106–111.

Ad secundum²² quod cum peccator credit poenas et timet eas, revera bonum
est hoc. Et ex fide poenarum quae est donum Dei, causatur consequenter vel 125
occasionaliter timor earum, et respectu illarum dicitur revera timor servilis. Sed
non est donum propter ipsum timorem poenarum absolute, sed propterea quod
ita timet eas ut caveat a peccato. Esto enim quod timeret poenas creditas nec
tamen abstineret a peccato, sicut nonnulli faciunt, non esset tunc donum Spiri-
tus Sancti. Unde hoc quod facit timorem esse Dei donum, non est per se timor 130
poenae sed fuga culpa ex timore poenae proveniens; et ita timor servilis dicitur
dirigere in timendo per se et principaliter respectu mali culpa.

Ad tertium²³ quod cum fortitudo sit media duarum malitiarum, scilicet
pusillanimitatis et audaciae, quibus et opponitur, minus tamen opponitur auda-
ciae, et ideo magis ei convenit quam pusillanimitati; et ideo donum audendi 135
potius importat nomen fortitudinis virtutis quam donum timendi. Quod autem
fortitudo plus conveniat cum audacia et minus ei opponatur, docet Aristoteles
in II *Ethicorum* cap. 8²⁴: „Quae plurimum“, inquit, „distant ad invicem, con-
traria determinantur. Quare et magis contraria quae plus distant. Ad medium
autem opponitur in his quidem magis defectio, in his autem superabundantia. 140
Putat fortitudini quidem non audacia, superabundantia existens, sed timiditas,
defectus existens.“

²² Supra, lin. 112–115.

²³ Supra, lin. 116–118.

²⁴ Lib. II, c. 8 (1108b 33 – 1109a 3); transl. Lincoln., rec. pura (ed. Gauthier, 176).

QUAESTIO 41

Q.41 Consequenter quaeritur de dono consilii quod est adminiculans fortitudini, et primo an sit donum Spiritus Sancti.

Videtur enim quod non, per hoc quod dicit Damascenus cap. 36¹: „Ignorantiae est consiliari. De eo enim quod cognoscitur, nullus consiliatur.“ Hinc videtur
5 quod ignorantia sit aliquid consilii; sed ignorantia non est donum Spiritus Sancti.

Item. Omnia dona fuerunt in Christo cui Spiritus datus est non ad mensuram, *Ioan.* 1²; sed in Christo non fuit consilium. Unde Damascenus in eodem capitulo³: „Neque enim in Domini anima iniquimus consilium vel electionem. Non enim habuit ignorantiam.“

10 Contra. Quod consilium, non obstante ignorantia, possit esse donum Spiritus Sancti, videtur per hoc quod consilium aliquando attribuitur Deo in quo nulla potest esse ignorantia. Unde Augustinus IX *Confessionum* cap. 6⁴: „Nec satiabar illis diebus (...) considerare altitudinem consilii divini super salutem generis humani.“

Item. Quod consilium in Christo fuit, videtur per definitionem consilii datam
15 a Tullio in prima *Rhetorica* lib. I⁵: „Consilium est aliquid faciendi vel non faciendi vere excogitata ratio.“ Constat enim quod haec ratio plenissime et optime Christo convenit in omnibus factis suis.

Responsio. Ultimae rationes concedendae sunt. Et dicendum quod donum consilii potest considerari secundum duplicem statum, scilicet viae et patriae.
20 Et primo modo habet aliquid ignorantiae coniunctum necessario, secundo modo non. Unde distinguendum est quod est consilium ex perfectione scientiae omnino expeditum, et est consilium ex defectu scientiae morosum et considerosum. Primo modo pertinet ad viatores secundum quod tales, secundo modo ad comprehensores.

25 Ad primum⁶ ergo dicendum quod Damascenus loquitur de consilio secundum statum primum.

Si dicis quod saltem secundum illum statum videtur ignorantia esse aliquid

12 satiabar W, satiatur M, satiabor V 16 enim MV, om. W 36 contemnendum VW,

¹ Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 36, n. 13 (ed. Buytaert, 138).

² *Ioan.* 3, 34.

³ Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 36, n. 14 (ed. Buytaert, 139).

⁴ Lib. IX, c. 6, n. 14 (PL 32, 769; CSEL 33–1, 208; ed. Skutella, 191).

⁵ Cicero, *De inventione* I, c. 25, § 36 (ed. Stroebel, 33^b).

⁶ Supra, lin. 3–5.

de essentia consilii, dicendum quod non. Verbi gratia, qui ignorat aliquam conclusionem naturalem vel mathematicam vel huiusmodi et novit tamen artem 30
rationandi per quam inquirat et inveniat ignotum, in principio quidem ante
inquisitionem ignorat quod querendum est, sed non ignorat artem per quam,
nec est illa ignorantia conclusionis querendae aliquid de essentia scientiae
rationativae per quam queri debet.

Similiter in proposito. Consilium est habitus quidam rationativus et in-
sitivus eius quod ignoratur utrum sit faciendum vel dimittendum, eligendum 35
vel contemnendum, appetendum vel fugiendum et huiusmodi. Et antequam
fiat inquisitio consultiva, ignoratur quod querendum est. Sed scientia per quam
queri debet non ignoratur. Nec est illa ignorantia aliquid de substantia huius
scientiae, quod patet per hoc quod consilium est ubi nulla est ignorantia, ut in
Christo et beatis. Quare cum illa scientia discutiendi de adhuc ignoto sit 40
habitus consilii, patet quod ignorantia quae concomitatur consilium in via, non
est aliquid de essentia consilii.

Ad secundum⁷ patet quod in Christo fuit consilium secundum statum patriae,
non viae; dico quoad ignorantiam.

contemplandum M 43 quod M, quia VW

⁷ Supra, lin. 6–9.

QUAESTIO 42

Q.42

Consequenter quaeritur in qua potentia animae sit consilium, scilicet an in aspectu vel in affectu.

Quod in aspectu, videtur per hoc quod consilium est ratiocinativum et inquisitivum.

5 Item per hoc quod dicit Gregorius super illud *Iob* 1 „Nati sunt ei septem filii et tres filiae“¹: „Vile est consilium sine fortitudine, quia quod tractando invenit, sine viribus ad actum non perducit.“ Hic manifeste innuitur quod consilium potest aliquando esse et est sine fortitudine. Sed tunc nihil operatur, sed solum quid operandum sit, discernit et discutit, et hoc est aspectus.

10 Contra. Damascenus cap. 36²: „Consilium est appetitus inquisitivus de his quae in nobis sunt rebus fiens.“ Infra³: „Libere arbitrio appetit et libere arbitrio vult, et libere arbitrio inquit et scrutatur, et libere arbitrio iudicat, et libere arbitrio disponit, et libere arbitrio eligit, et libere arbitrio impetum facit, et libere arbitrio agit et operatur.“ Ex his argue quod si consilium est appetitus, si
15 vult, appetit, agit et operatur, quod ex parte affectus est.

Item. Consilium est adminiculum fortitudinis; sed fortitudo est respectu bonorum operabilium, ergo et consilium; ergo etc.

Item. Omnia dona dantur ut inde bene vivatur; sed non bene vivitur sine bona operatione; ergo etc.

20 Responsio. Distinguendum est consilium, secundum quod prius⁴ habitum est de prudentia, quod quoddam est speculativum et quoddam practicum. Et primum est in aspectu tantum, secundum in affectu. Et non est consilium aliud et aliud, sed idem aliter et aliter. Et secundum unam rationem est habitus aspectus, secundum aliam affectus.

25 Exemplum. Pone quod carpentarius doceat aliquem sine opere totam veritatem quam novit de arte domificandi. Constat quod sic instructus habebit in memoria speciem domus et per eam et in ea noscet totam veritatem domus quam novit artifex. Sed tamen nesciet facere domum, et habebit tantum habitum

1 consilium W, om. MV an W, om. MV 11 Infra MV, Et infra W Libere¹ MV, Libero W 20 Responsio MV, om. W 21 quod W, quia MV 29 eundem MV, eum W

¹ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 45, in *Iob* 1, 2 [1, 4], (PL 75, 547).

² Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 36, n. 11 (ed. Buytaert, 137).

³ Ibidem, cap. 36, n. 12 (ed. Buytaert, 138).

⁴ Supra, q. 30.

speculativum. Si autem artifex docuerit eundem operari postmodum secundum 30
artem, tandem per assuescentiam operandi fiet artifex operarius qui prius solam
veritatem domus novit, nec fiet in eo nova species domus sed eadem aliter. Quia
quae primo fuit habitus aspectus tantum ad verum contemplandum, modo est et
habitus affectus ad operandum. Transit enim aspectus in affectum, et non est
affectus sine aspectu. Et adhuc etiam in isto artifice illa species in anima gerit 35
ministerium duorum habituum, dum quod verum est circa domum, per illam
contemplatur non operans et dum secundum veritatem contemplatam operatur.

Similiter dicendum ex parte ista de consilio, de quo et hoc attende quod
quando consilium inquit quid agendum vel eligendum sit et invenit, iudicat
illud esse faciendum vel eligendum. Iudicatum deinde offert affectui ut approbet 40
et amet et operetur secundum illius decretum. Si exsequitur amor fortiter quod
decrevit consilium, iam practicum est consilium; sin autem, speculativum tan-
tum. Unde speculativi consilii est pertractare inquirendo et iudicare et iudicatum
practicae virtuti offerre, et hic terminatur; practici autem dictis addere senten-
tiam et approbationem suam et executionem fortem in operando. Et ideo dicit 45
Damascenus cap. 36⁵: „Consiliatur, si debet pertractare rem vel non. Deinde
iudicat quod melius, et dicitur iudicium. Deinde disponit et amat quod ex con-
silio iudicatum est, et dicitur sententia. Si enim iudicet et non dispositus fuerit
ad quod iudicatum est, scilicet si non diligit id, non dicitur sententia.“

Primae ergo rationes⁶ concedendae sunt, quia concludunt de speculativo. 50
Secundae rationes⁷ procedunt de practico. Loquitur enim Damascenus de
practico consilio, sicut manifeste patet per verba sua.

Ad hoc quod obicitur quod consilium est adminiculans fortitudini⁸, bene
concedendum quod consilium semper respicit bona operabilia eadem quae forti-
tudo, sed aliter consilium speculativum et aliter practicum, quia speculativum
solum quod verum est innotescit, practicum etiam idem verum quod innotuit 55
operatur fortiter.

Ad ultimum⁹ quod verum est omnia dona propter hoc dari ut homo inde
bene vivat. Sed aliquando frustrantur dona suo fine, sed tamen manent dona,
sed secundum statum exilem. Unde donum consilii bene potest esse ubi non

35–36 per illam contemplatur MV, contemplatur per illam W 37 dicendum MV, dicen-
dum est W et hoc MV, om. W 43 hic MV, ibi W 45 cap. W, om. MV 53 conce-
dendum MV, concedendum est W bona MV, bene W 57 homo inde MV, inde homo W

⁵ Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 36, n. 11 (ed. Buytaert, 137).

⁶ Supra, lin. 3–9.

⁷ Supra, lin. 10–19.

⁸ Supra, lin. 16–17.

⁹ Supra, lin. 18–19.

60 exsequitur fortitudo, et est illud consilium quod tantum verum speculatur, donum Spiritus Sancti. Sed vile est sine fortitudine, ut praedixit Gregorius.¹⁰

Et si quaeris an donum consilii privetur omnino fine ad quem est, et actione propria, dicendum quod non. Operationem enim speculativam habet et finem intraneum, sed operationem practicam et finem extra nequaquam.

Q.42.1 65 Sed nunc quaeritur de consilio practico an sit ipsa fortitudo an sit donum separatum a fortitudine. Ex quo enim aspectus transit in affectum, et non est ibi aliud donum in affectu respondens ei nisi fortitudo, videtur quod consilium transeat in fortitudinem.

Q.42.2 70 Secundo, si manet adhuc donum distinctum ab illa, quare non similiter distinguitur de intellectu qui adminiculatur sapientiae, scilicet quod possit esse cognitivus tantum vel affectivus, et quod transiens in affectum permaneat adhuc donum distinctum a sapientia?

Q.42.3 75 Tertio, quid sit donum consilii, dico: ipse habitus. Quamvis enim consilium possit dici actio consiliandi vel obiectum quod est consiliatum, tamen sic non loquimur modo de illo, sed de habitu.

Ad primum¹¹ dicendum quod consilium practicum est diversum donum a fortitudine, non ita quod sit distinctum vel separatum in esse sed in essentia. Consilium enim speculativum est separatum a fortitudine secundum esse et essentiam, sed practicum secundum essentiam tantum. Et ut aperte discernas
80 haec dona, attende quod amor ille quo operatur fortitudo, cum primo intendit aliquid operari, primo convertit aspectum rationis ad sibi prospiciendum quomodo operandum sit, secundo secundum quod ei prospexerit ratio de agendo tractans et secundum quod decreverit amor operandi, exsequitur fortiter. Amor igitur iste ut directivus rationis ad discutiendum et inquirendum consilium est,
85 secundum quod deinde operativus et executivus fortitudo. Et primo modo dirigit potentiam rationalem, secundo irascibilem. Et ideo dicitur illud consilium practicum, quia practicae virtuti subservit et ab illa movetur ad propriam actionem consilii et ei praecurrit et secum currit quasi illuminans ei viam ad operandum, et in operando ne fortitudo sine ratione praecipitetur.

90 Ad secundum¹² videtur mihi quod similis est distinctio de intellectu et de consilio, nisi quod consilium dicitur practicum propter exteriorem operatio-

62 an MW, si V 74 non MV, om. W 76 primum MV, primam W 77–78 in¹
... separatum VW, om. (hom.) M 78 a ... esse MV, secundum esse a fortitudine W
et MV, et secundum W 82 de agendo MV, om. W 85 secundum MV, secundum autem
W 86 secundo MV, secundo modo W 88 quasi illuminans MV, quia illuminat W

¹⁰ Vide supra, lin. 6.

¹¹ Supra, lin. 65–68.

¹² Supra, lin. 69–72.

nem; sed intellectus donum non dicitur proprie practicus sed affectivus. Unde bene distinguitur intellectus quod potest esse cognitivus tantum, et tunc est in aspectu, id est habitus illius; vel potest esse affectivus, et tunc est habitus affectivus. Quando enim intelligit mens divina vel spiritualia aliqua sive simplici visione sive aliqua ratiocinatione inductiva ad aliquo modo videndum, dum in pulchritudine veri intuiti sistit, est cognitio tantum et aspectus. Dum vero usum intellectivae suae ad hoc convertit ut magis accendatur amore et magis sapiat quod cognoscit, iam intellectus est affectivus. Nec minus est diversum donum intellectus affectivus ab ipsa affectione, quia coniungitur in esse vel semper vel frequenter, quia ipsum intelligere est alius modus cognoscendi et nobilior illo modo qui sufficit affectui. Et uno dono utitur mens dum admovet aspectum ad intelligendum, et alio simul et semel dum intellectum amat vel in ipso delectatur. Videtur igitur mihi quod si quaeretur de dono intellectus utrum sit in affectu vel in aspectu, quod dicendum esset quod cognitivus in aspectu et affectivus in affectu. Et uterque est idem in re, differens in ratione, ut praedictum est.¹³

Ad tertium¹⁴ videtur mihi quod habitus consilii sit quaedam notitia ratiocinativa de eventibus et effectibus rerum per earum aestimationes debitas et collationes congruas. Unde oportet quod primo habeat rerum notitias et aestimationes saltem in genere et absolute, et ideo multi experti, ut plurimum, habent multum de consilio, quia in eis viget notitia rerum negotiabilium et aestimationum illarum. Secundo oportet quod de notis discutiat et ratiocinando pertractet conferendo quod melius, quod expedientius vel utilius vel huiusmodi.

Primum istorum est quaedam conformatio mentis cum ipsis rebus de quibus tractandum est per earum verisimilitudines sufficienter notificantes illas. Secundum partim habetur ex subtilitate et promptitudine naturalis ingenii, partim ex modo se se habendi ad lumen incommutabile in quo versatur et secundum quod iudicat de omnibus sive veris sive bonis, secundum Augustinum.¹⁵ Et haec, ut mihi videtur, est quaedam illustratio vel conformatio mentis secundum aspectum ab incommutabili veritate vel cum illa secundum regulas de rerum aestimationibus relatis et specialibus et effectibus et eventibus collativas. Ibi enim sunt incommutabiles rationes omnium agnoscibilium et iudicabilium et ibi sunt

96 aliqua MV, *om.* W ad MV, ab W 100 coniungitur MV, coniunguntur W 102 ad-
 movet W, amovet MV 109–110 per . . . rerum VW, *om.* (hom.) M 111 multi V, mul-
 tum MW experti MW, sunt experti V 112 multum MW, multi V 117 tractandum
 MV, pertractandum W 121 vel MV, et W 140 incorporali *corr. sec. August.*, corporali

¹³ Supra, qq. 37–38.

¹⁴ Supra, lin. 73–75.

¹⁵ Cf. Augustinus, *De 83 qq.* q. 82, n. 2 (PL 40, 98; CCL 44A, 245).

125 regulae aeternae et immutabiles secundum quas mens iudicat et confert de omni-
bus veris, pulchris, decentibus, bonis, utilibus et huiusmodi, et per illas regulas
iudicat similiter et uniformiter de rebus distantibus loco et tempore et materia
et huiusmodi, quae in uno aliquo communi habent ad invicem similitudinem
qua conferantur. Istud docet Augustinus evidenter in libro *De vera religione*
130 cap. 53¹⁶ et deinceps. Idem habetur brevius *De Trinitate* lib. VIII cap. 8¹⁷ et
14¹⁸ et alias saepe. Item *Soliloquiorum* lib. II cap. 17¹⁹ docet quod ratio dis-
putandi sit perpetua veritas et exsistat in anima.

Ex hoc videtur quod consilium cum sit ratiocinativum, in anima sit et quod
sit illic ex conversione mentis ad incommutabilem veritatem in qua sunt omnia
135 intelligibilia et per quam videntur intellectualiter omnia quae intelliguntur. Patet
per illud Augustini *Retractionum* lib. I cap. 8²⁰: „Anima natura intelligibilis
est et connectitur non solum intelligibilibus, verum etiam immutabilibus rebus,
eo ordine facta, ut cum se ad res movet quibus connexa est, vel ad se ipsam, in
quantum eas videt, in tantum de his vera respondeat.“ Item *De Trinitate* lib. XII
140 cap. 31²¹: „In natura incorporeali sic intelligibilia praesto sunt mentis aspectibus,
sicut ista in locis visibilia atque contrectabilia corporis sensibus.“ Infra,
cap. 34²²: „Credendum est mentis intellectualis ita conditam esse naturam ut
rebus intelligibilibus naturali ordine, disponente <Conditore>, subiecta sic ista
videat in quadam luce sui generis incorporea, quemadmodum oculus carnis videt
145 quae in hac luce corporea circumadiacent, cuius lucis capax ei congruens est
creatus.“ Et specificat infra et supra quae sunt ista quae sic videntur in luce
incorporea, de quibus hic fecit mentionem, scilicet illa quae „aliquis bene inter-
rogatus respondet quae ad quamque pertinent disciplinam, etiamsi illius disci-
plinae ignarus sit.“²³

150 Ex his patet quod habitus consilii non incongrue dici potest conformatio
quaedam mentis secundum aspectum cum regulis incommutabilibus recte con-
ferendi de aestimationibus specialibus et relatis et de eventibus et effectibus
ignotis rerum notarum vel aliquid consimile. Unde sententia prius²⁴ explanata
satis innotescat.

MVW 143 Conditor *corr. sec. August., om. MVW* 146 sic MV, *om. W* 147 hic
fecit MV, fecit hic W 148 quae *margin. W* etiamsi *margin. corr. W* 152 et³ MV, et de W

¹⁶ Cap. 30, n. 56 (PL 34, 147; CSEL 77, 40s).

¹⁷ Lib. VIII, c. 6, n. 9 (PL 42, 955s; CCL 50, 283).

¹⁸ Ibidem, lib. VIII, c. 9, n. 13 (PL 42, 960; CCL 50, 290).

¹⁹ Lib. II, c. 2, n. 2 (PL 32, 886).

²⁰ Lib. I, c. 8, n. 2 (PL 32, 594; CSEL 36, 35).

²¹ Lib. XII, c. 14, n. 23 (PL 42, 1010; CCL 50, 376).

²² Lib. XII, c. 15, n. 24 (PL 42, 1011; CCL 50, 378).

²³ Ibidem.

²⁴ Supra, lin. 108–115.

Si dicis quod istud est naturale donum, quia homo naturaliter versatur in 155
illo lumine et cum illis regulis secundum interiorem hominem:

Patet quod non, quia non omnibus inest et quia etiam in isto cui inest potest
per abusum peccandi infatuari et post peccati fatuitatem adeo per bona studia
acquiri, cum tamen secundum utrumque statum naturalia maneant eadem.

Quod autem mens rationalis in illa luce conversatur naturaliter, verum est. 160
Sed non sequitur propter hoc quod habeat omnium rationum intelligibilium
notitiam quae in illa sunt, sed omnes habent aliquorum notitiam quae ad agen-
dam vitam sufficiunt. Quod autem quaedam plurium et quaedam paucorum,
hoc ex diversis modis est conversionum ad illam et diversis modis habendi se ad
illam et conversandi in illa. Et ad hoc confert etiam puritas naturalis mentis et 165
perspicuitas maior vel minor ingenii.

Patet igitur iam in qua parte animae sit donum consilii et quid sit.

165 confert etiam MV, etiam confert W

QUAESTIO 43

Q.43

Consequenter quaeritur de propria actione consilii.

Et videtur iuxta nomen quod actio sua sit consiliari vel consulere vel utrumque.

Sed contra. Consulere duo significat, scilicet consilium petere vel dare. Et
5 primum non videtur opus consilii, quia qui habet donum consilii, non oportet petere consilium; secundum non, quia multi aliis consulunt optime cum sint ipsi pessimi. Quare videtur quod tales aut non habent consilium donum Spiritus Sancti aut non habent eius usum, quia donum Spiritus Sancti bonum est et usus eius meritorius est.

10 Item. Consiliari non videtur actio propria consilii, quia consiliari est actio ordinata ad eligendum sicut ad finem; sed electio est actio consilii, secundum Damascenum (cap.)36¹; ergo non consiliari.

Quod videtur per hoc simile: Addiscere est ordinatum ad scire; sed actio scientiae est scire, non addiscere.

15 Item. Si consiliari est actio sua et iterum iudicare, eligere et sententiare, ut vult Damascenus², ergo unius habitus multae sunt actiones, quod non videtur conveniens.

Quaeritur igitur quae sit actio propria doni consilii:

Responsio. Videtur mihi sine praeiudicio maiorum quod usus et actus consilii
20 est consulere in utroque sensu et consiliari non solum sibi sed etiam alii. Et non est inconveniens quod unius habitus sint multi actus dummodo ordinati sint ad invicem erga unum finem. Potentia enim cognitiva plures habet actus, scilicet cognoscere, intelligere, considerare, recordari, ratiocinari et consimilia.

Ad primum³ dicendum quod petere consilium est actus consilii, licet secundum statum inferiorem quam consiliari vel consilium dare, quia ipsum consilium
25 hoc in se habet ut ubi non novit ex proprio, consulat alios.

Item. Consilium dare est actus consilii doni quantumcumque fuerit malus qui verum consilium dederit. Et bene potest malus habere donum Spiritus Sancti et etiam pro loco et tempore bene uti illo, sed non simpliciter bene uti, et meretur talis ipso usu bono, sed non ad vitam aeternam.
30

12 cap. *corr.*, *om.* MVW

15 Si MV, *om.* W

23 considerare W, conservare MV 27

¹ Iohannes Damascenus, *De fide orth.* cap. 36, n. 11 (ed. Buytaert, 137).

² Ibidem.

³ Supra, lin. 4–9.

Ad reliquum⁴ dicendum quod non est simile, quia scientia est habitus naturaliter subsequens causae cognitionem et pertractationem, quia ipsa inde causatur. Sed causam cognoscere et pertractare est addiscere, et ita habitus scientiae naturaliter sequitur actum addiscendi. Sed consilium non causatur ex pertractatione quae est in consiliando, sed e converso causat eam.

35

Ad tertium⁵ patet ex praedictis.

Ad ultimum⁶ dicendum quod nec opus pertractationis et inquisitionis tantum nec opus electionis vel consilii dationis vel huiusmodi solummodo est actus huius doni, sed potius una actio aggregata ex his ordine debito. Quam, si vis uno vocabulo nominare, forte potest tali circumlocutione dici: dirigere potentiam rationalem in adiutorium doni fortitudinis; vel sic: dirigere potentiam rationalem circa bonum operabile cum difficultate et poena, ut sicut directio irascibilis spectat ad fortitudinem, sic directio rationalis ad consilium, et hoc circa idem obiectum, scilicet bonum operabile, poenale vel difficile.

Ex his patet etiam per se obiectum consilii et ita patent habitus, subiectum, actio et obiectum huius doni.

malus V, in aliqui (?) M, malum W 39 actio MV, affectio W 45 consilii MV, consilium W

⁴ Supra, lin. 10–12.

⁵ Supra, lin. 13–14.

⁶ Supra, lin. 15–17.

QUAESTIO 44

Q.44

Consequenter quaeritur de differentia consilii ad prudentiam.

Videntur enim esse idem per hoc quod usus idem invenitur in utroque.

Item. Aristoteles docet in VI *Ethicorum* cap. 6, ut prae habitum est¹, quod prudens est omnino consiliativus et prudentia consiliativa, et hoc circa opinabilia, non circa necessaria. Et hoc totum convenit consilio.

Contra. Prudentia virtus est in affectu, sed consilium donum etiam in aspectu esse potest.

Item. Prudentia virtus dirigit hominem secundum potentiam rationalem universaliter in omnibus, sed consilium tantummodo in difficilioribus.

10 Responsio. Dicunt quidam² quod est differentia quoad obiectum et quoad modum. Quoad obiectum, quia cum tam prudentia quam consilium respiciat eligibile ut obiectum et eligibile est dupliciter, scilicet quod est necessitatis et quod est arduitis, prudentia versatur circa eligibile necessarium, consilium circa eligibile arduum, et tale est quod est supererogationis. Unde secundum
15 illos circa mandata versatur prudentia sed consilium circa consilia.

Quoad modum, quia prudentia dirigit in electione secundum regulam iuris naturalis et consilium secundum regulam iuris divini.

Sed haec differentia non videtur mihi concordare cum verbis et sentiis sanctorum et philosophorum loquentium de donis et virtutibus. Ait enim
20 Augustinus de dono consilii *De sermone Domini in monte* lib. I³: „Consilium congruit misericordibus. Hoc enim unum remedium est de tantis malis evadendi ut dimittamus sicut nobis dimitti volumus, et adiuvemus in quo possumus alios, sicut nos in quo non possumus cupimus adiuvari.“ Idem dicit lib. II *De doctrina christiana* cap. 7⁴ iuxta sententiam.

25 Item Gregorius super illud *Iob* 1 „Nati sunt ei septem filii“⁵: Consilium ratione implet prohibens esse praecipitem.

1–55 *Tota quaestio ista in cod. V deest.* 2 esse W, om. M 6 etiam W, om. M 10
Responsio W, om. M et W, om. M 11 Quoad obiectum M, om. W 13 est M, om. W
14 et W, om. M 22 dimittamus . . . alios W, om. M 25 1 M, om. W Consilium

¹ Vide supra, q. 30, not. 1–2.

² Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 35, a. unic., q. 4 (ed. Quaracchi III, 782).

³ Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1234s; CCL 35, 10).

⁴ Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34, 40; CSEL 80, 39; CCL 32, 38).

⁵ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 44, in *Iob* 1, 2 [1, 4], (PL 75, 547).

Ex his auctoritatibus patet manifeste quod donum consilii versatur circa eligibilia necessaria ad salutem.

Item. Dicit Augustinus *De moribus Ecclesiae*⁶ quod „prudentia est amor ea quibus adiuvatur in Deum ab his quibus impediri potest sagaciter eligens.“ 30 Et hoc revera verificatur non solum in his quae sunt eligibilia necessaria, sed quae sunt supererogationis et gratuito eligibilia. Idem apertius sonant verba Plotini superius⁷ ubi dixit qualis sit prudentia purgatoria.

Item. Non video rationem distinctionis eorum, qua distinguunt ius naturale in proposito contra ius divinum. Ius enim naturale hominis secundum quod 35 homo est aliud quam ius naturale bestiarum. Est enim, ut videtur, lex decalogi, secundum Apostolum *Rom. 2, 6*⁸, et certe haec est ius divinum. Sed forte ipsi praetendunt, ut praedictum est⁹, per ius naturale legem mandatorum, et per ius divinum legem consiliorum. Sed tunc exiliter nominant et non bene hoc quod intelligunt, nec convenit eorum differentia menti illorum qui de donis et virtutibus tractaverunt, ut iam patuit. Propterea sine praeiudicio aliorum videtur mihi 40 potius sic dicendum quod in hoc conveniunt prudentia et consilium quod utrumque distinguitur per speculativum et practicum. Et consilium speculativum est aliquid prudentiae speculativae, quia prudentia respectu plurium dirigit, ut praedictum est.¹⁰ Unus ergo istorum habituum non est formaliter reliquus, sed unus 45 est aliquid sive pars alterius, ut ita dixerim¹¹; vel sic: unus est habitus sed diversimode, quia in prudentia respectu plurium, in consilio respectu paucorum. Eodem modo dico de consilio practico et prudentia practica quae virtus est.

Si autem comparemus consilium ad prudentiam quae virtus est, conveniunt in hoc quod utrumque circa eligibilia versatur et hoc actione consilii. Differunt 50 tamen in subiecto et obiecto. In subiecto, quia prudentia virtus est in affectu, et consilium potest esse tam in aspectu quam in affectu. In obiecto, quia prudentia circa plura et consilium circa pauciora operatur. Unde omnibus modis patet quod consilium quaedam prudentia est vel aliquid prudentiae.

Ex his patent rationes utrumque.

55

W, Consiliis M 31 necessaria W, necessario M 38 praetendunt W, intendunt M 40 illorum W, eorum M 41 aliorum W, aliquorum M 44 respectu W, illud M 47 respectu² W, illud M 49 quae . . . est W, virtutem M 51 et¹ W, et in M 51–52 et² . . . affectu M, om. (hom.) W 53 consilium M, prudentia W

⁶ Vide supra, q. 1, not. 12.

⁷ Vide supra, q. 31, lin. 236–237.

⁸ Cf. *Rom. 2, 14*.

⁹ Supra, lin. 16–17.

¹⁰ Supra, q. 31, lin. 120–127.

¹¹ Supra, q. 42.

QUAESTIO 45

Q.45 Consequenter quaeritur de pietate, et primo respectu cuius vel quorum dicitur.

Videtur enim quod respectu parentum proprie, Tullius in prima *Rhetorica* lib. II¹: „Pietas est per quam sanguine coniunctis patriaeque benevolum officium
5 et diligens tribuitur cultus.“

Item. Videtur quod respectu proximi communiter, secundum Gregorium super illud *Iob* 1 „Nati sunt ei septem filii“²: Pietas opera misericordiae docet; et secundum *Glossam*³ super illud *Tim.* 4 „Exerce te ipsum ad pietatem“: „Pietas quae operatur bona fratribus, valet ad promerendum Deum.“

10 Item. Videtur quod respectu Dei, secundum *Glossam*⁴ super illud *Tit.* 2 „Sobrie, iuste et pie“, *Glossa*: „Sobrie 〈in〉 nobis, iuste ad proximum et pie ad Deum.“

Item. Videtur quod respectu Dei simul et proximi, secundum *Glossam Tim.* 4 ubi prius⁵ „Exerce te ipsum ad pietatem“: „Id est ad cultum et ad religionem
15 omnipotentis et ad opera misericordiae.“

Item. Videtur quod respectu sui. Quia cum pietatis sit misereri secundum Gregorium, ut praedictum est⁶, prima misericordia hominis erga se ipsum est. Unde Augustinus in *Enchiridio* cap. 55⁷: „Qui vult ordinate eleemosynam dare, a se primum debet incipere et eam sibi primum dare. Est enim eleemosyna opus
20 misericordiae; verissimeque dictum est „Miserere animae tuae placens Deo“, *Eccli.* 30.“

Videtur igitur quod pietas dicatur multiplici respectu, scilicet respectu Dei, parentum et proximi communiter et sui. Et revera tres istorum modorum simul ponit Augustinus *De civitate Dei* lib. X cap. 4⁸: „Pietas proprie Dei cultus in-

4 patriaeque MV, patriaeque W 6 Videtur MV, Videtur et W quod marg. W 7 1 MV, om. W 11 in corr. sec. *Glossam*, om. MVW 14 ipsum MV, etc. W 15 omnipotentis MV, omnipotentis Dei W ad MV, om. W 18 cap. W, om. MV 19 primum¹ debet

¹ Cicero, *De inventione* II, c. 53, § 161 (ed. Stroebel, 148^b).

² Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 44, in *Iob* 1, 2 [1, 4], (PL 75, 547).

³ *Glossa Lombardi* in I *Tim.* 4, 7 (PL 192, 348).

⁴ *Glossa Lombardi* in *Tit.* 2, 12 (PL 192, 391).

⁵ Vide supra, not. 3.

⁶ Vide supra, lin. 6–8.

⁷ Cap. 76, n. 20 (PL 40, 268; CCL 46, 90; ed. Scheel, 48).

⁸ Lib. X, c. 1, n. 3 (PL 41, 279; CSEL 40–I, 447; CCL 47, 273).

telligi solet, quam ‚eusebiam‘ vocant. Haec tamen et erga parentes officiose 25
haberi dicitur. (More) autem vulgi hoc nomen in operibus misericordiae frequen-
tatur.“

Cum igitur tot modis dicatur pietas, quaeritur quo istorum modorum dicatur 30
donum et utrum uno illorum vel aliquorum vel omnium.

Videtur primo quod pietas respectu Dei non sit donum nisi forte sit idem 30
quod sapientia, quia pietas respectu Dei est cultus Dei; sed cultus Dei est sapien-
tia; ergo pietas respectu Dei est sapientia. Unde Augustinus super illud *Iob* 28
„Sapientia est pietas“ et habetur dist. 35 cap. 1⁹: „Pietatem hoc loco posuit
Dei cultum, quae dicitur Graece ‚theosebia‘, quae est in cognitione et dilectione
eius quod semper est et incommutabiliter, quod est Deus.“ 35

Item. Quod pietas respectu parentum non sit donum, videtur sic. Aut enim
geritur illis pietas instinctu naturalis affectionis aut divini mandati quo dicitur
„Honora patrem“ etc. Si primo modo, videtur esse naturalis iustitia, non donum
Spiritus Sancti. Si secundo modo, videtur esse cultus Dei per oboedientiam, et
ita videtur esse pietas quae est cultus Dei, et ita non aliud donum a sapientia. 40

Similiter videtur de pietate respectu proximi. Aut enim exhibetur miseri-
cordia proximo intuitu naturae aut divini praecepti „Diliges proximum tuum“
etc., et est eadem ratio quae prius.

Eodem modo potest obici de pietate erga se, et ita nulla dictarum pietatum
videtur esse donum. 45

Item. Donum pietatis ordinat ad Sacram Scripturam ut ei credatur et ceda-
tur. Unde Augustinus *De doctrina christiana* lib. II cap. 7¹⁰: „Demum mitescere
opus est pietate neque contradicere Scripturae Divinae.“ Infra¹¹: „Illa pietas
qua non potest nisi credere et cedere auctoritati sanctorum librorum, cogit
hominem se ipsum lugere.“ 50

Item lib. I *De sermone Domini*, post principium¹²: „Pietas congruit mitibus.
Qui enim pie quaerit, honorat Sanctam Scripturam et non reprehendit quod
nondum intelligit, et propterea non resistit, quod est mitem esse.“ Quare cum
Sacra Scriptura neque sit Deus neque parentes neque proximi neque ipse in quo
est pietas, videtur quod nullo dictorum modorum sumatur pietas ut est donum. 55

Item. Quod continet summatim omnia dona, non est aliquod speciale donum;
sicut iustitia generalis non est aliqua specialis virtus quia continet omnes, sed

MV, debet primum W	26 More corr., In ore MVW	42 tuum MV, tuum sicut te W
46 ordinat MV, om. W	47 Demum V, Donum M, om. W	54 neque ¹ MV, non W
55 est ¹ V, om. MW	58 illud MV, prima W	60 est MV, om. W 66 pietas MV, pietas

⁹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 1, n. 4 (ed. Grottaferrata II, 199).

¹⁰ Lib. II, c. 7, n. 9 (PL 34, 39; CSEL 80, 38; CCL 32, 36s).

¹¹ Lib. II, c. 7, n. 10 (PL 34, 39; CSEL 80, 38; CCL 32, 37).

¹² Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1234; CCL 35, 10).

tale est donum pietatis. Unde *Glossa*¹³ super illud *Tim.* 4 „Exerce“ etc.: „Omnis summa disciplinae christianae in pietate et misericordia est.“

60 Contra. Pietas usus est benevolum facere; sed benevolentia erga Deum, parentes, proximos et semet ipsum servanda est; ergo etc.; et loquor de pietate dono. Ipsi enim est mitem facere, quod est benevolum reddere. Unde Augustinus lib. I *De sermone Domini*¹⁴ attribuit mitibus donum pietatis dicens: „Pietas congruit mitibus.“

65 Item. Cum fortitudo et timor ordinent hominem secundum potentiam irascibilem, sequitur necessario quod pietas secundum concupiscibilem, quia non videtur aliud donum illi commodum. Sed secundum concupiscibilem oportet ut ordinatus sit in se et ad omnes, scilicet Deum, proximum et parentes. Ergo pietatis opus erit ordinare hominem omnibus dictis modis.

70 Item. Cum una sit vita iuste vivendi et non multae, dico quoad formam principalem, et illa sufficienter contineatur in septem virtutibus, et eadem contineatur iterum, licet aliter, in septem donis. Oportet enim concedere quod in septem donis Spiritus Sancti contineatur modus iuste vivendi, et hoc non diminute sed complete. Cum igitur videamus consilium et scientiam supplere vicem
75 prudentiae, fortitudinem donum et timorem vicem fortitudinis virtutis, non restat suppletivum temperantiae et iustitiae nisi sola pietas. Quare cum non sit vita iusta sine temperantia et iustitia, oportet quod pietas illas contineat, quia non videtur aliud esse donum eas continens.

Responsio. Mihi videtur sine praeiudicio quod ultimae rationes¹⁵ verum
80 concludunt, quamvis multi et magni¹⁶ aliter sapiant. Unde pietas habitus de quo modo loquimur est habitus directivus hominis in usu potentiae concupiscibilis sive in se sive erga aliquem; et dico „in se“ pro temperantia, „erga aliquem“ pro iustitia. Ipsum enim velle in ipso est et est temperantiae, ipsum volitum tribuere vel ordinare ad aliquem est et est iustitiae. Et est utrumque potentiae
85 concupiscibilis, quia sicut affectus concupiscibilis vult aliquid, sic idem affectus vult cuilibet quod ad se pertinet. Unde habitus iste pietatis videtur ita generalis ut dicatur conformitas mentis secundum affectum cum arte incommutabili temperate et iuste vivendi vel cum arte incommutabili recte utendi affectu concupiscibili.

eum ordinat W 71–72 contineatur V, continentur M, continetur W 73–74 diminute
W, diminutive M, distincte V 77 quia MV, quare W 78 donum MV, donum esse W
79 Mihi videtur MV, Videtur mihi W 84 est³ utrumque MV, utrumque est W 99

¹³ Vide supra, not. 3.

¹⁴ Vide supra, lin. 51.

¹⁵ Supra, lin. 60–78.

¹⁶ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 35, a. unic., q. 6 (ed. Quaracchi III, 784–786).

Usus autem vel actus eius bene nominatur benevolentia ut ipsum velle sit in 90
se et ordinatum et similiter in tribuendo et ordinando volitum. Et idem forte
bene dicitur mititas qua non resistitur recto ordini hinc vel inde, vel arti recte
utendi in concupiscibili, sed ei acquiescitur. Idem etiam nominari potest sic:
directivum hominis secundum usum affectus concupiscibilis.

Obiectum vero proprium potest nominari, ut videtur, dupliciter. Uno modo 95
per comparisonem ad alia dona sic: bonum operabile faciliter. Et dico ‚bonum
operabile‘ ad differentiam timoris qui respicit malum fugibile, ‚faciliter‘ ad diffe-
rentiam fortitudinis quae respicit difficultatem secundum quod huiusmodi.
Item per ‚operabile‘ excluduntur dona contemplativa quae sunt sapientia et in-
tellectus. 100

Alio modo per comparisonem ad temperantiam et iustitiam sic: appetibile
per operationem alicui tribuendum veltribuibile. Et dico ‚appetibile‘ pro tem-
perantia, ‚tribuibile‘ pro iustitia. Et istud redit in idem quod prius, quia ap-
petibile facit differre a timore qui est de fugibili. Tribuibile facit differre a forti-
tudine, quia fortitudo respicit difficile secundum quod huiusmodi, sed tribuibile 105
secundum quod huiusmodi facile. Et si quando tribuitur aliquid cum difficultate,
hoc accidit, verbi gratia quando aliquis sibi tribuit opera poenitentiae dura, in
aggressu vel ausu molestiae est fortitudo, sed in tribuendo iustitia. Et si tollitur
molestia, facile est opus tribuendi. Dixi ‚per operationem‘ ad differentiam con-
templativorum donorum. 110

Ex his patent habitus huius doni et actus et obiectum. De subiecto autem
non oportet dubitare.

Ad primum contra¹⁷ dicendum quod verum est quod pietas respectu Dei est
cultus Dei, et hoc quo exhibemus ei obsequium debitum per creaturam cor-
poralem; et ille cultus Dei est sapientia. Sed alia et alia ratione est Dei cultus et 115
sapientia, quia sapientia ex delectatione suavitatis divinae est pietas vel cultus
Dei ex hoc quod exhibet obsequium maiestati debitum. Unus autem amor est
quo efficitur utrumque, sed diversa officia. Et unus habitus generalis est, sed
plures partiales ratione effectuum ad quos habilitat. Sapientia ergo dicitur ab
interiori actu, cultus vero ab exteriori. 120

Si quando autem obicitur quod cultus Dei nihil aliud est quam ‚amor et
cognitio Dei“, sicut habetur in *Glossa*¹⁸ super illud *Cor.* 12 „Unicuique datur“
etc.:

operabile MV, operabile duo W dona contemplativa MV, contemplativa dona W 109
Dixi per operationem MV, Per operationem dixi W 109–110 contemplativorum dono-
rum MV, donorum contemplativorum W 116 suavitatis divinae MV, divinae suavitatis W

¹⁷ Supra, lin. 30–35.

¹⁸ *Glossa Lombardi* in I *Cor.* 12, 7 (PL 191, 1652).

Respondendum quod est cultus interior et exterior. Et primus istorum consistit in sapientia et intellectu. Secundus ad donum pietatis pertinet. Vel dicendum quod amor et cognitio dicitur cultus ab effectu, quia ex illis procedit actus latriae exterior colendi.

Ad secundum¹⁹ quod pietas erga parentes ex instinctu solius naturae non est donum, sed bene potest aliqua gratia naturae superaddi; quare illa pietas sit donum. Similiter si observetur intuitu divini mandati, nihilominus donum est. Simul enim stant quod sit donum et cultus Dei, ut praedictum est.²⁰ Tamen hoc sciendum quod illa pietas non proprie et primo dicitur cultus Dei sed ex consequenti. Cultus enim Dei immediate respicit maiestatem, sed haec pietas immediate respicit parentes. Quia tamen in hoc impletur visio divina, redditur obsequium Deo, et inde potest dici cultus.

Ad tertium²¹ quod pietas erga proximum ex solo instinctu naturae non ponitur donum, sed gratia naturae superveniens donum efficit. Similiter pietas exhibita proximo intuitu divini mandati primo et principaliter est misericordia, secundo cultus Dei, et utroque modo est pietas donum. Misericordia enim et iustitia partes sunt pietatis doni.

Similiter ad quartum²² dicendum.

Ad quintum²³ quod pietas respicit Sacram Scripturam, sed secundo. Non enim creditur nec ceditur illi Scripturae propter se ipsam sed propter benevolentiam piam erga Deum cuius est Scriptura, et erga propriam salutem quae in doctrina illius Scripturae continetur. Non est ergo alia pietas qua homo cedit Scripturae, quam illa qua tenetur Deo et homini.

Ad ultimum²⁴ quod illud verbum dicitur illo intellectu quo dicitur quod „plenitudo legis est dilectio.“²⁵ Hoc autem est, quia caritas continet ceteras virtutes. Sic hic dicitur pietas et misericordia summa disciplinae christianae, quia vera pietas et completa in caritate impenditur proximo et ratione illius est summa christianae vitae.

124 cultus MV, cultus Dei W 129 gratia MV, gratiae W 132 dicitur . . . Dei MV, cultus Dei dicitur W 142 quintum MV, quintum dicendum W 145 qua MV, quam W

¹⁹ Supra, lin. 36–40.

²⁰ Supra, lin. 30–31.

²¹ Supra, lin. 41–43.

²² Supra, lin. 44–45.

²³ Supra, lin. 46–50.

²⁴ Supra, lin. 51–59.

²⁵ Rom. 13,10.

QUAESTIO 46

Q.46

Consequenter quaeritur de dono scientiae, et primo ut distinguantur donorum limites.

Cum Augustinus doceat lib. XII *De Trinitate* et XIV, ut recitat Magister dist. 35¹, quod sapientia sit de rebus divinis et scientia de humanis, quaeritur: Quae res dicuntur divinae et quae humanae? Quaeritur enim de divinis an illae solae dicantur divinae quae sunt Deus, an etiam illae quae Deo attinent sed non sunt Deus. 5

Si primo modo, pari ratione humanae per oppositum dicuntur quae sunt id quod homo vel in homine et tantum, quod tamen falsum est, quia sicut dicit Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 34², illa omnia pertinent praecipue ad scientiam quae est de humanis, quibus catholica fides gignitur, nutritur, roboratur et defenditur. Talia vero non sunt tantum ea quae in homine sunt, sed quae in tota natura. Vel si dicis quod sicut res divinae sunt solum id quod Deus, sic res humanae sunt omnia alia ut distinctio contineat res omnes, tunc scientia continebit spirituales creaturas et continebit tunc donum intellectus et etiam consilii, quare nondum distinguuntur sic haec dona. 10 15

Si vero illae dicantur divinae res quae Deo attinent sed non sunt Deus, ergo aut illae quae dicuntur divinae quia a Deo sine humana opera factae sunt, cuiusmodi sunt omnia naturaliter constituta, aut illae quae dicuntur divinae quia sunt sub divina dicatione. Primo modo sapientia continet intellectum et pro parte consilium et scientiam. Secundo modo omnia, et tunc res humanae sunt nullae. Quocumque ergo modo accipias res divinas de quibus est sapientia, videtur inconveniens sequi. 20

Quaeritur etiam: Quae sunt res humanae de quibus est scientia? Aut enim illae quae sunt in homine tantum, et hoc non potest esse, ut praedictum est³, aut illae quae ad hominem attinent. Et hoc potest esse tripliciter, scilicet aut quae ita attinent ei quod sunt a proposito humano ut omnia artificata et moralia, aut quae attinent ei ita quod sint de usu eius, et sic sunt omnes creaturae res humanae, aut quae ita attinent quod aliquo modo eius sunt, et sic tam Creator 25

6 dicantur V, dicuntur MW 11 gignitur MV, *om.* W 13 solum MV, solummodo W
18 humana opera MV, humano opere W factae *corr.*, facta VW, *om.* M 36 esset

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 198).

² Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423s).

³ Supra, lin. 8–16.

30 quam creatura est res humana, quia *Cor.* 3 „Omnia nostra sunt“, ut docetur
Sententiarum lib. II dist. 1 cap. 10.⁴ Primo modo non dicuntur res humanae
de quibus est scientia, quia tunc donum scientiae esset tantum de humanis
operibus et actionibus, quod patet falsum per praedicta. Secundo modo non, ut
videtur, quia tunc scientia comprehenderet omnes creaturas, et ita contineret
35 intellectum et consilium. Tertio modo non, quia sic comprehenderet omnia, et
res divinae de quibus esset sapientia, nullae essent.

Responsio. Res divinae possunt dici intransitive, scilicet quae sunt id quod
est Deus, vel transitive, scilicet quae Deo attinent. Res autem divinae transitive
intelligendo dicuntur tripliciter, scilicet proprie, communiter et communius.
40 Proprie, spirituales creaturae quae Deo similiore sunt et ideo diviniore, et ideo
inter creaturas antonomastice dicuntur divinae. Communiter, quaecumque
opere divino, non cooperante homine, exierunt in esse, et sic dicuntur res
divinae omnes naturae quas fecit Deus sive creando sive naturali actione. Et
sic solent exercitati in philosophicis dividere scientias quod quaedam sunt de
45 rebus divinis et quaedam de humanis, quia ibi dicuntur humanae res quae a
proposito humano causantur, divinae quae a Deo per se vel per naturam sine
arte humana. Communius, omnia quae operante Deo fiunt vel ipso cooperante,
et isto modo omnes res sunt divinae. Quatuor ergo modis dicuntur res divinae.

Quando ergo quaeris: Quomodo accipiuntur res divinae quando dicit Augusti-
50 nus⁵ quod sapientia est de divinis? Secundum quod facies verborum eius praeten-
dit, quandoque distingui potest quod sapientia potest dici communiter et proprie,
communiter ut comprehendat intellectum, proprie ut distinguatur ab intellectu.

Primo modo dicendo sapientiam continet res divinas primo modo et secundo,
sed sic non distinguuntur sapientia et intellectus. Secundo modo continet res
55 divinas primo modo tantum, et sic est sapientia primum donum distinctum
contra intellectum et alia. Nec mireris quod ita dixi sapientiam posse accipi
communiter ut comprehendat intellectum, quia Augustinus ubi sic distinguit
sapientiam et scientiam, nullam mentionem facit de aliis donis, et ideo in istis
potest loqui etiam de aliis. Verba etiam eius satis praetendere videntur quod sub
60 sapientia possit comprehendi intellectus. Dicit⁶ enim quod ad sapientiam spectat
aeternorum contemplatio, item quod ipsa est intellectualis cognitio aeternorum,
et huiusmodi alia, quae satis congruunt etiam intellectui secundum faciem ver-
borum.

Patet igitur quae sunt res divinae secundum quod spectant ad sapientiam
65 quomodocumque intellexerit Augustinus, scilicet sive complexus sit intellectum

W, om. MV 50–51 praetendit quandoque MV, quandoque praetendit W 58 et² MV,

⁴ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 1, c. 4, n. 7 (ed. Grottaferrata I, 333).

⁵ Vide supra, not. 1.

⁶ Augustinus, *De Trinitate* XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1009s; CCL 50, 375).

cum sapientia sive non. Patet etiam quod res divinae de quibus est sapientia proprie, sunt id quod Deus.

Ad obiectum⁷ dicendum quod non oportet propter hoc quod res humanae de quibus est scientia, sint tantum res quae in homine sunt, sed potius omnia alia a Deo ut sit divisio rerum per immediata. Nec sequitur inconueniens illud quod scientia continebit intellectum etc., ut iam patebit, quando dicetur quae sunt res humanae de quibus est scientia. Sed tamen sic alia ratione denominantur res divinae de quibus est sapientia, quam humanae de quibus est scientia, quia illa denominatio intransitiva est et haec transitiva. Sed possunt sumi denominationes uniformiter, prout forte intellexit Augustinus quod res divinae dicantur quae esse divinum, ut ita dicam, constituunt, et talia non sunt nisi Deus, et res humanae quae esse humanum constituunt. Et talia sunt omnes creaturae, quia homo quodammodo est omnia⁸ et ideo minor mundus dicitur. Est enim omnia homo quoad genera singulorum, non quoad singula generum.

Deinde de rebus humanis distingue quod possunt dici intransitive vel transitive. Primo modo sunt solum illa quae in homine sunt. Secundo modo tripliciter: Aut enim dicuntur humanae res quia fiunt ab homine et in usu eius sunt, aut quia in usu eius veniunt quamvis ab eo non fiant, aut quia aliter quocumque modo attinent ei sive ratione usus sive ratione fruitionis. Primo modo solum illa dicuntur res humanae quae a proposito humano sunt vel ab operatione eius. Secundo modo omnes creaturae, quia omnibus utitur homo erga finem suum ultimum. Tertio modo omnia, scilicet Creator et creaturae. Quatuor ergo modis dicuntur res humanae, et tres ultimos modos distingue penes proprie et communiter et communius. Quando igitur dicit Augustinus⁹ scientiam esse de rebus humanis, aestimo quod in tertio sensu accipiendum est „res humanas“, scilicet ut comprehendantur omnes creaturae.

Et ad contra obiectum¹⁰ dicendum quod coincidit consideratio scientiae cum speculatione intellectus super res spirituales creatas. Nec tamen propter hoc continet scientia intellectum ut est donum, quia aliter et aliter sunt intellectus et scientia circa spiritualia. Quia intellectus refert eorum notitiam ad contemplationem aeternorum, sed scientia ad actionem et dispensationem temporarium.

Verbi gratia, intellectus considerat angelorum naturam et gratias et affectiones animae ac virtutes et naturales potentias referendo eas ad Deum ut in illis et

om. W 73 est² W, om. MV 89 et MV, om. W de MV, in W 95 eorum notitiam

⁷ Supra, lin. 3–16.

⁸ Cf. Aristot., *Physica* II, c. 2 (194a 35); *De anima* III, c. 8 (431b 21).

⁹ Vide supra, not. 1.

¹⁰ Supra, lin. 13–16.

100 per illas quoquomodo saltem per speculum et in aenigmate videat Deum. Sed
scientia eadem omnia et similia considerat ad dirigendum per ipsa hominem in
temporali et corporali conversatione, scilicet ut vivat secundum dictamen virtu-
tum et bonarum affectionum et componat usus potentiarum naturalium erga ex-
teriorem hominem et eius usum ut consimiliter angelis vivat, qui vult per vitae
105 merita fieri socius illorum et huiusmodi.

Aliqua ergo eadem considerant intellectus et scientia; sed ille ad contempla-
tionem ea refert, haec ad actionem; ille ad dirigendum hominem erga superiora
et interiora, ista ad dirigendum erga inferiora et exteriora. Unde *Glossa*¹¹ super
illud *Cor.* 12 „Unicuique datur“ etc.: „Scientia quam dixit esse abstinere a malis,
110 rerum procul dubio temporalium est, quia in temporalibus mala sunt, in quibus
caute et prudenter considerandum est.“

Si quis autem hic obiciat quod scientia sit tam de rebus divinis quam humanis
quia de utrisque est Sacra Scriptura, et scientia donum spectat ad Sacram Scrip-
turam secundum illud Augustini *De doctrina christiana* lib. II cap. 7¹²: „Post
115 gradum timoris et pietatis venit ad gradum scientiae (. . .) in quo se exercet
omnis divinarum scripturarum studiosus, nihil in eis aliud inventurus quam
diligendum esse Deum et proximum propter Deum“, et *De sermone Domini*
lib. I¹³: „Scientia congruit lugentibus qui iam cognoverunt in scripturis, quibus
malis vincti teneantur, quae tamquam bona et utilia ignorantes appetiverunt“:

120 Dicendum quod scientia donum spectat ad Sacram Scripturam quantum ad
illa quae ibi docentur de vita temporali et morali dirigenda, non quantum ad illa
quae spectant ad contemplativam. Et haec praetendunt verba Augustini prae-
dicta.

Quod obicitur de dono consilii¹⁴, aestimo revera ibi Augustinum sub scientia
125 etiam comprehendisse donum consilii, quia ibi continetur omnis notitia humana
dirigens eum erga temporalia et corporalia facta. Hoc enim non est inconveni-
ens, quia non loquitur ibi nisi de sapientia et scientia, et intendit quod sapientia
sit directiva hominis erga aeterna, scientia erga temporalia.

Distinguuntur tamen consilium et scientia secundum quod sunt specialia
130 dona per hoc quod illud est adminiculum fortitudinis et ista pietatis. Et hoc est
dictu quod consilium est prospectivum in difficilibus, scientia in facilibus; illud

MV, notitiam eorum W 101 eadem omnia MV, omnia eadem W 105 fieri socius MV,
socius fieri W 111 considerandum MVW, conversandum *apud Lombardum* 114 secun-
dum MV, sicut W 115 se W, *om.* MV 116 nihil MV, nec W 125 ibi MV, *om.* W

¹¹ *Glossa Lombardi* in I *Cor.* 12, 7 (PL 191, 1652); cf. Augustinus, *De Trinitate* XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1010; CCL 50, 376).

¹² Lib. II, c. 7, n. 10 (PL 34, 39; CSEL 80, 38).

¹³ Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1234; CCL 35, 10).

¹⁴ *Supra*, lin. 8–16.

in poenalibus operabilibus, ista in non poenalibus; illud similiter ad occultiora et magis ambigua, ista ad apertiora et manifesta; et illud magis prospicit maioribus personis quae maiora et inusitata negotia tractant, ista minoribus quae minora et usitata.

135

Patet ergo ex his distinctio rerum humanarum et divinarum et exinde distincta limitatio quatuor donorum, scilicet sapientiae, intellectus, consilii et scientiae.

135 usitata MV, inusitata W

QUAESTIO 47

Q.47 Consequenter quaeritur utrum scientia pertineat ad aspectum vel ad affectum. Et videtur quod sit in aspectu, per illud Augustini *De Trinitate* lib. XIV cap. 4¹: „Rerum humanarum cognitio propriae scientiae nomen obtinet.“ Infra² illud: „Huic scientiae tribuo < . . . > quo fides saluberrima < . . . > gignitur, 5 nutritur, defenditur, roboratur.“ Cognitio autem et fides ad aspectum pertinent, non ad praxim morum.

Item per illud Augustini *De Trinitate* lib. XIII cap. 41³: „Utrumque in Christo cognoscimus“, scilicet rem divinam et humanam. Et ideo de Christo habemus sapientiam et scientiam. Quod enim de Christo habemus scientiam, 10 quia in eo cognoscimus rem humanam, non ad affectum pertinet, ut videtur.

Item per illud Gregorii super *Iob* 1 „Nati sunt ei“⁴ etc.: Scientia sine pietate nulla est, quia qui bona cognita non exsequitur, gravior iudicatur.

Contra. Quod sit in affectu et pertineat ad actionem, videtur per illud Augustini super *Psalms* et habetur dist. 35 cap. 1⁵: Scientia est „in medio 15 nationis pravae prudenter versari.“

Item *De Trinitate* lib. XII cap. 30⁶: „Actio qua bene utimur temporalibus rebus, < . . . > scientiae deputatur.“ Infra, 31⁷: „Quidquid prudenter, fortiter, temperanter et iuste agimus, ad eam pertinet scientiam sive disciplinam qua in evitandis malis bonisque appetendis actio nostra versatur.“

20 Item per *Glossam*⁸ *Cor.* 12 super illud „Unicuique datur manifestatio Spiritus“ etc.: „Scientia in actione temporalium est.“

Responsio. Hic distinguitur, sicut prius⁹ distinctum est de consilio, quod scientia potest considerari ut speculativa tantum et sic est aspectus, vel ut practica et sic est affectus. Et tamen una est sic et sic, sed aliter et aliter, et ita

2 lib. MV, *om.* W 5 defenditur MV, defenditur et W 11 per MV, super W ei MV, ei septem filii W 13 Contra MV, *om.* W 14 Scientia MV, Scientiae W 27 scientia¹ MV,

¹ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 423s).

² Ibidem.

³ Lib. XIII, c. 19, n. 24 (PL 42, 1033; CCL 50A, 415).

⁴ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 45, in *Iob* 1, 2 [1, 4], (PL 75, 547).

⁵ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 1, n. 4 (ed. Grottaferrata II, 199).

⁶ Lib. XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1009; CCL 50, 375).

⁷ Lib. XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1010; CCL 50, 376).

⁸ *Glossa Lombardi* in I *Cor.* 12, 7 (PL 191, 1652).

⁹ Supra, q. 42, lin. 20–24.

secundum diversas rationes est in aspectu et in affectu, et utroque modo donum 25
est datum in adminiculum pietatis. Unde quando pietas non exsequitur quod
scientia decrevit, frustratur scientia fine propter quem est. Nihilominus tamen
est. Quando autem pietas facit quod scientia decrevit, tunc scientia habet finem
et fructum suum propter quem est.

Per ista patent rationes utrimque. 30

Quaeritur igitur quid sit habitus iste qui dicitur scientia proprie: Q.47.1

Responsio. Videtur mihi quod sit scientia operabilium bonorum faciliū
vel appetibilium per opus tribuendorum. Et haec est communis et generalis
notitia mandatorum et aliorum communiter in negotiis humanae vitae contin-
gentium, sive sit naturaliter haec notitia animae impressa ab incommutabili 35
veritate sive postmodum disciplina et humano studio et labore acquisita per
sensus. Utrisque enim causata est haec scientia pietatem dirigens sicut et con-
siliū, ut prae habitum est.¹⁰

Item. De propria eius actione quaeritur quae sit. Q.47.2

Aliquando enim vult Augustinus¹¹ quod scire vera quae in Sacra Scriptura 40
sunt, praecipue illorum mandatorum caritatis Dei et proximi, sit actus eius, ali-
quando quod scire Christi humanam naturam et omnino eius humana, aliquando
quod prudenter conversari quod ad prudentiam pertinet, aliquando fidem tueri,
aliquando abstinere a malis, quod videtur esse timoris, aliquando agere bona,
quod commune est etiam consilio. Haec omnia patent per auctoritates nuper¹² 45
praemissas.

Quaeritur igitur quomodo haec omnia in unam actionem propriam scientiae
redigantur:

Responsio. Dici potest, sicut de consilio dictum est¹³, quod actio eius sit
dirigere hominem circa bona operabilia faciliora et usitatoria in quibus opera- 50
tur pietas. Et sic dirigit scientia Sacrae Scripturae et scientia humanorum Christi,
quia illa est sicut regula, Christus sicut exemplar ad operandum.

Quia tamen adhuc posset obici de actionibus aliis, scilicet prudenter versari,
fidem tueri et huiusmodi, quae non sunt ipsa directio actionum sed actiones
directae, distinguī potest quod scientiae duplex est actio: una propria in se et 55
prima, alia communis in alio, scilicet in pietate et secundaria. Prima est illa quae

ratio W 39 eius actione MV, actione eius W 40 Sacra Scriptura MV, Scriptura Sacra W
41 sit W, sic M, sicut V eius M, est W, om. V 45–46 nuper praemissas MV, prae-
missas nuper W 47 propriam marg. W scientiae MV, scire W 54 sed V, scilicet MW
55 distinguī potest MV, potest distinguī W 56–57 secundaria . . . pietatis VW, om.

¹⁰ Supra, q. 46, lin. 124–128.
¹¹ Vide supra, not. 1–3 et 5–6.
¹² Ibidem.
¹³ Supra, q. 46, lin. 124–135.

est propria scientiae, ita quod non est actio propria pietatis secundum quod talis. Secunda est actio propria pietatis secundum quod talis. Prima est scire bona operabilia ad pietatem pertinentia ita quod scire illa ut vera et praeter opus
60 tribuatur scientiae speculativae, scire illa ut operabilia vel in opere scientiae practicae.

Vel sic: Prima potest dici dirigere hominem circa bona pietate operabilia, ut praedictum est¹⁴, ita quod dirigere in speculatione illorum et iudicio sit scientiae speculativae, dirigere vero in electione et operatione practicae. Et sic
65 scire mandata et Sacram Scripturam pertinet ad ipsam et scire humanitatem Christi et omnia humana eius. Illud enim dirigit ut doctrina et regula, istud ut forma exemplaris et motiva et finis.

Q.47.3

Sed tunc quaeres quomodo dirigere circa bona operabilia ut in operatione existentia sit scientiae practicae, cum eadem sit actio pietatis, ut videtur ex
70 praehabitis¹⁵:

Responsio. Quia scientia practica concernit secum opus pietatis et ipsam pietatem, eadem est actio et directio utriusque sed secundum diversas rationes et etiam secundum diversa sui. Quia enim in omni actione est impetus ex parte motivae et contemplatio ex parte cognitivae, oportet ut utrimque sit moderatio
75 et directio. Moderatio ergo actionis et directio ex parte impetus pietatis est, ex parte contemplationis scientiae. Sed neutra sine alia est, quia unam complent actionem, et una pertinet ad concupiscibilem, alia ad rationalem.

Secundaria actio scientiae quae est propria pietati, est prudenter conversari, bona agere et mala declinare, quae omnia aliquando insimul sunt. Declinare enim
80 a malo, et si non aliud fieret, actio bona est quae ut in se temperata et iusta est, pietatis est, ut a malo fugiendo est, timoris est, ut secundum scientiam directa prudentiae est. Concurrunt enim dona in actionibus suis sicut et potentiae animae invicem coagunt; et ita prudenter conversari est opus scientiae et pietatis, ut id quod dicitur conversari, sit pietatis, id quod prudenter scientiae. Similiter
85 bona facere est commune pietati et fortitudini, ut sunt distincta dona, quia pietas circa faciliora et usitatoria est, fortitudo autem circa difficiliora et inusitatoria. Similiter declinare a malo unde bona actio est, pietatis est, unde a malo fugit, timoris.

Et ut mihi videtur, in illis verbis Augustini praedictis¹⁶ quibus describit
90 scientiam per oppositum contra sapientiam, comprehendit omnia quinque

M 57 propria² V, *om.* MW 64 electione et operatione MV, operatione et electione W
80 temperata MV, temperata est W 84 scientiae MV, scientiae est W 91 pietatem

¹⁴ Supra, lin. 49–51.

¹⁵ Supra, lin. 53–61.

¹⁶ Vide supra, q. 46, not. 1.

dona, scilicet consilium, fortitudinem, scientiam, pietatem, timorem, quibus dirigitur homo erga exteriora in vita temporali agenda. Voluit enim in illis verbis descriptionum sapientiae et scientiae complete docere vitae humanae conversationem. Et ideo non est mirum si scientiae attribuit actiones aliorum donorum quatuor.

95

Item. Fidem rationibus, exemplis, explanationibus et responsionibus generare, nutrire, roborare, tueri speciales actiones sunt pietatis, quae tamen scientiae attribuuntur, quia illa in his omnibus dirigit pietatem. Ista etiam actiones nonnumquam secundum aliquam rationem possunt pertinere ad fortitudinem, quia ipsa ibi, ut mihi videtur, comprehenditur sub scientia. Omnia autem huiusmodi et similia, ut ad pietatem pertinent, in uno generali comprehenduntur, quod est prima actio pietatis, scilicet in directione hominis secundum concupiscibilem potentiam.

100

Illud ergo attende quod actio scientiae et pietatis in directione conveniunt, sed discernuntur in potentiis, scilicet rationali et concupiscibili, et in usibus earum. Unde illa actio primo est scientiae, secundario pietatis, ubi exprimitur verbum sciendi vel speculandi vel huiusmodi ut scire vel speculari bona operabilia. Illa vero primo est pietatis et secundario scientiae, ubi exprimitur verbum movendi vel agendi, ut bona agere, bene conversari, fidem tueri et consimilia.

105

Patet ergo ex his quomodo plures actiones tribuuntur scientiae et quare et quod omnes reducuntur ad duas quarum prima est primo et per se ipsius scientiae secundum quod talis, et pietatis secundario. Reliqua vero primo et per se est pietatis et secundario scientiae, quae tamen attribuitur scientiae, quia ipsa est pietatis directiva. Unde Augustinus dicit satis consone quod tueri fidem et huiusmodi et actio bona temporalis ad scientiam pertinet, non quod sint actiones scientiae.

110

115

Item. Hoc attende quod non oportet multum sollicitari quoad intentionem Augustini de his operationibus quae sunt potius pietatis vel timoris vel fortitudinis, quomodo conveniant scientiae, quia videtur mihi secundum ipsum quinque dona nomine scientiae comprehendere. Et ideo forte Magister *Sententiarum* nullum specialem tractatum facit de dono fortitudinis et pietatis reputans eas contineri sub scientia quae activa est in temporalibus dispensandis, agendis et ordinandis.

120

MV, pietatem et W 92 verbis VW, verbis Augustinus praedictis quibus describit M 102–103 concupiscibilem potentiam MV, potentiam concupiscibilem W

QUAESTIO 48

Q.48

Deinde quaeritur de proprio obiecto scientiae.

Quia cum ipsa adminiculetur pietati, videtur quod idem obiectum debeat respicere. Ergo bona operabilia quae sunt obiecta pietati, sunt obiecta scientiae.

Contra tamen videtur per hoc quod Augustinus¹ praedixit iam quod ad hanc
 5 scientiam pertinet Sacra Scriptura et mandata dilectionis Dei et proximi prae-
 cipue. Ex quo videtur quod eius obiectum sit Sacra Scriptura.

Item. Dixit quod habemus scientiam de Christo secundum hominem, ergo et Christus videtur obiectum.

Responsio. Est obiectum principale et secundarium. Obiectum principale
 10 bonum per pietatem operabile, secundarium Scriptura Sacra et Christus. Esto
 enim quod ista duo non fuissent, tamen nihilominus fuisset scientia recte vivendi
 humanae menti inscripta, per quam bene agere posset operabilia. Sed quia homo
 neglexit cordis sui scripturam, ideo data est lex scripta quae vocatur Sacra Scrip-
 tura et est, quae non est alia in re quam illa intus scripta, sed alio modo ex-
 15 planatori et diffusiori et sensibili, cum intus fuerit involuta aliquo modo et
 succincta et intelligibilis. Haec eadem etiam quae <in> scripto homini tradita
 fuerat quia iterum negligebatur ab homine, proposita est homini in Christi
 humanitate alio modo, scilicet tamquam in exemplari. Totam enim iustitiam
 Scripturae Sacrae Christus in homine implevit. Scientia ergo quae primo dabatur
 20 in scripto ad regulandum, in Christo postea tradita est ad exemplificandum. Quia
 igitur Scriptura Sacra et Christus sunt obiecta data propter bene esse ut homo
 non posset excusari aliquo modo, ideo secundaria dixi illa esse, quia sine illis
 habuit homo quoad esse quod suffecit ad bene operandum; ideo etiam, quia illa
 sunt ordinata ad tertium quod est verum obiectum et principale.

25 Idem potest aliter dici sic. Est obiectum duplex scientiae, unum quod est
 simul obiectum contemplationis et actionis, et hoc est verum et principale; aliud
 quod est obiectum contemplationis tantum ad directionem operationis, et istud
 est secundarium et est duplex: aut enim obicitur contemplationi ut lex et statu-
 tum et sic Sacra Scriptura, vel ut exemplar legis et statuti et sic Christus. Patet

9 Obiectum² MV, *om.* W 10 Scriptura Sacra MV, Sacra Scriptura W 11 recte MV,
 bene W 14 scripta MV, scriptura W 16 in *corr.*, *om.* MVW 17 in MV, cum W
 19 Scripturae Sacrae MV, Sacrae Scripturae W quae MV, in qua W primo MV, *om.* W
 26 est MV, *om.* W 42 differunt operabilia MV, differt operabile W 44 con-

¹ Supra, q. 47, lin. 40–41.

igitur quod principale obiectum scientiae in genere unum est, scilicet idem quod 30
obiectum pietatis, sed differenter quia scientiae obicitur principaliter ut verum,
secundario ut operabile; pietati vero principaliter ut operabile, secundario ut
verum.

Tandem quaeritur: Quomodo se habet scientia ad prudentiam?

Q.48.1

Et patet ad illud per supra² dicta de comparatione consilii et prudentiae. 35
Similis enim est habitudo hic et ibi, quia tam scientia quam consilium est aliquid
prudentiae, vel potius quaedam prudentia et consilium speculativum et scientia
speculativa redintegrant prudentiam speculativam, consilium autem practicum
et scientia practica prudentiam practicam. Et sicut consilium est prudentia
dirigens hominem circa operabilia per fortitudinem, sic scientia est prudentia 40
dirigens illum circa operabilia per pietatem. Quomodo autem hinc et inde
differunt operabilia, saepe³ dictum est. Et haec prudentia respectu fortitudinis
bene dicitur consilium et respectu pietatis scientia, quia de difficilioribus magis
opus est tractare et considerose agere, quod est proprie consilii secundum statum
viae. De faciliioribus autem et usitatis non debet hoc, quia scita iam sunt vel quasi 45
scita.

siderose W, considerare MV 45 hoc V, haec M, hic W quia VW, quae M scita MV,
scitura W

² Supra, q. 44.

³ Supra, q. 42.

QUAESTIO 49

Q.49

De timore servili quaeritur an sit donum Spiritus Sancti.

Videtur quod non, quia non compatitur secum inhabitantem Spiritum Sanctum, secundum quod dicit Augustinus super canonicam Ioannis *Homilia IX*¹: „Cum coeperit caritas inhabitare, pellitur timor qui ei praeparavit
5 locum.“ Hoc enim de servili timore dictum est.

Item. Dona Dei animam erigunt ad magnum aliquid, sed timor deicit et de-
primit.

Item. Omnino vituperabilis videtur timor quo homo vitat furtum ut fugiat
suspendium; sed talis est timor servilis, quia per illum vitatur malum timore
10 poenae; ergo omnino vituperabilis est, non ergo Dei donum.

Contra. Fides etiam informis Dei donum est; sed timor servilis aliquid maius
est fide, quia enim a fide causatur, ideo praesupponit fidem; ergo maius est
donum Dei quam fides informis.

Item. Gratia praeparans non minus est gratia, quia praeparat hominem ad
15 bona sequentia; ergo pari ratione timor servilis non minus est donum, quia
praeparat ad caritatem et bona opera. Et sicut est gratia praeveniens iustifica-
tionem et subsequens et utraque tamen est gratia, sic videtur quod de timore
dono possit et debeat esse quod unus praeveniat iustificationem et alius sequatur
et uterque tamen donum sit Spiritus Sancti.

20 Item. Iste timor aliquid habet iustitiae, scilicet declinare a malo; sed nihil
iustitiae est nisi a Deo; ergo nec iste timor est nisi a Deo. Minor per se patet.
Maior patet per illud *Prov.* 15²: „In timore Domini declinat omnis a malo.“

Item. Dicit Augustinus et habetur *dist.* 34 *cap.* 6³ quod „iste timor bonus
est et utilis per quem fit paulatim consuetudo iustitiae.“

Q.49.1

25 Quaeritur igitur, si iste timor est donum Dei, an sit tantum intuitu poenarum
aeternarum an etiam intuitu temporalium.

Q.49.2

Item. Si intuitu utrarumque, an intuitu poenarum ab humano iudicio inflic-
tarum sicut intuitu poenarum divino iudicio inflictarum.

Q.49.3

30 Tertio quaeritur, cum peccator aliquando timeat Deum intuitu poenarum,
aliquando etiam amet intuitu bonorum temporalium collatorum, an sicut timor

11 etiam V, est M, *om.* W

21 timor MV, amor W

28 sicut . . . inflictarum MV, *om.*

¹ *In I Ioan.* tr. 9, n. 4 (PL 35, 2047).

² *Prov.* 16, 6.

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 193).

intuitu poenarum est donum, sic amor intuitu bonorum temporalium sit donum. Et si sic, ad quod donum reducitur?

Responsio.⁴ Dicendum quod timor servilis est donum Spiritus Sancti, et hoc patet tum ex causa, tum ex effectum. Ex causa, quia causatur ex fide poenarum et iudicii atque ultionis divinae; quae fides sine dono Dei esse non potest. Ex 35 effectum, quia timor iste facit declinare ab operibus malis, et hoc aliquid iustitiae est.

Nota etiam quod cum rationalis mens quasi duas facies habeat, unam erga aeterna, aliam erga temporalia, peccator in prima facie quae ad Deum est durescit ut non respiciat veritatem divinam neque ab ea impressionem suscipiat, 40 *Is.* 63⁵: „Indurasti cor nostrum ut non timeremus te.“ In secunda quae est ad corporalem naturam, mollescit ut ei conformetur et eius impressionem suscipiat, et sic assimuletur legi cupiditatis, contra quod orat *Ps.* 6⁶ dicens: „Confige timore tuo carnes meas.“

E contra autem in timore servili animam humiliante facies prima mollescit 45 ut aliquatenus conformetur primae veritati aeternae et legi iustitiae quae dicitur lex mentis. Secunda autem durescit ut non ita fluat per carnalis concupiscentiae desideria sicut prius. Unde constat quod donum Dei est timor iste.

Ad primum⁷ dicendum quod cum omnia dona Dei sint a Spiritu Sancto, quaedam tamen non sunt nisi cum inhabitatione Spiritus Sancti, ut caritas; 50 quaedam nequeunt esse cum inhabitante Spiritu Sancto, quia sunt ita praeparatoria ad eius inhabitationem ut nequeant commanere cum inhabitante, et tale est donum timoris servilis propter servilitatem annexam; quaedam autem possunt inesse cum Spiritu Sancto inhabitante et possunt esse ubi non inhabitat, ut donum consilii, scientiae, prophetiae et huiusmodi, quae non solum insunt 55 homini ad propriam sed ad aliorum utilitatem.

Sed quaeris forte: Cum sit donum Spiritus, quomodo repugnat ut non possit inesse cum inhabitante Spiritu?

Et dicendum quod timor servilis quantum est ex parte timoris, inesse potest cum inhabitante Spiritu Sancto, et in eo donum eius est; quantum vero est ex 60 parte servilitatis, non potest, et sic non est eius donum. Et hoc infra⁸ magis patebit.

(*hom.*) W poenarum V, *om.* MW 38 etiam MV, autem W rationalis mens MV, mens rationalis W 41 secunda MV, secunda autem W 44 tuo MV, *om.* W 46 conformetur MV, *om.* W 49 sint MV, sunt W 53 autem MV, vero W 54 Spiritu . . . inhabitante MV, inhabitante Spiritu Sancto W 59 timoris MV, sermonis W 71 vel² MV, et W

⁴ Haec est responsio ad quaestionem principalem (lin. 1).

⁵ *Is.* 63, 17.

⁶ *Ps.* 118, 120.

⁷ *Supra*, lin. 2–5.

⁸ *Infra*, q. 50, lin. 28–40.

Ad secundum⁹ quod non omnis timor deprimit et deicit, sed sicut amor
ordinatus erigit et inordinatus deicit, sic est de timore. Quantum ergo timor ser-
vilis ordinatus est, erigit. Cum sit enim ordo hominis immediatus sub Deo, illo
deprimitur quo ab illo ordine deicitur ut sit sub alio a Deo, et huiusmodi est
amor vel timor inordinatus. Quantum enim tollitur ei de ordine suo, tantum
deicitur. E contrario est de timore et amore ordinato, et ita patet quod timor
servilis in tantum hominem erigit, in quantum ad debitum ordinem appropin-
quare facit.

Vel dicendum quod est depressio vel deiectio duplex, una a timore super-
biae, alia ab arte humilitatis. Prima fit per timorem bonum et incipitur a timore
servili, secunda per timorem malum quando homo humano vel mundano timore
torpescit ad bonum. Primo modo deicitur et deprimitur homo a mundo et a
carnalibus erga Deum, et hoc est in veritate humiliari et exaltari. Secundo deici-
tur et deprimitur homo a Deo ad mundum et ad carnalia, et hoc est vere deici.
Quia igitur timore servili homo incipit per humilitatem deici a mundo et carnali-
bus erga Deum, ideo sic deiectus vere elevatur et erigitur.

Ad tertium¹⁰ quod ille timor quo fur timet suspendium et ideo cavet furari,
partim bonus est et partim malus. Quantum enim ad hoc quod timet et credit
poenam sibi futuram et quantum ad hoc quod vitat malum culpae, bonus est.
Quantum vero ad hoc quod ex tali causa vel principaliter vel omnino vitat illud,
malus est, quia vituperabile est ex tali causa vitare malum vel facere bonum ita
quod intuitus poenae sit principalis vel tota causa. Similiter etiam est de timore
servili, sed nihilominus timor servilis donum Dei est ratione bonorum quae in
eo sunt.

Ad primum trium ultimo quaesitorum¹¹ videtur mihi sine praeiudicio maio-
rum quod donum timoris servilis similiter potest esse respectu poenarum tempo-
ralium sicut respectu aeternarum, ut cum peccator videt aliquem percutsum in-
firmitate vel penuria et credit hoc esse ratione peccati et intuitu huius abstinere
se a peccato, quia timet poenam consimilem. Donum enim Dei est credere talem
poenam a Deo iuste infligi et talem timere et intuitu eius culpam vitare.

Similiter dicendum ad secundum.¹² Unde mihi videtur quod sunt quoad hoc
tres gradus huius timoris, unus respectu poenarum aeternarum et alius respectu
temporalium, et hic duplex, scilicet respectu poenarum divino iudicio inflictarum
vel respectu poenarum humano iudicio inflictarum.

75 Secundo *corr.*, Secunda MVW 76 homo W, *om.* MV 79 tertium MV, tertium dicen-
dum W 94 poenarum aeternarum MV, aeternarum poenarum W 98 propter MW,

⁹ Supra, lin. 6–7.

¹⁰ Supra, lin. 8–10.

¹¹ Supra, lin. 25–26.

¹² Supra, lin. 27–28.

Ad tertium^{1 3} videtur mihi similiter sine praeiudicio quod donum Dei est amor ille quo peccator amat Deum propter sua temporalia. Quod enim sua temporalia credit a Deo sibi tribui et quod ideo eum veneratur et amat, donum Dei est, cum sit non nihil iustitiae. Quamvis enim modus amandi inordinatus sit, 100 scilicet quia amat Deum propter alia et non propter ipsum, tamen ipse amor et fides unde provenit aliqua bona sunt et aliquae dispositiones ad iustitiam et Dei dona. Et reducitur amor iste ad donum sapientiae quatenus disponit ipsum hominem erga suum superius et interius, hoc est erga Deum immediate; ad pietatem vero vel fortitudinem quatenus disponit illum erga suum inferius et exterius, 105 hoc est erga corporalem naturam immediate. Nemo enim est qui Deum amat, qui non aliqua signa et effectus amoris exprimat in homine exteriori orando vel abstinendo vel erogando vel aliquid consimile faciendo.

propter bona V 102 bona MV, dona W 103 iste MV, ille W disponit W, disposuit MV

^{1 3} Supra, lin. 29–32.

QUAESTIO 50

Q.50 Quia vero iam suppositum est in responsione primae rationis¹ quod timor servilis donum sit Spiritus Sancti nec tamen compossibile caritati, quaeritur an ita sit.

Videtur enim quod compossibilis sit caritati, quia initialis timor est ei com-
5 possibilis; sed initialis continet in se servilem, ut videtur, eo quod servilis respicit poenam solum vel praecipue, initialis simul poenam et offensam.

Item. Cum gratia gratis data sit media inter naturam et gratiam gratificantem, videtur quod magis conveniat gratiae gratificanti quam natura. Sed gratia gratifi-
cans adveniens non excludit naturam, sed compatitur et nobilitat illam. Ergo
10 multo fortius compatitur secum gratis datam et nobilitat. Et timor servilis est gratia gratis data, constat. Gratia enim est, cum sit donum Spiritus Sancti, gratis data tantum, cum insit sine iustificatione.

Item. Secundum Magistrum dist. 23² habitus fidei informis non tollitur quando fit fides formata in aliquo, sed manet habitus qui prius erat, et tollitur
15 imperfectio per gratiam superadditam. Quare videtur quod sic in proposito erit de habitu timoris servilis et gratiae gratificantis. Sed haec gratia est caritas. Ergo etc.

Contra. Servitus et libertas non compatiuntur se se. Sed sola caritas liberum facit. Timor servilis nomen habet a servitute propter illam quae annectitur illi
20 servitatem peccati. Ergo etc.

Item. Caritas respicit divinam complacentiam principaliter et super omnia. Timor autem servilis principaliter et super omnia respicit poenam, et hi duo respectus non se compatiuntur.

Item Augustinus super canonicam Ioannis *Homilia IX*, ut habetur in littera
25 dist. 34 cap. 9³: „Timor locum praeparat caritati. Cum autem venerit caritas, pellitur timor qui ei praeparavit locum.“ Et infra cap. 12⁴ dicit quod ideo non stat servilis timor cum caritate, quia non est in eo adhuc iustificatio.

Responsio. Quia timor servilis duo dicit contrariorum condicionum, quia unum illorum est a Deo, scilicet timor, reliquum ab homine, scilicet servilitas,

6 simul MV, *om.* W 9 illam MV, eam W 19 illi MV, ei W 22 hi duo MV, duo hi W
26 cap. 12 *corr.*, 12 cap. MVW 31 sed MV, non W 33 modo W, *om.* MV

¹ Supra, q. 49, lin. 49–56.

² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 23, c. 5 (ed. Grottaferrata II, 144).

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 194).

⁴ Ibidem, cap. 6, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 196).

et primum horum est bonum, reliquum malum, non incongrue videtur quod non
simpliciter sed distinguendo responderi debeat ad quaestionem, sic: Timor serv- 30
vilis potest considerari unde timor est vel unde servilis est. Et primo modo est
compossibilis caritati, secundo modo non. Ex parte enim timoris est quod
timetur et fugitur peccatum et poena, sed peccatum propter poenam, et hoc
totum est Dei donum. Non est enim inconveniens timere peccatum propter 35
poenam, sed timere illud principaliter propter poenam. Potest enim timeri
peccatum et propter se ipsum et propter poenam quam efficit, sed principaliter
est timendum et fugiendum propter malitiam sui. Ex parte servilitatis est quod
ordine non recto timet. Ponit enim poenam causam principalem quare dimittit
peccare. 40

Eadem distinctio potest sic dici quod timor servilis potest dupliciter con-
siderari, scilicet per se ut separabilis a servilitate vel ut concernens illam. Et
primo modo stat cum caritate, secundo modo non, et ratio huius iam dicta est.⁵

Aliqui⁶ tamen omnino negant servilem timorem stare cum caritate sine omni
distinctione propter hoc quod servilis timor secundum quod huiusmodi concer- 45
nit semper servilitatem et inordinationem. Unde considerare timorem praeter
illam inordinationem non est considerare timorem servilem nisi per accidens.
Unde timor servilis secundum quod huiusmodi habet repugnantiam cum gratia
sicut fides cum gloria. Habet enim essentialiter innexam vel annexam sibi servi-
tatem sicut fides obscuritatem. 50

Et revera istud bene dicitur et consone auctoritati Augustini praepositae⁷,
et est idem in re cum secundo membro distinctionis iam dictae.⁸ Iste enim
modus dicendi considerat timorem servilem solummodo per se secundum quod
huiusmodi, reliquus praecedens secundum quod dicitur per se et per accidens. 55

Ad rationes iam facile est ex praedictis satisfacere.

Ad primum⁹ quod initialis non continet servilem secundum quod huiusmodi,
quia initialis primo et principaliter metuit culpam, servilis e converso. Ipsum vero
actum metuendi poenam et culpam simpliciter continet initialis, et in hoc con-
venit cum servili, sed in modo timendi omnino differunt.

Ad secundum¹⁰ quod illud servilis timoris, quod est gratia, non tollitur 60
caritate superveniente, scilicet ipsum timere culpam et poenam. Sed modus

61 caritate superveniente MV, superveniente caritate W 62 ille MV, om. W

⁵ Supra, q. 49, lin. 49–62.

⁶ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 34, a. 1, q. 3 (ed. Quaracchi III, 758).

⁷ Vide supra, not. 3.

⁸ Supra, lin. 28–33.

⁹ Supra, lin. 4–6.

¹⁰ Supra, lin. 7–12.

tollitur quo servilis est, quia ille modus peccatum facit; servilis vero timor secundum quod servilis peccatum est et non gratia, et sic tollitur superveniente caritate.

65 Per idem patet responsio ad tertium.¹¹

Aliae rationes¹² procedunt, quia ostendunt quod servilis timor secundum quod talis non stat cum caritate.

¹¹ Supra, lin. 13–17.

¹² Supra, lin. 18–27.

QUAESTIO 51

Consequenter quaeritur utrum usus huius timoris sit bonus vel malus.

Q.51

Quod malus, videtur per hoc quod omnis timor surgit de amore. Timor ergo servilis aut surgit de amore naturali aut gratuito aut libidinoso. Non de naturali, quia timor iste non est naturalis. Non de gratuito, quia talis timor est in peccatore qui nondum gratus est. Ergo de libidinoso, quare timor iste est libidinosus 5 et ita peccatum.

Item *Glossa*¹ super illud Ps. „Confige timore tuo“ etc.: „Timor servilis carnem non crucifigit, quia vivit in eo peccandi voluntas, et sequeretur opus si speraretur impunitas. Mallet enim licere et dolet non licere, quod lex vetat.“ Ex hoc videtur quod actio servilis timoris sit nolle iustitiae statutum et dolere de vindicta et 10 statuto legis. Sed hoc peccatum est, quia contradicit legi et iustitiae.

Item. Si actio ordinata est bona et meritoria, et actio inordinata est mala et demeritoria, sicut patet per inductionem, videtur quod actio timoris servilis sit mala et demeritoria, quia est inordinata cum in ea praeponatur timor poenae timori culpae. Et ita videtur usus huius timoris esse malum et peccatum. 15

Contra. Usus eius elongat a malo et disponit ad bonum gratiae, quia facit abstinere ab actu peccati exteriori; ergo bonus est.

Item. Cum sit donum Spiritus Sancti, bonus est, et usus eius bonus per consequens. Quia si non, cum secundum philosophos: „Cuius usus malus, ipsum quoque malum est“, sequitur quod donum Spiritus Sancti sit malum. 20

Item. Sicut habitus huius timoris est donum Spiritus Sancti, sic et usus. Quare cum usus malus sit peccatum, sequitur quod donum Spiritus Sancti sit peccatum si iste usus sit peccatum. Sed hoc videtur inconveniens.

Quaeritur igitur quid in dono timoris servilis sit a Deo et bonum et a quo deformatur illud bonum ut sit servile et quomodo: 25

Q.51.1

Responsio. Ad ultimum dicendum quod quando peccator infidelis audit praedicari iudicium Dei in peccatores et iustitiam ultricem vel quando peccator fidelis advertit Dei iudicia et iustitiam ultricem et credit, si firmiter credit, ex vehementi credulitate auditorum vel conceptorum incipit timere committere culpam, et hoc propter poenam quam audivit et credidit peccatoribus infligendam. Et haec fides Dei donum est, et sic timere Dei donum est et utrumque 30

5 quare MV, quia W 7 illud MV, om. W 8 vivit MV, vincit W 16 bonum MW,
donum V 28 advertit MV, avertit W 35–36 peccatum . . . poenam MV, propter

¹ *Glossa Lombardi* in Ps. 118, 120 (PL 191, 1103).

bonum est. Et istud est quod in timore servili est a Deo. Unde habitus ille a Deo collatus in timore servili a quo ille timor Dei donum dicitur videtur esse firma credulitas iustitiae ultricis in peccatores. Imaginando enim peccata et Dei iudicia
 35 erga ipsa et opinando quoniam ita est ut imaginatur, fit aptus dimittere peccatum propter poenam. Et ideo dixi „firma credulitas“, quia aliqui² volunt, ut videtur, quod possunt credi Dei iudicia nec tamen timeri, quod mirum videtur si est vera fides. Quia dicit Augustinus super canonicam Ioannis *Homilia IX* et habetur in littera dist. 34 cap. 10³: „Coepit aliquis credere diem iudicii. Si
 40 coepit credere, coepit et timere.“ Verumtamen hoc puto certum esse quod qui firmiter et vehementer credit articulo de iustitia ultrice, timet committere culpam saltem propter poenam.

Patet igitur quid sit ille habitus qui est hic donum Dei. Patet etiam eius actio propria, scilicet timere culpam propter poenam. Patet etiam eius obiectum
 45 proprium secundum quod huiusmodi, scilicet malum culpae ut est poenae causa.

Patet igitur quid in dono huius timoris bonum sit et a Deo.

Vide nunc quo deformetur et quomodo. Iste sic timens adhuc est amator peccati adeo ut si speraret impunitatem, actu peccaret exterius. Iste igitur plus amat se quam iustitiam, quia suam voluntatem praeponit ordinationi iustitiae.
 50 Sed quod plus amat, illius contristationem plus odit. Quare plus odit sui contristationem quam iustitiae. Sed contristatio sui est poena, contristatio iustitiae culpa. Plus ergo odit poenam quam culpam, et ideo plus illam timet, ex quo credit iustitiam fore ultricem. Ecce iam inordinatio huius timoris. Unde et servilis dicitur, scilicet quod in timendo praeponit poenam culpae. E contra enim
 55 faciendum esset ordine iustitiae. Et provenit haec inordinatio, ut iam patuit, ex inordinato amore sui. Unde timor servilis secundum quod servilis potest sic describi quoad habitum: Credulitas vel fides iustitiae in peccatores permixta inordinato amore sui.

Ex his ulterius perpendi potest quod talis adhuc simpliciter sit peccator,
 60 quamvis aliquod donum Dei habeat. Patent enim iam duo habitus in tali anima: unus conformitas voluntatis cum lege cupiditatis qua vult peccatum et dolet de ultione iustitiae, alius quo conformatur per fidem articulo de ultione iustitiae in peccatores. Et prior simpliciter malus est, secundus simpliciter bonus secundum se. Sed primus denominat animam simpliciter et absolute, secundus condicionaliter. Secundum primum enim simpliciter vult peccatum, secundum reli-
 65

poenam peccatum W 43–44 actio . . . eius VW, *om. (hom.)* M 46 igitur MV, etiam W
 56 servilis² MV, servilis est W 58 amore V, amor MW 66 ille licet MV, licet iste

² Talis opinio apud S. Bonav. occurrit, S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 34, a. 1, q. 1 (ed. Quaracchi III, 754).

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 194).

quum non vult peccatum, sed hoc propter poenam. Et ideo ille licet sit bene timens quoad aliquid, simpliciter tamen peccator est. Licet enim nolit peccatum quoad prohibitionem manus, et hoc propter poenam, vult tamen simpliciter peccatum quoad animum. Amat ergo iste bonum condicionaliter et tenuiter. Amat vero malum absolute et multum. Quia igitur habitus et affectio dominans 70 denominat totum simpliciter, sicut videmus etiam in corporalibus ubi contraria pondera miscentur, ideo totus homo dicitur peccator cum timore servili, licet habeat aliquem habitum bonum in se. Nec mirandum quod homo vult bonum secundum aliquid voluntatis et secundum aliud voluntatis vult malum. Quia docet Augustinus mentem contra se dividi ad diversa, et vincit semper pars maior 75 et ab illa denominatur qualis. Unde *Confessionum* lib. VIII cap. 5⁴: „Duae voluntates meae, una nova, alia vetus, illa carnalis, ista spiritualis, confligebant inter se atque discordando dissipabant animam meam.“ Infra <cap.> 9⁵: „Non monstrum est partim velle, partim nolle, sed aegritudo animi, quia non totus assurgit veritate sublevatus, consuetudine praegravatus. Et ideo sunt duae volun- 80 tates, quia una earum tota non est et hoc adest alteri, quod deest alteri.“

Ad quaestionem ergo principalem dicendum, ut prius⁶, quod usus timoris servilis potest considerari dupliciter, scilicet ut est timoris vel ut est servilitatis. Vel sic: Potest considerari eius usus non concernendo rationem servilitatis vel concernendo. Primo modo usus bonus est, scilicet dispositus ad gratiam; secundo 85 modo malus et peccatum, et sic distinguitur penes per se et per accidens.

Aliqui⁷ tamen volunt quod usus timoris servilis simpliciter malus sit et peccatum sine distinctione, quia nomen ipsum secundum quod huiusmodi importat inordinationem. Et isti nolunt accipere usum timoris servilis nisi secundum quod servilis est et ita per se. 90

Ad rationes dicendum, ad primam⁸, quod timor servilis secundum quod servilis surgit de amore sui libidinoso, ut praedictum est⁹, et sic malus est, sicut concluditur. Vel distinguendo quod timor servilis licet unde servilis sit malus et ab amore libidinoso, tamen unde timor est, est bonus et ab amore gratuito, non gratificante sed gratis dato tantum ab illo, scilicet amore quo consentit 95 articulo de ultione iustitiae quam nondum videt.

W	70 absolute MV, simpliciter absolute W	74 aliud W, aliquid MV	77 ista W, illa
MV	81 quia MV, quarum W	92 sui MV, suo W	98 hoc ² MV, haec W
			112 prae-

⁴ Lib. VIII, c. 5, n. 10 (PL 32, 753; CSEL 33–I, 178; ed. Skutella, 161s).

⁵ Lib. VIII, c. 9, n. 21 (PL 32, 759; CSEL 33–I, 188; ed. Skutella, 171).

⁶ Supra, q. 50, lin. 28–40.

⁷ Cf. Alexander de Hales, *Summa theol.* III, p. 3, inq. 1, tr. 2, q. 2, tit. 3, c. 3 (ed. Quaracchi IV, 1055s); S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 34, a. 1, q. 2 (ed. Quaracchi III, 757–759); cf. R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 34 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 213 rab).

⁸ Supra, lin. 2–6.

⁹ Supra, ibidem.

Quod si dicis quod non consentit ex amore aliquo, quia non amat id quod credit nec hoc ipsum credere, sed neque amat quod alii hoc credunt vel crediderunt, quos imitando ipse credit, aestimo quod nullo modo sine ratione
100 crederet non viso nisi per aliquem amorem cohaerentem consensum ad credendum. Saltem enim placet ei haec veritas quam conspicit in lege conscientiae apud incommutabilem veritatem ut credat sicut alii plures et meliores credunt et crediderunt et sicut Scripturae quae ab hominibus sacrae nuncupantur testantur. Haec autem veritas, scilicet sic credendum esse, etiam incommutabilis veritas
105 est et in arte incommutabili recte credendi manifeste scripta, et ibi legitur sicut communis animi conceptio quam qui amat, ipsam veritatem amat. Unde et credit ex amore, quamvis nollet credere quod credit nec alios etiam idem credidisse.

Ad secundum¹⁰ quod illa actio qua nollet esse statutum iustitiae de vindicta
110 peccati et qua dolet de vindicta et statuto iustitiae, est timoris servilis unde servilis est et ideo mala. Vel potius: Non est ipsius timoris nisi accidentaliter, immo cum duo sint habitus in anima, unus bonus et alius malus, ut praedictum est¹¹, per se est ista actio illius habitus mali quo vult peccatum. Sicut enim eodem habitu timoris bono per se considerato vult vitare culpam ut vitet poenam, et
115 odit culpam propter odium poenae, sic eodem habitu malo per se considerato vult peccatum et proprium bonum et odit statutum iustitiae et poenae, quod suae voluntati adversatur. Eodem enim habitu respiciente ad diversa exseritur amor alicuius et odium adversantis. Actio ergo illa qua dolet de prohibitione iustitiae et qua vellet non esse iustitiam punitivam, ad habitum malum pertinet
120 qui concomitatur habitum timendi, et ideo non pertinet ad timorem nisi per accidens.

Ad tertium¹² patet quod usus timoris servilis est malus secundum quod est servilis et inordinatus, quod concedendum est. Et tamen patet quod unde timoris est, simpliciter bonus est et sine inordinatione, et sic ad Dei donum pertinet.
125 Et sic patet quod concedenda est prima ratio in oppositum¹³ et secunda.¹⁴

Ad ultimum¹⁵ dicendum quod cum sic arguitur: 'Timere serviliter est malum et peccatum, sed hoc est donum Dei, ergo donum Dei est malum et peccatum', concedi potest conclusio per accidens, non ut donum Dei secundum quod

dictum MV, dictum W 113 illius V, ipsius M, *om.* W 122 patet MV, patet quia ostendit W 129 et MV, quod W 131 peccato² deformata MV, deformata peccato W

¹⁰ Supra, lin. 7–11.

¹¹ Supra, lin. 59–66.

¹² Supra, lin. 12–15.

¹³ Supra, lin. 16–17.

¹⁴ Supra, lin. 18–20.

¹⁵ Supra, lin. 21–23.

donum Dei sit peccatum sed aliunde. Sicut enim haec ratio concludit et concedenda est conclusio per accidens: „Mens est creatura Dei, sed mens est res 130 peccato deformata, ergo res peccato deformata est creatura Dei“, sic in proposito est, quia peccatum nihil aliud est quam actio deformata per inordinationem. Si autem acciperetur timere absolute praeter rationem servilitatis, non esset concedendum quod sit peccatum vel malum.

QUAESTIO 52

Q.52 Consequenter quaeritur de timore servili per comparisonem ad castum quomodo differant, scilicet utrum specie vel non.

Quod specie, videtur per hoc quod amores a quibus causantur differunt specie, scilicet amor sui qui est libidinosus, et amor iustitiae qui est gratuitus.

5 Meritum enim et demeritum non cadunt in una specie sicut nec rectum et curvum.

Item per actiones suas differentes specie, scilicet serviliter timere et caste timere. Ipsum enim timere per has differentias ‚servile‘ et ‚castum‘ diversas constituit species, alioquin peccatum et meritum bonum erunt in eadem specie.

10 Contra. Timere poenam simul et culpam actio est timoris servilis, et hoc totum convenit initiali. Sed initialis est castus, secundum Augustinum, qui dividit timorem per servilem et castum, volens sub casto comprehendere initialem et filialem, secundum quod patet dist. 34 cap. 8, 11 et 12.¹ Non ergo videntur differre specie castus et servilis.

15 Item. Si differunt specie, tunc videntur plura esse dona quam septem.

Responsio. Distingui potest, sicut prius², quod timor servilis consideratus secundum quod servilis specie differt a casto, et hoc concludunt rationes priores.³ Consideratus autem ut timor tantum circumscripta servilitate non differt specie ab initiali, sed materiale est, ut genus respectu differentiae castitatis et differentiae servilitatis, et hoc docet ratio prima ad oppositum.⁴

20 Potest tamen simpliciter dici sine distinctione quod timor servilis differt specie a casto, et tunc non consideratur nisi per se secundum quod servilis est. Et illo modo non procedit ratio prima ad oppositum, sed sumit ratio illa timorem servilem per accidens, hoc est illum qui est servilis circumscripta servilitate.

Ad ultimum⁵ dicendum quod unitas donorum non sumitur penes unitatem rationum specialium sed generalium. Sicut enim temperantia vel fortitudo vel quaevis alia virtus cardinalis multas continet species et ratio virtutis cardinalis

17 specie MV, ipse W
quod V

28 multas continet MV, continet multas W

34 quoniam MW,

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, cc. 4–9 (ed. Grottaferrata II, 192–198).

² Supra, q. 50, lin. 28–40.

³ Supra, lin. 3–9.

⁴ Supra, lin. 10–14.

⁵ Supra, lin. 15.

generalis est ad omnes illius generis et ab illa generali dicitur virtus cardinalis una, nec dicuntur esse plures quam quatuor virtutes cardinales, quamvis quaelibet contineat plures species virtutum, sic in proposito de donis intelligendum est. 30

Et si quaeris quid sit illud generale a quo donum timoris appellatur, patet iam, quoniam timere culpam est commune servili et casto. Item timere culpam propter poenam est commune illi et casto et initiali. 35

QUAESTIO 53

Q.53

Consequenter quaeritur de differentiis casti timoris, scilicet initiali et filiali, utrum differant specie vel secundum status diversos eiusdem speciei.

Quod <non> specie, videtur, quia idem amor specie est utriusque causa, scilicet caritas.

- 5 Item. Quia non videntur secundum eorum nomina differre nisi sicut completum et diminutum, et talia duo non diversificant speciem.

Item. Quia species quae opponitur timori, non solet distingui per species; quare nec timor, quia si unum oppositorum dicitur multipliciter, et reliquum, et si unum non, nec reliquum.

- 10 Contra. Initialis est medius inter servilem et filialem. Quare cum differat specie a servili, differret similiter specie a filiali.

Item. Initialis timet poenam et offensam culpaе, filialis tantummodo offensam. Quare sicut differunt specie poena et offensam, sic timere illam et timere illam differunt specie; sed a differentia specifica obiectorum et actuum

- 15 erit et differentia specifica habituum.

Item. Si solum differunt sicut diversi status eiusdem speciei, tunc est Magister diminutus in distinguendo timorem castum et omnes qui similiter distinguunt, quia omnis status iusti distinguitur per tres, scilicet incipientem, perficientem et perfectum.

- 20 Item. Si denotant diversos status timoris solum, cum omnia dona distingui possint penes statum talem duplicem vel triplicem, in omni dono deberet fieri dicta distinctio. Nunc autem non est ita aliquid, ergo aliud videtur haec distinctio notare circa timorem quam diversitatem statuum.

Q.53.1

- 25 Quaeritur igitur quid sit timor castus quoad habitum et quae propria actio sua et quod proprium obiectum et quomodo distinguatur per dictas differentias, scilicet initialem et filialem:

- Responsio ad ultimum. Sicut habitus amoris casti est conformatio mentis secundum affectum cum arte incommutabili recte amandi, sic habitus casti timoris est conformatio eiusdem cum incommutabili arte recte timendi. Huius quidem habitus una est actio prima et principalis ac propria, alia secundaria et accidentalis. Et prima est ex praecepto huius legis recte timendi, secunda ex permissione eius. Ars enim recte timendi praecipit timere culpam prae omnibus

3 non *corr.*, *om.* MVW 7 Quia MV, *om.* W 12–13 filialis . . . sic VW, *om.* M 22
dicta MV, talis W ergo aliud MV, aliud ergo W 25 quomodo MV, quo W 28–29
casti timoris MV, timoris casti W 29 incommutabili arte MV, arte incommutabili W

sicut ars recte amandi amare iustitiam prae omnibus. Quantum enim praecipitur amari iustitia, tantumdem praecipitur timeri culpa quae est offensa iustitiae. Sed cum sit aliud malum formidabile, scilicet poena, numquam praecipit formidare illam. Non enim praecipit hoc neque vetat. Non praecipit: Tum quia natura hoc habet in se de sua institutione ut poenam timeat; tum quia nonnumquam praecipit lex iustitiae audere poenas propter ipsam iustitiam, ut patet in arte fortiter agendi. Non vetat, quia est poena offensa naturae sicut culpa gratiae. Et sicut natura non praecipitur amari a lege iustitiae nisi quatenus obsequitur vel obsequi potest iustitiae, sic nec prohibetur sustineri poena nisi quatenus impedit vel impedire potest naturam ab obsequio iustitiae. Sed convenit nonnumquam sustinere poenas quae offendunt naturam sine offensa iustitiae et non impediendo naturam ab obsequio iustitiae, sicut patet in poenitentibus et religiosis. Quare lex recte timendi neque simpliciter praecipit timere poenas neque simpliciter prohibet timere eas, sed permittit ut timeantur, dummodo non in praeiudicium iustitiae.

Patet igitur quod lex recte timendi unum iubet, scilicet timere culpam, reliquum permittit, scilicet timere poenam. Et ita habitus timoris casti habet duplicem usum sive actum, unum essentialem et praeceptum, reliquum accidentalem et permissum. Et primum habet respectu culpae, secundum respectu poenae, et sic habet iste habitus duo obiecta, scilicet essentiale et necessarium, accidentale et permissum. Et sic patet quid sit habitus casti timoris et quis actus et quid obiectum eius.

Deinde attende quod quantum crescit caritas, tantum diminuitur eius accidentalis usus et permissus et e contra tantum crescit eius essentialis usus et iussus. In principio enim dum caritas recens est et revera, simul diligit homo iustitiam et propriam subiecti naturam, et ideo simul timet culpam ne offendant iustitiam, et poenam ne offendant naturam. Plus tamen amat iustitiam et plus timet culpam. Quia igitur amor divisus est ad duo, minor est ad alterutrum. Quando igitur crescit caritas, augmentatur amor iustitiae. Et quia hoc non potest esse nisi per subtractionem amoris a natura, ideo quanto plus diligit iustitiam, tanto minus diligit naturam, et quanto minus diligit naturam, (tanto) minus timet poenam quae est offensa naturae, et quanto plus diligit iustitiam, tanto plus timet offensam eius culpam necessario. Ex hoc sequitur quod quando caritas ita profecerit ut totus amor naturae vergat erga iustitiam ita quod natura in nullo diligatur propter se sed propter obsequium iustitiae, in nullo timeatur poena propter naturam sed solum forte propter iustitiam. Quare cum hoc sit caritatem per-

35 numquam MV, numquid W 35–36 formidare MV, timere W 38 ipsam MV, om. W 43 sustinere MV, sustineri W 45 recte MV, recta W 49 reliquum MV, et reliquum W 58 offendant MV, offendant W 60 est¹ W, om. MV 63 tanto *corr.*, om. MVW 65 eius MW, esse V 77 in W, et in M, et V consequitur MV, sequitur W

fici, patet quod quando perficitur caritas, eicitur eius usus accidentalis, scilicet
70 respectu poenae. Et quia amor castus ab illo usu dicebatur initialis sicut ab alio
usu essentiali filialis, ideo sequitur quod quando perficitur caritas, evacuator
timor initialis et manet solus filialis.

Ex his patet manifeste quod haec distinctio timoris casti per initialem et
filialem est distinctio eius per usum quendam praeceptum et permissum sive
75 essentialem sive accidentalem. Et quia initialis dicitur ab usu permissu concomi-
tante initium caritatis quando nondum perfecta est, sed filialis ab usu essentiali
in statu optimo concomitante caritatem perfectam, ideo consequitur ut de-
notentur per has duas differentias casti timoris duo status eiusdem.

Quando igitur quaeritur utrum sit illa divisio per species vel per status, videtur
80 mihi omnino quod non per species neque proprie etiam per status, sed per officia
in quibus denotatur consequenter statuum distinctio.

Ad primum contra¹ dicendum quod non sequitur, si aliquod medium differt
ab altero extremorum specificè, quod etiam a reliquo specificè differat nisi
eodem modo differat hinc et inde. Verbi gratia, caritas incipiens est media inter
85 amorem libidinosum et caritatem perfectam. Et ex una parte est differentia
essentialis, ex alia non, quia amor caritatis incipientis et perfectae unigenus est
et indifferens specie. Item in corporibus infimum ignis est medium inter supre-
mum ignis et supremum aeris, et ab aere differt secundum speciem, non a
supremo ignis.

90 Ad secundum² quod timere poenam est accidentale timori casto, et ideo
penes illud non ponitur in specie. Sed si dissimilia specie invenirentur in sua
actione essentiali quae est timere culpam, tunc rationabile esset castum timorem
dividi per species penes hoc. Exemplum, lux in diaphano caelesti lucet tantum,
in diaphano aereo vel nubiloso lucet et rarefacit. Nec tamen est diversa lux
95 specie propter rarefactionem et actionem lucendi, quia lucis actio essentialis est
lucere, quae est una specie utrobique, sed accidentalis est rarefacere. Hoc enim
est ratione materiae.

Ad tertium³ quod non est illa distinctio Augustini nisi per innuitionem,
sed Magister ponit haec nomina ‚initialem‘ et ‚filialem‘. Non enim meminit
100 Augustinus vocare usquam timorem initialem, sed haec nomina solum ponit:
servilem et castum, vel castum et non castum. In quibus verbis, ut mihi videtur,

78 duas MV, <i>om.</i> W	duo MV, duos W	80 proprie etiam MV, etiam proprie W
81 consequenter MV, consequenter etiam W		86 perfectae <i>corr.</i> , perfecti MVW
98 innuitionem V, imitationem M, immutationem W		99 meminit V, nemini (?) M, me- mini W
102 notaret MV, notare W	106 notare MV, vocare W	109 profectum W,

¹ Supra, lin. 10–11.

² Supra, lin. 12–15.

³ Supra, lin. 16–19.

noluit Magister — cum Augustinus notaret duos usus timoris casti, unum qui permanet semper cum timore casto in via, alium qui transit quando caritas perficitur, sicut prius⁴ declaratum est, et haec patebit esse distinctio Augustini diligenter intuentibus distinctionem 34 a capitulo 8 usque ad 14⁵ —, noluit ergo 105 Magister notare diversos status casti timoris nisi ex consequenti, sed per se duos usus. Distinctio enim statuum fundari debet super unitatem actionis specificam sicut super unitatem habitus. Unde in amore casto ex parte usus essentialis qui est timor culpa, est distinguere inceptionem, profectum et perfectionem, et similis distinctio est in omnibus donis; sed de istis gradibus non agitur hic principaliter, ut dictum est.⁶ Ex parte autem usus accidentalis qui est timor poenae, non potuit nec debuit fieri talis distinctio, quia ex parte illius non est profectus cum proficiente caritate sed defectus et consumptio. 110

Patet igitur quod nullum inconueniens est Magistro quod distinguit castum timorem per duas differentias tantum in quibus notantur aliquo modo duo status, quia non intendebat Magister in hac distinctionem statuum per se sed officiorum. Sed nec potuit proprie penes tales usus diversos per se status notare, ut dictum est⁷, quia oportet idem esse et unigenum in quo diversi status distinguuntur. 115

Ad ultimum⁸ quod differentiae statuum penes inceptionem, profectum et perfectionem possunt distinguere circa omne donum, sed differentiae dictae officiorum a quibus dicitur timor initialis et filialis, nusquam nisi in timore. Quamvis enim timor imperet vitare culpas et permittat vitare poenas, non tamen fortitudo praecipit audere poenas et permittit audere culpas nec pietas praecipit misericordem esse in amicum et permittit esse immisericordem ad inimicum, sed utrique praecipit exhibere misericordiam pariter, quia utrique proximus est; et sic de aliis donis. Nusquam enim invenitur praecipere actio respectu unius et permitti solum respectu oppositi nisi in timore. 125

perfectum MV 112 profectus W, perfectus MV 120 profectum W, perfectum MV
 125 immisericordem W, misericordem MV 126 utrique² V, uterque MW 128 timore
 MV, dono timoris W

⁴ Supra, lin. 55–72.

⁵ Vide supra, q. 52, not. 1.

⁶ Cf. supra, lin. 16–19.

⁷ Supra, lin. 105–108.

⁸ Supra, lin. 20–23.

QUAESTIO 54

Q.54

Consequenter videndum de utroque usu casti timoris, et primo de usu initiali de quo dictum est¹ quod evacuatur cum perficitur caritas.

Sed contra de Christo qui timuit poenas, et tamen perfectissimus in caritate. Et quod timuerit poenas, habitum est dist. 15² satis.

- 5 Item. Petrus similiter timuit poenam mortis, ut habetur ab Augustino super Ioannem, *Homilia* 123³, et est in *Glossa*⁴ super illud *Ioan.* 21 „Cum senueris, extends manus tuas“ etc. Ibi enim dicit quod Petrus „ad illam molestiam deductus est nolens.“ Timor enim mortis adeo est naturalis ut eum Petro nec senectus abstulerit.

- 10 Item. Natura sic instituta est ut se diligat. Quare ipsa manente non potest auferri ei quin timeat sibi molestum, et hoc est poena.

- Item. Nonne viri valde perfecti secundum statum viae aliquando ex intimis magno timore concutuntur ex imaginatione poenarum et divinorum iudiciorum, maxime cum propriam fragilitatem intente attendunt et aliorum lapsum? Quis audeat dicere quod non? Sed si hic, tunc timor poenae bene stat cum caritate perfecta.

- Contra. Videtur quod non per hoc quod quantum crescit amor iustitiae, tantum diminuitur amor naturae, sed quantum diminuitur amor naturae, tantum diminuitur timor poenae, ut patet ex ipsa consequentia rationis. Quare cum caritas non perficiatur nisi totus amor ordinetur ad iustitiam per se, patet quod non erit perfecta caritas nisi evacuetur timor poenae.

- Item. Hoc ipsum dicit Augustinus *Homilia* IX super canonicam Ioannis et habetur dist. 34 cap. 9⁵: „Qui nondum habet fiduciam in die iudicii, nondum est in illo perfecta caritas. Si perfecta in illo esset caritas, non timeret. Perfecta enim caritas facit perfectam iustitiam, et non haberet quare timeret.“

Q.54.1

Quaeritur simul cum hoc an ad tantam perfectionem possit pervenire caritas in hac vita ut homo se ipsum non diligat nisi propter iustitiam.

3 Christo MV, quo W 4 quod MV, qui W 5 poenam W, poenas MV 6 Homilia MV, om. W 9 abstulerit MV, abstulit W 15 Sed MV, Et W poenae MV, om. W
25 facit V, facit et MW 33 secundariam W, secundam MV 40 Dicendum MV, Dicen-

¹ Supra, q. 53, lin. 71–72.

² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 15, c. 2 (ed. Grottaferrata II, 98–100).

³ In *Ioan.* 21, 18, tr. 123, n. 5 (PL 35, 1969; CCL 36, 679).

⁴ *Glossa ordinaria* in *Ioan.* 21, 18 (apud Lyranum V, f. 242).

⁵ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 5, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 194).

Videtur enim quod non, quia tunc omnino sine peccato esset, ut videtur.

Item. Bernardus⁶ ad Cartusienses dicit quod „nescit si ille gradus amoris a quoquam in hac vita perfecte apprehenditur, ut se scilicet tantum homo diligat propter Deum. Assertiant hoc“, inquit, „qui experti sunt; mihi, fateor, impossibile videtur.“ 30

Responsio ad secundariam quaestionem ultimo factam.⁷ Docet Augustinus *De spiritu et littera* versus finem⁸ quod „fieri potest quod sit hic homo sine peccato, si voluntas eius non desit ope adiuvante divina, quamvis nemo tam perfectae iustitiae fuerit in hac vita vel sit vel futurus sit.“ Et infra⁹: „Si quaeratur, inquam, a me utrum homo sine peccato possit esse in hac vita, confiteor posse per Dei gratiam et liberum arbitrium eius.“ Et docet tamen quare non ita sit hic, licet possibile sit esse. 35

Dicendum ergo quod nulla est tam perfecta caritas secundum statum viae communem, quae omnino careat peccato, quamvis hoc non sit impossibile, quia aliquando sic erit. Sed perfecta modo dicitur quando sic amatur iustitia ex toto posse quod non sentitur aliquid amoris ei detrahi nec sentitur in aliquo amari natura nisi propter iustitiam. Et tunc non sentitur etiam timeri poena naturae ex illa iustitiae perfectione. De tali ergo iustitiae perfectione potest intelligi quando dicitur quod ipsa evacuat timorem initialem, et hoc secundum modum nunc dictum. 40 45

Ad principalem quaestionem¹⁰ dicendum quod est amor duplex, scilicet naturalis et gratuitus. Naturalis est appetitus commodi naturae inditus, quo etiam proprium esse diligit nec potest hoc non appetere. Gratuitus est appetitus rationalis arte recte amandi informatus, qui iubet amare iustitiam prae omnibus et super omnia. Naturam autem non prohibet simpliciter amare nec praecipit, sed permittit. Non prohibet, quia natura subservit iustitiae et ad hoc amanda est. Sed nec praecipit amare naturam, quia non oportet cum ametur naturaliter, et quia praecipit aliquando odire ipsam propter corruptelam qua nocet iustitiae. Neque ergo simpliciter praecipit neque simpliciter prohibet amare naturam, sed tantum permittit dummodo non ametur in praeiudicium iustitiae. Sicut ergo amor est duplex, sic et timor, scilicet naturalis et gratuitus. Naturalis quo non 50 55

dum est W tam . . . caritas MV, caritas tam perfecta W 41 quia MV, quando W 42
toto MV, toto corde et W 48 principalem quaestionem MV, quaestionem principalem W
duplex W, dupliciter MV 51 qui MV, quae W 62 est timor MV, timor est W

⁶ Bernardus Claraevall., *De diligendo Deo* (epistola de caritate ad sanctos fratres Cartusiae) cap. 15, n. 39 (ed. Cisterc. III, 153).

⁷ Supra, lin. 26–27.

⁸ Cap. 35, n. 62 (PL 44, 241; CSEL 60, 221).

⁹ Ibidem.

¹⁰ Supra, lin. 1–2.

potest natura non timere et abhorrere poenas, sed necesse habet eas horrere,
60 quia sic instituta est. Et de isto timore concludunt rationes ad primam partem¹¹,
quia iste timor stat cum caritate perfecta nec tolli potest per caritatem. Gratuitus
est timor rationalis arte recte timendi informatus quo praecipitur timeri culpa et
permittitur timeri poena, ut praedictum est.¹² Et de tali timore poenae intelli-
65 gendum quod evacuatur a caritate perfecta, et hoc ostendunt rationes ad secun-
dam partem.¹³

Ad ultimo tamen quaesitum in parte prima quaestionis¹⁴ sciendum quod viri
perfecti possunt quandoque concuti timore poenae dum contemplantur et
imaginantur divinorum iudiciorum distinctionem et propriam imbecillitatem
et multorum fortium lapsum et praesentis vitae instabilitatem. Et hoc potest eis
70 contingere tum ex timore naturali, tum ex gratuito, tum ex utroque.

Ex naturali, quia potest tam vehemens in eis fieri poenae imaginatio et cetero-
rum malorum dictorum et tanta expressio ex multa intentione animae illuc
conversa et ab aliis aversa quod non movebitur anima motu rationali sed naturali
vel totaliter vel fere ad fugiendum imaginatum tamquam veram rem praesentem.
75 Sicut accidit in dormientibus quod accipiunt imaginationem pro re et putant
esse rei veritatem, quod est eius similitudo tantummodo. Hoc enim similiter
accidere potest vigilantibus dum vehementer intendunt imaginationi et dum
colligitur ibi animae intentio aliunde aversa. Unde accidit quod ex multa imagi-
nati expressione putetur res vera esse quae non est.

80 Ex gratuito, quia sicut in artibus mechanicis videmus quod aliquis habet
artem faciendi aliquod artificium, verbi gratia picturam subtilitate perfecta, nec
tamen semper exprimit opus perfectum secundum ultimam potentiam sui
habitus, sed aliquando pro voluntate facit picturam non subtilissimam, quia
non convertit se ad operandum ex tota virtute suae artis sed ex parte: sic in pro-
85 posito, quia qui habet caritatem perfectam ut potest haberi in via, non semper
exprimit actionem tantae perfectioni propriam, sed aliquando exprimit actionem
minus perfectam congruentem habitui in statu imperfectiori. Nihilominus tamen
habet habitum perfectum quo exprimat, quando placet, actionem perfectam.
Quando igitur talis utitur habitu caritatis suae secundum totam virtutem eius vel
90 secundum ultimum potentiae eius, non exprimit actum timendi respectu poena-
rum. Quando autem utitur eo secundum aliquid suae potentiae citra ultimitatem

63–64 intelligendum MV, intelligendum est W	66 ultimo W, ultimum MV	parte
prima MV, prima parte W	67 perfecti MV, perfecti bene W	69 Et ³ MV, Sed W
72 intentione VW, inestione M	74 veram MV, vere W	98 est MV, om. W
		100

¹¹ Supra, lin. 3–16.

¹² Supra, q. 53, lin. 27–47.

¹³ Supra, lin. 17–25.

¹⁴ Supra, lin. 12–16.

suam, bene exprimit actum timendi etiam respectu poenarum. Sed talis actio est accidentaliter caritati perfectae secundum quod perfecta est. Nec mirum quod ita potest fieri, quia qui habet aliquem habitum in supremo, habet omnem gradum minorem illo supremo. Dico quantum ad id quod rei est in singulis gradibus, et ideo potest secundum habitum talem fieri actus conveniens cuilibet gradui subtilitatis a supremo usque ad infimum. Actio tamen summae subtilitatis est propria habitus secundum quod perfectus est. Habens igitur caritatem perfectam, potest convertere intentionem vehementer et fortiter ad iustitiam amatam, et sic imaginando poenas non timebit eas, vel potest se vehementer et fortiter convertere ad terrifica mala, ut praedictum est¹⁵, et sic imaginando poenas timebit illas. Quod ergo dictum est¹⁶ quod „perfecta caritas foras mittit timorem“ poenarum, intelligendum est per se secundum quod huiusmodi est et quantum est de sua perfectione, licet aliquando dispensative accadat illum qui habet caritatem perfectam, timere poenas ad horam.

Sed modo emergit dubitatio de quodam in hac determinatione supposito, scilicet quod incommutabilis iustitia permittit naturam amari et non praecipit neque prohibet. Aut enim permittit amari naturam propter se, scilicet naturam, aut propter aliud. Si propter ipsam naturam, ergo permittit peccatum. Omnis enim amor stans in creatura et non relatus in summam iustitiam peccatum est. Sed hoc non videtur. Si enim permetteret aliquod peccatum, iniuste puniret pro omni. Si propter aliud, aut propter creaturam et sequitur tunc idem inconveniens quod prius, aut propter Creatorem et incommutabilem iustitiam. Sed hoc non solum permittit sed praecipit. Praecipit enim lex iustitiae Deo in omnibus oboedire et incommutabilem iustitiam omnibus praeponere, et eodem praeepto mandat amare iustitiam propter se et naturam in obsequium iustitiae.

Item. Sic amare naturam, scilicet propter aliud, non esset amare naturam proprie sed illud propter quod amatur natura. Quia dicit Augustinus I *Soliloquiorum* cap. 16 in fine¹⁷: „Nullarum rerum vocandam puto cupiditatem, quae propter aliud requiruntur.“

Responsio. Lex incommutabilis iustitiae permittit naturam amari propter se quoad aliquid, simpliciter tamen praecipitur amari propter aliud. Unde divisio in ratione facta est insufficiens. Permittitur enim sibi quoad consiliorum implementationem et huiusmodi difficilium quae sunt supra legem necessitatis ut se sic amet propter se, ut si velit, impleat consilia, si nolit, impune dimittat. Praeceptum

timebit MV, timebat W 101 timebit MV, timebat W 106 determinatione VW, declinatione M 111 permetteret MV, permittit W 112–113 creaturam . . . propter VW, om. (hom.) M 124 se sic MV, sic se W 135 multum MV, multa W 137 modo MV, om.

¹⁵ Supra, lin. 71–79.

¹⁶ I *Ioan.* 4, 18.

¹⁷ Lib. I, c. 11, n. 19 (PL 32, 880).

tur tamen omnino distincte amari propter iustitiam ut illi oboediat mandata implendo et nihil omnino contra iustitiam faciendo. Unde sic permittitur prae-
 terire consilia ut in omnibus oboediat legi iustitiae et nihil contrarium illi com-
 mittat, et sic debet amare quidquid est et quidquid potest. Eo ergo modo quo
 130 permittitur natura amari propter se quoad quid, permittitur et poenas timeri
 quae offendunt naturam. Et istum timorem evacuat perfecta caritas. In primis
 enim timet homo aggredi difficultatem consiliorum propter poenalitates quae
 ibi sunt, et tamen praeponit iustitiam et eius oboedientiam omnibus. Conse-
 quenter adeo dulcescit ei iustitia, cum expertus fuerit eius bonitatem et bene-
 135 ficia eius secum multum tractaverit, quod non sufficit ei implere mandata per
 oboedientiam sed etiam consilia per amorem purum nec timet naturae de poenis
 dummodo placeat quocumque modo incommutabili iustitiae.

Sed dices adhuc, si dimitteretur natura amari propter se quoad aliquid et
 quantulumcumque propter se ametur, illud est peccatum, ergo adhuc permitti-
 140 tur peccatum:

Responsio. Naturam amari propter se quoad illud quid est dupliciter, scilicet
 vel ita propter se quod praeiudicet amori quem debet iustitiae, aut ita quod non
 praeiudicet ei. Primo modo peccatum est, secundo non.

Si quaeris: Quomodo potest amari propter se aliquo modo non praeiudicando
 145 amori alteri, ecce quomodo. Quamvis sic ametur natura propter se, tamen ad
 hoc amatur ut omnino oboediat praeceptis iustitiae et nihil contrarium faciat.
 Hoc ipsum etiam quod naturam amat propter se, ad hoc refert ut oboediat digne
 et in nullo fiat inoboediens et gratias agat.

Nota igitur quod haec praepositio „propter“ potest dicere respectum ad finem
 150 ultimum et remotum vel ad finem primum et proximum. Hoc enim est amare
 naturam, sic affici ad illam ut fiat eius placitum, et hoc permissum est dummodo
 non fiat eius placitum contra divina mandata. Sed hoc ipsum quod placitum
 naturae efficitur, in Deum referri habet ulterius per gratiarum actionem. Primus
 ergo finis huius amoris est placitum naturae, secundus veneratio divina. Et
 155 primus est permissus et non praeceptus, secundus praeceptus. Et sic permittitur
 amari natura propter se ut propter finem primum et proximum, sed non ut
 propter finem ultimum et remotum. Et primum horum non praeiudicat iustitiae
 incommutabili, sed secundum praeiudicaret si esset.

Vel potest sic responderi rationi illi non distinguendo inter „secundum quid“
 160 et „simpliciter“. Admittatur prima divisio et detur quod permittitur a iustitia ut
 natura ametur, sed propter Deum sive incommutabilem ipsam iustitiam. Et cum

W 138 dimitteretur MV, dimittetur W 145 sic . . . natura MV, ametur natura sic W
 147 ipsum etiam MV, etiam ipsum W naturam MV, *marg. corr.* W 150 ultimum . . .
 proximum MV, primum et proximum vel ad finem primum, ultimum et remotum W
 enim est MV, est enim W 155 et¹ MV, *om.* W praeceptus^{1,2} MV, perceptus W
 156 ut¹ MV, vel W 161 ipsam iustitiam MV, iustitiam ipsam W 163 quod² MV, quod

dicit quod iustitia hoc non solum permittit sed praecipit, distinguendum est
 quod naturam amari propter iustitiam est dupliciter secundum quod ‚propter‘
 potest dicere circumstantiam finis ultimi vel finis propinqui. Praecipit ergo
 iustitia naturam amari propter iustitiam tamquam propter finem ultimum 165
 semper. Sed naturam amari propter iustitiam tamquam propter finem propin-
 quum non semper praecipit, sed alicubi hoc praecipit et alicubi permittit quod
 ametur natura propter ipsam naturam sicut propter finem propinquum. Quod sic
 declaratur: Amare naturam vel iustitiam est sic affici ad alterutram ut fiat quod 170
 illa iubet vel vult simpliciter. Amare ergo iustitiam est sic affici ad illam ut fiant
 eius iussa, hoc est ut servantur mandata. Amare naturam est sic affici ad illam ut
 fiant eius iussa vel ei placita, hoc est ut non subeantur difficilia cuiusmodi sunt
 in statu consiliorum. In primo istorum amorum finis est ipsa iustitia, scilicet ut
 ei placeatur vel oboediatur; in secundo autem natura, scilicet ut illi placeatur vel
 oboediatur. Et primus amor praecipitur, secundus permittitur dummodo non sit 175
 in praeiudicium iustitiae incommutabilis.

In utroque autem praecipit iustitia ut finis ponatur Deus, ut scilicet id quod
 oboeditur Deo, fiat propter Deum et ut id quod oboeditur naturae, fiat propter
 Deum. Unde patet quod in primo amore idem est finis primus et ultimus, scilicet 180
 iustitia, in secundo alius et alius, quia finis primus natura, finis ultimus iustitia.
 Ex quo patet quod in oboedientia mandatorum praecipit iustitia naturam amari
 propter iustitiam utroque modo. In permissione autem consiliorum praecipit
 illam amari propter iustitiam tantum uno illorum modorum et permittit ipsam
 amari propter se altero illorum. Hoc ergo quod concessum est quod permittitur
 amari natura propter Deum, duo dicit, scilicet amorem naturae et eius relatio- 185
 nem in Deum. Et horum primum est permissum, secundum vero praeceptum.
 Et cum dicit contra ‚amare Deum propter naturam est praeceptum quantum ad
 id quod est amare naturam‘, aliquando est praeceptum, aliquando permissum.
 Tunc enim est praeceptum quando amor naturae mox transit in Deum et non
 reflectitur in naturam ut ponat ipsam finem. Tunc est permissum quando reflec- 190
 titur in naturam ut in propinquum finem. Quantum vero ad relationem quae im-
 portatur per hoc quod dicit ‚propter Deum‘, est omnino praeceptum.

Patet ergo ex his responsio ad rationem primam.¹⁸

Ad secundam¹⁹ dicendum quod amare aliquid propter aliud ita quod nullo
 modo ponatur ipsum amatum finis respectu effectus amoris sed aliud solum 195

li W 165–166 ultimum . . . finem W, *om.* (hom.) MV 172 ei MV, bene ei W
 174–175 in . . . oboediatur MV, *om.* (hom.) W 177 ut² scilicet M, sive V, scilicet ut W
 180 finis¹ primus MV, primus finis W 200 naturae . . . placeat² VW, *om.* (hom.) M
 201 vere² M, nec VW

¹⁸ Supra, lin. 106–112.

¹⁹ Supra, lin. 112–120.

propter quod amatur, non est amare ipsum sed aliud. Amare tamen sic ipsum propter aliud ut ipsum sit finis primus in quem dirigitur effectus amoris, et aliud finis secundus, est secundum aliquid amare ipsum, simpliciter tamen et finaliter aliud. Et sic accipienda sunt verba Augustini. Perfectus autem amor iustitiae in
200 nullo amat naturam ut placeat naturae, sed ut placeat iustitiae. Et ideo dicitur vere non amare naturam et per consequens nec timere vere de poena. Imperfectus autem amor iustitiae, dummodo tamen sit caritas, primo et principaliter amat naturam ut placeat iustitiae, secundario vero et permissive poenam quae est offensa naturae. Et iste amor poenae evacuatur dum perficitur caritas, ut
205 prae habitum est.

QUAESTIO 55

Q.55

Consequenter quaeritur de usu timoris casti principali qui est in praecepto.

Dictum est¹ enim quod ille timor crescit crescente caritate. Et hoc videtur verum per hoc quod quantum amatur iustitia, tantum timetur eius offensa quae est culpa. Quare quantum crescit amor ille, tantum et timor iste.

Item. Sicut dolor est de praesenti amissione amati, sic timor de futura quae exspectatur. Sed tantus est dolor de praesenti amissione, quantus fuit amor amissi. Ergo, ut videtur, tantus erit timor de possibili in futuro amissione, quantus est amor amissibilis.

Item. Hoc vult Beda super illud *Prov.* 1 „Timor Domini“ etc. et ponitur dist. 34 cap. 4²: „Timori servili succedit timor Domini castus, permanens in saeculum saeculi, quem non excludit caritas sed auget. Quo timet filius ne vel in modico oculos amantissimi patris offendat.“

Contra. *Ioan.* 4³: „Perfecta caritas foras mittit timorem. Timor enim poenam habet.“ Ex quo patet quod perfecta caritas foras mittit timorem poenalem. Sed timor de offensa et desertione iustitiae quae multum amatur non potest non esse poenalis. Ergo perfecta caritas non compatitur illum.

Item. Quanto plus amatur iustitia, tanto plus speratur de eius complacentia. Et quanto plus speratur de eius complacentia, tanto minus timetur de eius offensa. Ergo a primo, quanto plus amatur iustitia, tanto minus timetur de eius offensa.

Item. Quanto plus amatur iustitia, tanto ei homo coniungitur fortius vel alligatur. Sed quanto fortius ei alligatur, tanto minus timet ab illa deseri vel deserere illam, et sic minus timet eius offensam.

Responsio. Primae rationes⁴ concedendae sunt, quamvis secunda⁵ non careat defectu.

Ad primum contra⁶ posset faciliter dici quod „perfecta caritas foras mittit

5 timor MV, timor est W	17 speratur W, separatur MV	complacentia MW, complacen-
tia tanto minus timetur V	18 speratur W, separatur MV	22 timet ab illa MV, ab illa

¹ Supra, q. 54, lin. 48–61.

² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 191).

³ I *Ioan.* 4, 18.

⁴ Supra, lin. 2–12.

⁵ Supra, lin. 5–8.

⁶ Supra, lin. 13–16.

timorem“ poenalem, illum scilicet qui est respectu poenae, ut praeostensum est⁷, sed non illum qui est respectu culpa. Sed potius distinguendum est. Timor enim
 30 offensa vel desertionis provenit ex imaginatione earum. Potest autem imaginari
 modo ut possibilis. Prima imaginatio competit statui patriae, sed talis imaginatio non exprimit actum timendi. Sicut enim nihil potest appeti nisi bonum
 verum vel apparens, hoc est secundum rem vel aestimationem, ut dicit Augustinus *De duabus animabus* cap. 17 in medio⁸, sic nihil potest odiri vel timeri nisi
 35 malum verum vel apparens, hoc est malum existens in re vel in aestimatione. Sed in patria non erit malum in re neque in aestimatione, neque vere neque
 apparenter. Quare eius imaginatio non exprimet actum timendi, et ideo in patria cessabit iste actus timoris qui est timere offensam vel desertionem iustitiae, sicut
 docent auctoritates Bedae et Augustini, quae habentur dist. 34 cap. 4.⁹
 40 Secunda vero imaginatio culpa quae est cum possibilitate eventus, est in statu viae. Et hoc potest esse dupliciter, uno modo ut imaginetur offensa iustitiae
 tamquam possibilis a prope, alio modo tamquam possibilis a longe valde. Et prima istarum affert timorem poenalem, secunda non poenalem. Et primum
 horum modorum evacuat perfecta caritas, quia illa multum elongat a culpa, et
 45 de illo intelligendus est sermo Apostoli. Secundum vero non evacuat sed auget, iuxta sermonem Bedae prae habitum¹⁰, et sic timor offensa et desertionis quoad
 unum usum eius evacuetur a caritate perfecta, quoad alium vero non.

Et per hoc idem posset responderi ad alia duo sequentia.¹¹

Potest tamen melius formari haec responsio ab illo loco ubi dicitur quod
 50 imaginatio mali ut possibilis evenire in statu viae est. Hoc autem verum est, et tripliciter potest fieri: Uno modo ut imaginetur malum possibile cum opinione
 eventus eius, alio modo cum formidine et dubietate eventus, tertio modo cum securitate quadam quod non eveniet, etsi possibile sit evenire. In omnibus his
 55 tribus modis una est communis actio habitus timoris, scilicet odire vel detestari malum quod est possibile evenire. Sed in primo et secundo modo superadditur
 quaedam molesta passio animae quasi quaedam allisio vel concussio eius. Plus tamen inest cum actione prima quam cum secunda, quia plus facit opinio mali
 quam formidolosa dubitatio. Ista autem molesta passio sive actio animae non inest in tertio modo propter spei securitatem. Timor ergo culpa primo modo et

timet W 31 talis MV, om. W 35 in² MV, om. W 42 longe W, longinquo MV

55 Sed MV, Si W 56 allisio M, ablusio V, om. W 61 cessat W, cesset MV 69 dicitur

⁷ Supra, q. 53, lin. 68–70.

⁸ Cap. 12, n. 16 (PL 42, 106; CSEL 25–I, 72).

⁹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 3, nn. 2–3 (ed. Grottaferrata II, 191–192).

¹⁰ Vide supra, not. 2.

¹¹ Supra, lin. 17–20 et 21–23.

secundo poenam habet et paulatim evacuatur crescente caritate donec perfecta sit caritas, et tunc cessat ille timor poenalis. Quantum enim crescit securitas, tantum decrescit dubietas et opinio eventus culpae. Timor vero tertio modo qui non est poenalis, stat cum perfecta caritate et semper augetur cum augmento caritatis, quia quanto plus amatur iustitia, tanto plus oditur et abominatur culpa. Et istud odium et ista detestatio est essentialis actus timoris casti secundum quod huiusmodi, quia proficit ipso proficiente. Reliquus autem usus poenalis accidentaliter est timori vel non ita essentialis, quia non ita congruit caritati opinio vel formido lapsus sicut securitas perseverandi. Propter istam securitatem <dicitur> caritas <a Paulo> perfecta, *Rom.* 8¹²: „Certus sum, quia neque mors“ etc.

Ex hoc patet responsio ad primum obiectum.¹³

Ad secundum¹⁴ dicendum quod quanto plus amatur iustitia, tanto plus speratur de ipsa servanda, verum est, et tanto maior est timor odii et detestationis imaginantis certitudinem et securitatem. Quando subditur quod quanto magis speratur de servanda iustitia, tanto minus timetur de offensa, verum est de timore odii imaginantis lapsum cum opinione vel dubitatione trepida, et illo modo verum concludit. Sed alius usus vel alius modus usus est timoris casti qui crescit cum caritate crescente.

Omnino similiter dicendum ad tertium.¹⁵

Posset autem ab initio satis congrue, si quis vellet, responderi ad quaestionem per distinctionem, scilicet quod usus timoris casti principalis et essentialis uno modo crescit crescente caritate, et sic procedunt primae rationes¹⁶, alio modo decrescit ipsa crescente, et sic procedunt rationes secundae.¹⁷ Et illud satis patet ex iam habitis.

corr., dicit MVW a Paulo *corr.*, Paulus MVW quia MV, quod W 73 speratur W, separatur MV servanda MV, speranda W 82 crescente caritate MV, caritate crescente W procedunt W, processerunt MV 83–84 Et² . . . habitis MV, *om.* W

¹² *Rom.* 8, 38.

¹³ *Supra*, lin. 13–16.

¹⁴ *Supra*, lin. 17–20.

¹⁵ *Supra*, lin. 21–23.

¹⁶ *Supra*, lin. 2–12.

¹⁷ *Supra*, lin. 13–23.

QUAESTIO 56

Q.56 Consequenter quaeritur de duratione timoris casti, an scilicet manebit in patria.

Quod sic, videtur per auctoritatem Ambrosii dist. 34 cap. 2¹ et per auctoritatem Isidori cap. sequenti.²

5 Item per illud *Ps.*³: „Timor Domini sanctus permanet in saeculum saeculi.“ Quamvis enim possit hoc intelligi de duratione quae est in hac vita, tamen Augustinus dicit *Homilia IX* super canonicam Ioannis et habetur in eadem distinctione cap. 10⁴ quod in dictis verbis Psalmista „aeternum quendam timorem nobis ostendit.“

10 Item. Videtur hoc ratione, quia *Mal.*⁵: „Si ego dominus, ubi est timor meus?“ Ex hoc videtur quod maiestati et dominationi per se debeatur timor; sed Deus in patria plenissime dominabitur in maiestate et nihil ei subtrahetur quod ei debetur; ergo ei tunc solvetur timor.

15 Contra. Spes et timor opponuntur, quia sicut illa de expectatis bonis, sic iste de expectatis malis. Si igitur spes non minus digna est timore nec minus perfecta, immo magis, ut videtur, cum sit virtus theologica, quod non timor, videtur quod ex quo spes in patria cessabit, multo fortius timor.

Item. Si timor est de malis expectatis, secundum iam dictam differentiam spei et timoris, et ibi non expectabuntur mala, non erit ibi timor.

20 Item. Casti timoris est timere offensam et desertionem iustitiae, sicut dicit Beda in littera dist. 34⁶ et Magister in eadem infra cap. 8⁷ et Augustinus infra cap. 11 et 12⁸; sed ibi non timebitur offensa talis; ergo etc.

Item. Timor et securitas opponuntur, ergo non simul insunt; sed ibi erit summa securitas; ergo nullus timor.

3 et W, scilicet et MV 5 saeculi VW, saeculi iudicia Domini vera iustificata etc. M 6
possit MV, posset W 10 Videtur hoc ratione MV, Ratione videtur hoc W 11 timor
MV, om. W 14 sicut W, sicut de MV 21 34 MV, 34 cap. 4 W infra¹ W, materia MV

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 2, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 190).

² Rectius „per auctoritatem Bedae“: Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 3, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 191).

³ *Ps.* 18, 10.

⁴ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 5, n. 3 (ed. Grottaferrata II, 194).

⁵ *Mal.* 1, 6.

⁶ Vide supra, not. 2.

⁷ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 3, n. 4 (ed. Grottaferrata II, 192).

⁸ Ibidem, lib. III, d. 34, c. 4, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 193).

Item. Plus excellit perfectio glorie filialem timorem quam filialis initialem; 25
sed perfectio quae est in filiali timore, non compatitur secum initialem; ergo nec
perfectio glorie filialem.

Cum ergo non sint plures timoris differentiae nisi servilis, initialis et filialis
et nullus istorum potest esse in patria, videtur quod nullus erit timor in patria.

Ex his nacta occasione quaeritur communiter de donis si permanebunt in 30 **Q.56.1**
patria vel non.

Quod sic, ostenditur dist. 34 cap. 2 et 3, ut nuper dictum est⁹ circa timorem.

Ratio etiam hoc vult, quia sunt ad decorem rationalis creaturae, immo etiam
[et] ad perfectionem, quia sunt dispositiones necessariae ad gloriam, non transi-
toriae sed permansivae. 35

Item. Ex quo sunt ad perfectionem rationalis creaturae, et a perfectione
illius dependet perfectio universi, videtur quod ad perfectionem universi per-
tineant. Sed huiusmodi non auferentur in consummatione, sed potius perfici-
entur.

Item. Si cardinales virtutes manebunt¹⁰, multo fortius videtur quod dona 40
Spiritus Sancti.

Contra. Nihil tunc frustra erit. Sed illa dona si essent, viderentur esse frustra
omnia praeter sapientiam, quia tunc non erit opus intellectu quo per spirituales
creaturas modo de divinis ratiocinamur, quia revelata facie videbitur Deus sicuti
est; non opus consilio ubi nihil latebit agendorum; non opus fortitudine ubi 45
non erunt difficilia aggredienda, et sic de aliis.

Si dicis quod manebunt secundum aliquos usus, quaero: Qui erunt tunc
eorum usus?

Responsio. Dicunt quidam¹¹ ad quaestionem de timore quod timor habet
trinum respectum, scilicet ad poenam ut fugiat illam, ad offensam ut caveat, ad 50
Deum ut revereatur. Et usus illius quoad duos priores respectus non remanebunt,
quoad tertium manebit. Et dicunt quod usus timoris reverentialis qui tunc erit
non erit aliud quam quaedam mentis in se retractio vel resilitio ab incompre-
hensibili maiestate visa tamquam ex stupore et admiratione visi, cum percipit
se quasi nihil esse in conspectu maiestatis. Isti dicunt quod unum est obiectum 55
commune irascibilis potentiae cuius est timere, in omnibus suis usibus, scilicet

28 timoris differentiae MV, differentiae timoris W servilis W, servilis, filialis et M,
servilis et V 42 illa MV, ista W 42-43 frustra² omnia MV, frustratoria W 43 tunc
non erit MV, non erit tunc W 46 non MV, nulla W 47 aliquos MV, alios W 50 ut¹
W, quod MV 51 duos priores MV, priores duos W remanebunt MV, manebunt W

⁹ Scilicet supra, lin. 3-13.

¹⁰ Supra, q. 32.

¹¹ Cf. S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 34, a. 2, q. 1 (ed. Quaracchi III, 762); etiam
R. Fishacre, *In Sent.* III, d. 34 (cod. Oxford, Balliol Coll. 57, f. 213vb).

arduum secundum quod tale. Et hoc patet in dicto timore reverentiali esse obiectum manifeste. Sed hoc quod dicunt de trino respectu timoris casti etsi verum sit, tamen non satis congrue videtur distingui usus eius praedicto modo, quia
60 accidentale est ei respicere poenas, ut praehabitu est^{1 2}, et ita ille usus accidentalis est nec deberet connumerari cum aliquo usu essentiali proprie.

Item. Quod dicunt^{1 3} arduum esse obiectum virtutis irascibilis, non intelligo, quia non video rationem qua recte dicatur peccatum esse arduum, quod tamen est obiectum essentielle timoris casti.

65 Et si quaeris <quid> erit tunc obiectum eius universale, aestimo quod non debet assignari aliquod commune viae et patriae, nec in timore nec in aliis donis, ut iam patebit. Sed in via forte non incongrue diceretur eius universale obiectum molestum, ita tamen quod communiter accipiat ut est molestum naturae et iustitiae ut comprehendat malum poenae et culpae. Consistit enim eius usus in
70 aggressionem difficilem et molestorum poenaliu et in fuga culparum quae molestae sunt iustitiae.

Et si opponis de spe quae est virtus directiva irascibilis, quomodo eius obiectum sit molestum, quia superius^{1 4} dictum est eius obiectum esse summum bonum in quantum sufficiens est et omnium bonorum humanorum impletivum:

75 Dicendum quod summum bonum in quantum homini sufficiens est tantummodo, non est eius obiectum, quia tunc in patria adhuc esset spes ubi et illud bonum haberetur, sed illud bonum sufficiens secundum quod tale in quantum

57 in dicto W, iudicio MV 59 videtur MV, videntur W 62 Item MV, Et W
65 quid *corr.*, quod MVW 67 universale MV, *om.* W 68 accipiat VW, accipiat
tantummodo in difficilibus. Responsio. Dicunt quidam quod est dictum quoad obiectum, quia cum tam prudentia quam consilium respiciat eligibile ut obiectum et eligibile est dicitur quod est necessitatis et quod est (*spat.*) prudentia versatur contra eligibile necessarium, consilium circa eligibile arduum ut tale est quod est supererogationis. Unde secundum illos circa mandatum versatur prudentia sed consilium circa consilia quoad modum, quia prudentia dirigit in electionem secundum regulam iuris naturalis et consilium secundum regulam iuris divini. Sed haec differentia non videtur mihi concordare cum verbis et sententiis sanctorum et philosophorum loquentium de donis et virtutibus. Ait enim Augustinus de dono consilii De sermone Domini in monte: „Consilium congruit misericordiis. Hoc enim unum remedium est tantis malis evadendi ut dimittamus sicut nobis dimitti volumus, et adiuvemus in quo possimus alios sicut nos in quo non possimus cupimus adiuvari.“ Idem dicit libro De doctrina christiana cap. 7 infra scientiam. Item Gregorius super illud Iob 1 „Nati sunt ei septem filii“: „Consilium ratione implet prohibens esse praecipitive.“ Ex his auctoritatibus patet manifeste quod donum consilii versatur circa eligibilia necessaria ad subiectum. Item dicit Augustinus De moribus Ecclesiae quod „prudentia est amor ea quibus adiuatur in Deum ab his quibus impediri potest sagaciter eligens.“ Et haec revera verifica-

^{1 2} Supra, q. 53, lin. 68–70.

^{1 3} Cf. supra, q. 1, not. 15.

^{1 4} Supra, q. 14, lin. 12–24.

adhuc dilatum non cognitum et expectatum inter prosperitates et adversitates huius mundi cognitae et praesentes. Istud autem secundum quod tale molestum est desideranti et expectanti.

80

Ad quaestionem¹⁵ ergo de timore et aliis donis aestimo similiter respondendum sicut supra¹⁶ responsum est de virtutibus cardinalibus et de scientia. Quia enim dona dantur universaliter propter actionem aliquam bonam et omnis potentia activa est propter aliquem finem ultimum, ideo dona ista in via agunt propter aliquem finem obtinendum in patria, singula scilicet propter fines singulos et omnia summatim propter unum finem summatim collectum. Et quia potentiae activae fere universaliter alius est usus tendendo in finem et alius postquam perventum est, et dum vadit ad finem, utitur aliquo ut obiecto quo possit apprehendere finem intentum, et cum pervenerit ad finem, negligit illud quo prius utebatur et quiescit in fine adepto fruendo illo, ideo singulorum donorum alius est usus in via, alius in patria, aliud etiam obiectum in via, aliud in patria.

85

90

De obiectis autem et propriis usibus in via¹⁷ satis dictum est et singillatim supra.¹⁸ De obiectis autem et usibus in patria sciendum quod parum aliter est de sapientia et aliis donis, sicut aliud est de caritate et virtutibus cardinalibus. Caritas enim in via idem habet pro obiecto et fine. Et ideo quia finis debet esse in patria obiectum, idem est eius obiectum in via et in patria, sed dissimiliter; hic enim per modum incompletum, in patria complete. Ideo enim modo amat caritas summum bonum prae omnibus ut in patria perfecte amet illud prae omnibus. Et ideo idem est eius usus et idem obiectum in via et in patria, sed dissimiliter. Virtutes vero cardinales utuntur creaturis pro obiectis dum in via sunt, et illis reiectis in patria fruuntur finibus suis propter quos operatae sunt in via, et in illis aliud est obiectum in via et in patria, et alius usus, ut in praecedentibus habitum est.¹⁹

95

100

Similiter est de sapientia et aliis donis, quia sapientia idem pro obiecto habet in via et in patria, scilicet divinam dulcedinem sive suavitatem et eundem usum hic et ibi, scilicet delectari in illa, sed aliter et aliter. Quia hic delectatur brevi gustu, tunc autem satiabitur plena et continua refectione. Et est haec plena reffectio in patria finis ad quem nititur pervenire sapientia breviter gustans in via et raptim. Hoc de sapientia.

110

tur non M 87 activae MV, animae W 91 via¹ MV, via et W 93 propriis usibus MV,

¹⁵ Supra, lin. 30–31.

¹⁶ Supra, qq. 32 et 24 (scientia).

¹⁷ Supra, lin. 47–80.

¹⁸ Vide etiam supra, qq. 38 et 48.

¹⁹ Supra, q. 32.

De intellectu autem sciendum quod in via nititur per spirituales creaturas intelligere divina quae credit ut perveniat ad perfectam visionem in patria.

Si dicis quod hic est finis fidei, verum est. Intellectus enim adminiculatur fidei principaliter et ideo eundem finem intendit quem fides.

115 Si dicis quod immo adminiculatur sapientiae, ut praedictum est²⁰, non e contra. Sapientia enim in se continet fidem, spem et caritatem, quibus potissime colitur Deus. Intellectus autem primo et immediate fidem roborat, secundo autem amorem auget ad credita. Unde iterum tam fides quam spes et caritas augentur et per hoc sapientia.

120 Consilium vero et scientia una summatim sunt prudentia. Et ideo idem finaliter intendunt, scilicet ut per bonum usum elective et discretive circa creaturas tandem perveniant ad illud eligibile supra quod non est aliud ut ipsum ab omnibus discernant et prae omnibus eligant et in eo quiescant. Unde hoc est quod intendunt applicare sive coniungere summo et finali omnium eligibili quod
125 semper teneatur et numquam deseratur. De istis duobus donis quomodo differant et quomodo ad prudentiam se habeant et quod aliquando simul nomine scientiae intelliguntur, superius²¹ dictum est.

Fortitudo vero ideo molestias et difficiliora quaeque audet et sustinet ut ad securam summi boni possessionem perveniat sive pacatam ac quietam. Turbationum enim et tentationum molestiae quae in via sunt nituntur ad ultimam deducere turbationem et inquietudinem aeternam. Sed fortitudo patienter se opponit illis sustinens et repellens, ut oportet, quatenus post triumphum de illis in pace possideat laborum finem. Omne enim bellum et molestiarum perperissio propter pacem est.

135 Pietas quidem, ut mihi videtur, idem intendit finaliter, quod virtutes temperantia et iustitia. Utitur enim benevolentia in via erga bona operabilia placita alicui tribuibilia ut per bonam voluntatem in sua concupiscibili homo reddatur purus et deinde aptus ad unionem et amplexum Dei, et per iustam attributionem in via ad perfectionem sui ordinis veniat quo se et universa sua plene Deo tribuat
140 subiectus illi per omnia. Unde ipsa intendit unionem cum Deo et perfectam sui Deo attributionem, quod totum satis forte nominatur per secundum ut dicatur finaliter pietatem niti ad perfectam sui Deo attributionem, scilicet in omnibus quaecumque est et potest.

Timor intendit perfectam Deo exhibere reverentiam. Illum enim statum

usibus propriis W	122 illud MV, om. W	127 intelliguntur W, intelligitur MV	128
audet W, studet MV	138 deinde MV, inde W	et ² MV, vel W	139 tribuat MV,
attribuat W	141 satis forte MV, forte satis W	142 finaliter pietatem MV, pietatem	
finaliter W	144 statum MV, actum W	147 dirigere W, exigere M, erigere V	148

²⁰ Supra, q. 38, lin. 108–114.

²¹ Supra, qq. 44 et 48.

habebit in patria, ut docet Magister dist. 34 cap. 5²², et hoc recte. Timor enim 145
in via fugit et odit culpam principaliter. Culpa autem nihil aliud intendit nisi
minuere in nobis amorem Dei ut amorem quem in Deum dirigere debemus,
creaturae tribuamus, et auferre nobis ab ordine nostro recto quo subditi sumus
Deo ut serviamus creaturae. Sed timor e contra nititur colligere amorem ad
Deum et ordinem subiectionis ad ipsum servare donec utrumque in nobis per- 150
ficiatur. Sed hoc est reverentia, iuxta Magistrum dist. 34 cap. 5²³, mixta, scilicet
„cum subiectione dilectio.“

Si forte dicis iuxta verba magistrorum quod timor etiam hic reveretur Deum,
verum est, sed modicum respectu eius quod erit in patria. Et similiter est de aliis
donis et virtutibus quod unumquodque illorum aliquid habet ultimi finis tam- 155
quam arram etiam in via, sed laborant hic utendo obiectis suis iuxta doctrinam
incommutabilis iustitiae ut ad ipsorum perfectionem attingant.

Attende etiam quod sicut fortitudo virtus continet summam donum forti-
tudinis et timoris iuxta praecedentia, sic fines istorum donorum in unum finem
fortitudinis veniant quae virtus est. Cum enim fortitudo donum intendat secure 160
possidere summum bonum et timor perfecte revereri, istud secundum est prioris
perfectio sive completio. Tunc enim perfecta erit reverentia quando talis erit
subiectio et dilectio ut nec alii subiciamur vel aliud diligamus nec possimus
etiam alii subici vel aliud diligere, et dico diligere propter se. Illa enim forma per- 165
fecta est a qua relegatur privatio in toto, scilicet secundum actum simul et po-
tentiam. Sed tunc primo erit perfecta securitas quam desiderat fortitudo,
quoniam talis erit reverentia, sicut patet.

Ex his patet quid intendunt finaliter dona. Cum igitur ad hos fines per-
tigerint, ipsi fines erunt illis pro obiectis et fruitiones finium pro usibus.

Ex his etiam attende aliud quod isti fines non sunt nisi Deus secundum 170
diversas rationes, ut patet ex iam dictis. Qui cum sit totum praemium virtutum
et donorum, videtur quod isti partiales fines praedicti nihil aliud sint quam par-
tiales dotes sive beatitudines quibus dotabitur iustus in patria; ex quibus in unum
collectis una erit beatitudo. Unde beatitudo vera nihil aliud forte est nisi con-
summatio et vera perfectio omnium virtutum et donorum secundum ultima prae- 175
mia sive fines propter quos in via laboraverunt. Et istud valet ad quaestionem de
dotibus.

Ex his patet ad utramque quaestionem responsio.²⁴

nostro recto MV, recto nostro W 149 e contra MV, e converso W 155 quod M, et
quod V, *om.* W 167 quoniam MV, quando W 173 dotabitur MV, donabitur W

²² Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 3, n. 4 (ed. Grottaferrata II, 192).

²³ Ibidem.

²⁴ Scilicet supra, lin. 1 et 30–31.

Manebunt enim in patria omnia dona iuxta sententiam Magistri et Ambrosii,
180 sed aliter quam modo. Sicut ergo dictum est de scientia quod manet quoad
habitus et mutatur usus et modus imperfectionis eius tollitur²⁵, sic de donis
aestimo dicendum.

Ad primum contra²⁶ dicendum quod quando dicitur quod timor et spes
opponuntur, aut accipitur spes communiter pro omni expectatione boni aut
185 tantum pro expectatione beatitudinis. Primo modo non est spes virtus theolo-
gica nec evacuatur in patria, cum sanctorum animae modo expectent resurrec-
tionem et iudicium futurum. Secundo modo est spes virtus theologica, sed non
opponitur timori nisi partialiter prout timor est respectu gehennae quae directe
opponitur beatitudini. Sed constat quod talis timor de gehenna similiter evacua-
190 bitur sicut spes de gloria, et ideo oppositio nulla est. Spes autem illa quae
opponitur dono timoris, alia est quam talis de qua opponit. Timor enim est
respectu culparum prout donum est, fortitudo autem donum respectu poena-
rum. Unde spes quae timori opponitur est confidentia fortitudinis propriae, et
utrumque horum manebit, sed secundum usum alium, ut praedictum est.²⁷

195 Ad secundum²⁸ et tertium²⁹ patet, quia ostendunt quod quidam usus timo-
ris qui modo sunt non erunt in patria, et hoc verum est. Sed tamen habitus
manebunt et usus mutabuntur in melius, ut dictum est.³⁰

Ad quartum³¹ quod securitas opponitur timori secundum aliquem usum sed
non simpliciter. Secundum enim usum viae ubi respicit malum, illi opponitur.
200 Sed non opponitur illi ut reverentialis est, immo potius ex illo perficitur securi-
tas secundum statum talem, ut praedictum est nuper.³²

Ad quintum³³ quod timor filialis non habet oppositionem cum initiali
ratione habitus sed ratione usus quo initialis timet poenas, quod est imperfec-
tionis, et ideo quoad illum usum imperfectionis evacuatur initialis antequam
205 insit filialis. Similiter est et de filiali respectu gloriae quod idem habitus timoris
remanebit. Sed usus ille timendi offensam, qui etiam aliquid imperfectionis
habet tolletur in gloria. Unde quod dicit quod filialis non compatitur secum

181 tollitur W, totaliter M, colitur V 184 aut² W, vel M, qua V 197 manebunt MV,
remanebunt W 199 respicit M, repetit V, recipit W 212–213 in . . . Dei *mag.* M

²⁵ Supra, q. 24.

²⁶ Supra, lin. 14–17.

²⁷ Supra, lin. 90–92.

²⁸ Supra, lin. 18–19.

²⁹ Supra, lin. 20–22.

³⁰ Cf. supra, lin. 49–61.

³¹ Supra, lin. 23–24.

³² Supra, lin. 49–52.

³³ Supra, lin. 25–27.

initialem, si de habitu loquitur, falsum est, si de usu, verum, et eodem modo de gloria et timore filiali.

Ad ultimum³⁴ quod opponit communiter de omnibus donis, patet quod licet 210 non fuerint moderni usus donorum in patria, non tamen nulli erunt.

Item. Esto quod nullum haberent usum activum in patria, tamen haberent usum passivum, quia illis utendum esset in laudem Dei. Et licet nullum haberent usum activum forinsecus, haberent tamen intrinsecus decorando et perficiendo creaturam. Sed nec quod dicit de intellectu, valet. Quamvis enim tunc videbitur 215 Deus facie ad faciem, non tamen videbitur per creaturam. Intelligetur enim et per se et per creaturam spiritualement, sed aliter quam modo, quia tunc videbuntur simul subito tam Deus quam creatura, quamvis in creatura et per illam Deus. Modo autem ratiocinando quaeritur Deus tamquam non praesens neque agnitus in se. Similiter dico de consilio quod non ideo ibi non eliget et discernet, quia 220 non faciet hoc per modum ignorantis et successive ut hic. Immo eliget ibi summe eligibile et ab aliis discernet, et hoc impermutabiliter, nec hoc faciet ut dubitans et ignorans sed ut omnia eligibilia et diiudicabilia simul videns et perfecta scientia noscens.

213–214 Et . . . activum VW, *om.* M 216 Deus W, *om.* MV facie . . . videbitur VW, *om.* M

³⁴ Supra, lin. 42–46.

QUAESTIO 57

Q.57 Consequenter quaeritur de comparatione donorum ad invicem aliquid, et primo de sufficientia et numero.

Videtur enim quod plura deberent poni, quia cum combinentur ad invicem donum aspectus et donum affectus, deberet esse unum combinatum timori
5 sicut est in aliis, ut videtur, et sic forent octo.

Item. Cum tria sint dona reparativa vel directiva potentiae rationalis, scilicet intellectus, consilium, scientia, videtur quod deberent esse tria alia concupiscibilis et tria irascibilis, et sic forent novem.

Item. Cum ad primam pertineant adeo bene pudor, dolor et gaudium sicut
10 timor, videtur quod ista tria deberent connumerari cum donis sicut timor, et sic forent decem.

Item. Cum fides habeat duo dona sui expeditiva et adminiculativa, scilicet intellectum et scientiam, ut patet ex praehabitis¹, videtur pari ratione quod quaelibet aliarum septem virtutum debeat habere duo dona, et sic forent
15 quatuordecim.

Contra. Quod debeant esse pauciora, videtur per hoc quod cum virtutes sint septem, et dona pariter septem. Sicut in virtutibus duae tantum sunt virtutes expeditivae aspectus, sic et duo dona deberent esse expeditiva aspectus. Nunc autem sunt tria, ut patet, et secundum hoc dona non forent nisi sex.

20 Item. Cum homo peccando incurrerit quatuor mala secundum Bedam², scilicet „ignorantiam, infirmitatem, malitiam et concupiscentiam“, et dona sint reparativa a talibus malis, videtur quod deberent esse tantum quatuor.

Item. Cum dona sint reparativa et directiva trium virium, tria sufficerent, ut videtur.

25 Item. Cum duae sint partes iustitiae, scilicet declinare malum et facere bonum, et unicum sit donum directivum circa declinationem mali, et unicum etiam esse debet circa operationem boni, et ita forent duo tantum.

Sed quod debeant esse septem tantum et praecise, testantur *Is.* 11³: „Requiescet super eum“ etc. et sancti expositores dictorum eius, scilicet Ambro-

1 quaeritur W, videndum MV	3 cum MV, om. W	4 esse unum MV, unum esse W
9 pudor MV, pudor et W	12 expeditiva W, expeditiva MV	13 videtur MV, videtur quod W
16 debeant MV, deberent W	21 sint W, sunt MV	26 bonum M, malum

¹ Supra, q. 38, lin. 108–132.

² Beda Venerabilis, *In Luc.* 10, 30 (PL 92, 468; CCL 120, 222).

³ *Is.* 11, 2.

sius⁴, Augustinus⁵, Gregorius⁶, quorum verba superius sparsim posita sunt pro parte et adhuc infra ponentur pro parte. 30

Item. Congruum videtur quod sicut cetera ad humanam perfectionem pertinentia septenario continentur, ita et dona. Consistit enim natura ex septem, videlicet ex quatuor corporibus et tribus potentiis animae, petit divina beneficia septenario petitionum, operatur meritorie septenario virtutum, et consequitur ex his septenarium beatitudinum, reformatur etiam et reparatur septenario sacramentorum. Et haec omnia sunt contra septenarium vitiorum cardinalium quae omnia praefigurari congrue poterunt in septenario dierum primorum. 35

Cum igitur constet quod haec congruitas pro vero tenenda sit, quaeritur quomodo sumi debeant haec septem dona: 40

Responsio. Cum multis modis sumantur secundum diversos haec dona, dico sine praeiudicio quod mihi videtur, alios modos propter prolixitatem omittens. Cum tota iustitia consistat in declinatione mali et operatione boni, donum Spiritus Sancti aut dirigit in fugiendo malum et est timor, vel in faciendo bonum, et hoc dupliciter, scilicet vel bonum contemplationis vel bonum actionis. Si bonum contemplationis, aut est directivum aspectus et sic intellectus, vel affectus et sic sapientia. Si bonum actionis, aut dirigit circa communia et faciliora ac magis usitata, aut circa ardua, difficilia et minus usitata. Et primo istorum modorum sunt duo: ex parte aspectus scientia, ex parte affectus pietas. Secundo similiter duo: ex parte aspectus consilium, ex parte affectus fortitudo. Quod autem dixi quod dona directiva in agendo bonum aut dirigunt contemplativam aut activam, potest aliis verbis dici sic: aut dirigit hominem erga aeterna aut erga temporalia; vel sic: aut dirigit hominem erga suum superius et interius aut erga inferius et exterius, cetera omnia sicut prius. 50

Ad objecta dicendum. Ad primum⁷ sic quod sicut timor in amore radicatur, sic scientia recte timendi in scientia recte amandi; sed ab amativa procedit operatio qua bona facimus. Eadem igitur est notitia sive scientia quae dirigit in agendo bona et fugiendo mala. 55

Item. Rectum est iudex sui et obliqui. Et ideo per bonum cognoscitur et ipsum bonum operabile et malum fugibile et formidabile, et ideo habitus speculativi adminiculantes pietati, fortitudini et sapientiae, et per consequens adminiculan- 60

VW 27 debet MV, deberet W 29–30 Ambrosius W, Ambrosius et MV 33 enim MV, enim in W 43 operatione W, actione MV 48 aut . . . usitata² VW, *om. (hom.)* M 53 aut¹ MV, vel W 58 et MV, et in W 64 licet W, haec MV sint W, sunt MV

⁴ Vide infra, q. 58, not. 3.

⁵ Vide infra, q. 58, not. 67.

⁶ Vide infra, q. 58, not. 4 et 5.

⁷ Supra, lin. 3–5.

tur timori. Nec oportuit nec debuit ei annecti alius habitus speculativus admini-
culativus.

Ad secundum⁸ dicendum quod non sequitur licet tria sint dona rationalis
65 potentiae, quod sex sint in affectu propter concupiscibilem et irascibilem, quia
unica potentia rationalis in aspectu dirigit affectum tam concupiscibilem quam
irascibilem. Sed si rationalis haberet sex dona, trina respectu concupiscibilis
et trina respectu irascibilis, tunc esset alia ratio apparentiae. Nunc autem sequi-
70 tur quod cum sint tria dona in aspectu directiva affectus secundum concupiscen-
tiam et iram, quod tria sint in affectu quae dirigant ipsum penes concupiscen-
tiam et iram. Et ita est. Sed non propterea sequitur quod sint tantum tria in
affectu, quia affectus consistit in ausu et fuga. Tamen penes ipsum est libertas
ad opposita, et ideo habet dona quibus dirigatur in audendo et agendo et donum
quo dirigatur in fugiendo. Sed aspectus non habet huius libertatem electionis,
75 sed eius est discernere quid eligendum et quid fugiendum ut sciat aspectus utrum
faciat.

Si quaeris: Quid est tunc quod erga aeterna non sunt nisi unum donum
aspectus et unum affectus, cum multiplex sit erga temporalia, hoc est propter
diversitatem quae in temporalibus invenitur et aequalem uniformitatem quae in
80 aeternis. Illic enim non est difficultas propter ipsa aeterna, sed per accidens
contingit volenti se convertere ad aeterna, quia difficultatem patitur ex tempo-
ralibus deprimentibus et detrahentibus sive impredientibus. Et hoc spectat ad
fortitudinem.

Ad tertium⁹ quod timor donum non est solum ille timor qui est pars poeni-
85 tentiae, immo innocentibus inest, cum timor poenitentialis est aliquid doni
timoris. Pudor autem et dolor poenitentialis, quia molesti sunt et poenales
quibus etiam tribuenda sunt audacia et aggressio, ad fortitudinem reducuntur.
Gaudium vero poenitentialia ad sapientiam pertinet.

Ad quartum¹⁰ quod non sequitur quod cuilibet virtuti respondeant duo dona
90 adminiculativa, quamvis fidei respondeant duo: Tum quia illa duo quae admini-
culantur fidei, non solum fidei adminiculantur sed etiam aliis virtutibus; intel-
lectus enim auget fidem, spem, caritatem, et scientia dirigit circa fidem et tem-

65 sint W, sunt MV 68 alia MV, aliqua W 69 tria W, trina MV 70 sint W, sunt
V, om. M 72 Tamen V, Cum M, Et W 73 ideo MV, ita W agendo (*corr. ex dirigen-*
do W) VW, fugiendo (?) M 75 aspectus MV, affectus W utrum W, utrumque MV
81 quia M, quod VW 87 sunt MV, est W audacia W, audentia MV 88 poenitentialia
W, poenale MV 89 quartum MV, quartum dicendum W 90 fidei W, om. MV duo¹
MV, duo dona W 91 solum V, soli MW 92 fidem¹ VW, fidem et M spem MV, spem

⁸ Supra, lin. 6–8.

⁹ Supra, lin. 9–11.

¹⁰ Supra, lin. 12–15.

perantiam atque iustitiam, ut patet ex praedictis¹¹; tum quia ratio quare iuvatur fides a duobus donis, est quod partim versatur fides circa aeterna et sic iuvatur intellectu, partim circa temporalia et sic iuvatur scientia. Sed non omnes vir- 95
tutes ita versantur circa utraque, dico sicut circa obiecta. Cardinales enim tempo-
ralia respiciunt ut obiecta.

Sed dices tunc quod saltem duo dona debent respondere caritati secundum quod versatur circa Deum et proximum et duo spei, quia sperat aeterna bona futura et temporalia: 100

Responsio. Fateor ita esse. Caritas enim erga aeterna sapientia et intellectu etiam iuvatur, pietate vero et fortitudine erga temporalia. Et eisdem quibus iuvantur fides et caritas, iuvatur etiam consequenter spes quae ex meritis pro-
cedit caritatis. Spes etiam specialiter iuvatur dono fortitudinis quae inter adversa mundi constantem facit et securum in audendo et sustinendo mala poenalia 105
propter bonum quod exspectatur.

Ad primum in contrarium¹² dicendum quod alia et alia via sumitur distinctio virtutum apud philosophos et distinctio donorum apud sanctos, immo apud Spiritum Sanctum. Et ideo non oportet si duae tantum sint virtutes directivae aspectus, quod duo tantum sint dona directiva aspectus. Prudentia enim virtus 110
partita est per dona consilii et scientiae, sicut patet ex praehabitis.¹³

Similiter ad secundum¹⁴ quod non est hoc exigendum ut tantum quatuor sint dona, quia alio modo distinguuntur quam illa quatuor vitia. Sed hoc exigen-
dum est, scilicet quod illa vitia per septem dona curentur, quod et fit. Tollunt enim ignorantiam dona speculativa, tollunt alia tria vitia dona practica, prae- 115
cipue vero infirmitatem fortitudo, malitiam pietas, concupiscentiam timor.

Ad tertium¹⁵ quod sicut non oportet tres tantum esse virtutes quamvis tres sint animae vires primae, sed oportet plures esse, ut praehabitu est ubi de sufficientia virtutum cardinalium dictum est¹⁶, sic et de donis dicendum est. Homo enim habet dirigi in actione trium virium primarum multipliciter, scilicet 120
erga aeterna et erga temporalia et utrobique diversimode, et ideo plura sunt dona tribus.

et W	94 est W, scilicet MV	102 Et ² V, Et ex MW	103 iuvantur W, iuvatur MV
	104 caritatis W, caritas M, <i>om.</i> V	105–106 in . . . exspectatur MV, <i>om.</i> W	112
Similiter V, Similiter dicendum W, <i>om.</i> M	113 sint W, sunt MV	114 fit W, sic MV	
117 quamvis W, quas MV	118 praehabitu W, supra habitum MV	119 est ² V,	

¹¹ Supra, q. 38, lin. 108–126.

¹² Supra, lin. 16–19.

¹³ Supra, qq. 30, 44 et 48.1.

¹⁴ Supra, lin. 20–22.

¹⁵ Supra, lin. 23–24.

¹⁶ Supra, q. 31.

Ad quantum¹⁷ quod unum suffecit donum in fugiendo malum sed non unicum in faciendo bonum: Tum quia unica est regula communis fugiendi omne peccatum, scilicet discedere ab eo cuius oppositum vera ratio dictat esse eligendum, sed multiplex est regula in agendis bonis secundum quod multiplex est obiectum in agendo; tum quia fuga mali est inchoatio iustitiae, sed non est in ea completio. Non enim sequitur ‚qui declinat a malo, facit bonum‘ per modum quo sumitur actio proprie ut distinguatur contra omissionem, sed actio boni est complementum iustitiae, quia sequitur ‚qui bonum facit, declinat a malo‘.

130 Constat autem, quoniam oportuit hominem plus instrui circa illud quod est completionem iustitiae quam circa illud quod est inchoativum, et ideo magis necessarium fuit distincta esse dona instruenda et dirigenda in agendo bonum quam in fugiendo malum. Et ideo non sequitur quod unicum debeat esse donum activum boni sicut unicum est declinativum mali. Sed nec si tantum esset unum

135 activum boni, sequeretur quod tantum duo essent dona, quia sunt dona speculativa quae per se neque agunt bonum neque fugiunt malum, quae licet non sint ipsa iustitia habitualis secundum quod huiusmodi, tamen ad ipsam sunt et illi adminiculantur.

Q.57.1 Consequenter quaeritur de ordine donorum.

140 Quia Isaias¹⁸ ordinat incipiendo a sapientia usque ad timorem, Augustinus autem *De doctrina christiana* lib. II cap. 7¹⁹ et in lib. I *De sermone Domini in monte*²⁰ e converso incipiendo a timore usque ad sapientiam. Similiter sanctorum aliqui sic ordinant.

145 Si dicis quod Isaias ordinat secundum ordinem electionis et dignitatis, Augustinus vero e converso secundum ordinem generationis temporalis prout in nobis passim fiunt, tunc Isaias non recte ordinat consilium ante fortitudinem nec scientiam ante pietatem, quia practica dona digniora sunt speculativis.

Item. Nec Augustinus recte ordinat pietatem ante scientiam nec fortitudinem ante consilium, quia speculativa dona dirigunt practica et ita praecedunt tempore vel natura.

Q.57.2 Simul quaeritur: Quae est ratio combinationis in donis potius quam in virtutibus?

Ad primum²¹ dicendum, ut dictum est²², quod quidam ordinant dona secun-

om. MW 128 a malo W, om. MV 133 fuit W, om. MV 133–134 quam in marg. W
152 Simul MV, Similiter W 157 ordinantur W, ordinatur MV 161 profectum W,

¹⁷ Supra, lin. 25–27.

¹⁸ Is. 11, 1–3.

¹⁹ Lib. II, c. 7, nn. 9–11 (PL 34, 39s; CSEL 80, 37–39; CCL 32, 36–38).

²⁰ Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1234; CCL 35, 10).

²¹ Supra, lin. 140.

²² Supra, lin. 141–151.

dum dignitatem et excellentiam, quidam vero secundum generationem et 155
tempus. Et primus modus est quasi ordo descensus, secundus quasi ascensus. Et
primo modo bene ordinantur apud Isaiam, secundo modo apud Augustinum eo
quod dona haec adeo dantur per Spiritum Sanctum, et hoc homini. Spiritus
autem Sanctus super omnem perfectionem est, et quantum de se est, perfectio- 160
nem semper largitur. Homo autem imperfectus est omnino, et quantum de se,
est piger ad profectum boni et perfectionem. Quia ergo Isaias fuit calamus Spiri-
tus Sancti, bene inchoavit a dono perfectiori tendens erga imperfectius. Sic enim
decuit Spiritum Sanctum ordinare sua dona. Et quia homo habet considerare
propriam imperfectionem et attendere profectum usque ad perfectionem, ideo
bene inchoavit Augustinus a dono imperfectiori tendens erga perfectius. Sic enim 165
deceat hominem ordinare ea quomodo videt sui profectus et defectus gradus.

Ad primum obiectum²³ dicendum quod Spiritus Sanctus ea ordinat secun-
dum quod melius est nec oportet de suo ordine conqueri. Tamen sciendum quod
consilium et fortitudo possunt dupliciter considerari, scilicet secundum directio- 170
nem vel secundum executionem. Et primo modo dignius est consilium fortitu-
dine, secundo modo e converso. Similiter dicendum de scientia et pietate, et
ideo non est peccatum in ordine Isaiae quin semper priora digniora sint secun-
dum aliquam rationem posterioribus.

Nec potes calumniari quod isto modo sit intellectus dignior sapientia. Non
enim sic se habet intellectus ad sapientiam per modum dirigentis sicut consilium 175
ad fortitudinem, sed per modum intentivi et intendentis sive foventis se habet
intellectus ad sapientiam. Magis cognitum bonum magis diligitur et magis sapere
debet. Sed bene potest esse sapientia multa et vera ubi modicus intellectus, et
e converso multus intellectus et verus ubi modica sapientia. Non sic autem est
de consilio et fortitudine. Non enim est vera fortitudo nisi dirigatur a consilio. 180
Quodam enim modo essenziale est consilium fortitudini. Dirigitur igitur omnino
fortitudo a consilio, et quoad hoc minus nobilis est illo. Sed sapientia non dirigi-
tur ab intellectu sed potius ab amore. Iuvatur autem intellectu quasi aliquo
fomite, quod posterius est, et ipsa dirigit intellectum et moderatur, secundum
Gregorium super *Iob* 1²⁴ docentem quod „cum intellectus altiora sine sapientiae 185
pondere penetrat, sua illum levitas gravius ruiturum levat“, et habebitur auctori-

perfectionem M, perfectum V 164 imperfectionem MV, actionem W profectum W,
perfectum MV 165 erga MV, ad W 166 profectus W, perfectus M, perfectus V
172 sint W, sunt MV 174 potes W, post (?) M, potest V 177 Magis¹ MV, Magis enim
W magis² diligitur MV, diligitur magis W 179 et W, et si MV 181 Quodam enim
modo MV, Quodammodo enim W 183 aliquo W, aliqua MV 184 quod W, quae MV
186 et W, om. MV 193 Secundum MV, Si W 199 exempla W, exsistentia MV

²³ Supra, lin. 145–148.

²⁴ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 45, in *Iob* 1, 4 (PL 75, 547).

tas infra plenius. Et ita consilium ad esse verae fortitudinis requiritur, intellectus autem non ad esse sapientiae sed ad bene esse.

Ad secundum²⁵ quod donum scientiae simpliciter praecedat pietatem ordine
190 naturae et donum consilii donum fortitudinis. Tamen secundum aliquos speciales
status vel usus eorum e converso est, sicut videmus quod substantia simpliciter
praecedat accidens in natura et tamen aliquod accidens praecedat aliquam
substantiam. Secundum ergo quod utimur pietate erga Scripturam Sacram
195 cedendo ei et credendo, sicut dignum est, et postea conversamur in Scriptura
donec complete sciamus regulas vivendi, sic pietas praecedat scientiam, quia
primum istorum est pietatis, secundum scientiae. Tamen scientia simpliciter
prior est pietate, quia hanc pietatem qua ceditur Sacrae Scripturae, praecedat
nonnulla scientia, saltem enim interior notitia recte vivendi et credendi et forte
200 exempla multa forinseca et doctrinae. Dictam etiam scientiam quae secundum
modum quandam sequitur pietatem, sequitur pietas, quia in Sacra Scriptura
discit homo de pietate exhibenda Deo et homini et sibi. Eodem modo dicendum
de consilio et fortitudine. Quod ergo secundum ordinem Augustini praepositur
pietas scientiae et fortitudo consilio, non tollit quin simpliciter scientia prae-
cedat pietatem secundum naturam et (similiter) consilium simpliciter fortitudi-
205 nem. Sed hoc voluit Augustinus quod in generatione donorum temporali passim
facta praecedat aliquo modo pietas scientiam et fortitudo consilium.

Ad secundam quaestionem²⁶ dici potest quod illa combinatio in donis Spiritus Sancti congrue facta est ut in hoc denotaretur quod nulla notitia sit data homini nisi impressum bonum inde eliciendum. Nec alia actio eius esse debet
210 quam (ut) non recta notitia praevia moderetur et dirigat. In virtutibus autem non sic fit: Tum quia omnes virtutes practicae sunt, tum quia una virtus dirigit aspectum respectu praxis plurium virtutum. Prudentia enim dirigit temperantiam, fortitudinem et iustitiam. In theologicis autem virtutibus fides aliquo modo dirigit et praeit spem et caritatem.

200 sequitur² pietas VW, *om.* M 203–204 praecedat MV, praecedat simpliciter W
204 similiter *corr.*, simpliciter MVW 209 impressum MV, propter usum W 210 ut
corr., *om.* MVW 211 fit W, sit V, *om.* M

²⁵ Supra, lin. 149–151.

²⁶ Supra, lin. 152–153.

QUAESTIO 58

Q.58

Consequenter quaeritur de comparatione donorum ad virtutes, an scilicet sint virtutes necne.

Quod sint, videtur per hoc quod una est ars iuste vivendi, dico secundum speciem. Et haec tota, constat, continetur in septem virtutibus et eadem continetur in septem donis iterum. Aut dicitur quod dona non sunt ad recte vivendum, quod manifeste est inconveniens et contra Magistrum *Sententiarum* dist. 35 cap. 5¹, aut quod non sufficienter continetur salus et recta vita in donis, quod est absurdum valde. Quare videtur quod dona sint idem in re quod virtutes, licet in modo differant, quia eandem iustitiam docent et efficiunt.

Item. Virtutes dirigunt hominem complete secundum omnem potentiam et erga omnia, sicut patet ex praehabitis circa earum sufficientiam.² Quare aut <dona> superfluunt aut non sunt ad dirigendum vitam humanam, quorum utrumque est inconveniens, aut sunt id ipsum realiter cum virtutibus et eadem vitae directionem continent quam virtutes.

Item. Sancti vocant dona virtutes. Unde Ambrosius lib. I *De Spiritu Sancto* cap. ultimo³: „His sanctificationibus significatur plenitudo septem spiritualium virtutum quas enumeravit Isaias dicens ‚Spiritus sapientiae‘ etc.“

Item Gregorius super illud *Iob* 1 „Nati sunt ei septem filii“⁴: „Cum Spiritus mentem fecundat, <. . .> nascuntur in ea septem virtutes: sapientia, intellectus, consilium“ etc. In *Moralium* lib. I⁵ sic: „Septem nobis filii nascuntur, cum per conceptionem bonae cogitationis Sancti Spiritus in nos septem virtutes oriuntur“, et specificat infra de septem donis.

Quaero igitur supponendo quod vere vocent dona virtutes utrum sint virtutes eadem realiter, quae septem praedeterminatae, aut aliae. Si eadem, hoc volo. Si aliae, aut igitur ita quod sint species dictarum septem virtutum generalium ita quod sint eiusdem generis et naturae, aut ita quod sint omnino alterius generis et naturae. Primo modo non, quia sic non containerent septem dona totalem

1 quaeritur W, om. MV 4 eadem W, eisdem MV 6 manifeste W, manifestum MV
 12 dona corr., virtutes MVW 13 id VW, ad M realiter cum W, relatum MV 22 infra
 W, materia MV 25 igitur MV, om. W 44–45 Hic . . . consurgit VW, om. (hom.) M

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 35, c. 3, n. 1 (ed. Grottaferrata II, 201).

² Supra, q. 20.

³ Cf. Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 34, c. 2, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 190).

⁴ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 27, n. 38, in *Iob* 1, 2 (PL 75, 544).

⁵ Ibidem.

artem iuste vivendi. Nihil enim quod minus continet quam septem virtutes superius tractatae, continet iustitiam totalem. Et hoc mihi videtur absurdum.

30 Secundo modo non, quia non est vita iusta [sine] iustitia alia et alia genere sed una et eadem individualiter multiplicata secundum numerum iustorum. Sequitur ergo quod sint illae eadem virtutes generales in re quae supra determinatae sunt ita quod una et eadem ars iuste vivendi totaliter et generaliter contineatur in septem donis et in septem virtutibus, sed aliter et aliter.

35 Item. Super *Matth.* 6 in oratione dominica in illa *Glossa*⁶ videnda est harum distinctio etc.: „In precibus est ut impetremus dona, in donis ut operemur mandata, de operatione beatitudines sequuntur.“ Hic dicitur quod in donis est ut operemur mandata. Sed constat quod in virtutibus est ut operemur mandata. Virtutes enim sunt meritoriae operativae, et operando mandata meremur vitam
40 aeternam. Ex quo videtur quod virtutes et dona in idem currunt.

Item Gregorius *Moralium* II super illud *Iob* 1 „Ventus vehemens“⁷ etc.: „Solidum mentis nostrae aedificium: prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia, sustinet, (...) quia in his quatuor virtutibus tota boni operis structura consurgit.“ Hic igitur dicitur quod ex quatuor virtutibus cardinalibus tota structura boni
45 operis consurgit. Sed constat quod ex donis aliqua structura boni operis surgit, quia data sunt nobis ut inde bene vivamus. Ergo boni operis structura surgens de donis, surgit etiam de virtutibus. Quare in id ipsum veniunt dona et virtutes.

Contra. Quorum differentiae primae dividentes sunt diversae, et ipsa omnino diversa sunt; sed virtutis differentiae primae sunt ‚theologicum‘ et ‚politicum‘; et
50 sic non dividuntur dona.

Item. Timor servilis donum est et tamen non est virtus; similiter nec timor castus, ut videtur, quia non est cardinalis, quia illae non sunt nisi quatuor et nulla illarum est timor; nec est theologica, ut patet. Sed qua ratione unum donum non est virtus, nec alia.

55 Item. Virtutes omnes sunt in affectu, ut praehabitu est⁸; sed multa dona sunt in aspectu, scilicet tria speculativa: scientia, consilium et intellectus; ergo etc.

Item. Secundum Gregorium videtur quod alia sint dona essentialiter a virtutibus. Quod alia a theologicis, quia dicit lib. I *Moralium* super illud „Nati sunt“
60 etc. et est in glossa⁹: „Habent in nobis septem filii tres sorores, quia quidquid

44 igitur V, om. MW 46 sunt MV, sint W boni operis structura MV, structura boni operis W 47 in MV, et W 49 virtutis W, virtutes MV 52 et W, om. MV 53 illarum W, istarum M, earum V 55 multa W, nulla MV 56 et MV, om. W 60 etc. MV,

⁶ *Glossa ordinaria* in *Matth.* 6, 9 (apud Lyranum V, f. 24r).

⁷ Gregorius I Papa, *Moralia* II, c. 49, n. 76, in *Iob* 1, 19 (PL 75, 592).

⁸ Supra, qq. 1, 11 et 30.

⁹ Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 27, n. 38, in *Iob* 1, 2 (PL 75, 544).

virile hae virtutes faciunt, fidei, spei caritatisque coniungunt.“ Quod (alia) a cardinalibus, quia dicit infra ibidem post pauca¹⁰: „Intra quatuor domus angulos filii convivantur, quia intra arcana mentis quae principaliter his quatuor virtutibus ad summae rectitudinis culmen erigitur, virtutes ceterae quasi quaedam cordis suboles se invicem pascunt.“ Et vocat ibi virtutes septem dona, 65 sicut patet ibidem ex immediate sequentibus. His sermonibus videtur innuere Gregorius quod omnino sint realiter alia et alia dona et virtutes.

Item. Secundum definitionem Augustini praehabitam lib. II dist. 27 in principio¹¹: „Virtutibus bene vivitur et illis nemo male utitur“; sed convenit habendo dona etiam non bene vivere et convenit donis male uti; ergo etc. Pro- 70 batio minoris per Gregorium infra aliquantulum post praedicta et est in glossa¹²: „Valde inutilis est intellectus si sapientia non subsistat. Quia cum altiora sine sapientiae pondere penetrat, sua illum levitas gravius ruiturum levat.“ Infra¹³: „Vile est consilium cui robur fortitudinis deest. Quia quod tractando invenit, carens viribus usque ad perfectionem operis non producit.“ Simile dicit infra¹⁴ 75 de scientia. Patet igitur quod his non recte vivitur, quod est proprium virtutis. Adhuc ibidem Gregorius¹⁵: „Valde fortitudo destruitur nisi per consilium fulciatur. Quia quo plus se posse conspicit, eo virtus sine (rationis) moderamine deterius in praeceptis ruit.“ Infra¹⁶: „Valde inutilis est pietas si scientiae discretionem caret. Quia dum nulla eam scientia illuminat, quomodo misereatur ignorat.“ 80 Patet igitur quod convenit donis abuti, cum nemo male utatur virtute.

Item. Secundum Augustinum *De doctrina christiana* lib. II cap. 7¹⁷ et lib. I *De sermone Domini*, in principio fere¹⁸, primo habetur timor servilis quo receditur a peccato, secundo pietate ceditur et creditur Sacrae Scripturae, tertio exercitio Scripturarum scitur quid agendum et quid fugiendum, et quarto vita 85 praeterita peccatrix quae per notitiam Scripturarum innotescit, cum fuerit illis contraria, deploratur fortiter. Et in hoc quarto gradu, scilicet fortitudinis, primo

om. W 61 alia corr., om. MVW 66 sequentibus MV, consequentibus W 68 praehabitam MV, habitam W 71 Gregorium MV, om. W 75 producit MV, perducit W 78 rationis corr., om. MVW 79 praeceptis W, praeceptis MV 80 nulla M, nullam V, ulla W ignorat W, ignorant MV 84 ceditur W, redditur M, proceditur V 85 et¹ MV, om. W 87 quarto MV, om. W 92–93 donorum et virtutum MV, virtutum et donorum W

¹⁰ Ibidem, *Moralia* II, c. 49, n. 77, in *Iob* 1, 19 (PL 75, 592).

¹¹ Vide supra, q. 2, not. 1.

¹² Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 45, in *Iob* 1, 4 (PL 75, 547).

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Lib. II, c. 7, nn. 9–11 (PL 34, 39s; CSEL 80, 37–39; CCL 32, 36–38).

¹⁸ Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1234; CCL 35, 10).

ad aeterna convertitur homo. Sed non habet virtutem antequam ad Deum convertatur. Ergo non habet virtutem antequam sit in quarto gradu, ergo tria dona
90 priora ante virtutem et caritatem haberi possunt, non ergo sunt dona virtutes communiter loquendo.

Item. Hugo lib. III *Sententiarum* cap. 35¹⁹ ponit differentiam donorum et virtutum talem: „Inter dona et virtutes haec est differentia quod dona sunt primi motus in corde quasi quaedam seminaria virtutum iactata super terram
95 nostri cordis. Inde virtutes quasi seges ex ipsis consurgunt. Sunt enim effectus donorum et quidam habitus iam boni confirmati. Unde dicuntur septem dona et septem Spiritus.“ Infra: „Spiritus dicuntur aspirationes quae praecedunt virtutes; et sunt dona tantummodo et non merita. Virtutes sunt et dona et merita. In illis enim operatur Deus sine nobis, et in istis operatur nobiscum.“ Hic aperte videtur
100 quod non sunt eadem dona et virtutes.

Q. 58.1

Quaeritur igitur quomodo se se habeant ad invicem et quare haec dicuntur dona et illae virtutes et quae sit differentia ipsorum ad beatitudines:

Responsio. Omnes²⁰ ponunt communiter quod differunt dona et virtutes secundum rem et quod sunt habitus diversi. Sed in modo differendi multiplex
105 est opinio quarum famosissima et communissima ac probabilissima est quod in nobis sunt tria genera actuum, scilicet primi, medii et perfecti. Ad quos insunt nobis tria genera habituum gratuitorum, scilicet virtutum, donorum et beatitudinum, ita quod virtutes sunt ad exercendum actus primos, dona ad exercendum actus medios, beatitudines ad exercendum perfectos. Et exemplificant in his
110 tribus: credere, intelligere, Deum videre, quorum primum est a fide, secundum ab intellectu, tertium a cordis munditia. Et primo credit homo, secundo intelligit, tertio mundo corde videt. Et primum est a virtute, secundum a dono, tertium a beatitudine, quia fides est virtus et intellectus donum et munditia cordis beatitudo. In aliis non ponunt exempla quae viderim. Dicunt etiam quod
115 quia „in primis actibus potentiae naturales rectificantur, in secundis expediuntur, in ultimis perficiuntur; hinc est quod habitus virtutum sunt ad recte agendum, habitus donorum ad expedite agendum, habitus beatitudinum ad perfecte agendum.“

Hinc etiam secundum illos patet nominum ratio. Quia enim virtus nomine
120 suo dicit quod ad agendum erigit et vigorat, hinc est quod habitus rectificantes in agendo dicuntur virtutes. Quia vero habitus expedientes dicuntur quandam

95 Inde MV, Unde W 98 et¹ MV, om. W 100 sunt MV, sint W 101 Quaeritur W, Quare MV 104–105 multiplex est¹ MV, est multiplex W 106 et W, om. MV insunt MV, insunt in W 114 cordis MV, cordis est W 128 dicunt tria W, tres dicunt MV 131

¹⁹ Ps.-Hugo de S. Victore, *Summa sententiarum* tr. III, c. 17 (PL 176, 114).

²⁰ S. Bonaventura, *In Sent.* III, d. 34, a. 1, q. 1 (ed. Quaracchi III, 737).

ulteriorem abundantiam bonitatis ad agendum ac per hoc magis attestantur divinae largitati, ideo recte dicuntur dona. Tertii vero habitus dicuntur beatitudines, quia faciunt proximum Deo et conformant summae gloriae in qua est summa perfectio et beatitudo plena.

125

Haec est suppositio opinionis dictae. Et sic solvunt ad quaestionem ultimam^{20a} et ad principalem.²¹

Isti²² etiam dicunt tria circa dona et virtutes diligenter attendenda et discutienda: Primum quod dona proprie dicendo non sunt virtutes sed habitus diversi ab habitibus virtutum, non solum ratione sed et re, secundum quod virtutes sunt materiales respectu donorum et priores illis secundum usum, tertium quod virtutes sunt habitus minus nobiles donis quoad statum. Differunt enim sicut status imperfectionis et perfectionis, quia virtutes etiam imperfectis inesse possunt, sed dona ista de quibus agitur, solum perfectis et in statu perfectionis tantum inesse possunt.

130

135

Haec omnia mihi dubitabilia sunt et incerta.

Primum²³ ex hoc quod dicit Augustinus *Enchiridion* (cap.)²⁴ quod fide, spe et caritate colitur Deus, et in lib. XIV *De Trinitate* in principio²⁵ quod cultus Dei sapientia est. Ex quo videtur quod sapientia non differat realiter a dictis tribus virtutibus theologicis. Neque potest dici quod non loquitur ibi de sapientia quae est donum Spiritus Sancti, quia ipse dicit hoc tractans de ipsa et de scientia secundum quod ipsa sunt dona Spiritus Sancti, iuxta dictum Apostoli ad *Cor.* 12²⁶: „Alii datur per Spiritum sermo scientiae“ etc., sicut patet *De Trinitate* lib. XII cap. 30 et 31²⁷ et lib. XIV cap. 1, 3 et 4.²⁸

140

Item. Fides virtus est et eadem donum est Spiritus Sancti, iuxta Apostolum *Cor.* 12²⁹: „Alii datur fides in eodem Spiritu“, ubi dicit *Glossa*³⁰: „Vide quod fides inter Dei munera est, non ergo sola caritas, sed caritas cum fide a Deo nobis est.“

145

materiales W, naturales MV 133 imperfectionis W, perfectionis MV 133–134 inesse . . . perfectis VW, *om. (hom.)* M 137 ex MV, per W 138 cultus W, titulus MV 141–142 quia . . . Sancti VW, *om. (hom.)* M 142 ipsa V, *om. MW* ad MV, *om. W* 144 lib.¹ . . . et W, *om. (hom.)* MV 147 Dei . . . Deo VW, *om. M* 149 excellentiorem W, excellen-

^{20a} Supra, lin. 101–102.

²¹ Supra, lin. 1–2.

²² Vide supra, not. 20.

²³ Supra, lin. 129–130.

²⁴ Cap. 3 (PL 40, 232; CCL 46, 49; ed. Scheel, 1).

²⁵ Lib. XIV, c. 1, n. 1 (PL 42, 1035; CCL 50 A, 421).

²⁶ I *Cor.* 12, 8.

²⁷ Lib. XII, c. 14, n. 22 (PL 42, 1009s; CCL 50, 375).

²⁸ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50 A, 423s).

²⁹ I *Cor.* 12, 9.

³⁰ *Glossa Lombardi* in h. l. (PL 191, 1653).

Item *Cor.* 13³¹: „Adhuc excellentiorem“ etc., ibi dicit *Glossa*³²: „Hoc est
150 caritatem, quia maius omnibus donum est.“ Ecce hic dicitur caritas donum Dei
et fides, quae sunt praecipue virtutes.

Si dicis quod communius accipitur donum in dictis auctoritatibus quam
quando dicuntur esse septem dona Spiritus Sancti, quaero qua auctoritate con-
firmetur quod ita stricte umquam debeant sumi dona Spiritus Sancti quando
155 dicit Isaias³³: „Requiescet super eum spiritus Domini“ etc. Audio enim Aposto-
lum vocantem sapientiam, scientiam, fidem, gratiam sanitatum et huiusmodi alia
multa dona Spiritus Sancti, *Cor.* 12.³⁴ Ubi autem septem dona Spiritus Sancti,
quae requieverunt in Christo, debeant ita stricte accipi, sicut ipsi supponunt,
numquam et nusquam inveni auctoritate roboratum.

160 Secundum³⁵ etiam quod supponunt, scilicet quod virtutes sunt materiales
respectu donorum et priores illis secundum usum, non video, cum aperte videam
timorem servilem et dona speculativa, cuiusmodi sunt scientia, consilium et in-
tellectus, posse inesse ubi nulla est virtus. Nec potest dici quod illa dona specu-
lativa non sunt tunc dona Spiritus Sancti prout modo de donis loquimur, quia
165 contrarium evidenter ostenditur per verba Gregorii super *Iob* 1 et verba Augu-
stini *De doctrina christiana* lib. II et per verba Hugonis lib. III *Sententiarum*,
quae superius³⁶ posita sunt, opponendo ad secundam partem quaestionis, quae
omnia unanimiter loquuntur de donis illis de quibus loquitur Isaias, et omnia
unanimiter potius innuunt quod dona sint materialia respectu virtutum quam e
170 converso.

Tertium³⁷ etiam quod supponunt, scilicet quod dona non insunt nisi per-
fectis et ita sunt perfectiora virtutibus, per eadem quae dicta sunt nuper³⁸ de
verbis Apostoli, Gregorii, Augustini et Hugonis, mihi videtur non esse verum.

Ratio etiam videtur contradicere, quia cum imago Dei attenditur penes id
175 quod est supremum et optimum in esse naturae, videtur quod recreatio et re-
formatio ipsius attendi debet per id quod est supremum in esse gratiae. Sed
constat quod imago reformatur per virtutes gratuitas. Ergo virtutes gratuitaes sunt
supremum in esse gratiae. Quare non sunt dona habitus ulteriores et nobiliores
virtutibus gratiae gratuitis. Videntur ergo mihi irrationabilia et incerta quae

tior est MV	152 Si W, Sed MV	155 Requiescet W, Requiescit MV	174 quia W,
quod MV	175 et ² W, om. MV	179 gratiae MV, om. W	mihi MV, mihi omnia W

³¹ I *Cor.* 12, 31.

³² *Glossa Lombardi* in h. l. (PL 191, 1658).

³³ *Is.* 11, 2.

³⁴ I *Cor.* 12, 8–9.

³⁵ *Supra*, lin. 130–131.

³⁶ *Vide supra*, not. 9–10, 12–17 et 19.

³⁷ *Supra*, lin. 131–132.

³⁸ *Supra*, lin. 136–170.

dicunt, si debeamus Scripturae apostolicae et sanctorum doctorum adhaerere. 180
 Isti etiam videntur ex aliquibus dictis eorum velle quod dona sint ad sanandum
 contritiones naturae quas vocant symptomata, id est passiones vel debilitationes,
 ut virtutes sint restitutiones spoliiorum et dona sanationes vulnerum quae patitur
 peccator in naturalibus. Propter quod videntur dicere nonnulli quod dona ista
 Spiritus Sancti non infuissent Adae si non peccasset. Et istud etiam mihi occul- 185
 tum est et ignotum. Si enim spoliatio gratuitorum infert vulnus naturalibus vel
 simul infertur, videtur quod gratia restituens spolia simul et sanet naturalia,
 praecipue cum surgat homo multoties fortior et melior quam cecidit, et tamen
 citra statum perfectionis.

Item. Mirum est quod dicunt Adae non infuisse haec dona si non peccasset, 190
 cum constet haec dona fuisse in Christo et esse in angelis et beatis, qui num-
 quam peccaverunt.

Salva ergo aliorum veritate sine praeiudicio eorum dico quod mihi videtur
 ad principalem quaestionem³⁹ quod septem virtutes praetaxatae, scilicet tres
 theologicae et quatuor cardinales, et septem dona de quibus <loquitur> *Is.* 11⁴⁰, 195
 reducuntur ad invicem et partim in idem veniunt secundum rem et partim
 differunt. Verumtamen dona plura sunt quam virtutes, sed omnes virtutes
 dona sunt.

Ad quod evidenter intelligendum, notandum quod primae iustitiae partes
 sunt declinare a malo et facere bonum. Declinare autem a malo est tripliciter, 200
 scilicet diminute ad salutem et sufficienter et abundanter. Diminute etiam
 ad salutem potest quis timore declinare a malo dupliciter, uno modo ut sit
 diminutio ex defectu habitus, alio modo ut sit diminutio ex defectu gratifica-
 tionis habitus. Verbi gratia, cum quis subito motu mentis timendo dimittit
 malum vel aliter non ex habitu firmo, hic est diminutio, quia non est habitus 205
 unde procedit actio. Dico enim habitum, sicut docet Aristoteles in II *Ethico-*
*rum*⁴¹, quando ita disponitur quis ut scienter et voluntarie operetur cum pro-
 posito immutabiliter operandi, id est perseverandi. Cum autem quis dimittit
 malum cum voluntate perseverandi in hoc, tunc dimittit ex habitu quo dis-
 ponitur, sed nondum sufficit ad salutem. Donec ex caritate hoc fiat, talis est 210
 timor servilis. Declinare autem a malo cum sufficientia ad salutem est in quo-

181 etiam V, etiam idem MW	183 sint restitutiones MV, restitutiones sint W
spoliiorum W, spoliatorum MV	187 infertur W, infert M, insunt V sanet W, sanat MV
191 esse MV, esse etiam W	et ² MV, om. W 191–192 numquam MV, non W
195 loquitur <i>corr.</i> , om. MVW	204 subito motu MV, motu subito W 206–207
Ethicorum W, Elenchorum M, Enchiridion V	210 fiat MV, faciat W 211 est W, igitur

³⁹ Supra, lin. 1–2.

⁴⁰ *Is.* 11, 2–3.

⁴¹ Lib. II, c. 4 (1106a 11–12).

libet gradu timoris casti. Declinare autem cum abundantia est in timore filiali
ubi est amor perfectus unde procedit timor.

215 Sic igitur habes in declinando a malo quatuor gradus et duos habitus diver-
sos secundum praedeterminata de timore. Et omnes isti gradus dona sunt et
evidenter continentur sub dono timoris.

Facere vero bonum pari ratione convenit diminute ad salutem, sufficienter
et abundanter, diminute dupliciter, scilicet ex defectu habitus unde proveniat
220 actio, et ex defectu gratificationis. Cum tamen insit habitus sed informis, et
sunt sic quatuor gradus in bene faciendo, omnes dona sunt, et hos quatuor
gradus invenis in pietate et fortitudine et etiam in sapientia. De pietate et forti-
tudine patet satis per hoc quod dictum est de timore. De sapientia patet per hoc
quod nemo aliquid iustitiae facit volens, nisi hoc placeat, et ita in aliquo gradu
sapit iustitiam. Qui enim timore servili sive habituali sive affectione repentina
225 dimittit malum, hoc ipsum ei placet, et sapit salutem secundum quid et ut nunc
vel condicionaliter. Et in hoc non nihil sapientiae est, quia illud quod sapit,
aliquid iustitiae est.

De praedictis gradibus omnibus nota quod gradus diminute activi ad salutem
non sunt virtutes gratuitae. Sufficiens autem et abundanter activi sunt virtutes
230 secundum duos status, scilicet secundum statum inchoationis et profectus vel
perfectionis. Illi autem qui diminute agunt ad salutem, in maiori gradu sunt vir-
tutes informes. In minori non sunt virtutes neque informes neque formatae, et
ita innotescunt satis scienti praedeterminata de virtutibus et donis.

Deinde sciendum, quia actionem concomitatur et dirigit notitia, quod est
235 notitia cavendorum vel agendorum tripliciter, scilicet diminuta, sufficiens et
abundans. Diminuta quando quis habet notitiam aliquorum agendorum ad
salutem, sed non omnium neque complete; et istud potest esse notitia habitus vel
dispositio levis; sufficiens est quando habet satis plenam notitiam agendorum ad
salutem; abundans quando non solum habet de notitia agendorum quod sufficit
240 sibi, sed etiam in quo aliis subveniat docendo et consulendo, sicut sunt magistri,
doctores et praedicatores salutis. Istos quatuor gradus invenis in scientia et con-
silio, quae spectant ad dona activa manifeste. Similiter etiam videtur mihi quod
sunt tales gradus in dono intellectus. Quidam enim minus intelligunt de spiri-
tualibus et aeternis quam oporteret. Et ideo forte non credunt qui si competen-
245 ter intelligerent, et crederent. Alii quantum satis est, intelligunt, sive credant
sive non. Tertiis multum habent de dono isto quomodocumque sit de fide
illorum. Patet igitur, quoniam sunt in donis speculativis gradus, sicut et in
activis. Sed licet hi omnes gradus dona sint, nullus tamen virtus est, quia virtus

MV 215 secundum MV, secundum superius W 220 sunt¹ sic MV, sic sunt W fa-
ciendo MV, faciendo et W 221 et¹ MV, in W 224 iustitiam *corr.*, iustitia MVW 230
profectus W, perfectus M, perfectionis V 231 perfectionis MW, perfectus V 234 scien-
dum MV, sciendum quod W 236 quis MV, *om.* W 245 et MV, etiam W 248 hi

universaliter est habitus activus, nisi forte dicantur virtutes intellectuales. Sed
tales non cadunt hic sub intentione virtutis. Nec solum isti gradus dona sunt sed
etiam sequelae eorum et quaecumque ad eos reducuntur tamquam ad iustitiam
operativa vel conferentia; et loquor de donis quae superaddita sunt naturae
spectantia ad vitam iustam. Naturalia enim ipsa dona sunt, sed non per modum
quo hic dicuntur dona. Ipsa enim nomina donorum ostendunt, quoniam sunt
additiones ad naturam. Sed cetera quae insunt iustificantia vel praeparantia ad
iustitiam vel consequentia vel annexa, dona sunt Spiritus Sancti, et omnia, ut
mihi videtur, ad dicta septem dona reduci habent. Unde gratia sanitatum ad pie-
tatem pertinet et forte pro parte ad fortitudinem, similiter gratia virtutum et
miraculorum, interpretatio sermonum ad scientiam vel consilium⁴², et sic de
aliis.

Ut ergo respondeas ad quaestionem principalem⁴³, recollige breviter sic quod
dona quaedam sunt speculativa, quaedam practica. Speculativa vero multa sunt,
sed nullum eorum virtus est, nisi prout virtus intellectualis dicitur virtus. Prac-
tica vero quaedam sunt diminute activa ad salutem, quaedam sufficienter, quae-
dam abundanter. Quae diminute, quaedam diminute agunt ex defectu habitus,
et huiusmodi dona non sunt virtutes; quaedam ex defectu gratificationis, et
taliam dona possunt esse virtutes imperfectae, scilicet habitus informes. Quae
sufficienter agunt ad salutem, sunt virtutes gratuitae sive gratificantes, et istae
sunt vere et plene virtutes. Quae abundanter, sunt status virtutum, hoc est vir-
tutes propectae vel perfectae. Dona igitur activa secundum habitum mentis
practicum sunt virtutes, ita tamen quod si habitus sint informes, incomplete
virtutes sunt et informes; si formati, completae sunt et gratuitae.

Quando igitur quaeritur utrum dona sint virtutes vel non⁴⁴, et loquor sem-
per de virtutibus proprie secundum quod continent tres theologicas et quatuor
cardinales, distinguendum quod dona activa, et hoc in statu sufficientiae ad
salutem et ultra, virtutes sunt. Dona vero speculativa sive activa citra statum
sufficientiae non sunt virtutes gratuitae, sed forte aliquando virtutes informes,
non tamen semper, ut praedictum est.⁴⁵

Ad ea quae utrimque obiecta sunt, facile modo erit satisfacere.

Ad primum⁴⁶ patet quod eadem iustitia continetur in donis, quae in virtu-

omnes MV, omnes hi W sint *corr.*, sunt MVW 250 dona sunt MV, sunt dona W 275
sufficientiae W, sufficientem MV 278 est W, erit V, *om.* M 281–282 quia . . . aliter

⁴² Cf. I *Cor.* 12, 8–10.

⁴³ *Supra*, lin. 1–2.

⁴⁴ *Supra*, lin. 101–102.

⁴⁵ *Supra*, lin. 261–272.

⁴⁶ *Supra*, lin. 3–9.

tibus, sed aliter et aliter, quia in virtutibus solum per modum plenum iustitiae, in donis vero et sic et aliter.

Ad secundum⁴⁷ similiter quod virtutes sufficienter rectificant hominem ad salutem. Nec tamen superfluunt dona, quia ipsa idem faciunt, sed modo ampliori. Continent enim dona etiam praeparationes virtutum ipsa et annexa sive sequelas et signa.

Similiter patet ad tertium⁴⁸ et quartum.⁴⁹

Ad quintum⁵⁰ dicendum quod omnis structura boni operis radicitur in virtutibus gratuitis secundum quod bonum opus dicitur opus meritorium vitae aeternae. In donis autem continetur hoc idem, quia etiam opus bonum non meritorium sed dispositivum aut significativum meriti in donis continetur. Et dico dispositiva sicut opera bona ex usu virtutum consuetudinalium provenientia, significativa sicut opera miraculorum et talium inusitatorum, ad quae non potest homo per consuetudinem adiutus attingere.

Ad primum in contrarium⁵¹ dicendum quod illae differentiae virtutum, scilicet theologiarum et politicarum, non sunt nisi accidentales. Sed istae sunt essentiales differentiae virtutum, scilicet directivum hominis erga aeterna immediate, directivum erga temporalia immediate, sive directivum in contemplando et directivum in agendo. Et eadem sunt differentiae donorum, sicut supra⁵² patuit.

Ad secundum⁵³ et tertium⁵⁴ dicendum quod Gregorius in omnibus illis auctoritatibus vocat dona virtuosas quasdam dispositiones vel affectiones vel impetus viriles quibus resistitur tentationibus vitiorum pro loco et tempore, et ideo vocat ea virtutes. Sed non sunt virtutes proprie dictae, ut continent solum dictas principales septem, sed communiter prout omne genus virilitatis vocatur virtus. Et isto modo non sunt dona virtutes theologicae nec cardinales nec illis semper recte vivitur. Et illis convenit male uti, quia non oportet quod sint

VW, *om. (hom.)* M 284 tamen W, *om.* MV 285 ipsa MV, ipsas W 288 radicitur W, reducatur MV 290 aeternae W, *om.* MV 290–291 hoc . . . continetur VW, *om. (hom.)* M 292 dispositiva *corr.*, dispositivum W, disponi MV opera MV, operatio W 294 attingere W, *om.* MV 304 ea MV, eas W solum MV, solas W 305 dictas MV, *om.* W principales septem MV, septem principales W 306 isto W, ita MV 307 Et V, Et

⁴⁷ Supra, lin. 10–14.

⁴⁸ Supra, lin. 15–17.

⁴⁹ Supra, lin. 18–22.

⁵⁰ Supra, lin. 41–47.

⁵¹ Supra, lin. 48–50.

⁵² Cf. supra, q. 38, lin. 108–126.

⁵³ Supra, lin. 51–54.

⁵⁴ Supra, lin. 55–57.

sufficienter activa ad salutem, scilicet ex caritate, sed bene possunt esse sine caritate. Et sic sunt dona quaedam dispositiones vel signa virtutum proprie dictarum.

310

Et nota quod isto eodem modo videtur loqui Hugo de donis, ut patet in oppositione ultima.⁵⁵ Ipse enim vult quod sint quaedam dispositiones vel praeparationes ex quibus producantur virtutes.

Ad quartum⁵⁶ patet quod non oportet quod omnia dona sint virtutes, quod verum est.

315

Ex his patet quod oppositiones quae ostendunt dona esse virtutes, ex illa parte procedunt qua dona sunt sufficientia ad salutem, et sic omnes virtutes sunt dona. Illae vero quae ostendunt dona non esse virtutes, ex illa parte procedunt qua dona non sunt ad salutem sufficientia. Et hoc est ostendere quod non omnia dona sunt virtutes, quod et verum est.

320

Ex his patet quod sicut non sequitur ‚aliquis habet donum Spiritus Sancti, ergo habet Spiritum Sanctum‘, similiter non sequitur ‚aliquis habet donum pietatis vel fortitudinis, ergo habet pietatem vel fortitudinem‘, quia haec nomina ‚pietas‘, ‚fortitudo‘ et huiusmodi dicunt habitum. Potest autem haberi donum cuiuslibet horum sine habitu, ut patet ex praehabitis.⁵⁷ Similiter intellige de aliis donis. Et dico quod non sequitur tale argumentum secundum quod transitive intelligitur antecedens; nam si intransitive, sequitur.

325

Ad id quod in fine quaesitum est: Quare haec dicuntur dona et illae virtutes⁵⁸, ratio satis se ostendit ex praedictis. Omne enim illud quod datur, donum est. Virtus autem est quo agitur aliquid. Et ideo bene dicitur habitus activus meritorie virtus, et communiter quidquid confertur in iustificando vel in auxilium vel praeparationem vel signum iustitiae, donum.

330

Ad ultimo quaesitum de differentia virtutum, donorum et beatitudinum⁵⁹: Quantum mihi videtur, differentia virtutum et donorum dicta est, et beatitudines, ut videtur mihi et in praecedentibus tactum est, sunt dotes harum virtutum et horum donorum, quas in patria habebunt, propter quas in via operantur et ad quas ordinantur et tendunt. Et istae forte sunt ultima complementa virtutum et donorum in coniunctione sui cum finibus suis ultimis, et hoc est cum

335

in M, Sed W 308 scilicet MV, sed W 308–309 sine caritate MV, praeter caritatem W
314 quod¹ . . . quod² MV, quia ostendit quod non W sint MV, sunt W quod³
MV, quod et W 319 non¹ MV, *marg.* W ad . . . sufficientia MV, sufficientia ad salutem
W 321 aliquis W, quis V, *om.* M 333 ultimo W, ultimum MV 342 alia MV, aliqua W

⁵⁵ Supra, lin. 92–100.

⁵⁶ Supra, lin. 58–67.

⁵⁷ Cf. supra, lin. 160–163.

⁵⁸ Supra, lin. 101–102.

⁵⁹ Supra, lin. 102.

Deo, secundum diversas rationes. Deus enim est finis omnium virtutum et
340 donorum, secundum rationes tamen diversas.

Q.58.2

Modo ut verisimilior sit nuper⁶⁰ dicta sententia quae videtur sanctis et
Hugoni concordare, alia ponamus quae videntur facere pro opinione priori ut
solvantur. Videtur enim quod virtutes sint materiales et praeiacentes ad dona,
sicut illa opinio posuit. Dicit enim *Glossa* super illud *Thren.* 2 „Praecipitavit
345 omnia moenia eius“⁶¹: „Rectus ordo servatur, quia cum peccatrix anima relin-
quitur, prius ab ea dona virtutum quae data sunt ad manifestationem Spiritus,
auferuntur. Deinde fidei, spei et caritatis fundamenta evacuuntur.“ Ex hac *Glossa*
argue, cum illud quod est primum in resolutione, sit ultimum in compositione,
quod ultimo adveniunt dona post virtutes iam inhaerentes.

350 Item Gregorius II *Moralium* super illud *Iob* 1 „Ventus vehemens“⁶²: „Donum
Spiritus quod in subiecta mente ante alia prudentiam, temperantiam, fortitu-
dinem, iustitiam format, eandem mentem ut contra singula tentamenta erudiat,
in septem mox virtutibus temperat.“ Hic argue propositum ex hoc quod dicit
„ante alia“. Ex hoc enim videtur velle quod dona quae ibi vocat virtutes,
355 posterius formentur in anima, et virtutes quatuor cardinales prius.

Item *Glossa* super illud *Gal.* 5 „Fructus Spiritus est caritas“⁶³: Ex caritate
nascuntur omnia dona. Hinc argue propositum quod prius est unde aliud
nascitur quam illa quae inde nascuntur, et ita caritas inest antequam dona
dantur.

360 Ratio etiam videtur facere pro hac parte. Quia si primum in uno genere est
prius primo in alio genere, et hoc genus simpliciter illo genere prius est, sicut
patet de substantia et accidente. Sed prima virtutum est fides, primum donorum
timor, et fides est prior timore, quia timor ex fide oritur, sicut in praecedentibus
habitu est.⁶⁴ Ergo genus virtutum simpliciter prius est genere donorum.

365 Item. Hoc quod dicunt⁶⁵ dona esse habitus perfectionis, videtur verum per illud Bernardi in libro *De*
amore Dei cap. 11⁶⁶: „Voluntas crescit in amorem, amor in caritatem, caritas
in sapientiam.“ Inde argue propositum, quia caritas non crescit in se ipsam sed in
aliquid maius.

347 evacuuntur <i>corr.</i> , evacuuntur MVW	349 dona W, <i>om.</i> MV	352 singula M,
singulam V, singula quaeque W	357 omnia M, universa VW	quod W, quia MV
dantur MV, dentur W	366 Bernardi W, responderi MV	370 lib. II W, lib. II et MV

⁶⁰ Supra, lin. 333–340.

⁶¹ *Glossa ordinaria* in *Thren.* 2,5 (apud Lyranum IV, f. 184v).

⁶² Gregorius I Papa, *Moralia* II, c. 49, n. 77, in *Iob* 1, 19 (PL 75, 592).

⁶³ *Glossa Lombardi* in *Gal.* 5,22 (PL 192, 160).

⁶⁴ Supra, q. 49, lin. 11–12.

⁶⁵ Vide supra, lin. 128–135; etiam not. 3 et 4.

⁶⁶ Vide supra, q. 36, not. 8.

Item Augustinus *De doctrina christiana* lib. II cap. 7⁶⁷: Post intellectum 370
 „ad sapientiam ascenditur quae ultima et septima est qua pacatus tranquillisque
 perfruitur.“ Idem lib. I *De sermone Domini*⁶⁸: „Sapientia congruit pacificis
 in quibus iam ordinata sunt omnia nullusque actus adversus rationem rebellans
 est, sed cuncta obtemperant spiritui hominis, cum ipse obtemperat Deo.“

Ex utraque auctoritate⁶⁹ videtur sequi propositum. Pax enim et tranquillitas 375
 numquam videtur esse homini iuxta priorem auctoritatem nisi in statu perfec-
 tionis. Postquam triumphaverit de omnibus vitiis, status etiam in quo „ordinata
 sunt omnia“ etc., iuxta auctoritatem secundam, non videtur alius quam perfec-
 tionis. Quare cum talis sit status in quo habetur sapientia, sapientia non habetur,
 ut videtur, nisi in statu perfectionis. 380

Ex his tribus auctoritatibus⁷⁰ argue quod si sapientia non habetur nisi in
 statu perfectionis, pari ratione nec alia dona, ut videtur.

Ratio etiam facit pro istis in hac parte. Quia cum dona omnia permaneant
 in patria quae est status perfectissimus, sed non omnes virtutes, perfectius ali-
 quid sunt dona quam virtutes eo quod magis congruunt summae perfectioni et 385
 minus ei repugnant. In Christo etiam perfectissimo omnia dona fuerunt sed
 non omnes virtutes. Unde magis assimilant dona hominem summae perfectioni
 quam virtutes.

Responsio ad primum.⁷¹ Auctoritas facit contra illos si bene advertitur.
 Quando enim anima fit peccatrix, non servat virtutes postea usque ad tempus 390
 donec primo tollantur dona et deinde fides, spes et caritas, sed statim peccando
 amittit caritatem et ante illa dona exteriora de quibus loquitur auctoritas. Quare
 deberent arguere: Cum caritas primo destruat, illa ultimo advenit.

Item. Cum innitantur huic principio „quod primum est in destructione, ulti-
 mum fuit in constructione“⁷², non est hoc necessarium neque semper verum. 395
 Ultimo enim tegitur domus, et tamen sua destructio potest incipere a funda-
 mento.

Item. Esto quod habeat veritatem in formis naturalibus ubi una est necessaria
 dispositio ad aliam, non tamen oportet hoc in formis voluntarie acquisitis ubi

372 perfruitur MV, fruitur W 373 actus MV, motus W 374 cum MV, cum et W
 376 numquam MV, nusquam W 381–382 Ex . . . perfectionis MV, *om. (hom.)* W
 382 dona W, dicta MV 383 permaneant MV, maneat W 392 et MV, etiam W
 396 et MV, *om.* W 400 necessaria W, naturalis MV 404 Constat MV, Et constat

⁶⁷ Lib. II, c. 7, n. 11 (PL 34, 40; CSEL 80, 39; CCL 32, 38).

⁶⁸ Lib. I, c. 4, n. 11 (PL 34, 1235; CCL 35, 10s).

⁶⁹ Supra, lin. 370–374.

⁷⁰ Supra, lin. 365–374.

⁷¹ Supra, lin. 341–349.

⁷² Supra, lin. 347–348.

400 non est talis necessaria ordinatio. Aliquis enim ultimo acquirit continentiam
consuetudinalem. Potest tamen primo in se destruere patientiam vel humilita-
tem. Item auctoritas non loquitur nisi de donis quae data sunt ad manifestatio-
nem Spiritus cuius sunt genera linguarum, interpretatio sermonum, gratia cura-
tionum et miraculorum et huiusmodi.⁷³ Constat talia haberi posse ab homine
405 extra caritatem, secundum Apostolum *Cor.* 13⁷⁴: „Si linguis hominum“ etc.
Magi etiam Pharaonis talia fecerunt et daemones faciunt similiter talia. Unde in
nullo valet argumentum eorum nec etiam auctoritas illa pro eo quod intendunt.

Sed tunc quaeres: Quid est quod dicit rectum esse ordinem ut primo auferan-
tur peccatori talia dona data ad manifestationem Spiritus et deinde fundamen-
410 tum fidei, spei et caritatis evertantur?⁷⁵

Responsio. Loquitur⁷⁶ ibi de Iudaeis qui cum peccassent et pertinaces erant,
primo auferebantur eis temporalia dona in quibus gloriabantur, verbi gratia
templum, doctrina, prophetia, miracula et huiusmodi, et deinde penitus virtutes
fidei etc., quibus antea videbantur pollere prae omnibus populis. Et deinde illud
415 moraliter attribuit animae per supra⁷⁷ dictam auctoritatem hoc intendentem
quod cum quis virtutes habet et dona etiam spiritum foris manifestantia, si
peccat elatione illorum donorum quibus extra magnus apparet hominibus, rectus
est ordo ut ista dona unde superbiunt, primitus auferantur, consequenter si per-
tinax est in peccato ut etiam fundamenta fidei, spei et caritatis evellantur, id est
420 ut abiciantur a conspectu et a consortio electorum per infidelitatem et apertam
apostasiam. Sic enim contingit miseris Iudaeis de quibus ibi fit sermo et ad
quorum similitudinem dicitur illa mortalitas de peccatore.

Ad secundum⁷⁸ quod dicit Gregorius Spiritum formare „ante alia“ in mente
virtutes cardinales, potest intelligi de ordine intentionis, non de ordine executio-
425 nis. Hoc enim est quod „ante alia“ et praecipue intendit Spiritus Sanctus gratifi-
care mentem virtutibus. Saepe tamen convenit ut prius donis suis praepararet, ut
tandem virtutes inducat, et tam more ex parte nostra est, non ex parte Spiritus.
Vel „ante alia“ potest intelligi, id est ante opera meritoria. In statu enim iustitiae
primo sunt virtutes, deinde virtutum usus.

W 407 valet MV, facit W 408 ut W, in MV 415 moraliter MV, mortaliter W
intendendum W, intendendum MV 418 est ordo MV, ordo est W 422 mortalitas MV,
mortalitas W 423 quod MV, quod illud quod W Spiritum formare MV, formare Spiri-
tum W mente W, mentem MV 425 Hoc MV, Hic W 441 auctoritas W, auctoritate

⁷³ I *Cor.* 12, 7–10.

⁷⁴ I *Cor.* 13, 1.

⁷⁵ Cf. supra, lin. 345–347.

⁷⁶ Vide supra, lin. 344–349.

⁷⁷ Supra, not. 61.

⁷⁸ Supra, lin. 350–355.

Et nota quod in illa auctoritate patet quaestio. Gregorius loquitur de donis, 430
 scilicet prout sunt quaedam firmacula sive dispositiones sive impetus in resisten-
 do tentationibus, et tales nonnumquam insunt secundum aliquem gradum etiam
 peccatoribus. Multi enim sunt qui amantes unum peccatum, tentationes aliorum
 contemnunt et repellunt. Et videtur quod suus modus ibi loquendi de donis sit
 idem cum modo Hugonis⁷⁹ vel propinquus ei. Uterque enim loquitur de donis 435
 partialiter secundum quod differunt a virtutibus vel ut praeparationes earum vel
 ut signa vel affectiones vel huiusmodi. Sed neuter loquitur de illis prout prae-
 dicta positio ponit quod sunt habitus nobiliores super virtutes inducti, nec alter
 illorum loquitur de donis secundum communitatem suam ut continent virtutes
 sed ut differunt. 440

Ad tertium⁸⁰ quod illa auctoritas loquitur de donis gratuitis secundum quod
 huiusmodi sunt. Ad talia enim se habet caritas sicut mater et radix, ut in prae-
 cedentibus habitum est.⁸¹ De donis communiter loqui non potest, cum plura
 dona possint haberi sine caritate, iuxta Apostolum *Cor.* 12⁸², qui postquam
 multa dona Spiritus Sancti enuntiavit, subdit de caritate: „Adhuc excellentiorem 445
 viam vobis demonstro.“

Ad quartum⁸³ quod argumentum supponit quod genus virtutum et genus
 donorum sint omnino diversa ab invicem et quasi impermixta, et hoc falsum est.
 Et cum dicit quod timor est primum donorum, distinguendum quod est esse
 primum dupliciter, scilicet simpliciter vel primum in aliquo genere. Timor vero 450
 non est primum donorum simpliciter sed primum donorum activorum secundum
 quod huiusmodi sunt. Ipse vero oritur et causatur ex dono speculativo, scilicet
 a fide.

Et si quaeris: Ubi continetur fides inter dona, respondeo quod in sapientia
 continentur simul fides, spes et caritas; nec est hoc mirum. Sicut enim virtutes 455
 generales dividuntur per speciales, sic ista dona septem, cum sint generalia totam
 vitam iustam continentia, per specialia dona dividuntur et illa continent.

Deinde ad primum quod opponitur pro reliquo articulo⁸⁴, dicendum quod
 ideo dicitur caritas crescere in sapientiam, quia primo naturaliter amatur Deus;
 secundo ei oboeditur et colitur; tertio in testimonio conscientiae et conformitate 460

MV 443 donis MV, donis enim W 443–444 plura dona MV, dona plura W 451
 donorum¹ MV, donum W 457 dona MV, om. W 465 motibus² W, motibus et MV

⁷⁹ Vide supra, lin. 92–100.

⁸⁰ Supra, lin. 356–359.

⁸¹ Supra, q. 18, not. 2.

⁸² I *Cor.* 12, 31.

⁸³ Supra, lin. 360–364.

⁸⁴ Supra, lin. 365–369.

eius cum iustitia delectatur. Et hoc idem videtur velle series Bernardi.⁸⁵ Hoc autem totum potest esse etiam citra statum perfectionis.

Similiter ad secundum⁸⁶ dicendum quod illae auctoritates Augustini possunt intelligi etiam citra statum perfectionis. Est enim quaedam pax et tranquillitas
465 a vitiis et motibus mortalibus et quaedam ab omnibus vitiis et motibus inordinatis etiam venialibus. Et prima inest omni iusto secundum quod talis, quamvis aliis plus, aliis minus. Secunda aliquatenus inest perfectis in via, sed simpliciter non nisi in patria. Aut ergo loquitur ibi Augustinus de sapientia patriae, et verum est manifeste, aut de sapientia viae. Et patet quod non oportet ipsum
470 intelligi de statu perfectionis, sed potest intelligi tam de statu imperfecto quam de perfecto. Haec dixi quoad primam auctoritatem Augustini.

Eodem modo quod dicit in secunda⁸⁷ quod in sapientia ordinata sunt omnia et quod nullus est motus rebellis rationi et quod cuncta obtemperant Spiritui, si loquitur de sapientia patriae, patet verum esse quod dicit. Si de sapientia viae,
475 potest intelligi de ordine virtutum simpliciter ubi ita sunt omnia ordinata quod nihil localiter inordinatum nec aliquis motus mortalis rebellis est rationi, vel potest intelligi de ordine et rebellionem etiam quoad motus subitos et veniales quod aliquo modo convenit imperfecto (in) statu viae, non tamen perfecte convenit hoc nisi in patria. Et ita patet quod non oportet intelligi ita Augustinus
480 quod sapientia non insit nisi perfectis.

Item. Esto quod secundum intentionem Augustini et Bernardi in illis locis sapientia de qua loquuntur non inesset nisi perfectis, propter hoc non sequitur quod donum sapientiae solum perfectis insit. Ipsi enim loquuntur tunc de dono sapientiae secundum gradum abundantiae. Sed tamen potest inesse secundum
485 gradum sufficientiae et diminutionis, ut praedictum est etiam aliis.⁸⁸

Item. Esto quod sapientia non inesset nisi perfectis, ut ipsi in illis locis accipiunt eam, non propterea sequitur quod alia dona insunt solis perfectis. Vult enim ibidem Augustinus, ut dictum est supra⁸⁹, ut videtur, quod timor, pietas et scientia et fortitudo aliquatenus insunt antequam homo iustificetur. Propterea
490 illae auctoritates Bernardi et Augustini non convincunt quod intendunt.

Ad tertium⁹⁰ patet, quia supponit quod virtutes et dona sint quasi quaedam

475 ordine MV, ordinatione W	477 ordine MV, ordinatione W	rebellionem MV,
rebellionem W	478 in <i>corr.</i> , <i>om.</i> MVW	non MV, nec W
M, loquimur V	483 solum MV, solis W	482 loquuntur W, loquitur
	491 sint W, sunt MV	500 Et ² MV, Et ut W

⁸⁵ Supra, lin. 365–369.

⁸⁶ Supra, lin. 370–374.

⁸⁷ Supra, lin. 372–374.

⁸⁸ Supra, lin. 263–272.

⁸⁹ Supra, lin. 82–91.

⁹⁰ Supra, lin. 383–388.

distantia et impermixta genera, quod falsum est. Unde quod dicit quod dona universaliter manent in patria, verum est quantum ad ista generalia quae sunt sapientia, intellectus etc., sed non quantum ad specialia omnia, quia timor servilis ibi non est nec initialis nec fides nec spes nec alia quae imperfectionem commixtam habent. Quod autem dicit quod virtutes ibi non manent, verum est; sed illae sunt dona specialia. Unde quantum ibi tollitur de virtutibus, tantum et de donis specialibus. 495

Ex his patet qualiter se se habent ad invicem dona et virtutes secundum convenientiam et differentiam. Et his consonant, ut mihi videtur, verba sanctorum de virtutibus et donis loquentium, sicut satis expressum est in praecedentibus. Multa etiam quae de donis quaeri possent, per iam dicta manifesta sunt. 500

QUAESTIO 59

Q.59

Quaeritur de virtutibus gratuitis secundum quod tales sunt an connexae sunt.

Quod sic videtur. Quia qui aliquam habet, caritatem habet, quod patet ex definitione virtutis lib. II dist. 27 in principio¹; sed qui habet caritatem, omnes habet, ut ostensum est supra² ubi de virtutibus cardinalibus actum est; ergo etc.

- 5 Item. Non est a Deo speranda dimidia venia, secundum illud Augustini *De vera et falsa poenitentia*³: „Quaedam impietas infidelitatis est, ab illo qui iustus et iustitia est dimidiam sperare veniam.“ Ex hoc sequitur quod nec a Deo speranda est dimidia gratia, ergo plenam dat cui dat; sed plena non est si aliqua virtus desit, quia si aliqua desit, non erit homo potens ad bona opera quae secundum illam sunt; ergo etc.

Item. Qui habet gratiam gratificantem, habet inhabitantem Deum, sicut patet ex lib. I dist. 37⁴; sed non inhabitat Deus si desit aliqua virtus; ergo si habet gratiam, habet omnes virtutes.

- 15 Probatio minoris. Virtus et vitium immediate opponuntur circa creaturam rationalem; ergo si aliqua virtus desit, vitium oppositum inerit; sed Deus non cohabitatur cum vitio. His concordat Augustinus *Ad Hieronymum* in illa epistola „Quod ad te scripsi, honorande“ ante medium⁵: „Virtus quo una ingressa fuerit, quoniam secum ceteras ducit, profecto vitia cedent omnia, quaecumque inerant.“

- 20 Contra. In Christo non fuit fides vel spes virtus nec omnino in beatis.

Item. Non omnes grati Deo et virtuosi habent virginitatem quae est virtus. Sunt enim coniugati et viduae sine illa.

Item. Poenitentia virtus est mentis, ut dicit Magister lib. IV dist. 14 cap. 3⁶; sed hanc innocentes non habent.

- 25 Item. Perseverantia virtus est, secundum Tullium in prima *Rhetorica* lib. II⁷, quia species vel pars fortitudinis. Hanc non habent praesciti qui modo sunt

4 ubi V, *marg.* W, *om.* M 15 vitium oppositum MV, oppositum vitium W 18 quoniam secum W, secum quoniam MV 20 virtus W, *om.* MV 29 pervenitur V, invenitur M,

¹ Petrus Lombardus, *Sent.* II, d. 27, c. 1, n. 1 (ed. Grottaferrata I, 480).

² *Supra*, q. 27.

³ Cap. 9, n. 24 (PL 40, 1121).

⁴ Petrus Lombardus, *Sent.* I, d. 37, cc. 1–3 (ed. Grottaferrata I, 263–268).

⁵ *Epist.* 167, cap. 2, n. 9 (PL 33, 736; CSEL 44, 596).

⁶ Petrus Lombardus, *Sent.* IV, d. 14, c. 1, n. 2 (ed. Grottaferrata II, 316).

⁷ Cicero, *De inventione* II, c. 54, § 164 (ed. Stroebel 149^b).

in caritate; quia haec est eius definitio secundum Tullium: „(. . .) in ratione bene considerata stabilis et perpetua permansio.“

Item. Si per usus pervenitur in cognitionem habituum, secundum Philosophum⁸, ex quo usus virtutum gratuitarum sunt separabiles, videtur quod et 30 habitus. Quod autem usus sint separabiles, patet, quia non omnis qui credit sperat, nec omnis qui credit et sperat, digne amat.

Item. Nemo hic peccato caret, *Ioan.* 1⁹: „Si dixerimus quia peccatum non habemus“ etc. Sed peccatum vitium est et virtuti contrarium, quia nemo est qui non caret aliqua virtute, ut videtur. 35

Responsio. Virtutes gratuitae considerabiles sunt ut habitus et qualitates mentis sunt absolutae vel ut gratuitae sunt vel potius gratificantes. Primo modo separabiles sunt, secundo modo considerabiles sunt ut in via vel ut in patria. Si ut in patria, sic omnes connexae sunt quae possunt stare cum perfectione gloriae; sed ibi non erunt fides et spes propter imperfectionem quam habent. 40 Loco vero illarum erunt dotes illis potiores, scilicet visio et tensio. Si ut in via, vel secundum simplex esse suae essentiae vel secundum esse aliquale ut secundum statum vel usum aliquem accidentalem. Primo istorum modorum sunt connexae in via, secundo non. Non enim qui habet aliquam virtutem secundum statum vel usum aliqualem, habet omnes secundum eundem, nec etiam qui habet 45 aliquam unam virtutem secundum statum vel usum aliquem, habet secundum omnes.

Ad primas igitur rationes¹⁰ non oportet respondere, quia procedunt de virtutibus secundum quod gratificatae et gratificantes sunt.

Ad primum contra¹¹ patet quod Christus habuit virtutes secundum usum 50 patriae, quamvis pro parte secundum usum viae. Sed quia fuit verus comprehensor secundum statum patriae, ideo non habuit fidem et spem virtutes.

Ad secundum¹² similiter patet quod castitas est virtus una habitualiter, differens in coniugatis, viduis et virginibus secundum statum et usum magis et minus nobilem. Et quod idem sit habitus, patet per Augustinum *De bono coniugali* cap. 41¹³ ubi dicit quod habitus continentiae virginalis infuit Abrahae, 55

venitur W	31 quia W, quod MV	credit W, non credit MV	32 et W, om. MV
33 quia W, quod MV	35 caret M, careat VW	39 omnes W, communes MV	42
simplex VW, simpliciter M	ut MW, vel V	53 castitas W, caritas MV	57 castitatem

⁸ Cf. Aristot., *Ethica Nicom.* II, c. 1 (1103a 30–31).

⁹ I *Ioan.* 1, 8.

¹⁰ Supra, lin. 2–19.

¹¹ Supra, lin. 20.

¹² Supra, lin. 21–22.

¹³ Cap. 22, n. 27 (PL 40, 392; CSEL 41, 223).

quia dicit quod Abraham habuit castitatem caelibum et nuptiarum, sed alteram tantum in usu, sed ambas in habitu.

Ad tertium¹⁴ patet per idem quod poenitentia est virtus fortitudinis et iustitiae secundum diversa esse. Sed nomen poenitentiae statum accidentalem virtutum dicit, scilicet respectum ad praecedentem culpam.

Ad quartum¹⁵ quod perseverantia dicitur tripliciter. Uno modo propositum sive voluntas sustinendi difficilia et molestias, ut oportet sine defectione, et sic est pars vel species fortitudinis. Unde definitio praehabita Tullii¹⁶ tantummodo de talibus intelligenda est, scilicet de difficilibus et molestiis, secundum quod patet in sermone Tullii. Et quod dicit Tullius quod est „stabilis et perpetua permansio“, intellige per hoc propositum permanendi.

Alio modo est propositum permanendi in bono indeficienter. Et sic est condicio necessaria ad esse cuiuslibet virtutis, quia secundum Aristotelem in II *Ethicorum*¹⁷ ad virtutem concurrunt non solum scire, velle et operari sed etiam velle impermutabiliter et perseveranter operari.

Tertio modo est actualis in bono perseverantia vel permanentia. Et sic est condicio necessaria non ad esse virtutis sed ad perfectionem virtutis quoad salutem, quia non est virtus salutifera sine perseverantia. Et sic patet quod perseverantia de qua procedit oppositio, non est virtus neque etiam condicio necessaria ad esse virtutis sed ad esse salutiferum; et sic denotat condicionem vel statum virtutis quae non est in praescitis.

Ad quintum¹⁸ quod separatio in usibus virtutis dupliciter potest esse. Uno modo secundum actum tantum prout homo habens fortitudinem et temperantiam et ceteras aliquando agit opus fortitudinis actualiter et non utitur in actu sua temperantia; et sic non sequitur separatio virtutum ex separatione actuum, ut patet. Alio modo secundum actum et habitum prout ille qui habet fidem informem, agit actum fidei et non agit actum caritatis neque est habilis ad agendum actum caritatis. Et isto modo patet quod ex separatione actuum sequitur separatio habituum. Sed isto modo considerantur virtutes ut nudae sunt habitus et qualitates mentis, non autem ut gratificantes. Et illo modo non est attendenda in eis connexio, ut praedictum est.¹⁹

W, castigari M, castitate V 61 virtutum MV, virtuti W 69 ad W, in MV 70 scire W, scire et MV et W, *om.* MV 72 perseverantia vel W, *om.* MV 77 non *marg.* W
85 sequitur MV, *om.* W 88 simpliciter MVW, *marg. inf. additamentum partim illegibile*

¹⁴ Supra, lin. 23–24.

¹⁵ Supra, lin. 25–28.

¹⁶ Supra, lin. 27–28.

¹⁷ Lib. II, c. 3 (1105 a 28–33).

¹⁸ Supra, lin. 29–32.

¹⁹ Supra, lin. 36–47.

Ad ultimum²⁰ quod sicut in eodem colore potest esse claritas simpliciter et obscuritas secundum quid et e converso, et in eodem aere lumen simpliciter et tenebra secundum aliquid et e converso, sic in eadem mente virtus simpliciter et vitium secundum aliquid et e converso. Perfectio enim tanta virtutis ubi nihil sit vitii, non est nisi in statu patriae; et e contra tanta perfectio vitii ubi nihil sit virtutis, non aestimo quod sit nisi in statu ultimae damnationis. Modo autem cum simpliciter vitio in peccatoribus inest aliquid virtutis, ut scire, operari et velle aliquando ut hic et nunc et timor declinans a malo et huiusmodi, in iustis autem cum simpliciter virtute inest aliquid vitii, scilicet necessitas concupiscendi et fomes antiqui peccati, et de hoc est verum quod dicit beatus Ioannes²¹: Vitium ergo quod modo inest iustis, diminutum vitium est, diminuens aliquid de perfecto esse virtutum, sed non est simpliciter vitium tollens esse virtutis. Et ideo simpliciter inest eis virtus et per connexionem etiam omnes virtutes, sed secundum quid vitium, quod non est inconueniens.

(*alia manu*) W 89–90 obscuritas . . . et¹ W, *om.* (*hom.*) MV 90–91 sic . . . converso VW, *om.* (*hom.*) M 92 ubi W, ut MV 98 vitium² est MV, est vitium W

²⁰ Supra, lin. 33–35.

²¹ Auctorem invenire nequivimus.

QUAESTIO 60

Q.60

Deinde licet superius¹ dictum sit de aequalitate virtutum theologicarum, modo tangatur nihilominus de aequalitate virtutum gratificantium generaliter secundum quod huiusmodi.

5 Videtur enim quod non sunt aequales, si verum est quod de quolibet confessore legitur: „Non est inventus similis illi“ etc.² Hoc enim dicitur, ut videtur, propter aliquam virtutem gratificantem. Et si omnes gratificantes in eodem essent aequales, qui excederet omnes alios in una, excederet in omnibus. Quare de unico esset vere dicere illud verbum.

10 Item. Si virtutis cuiuslibet est habilitare ad aliquam specialem et propriam actionem, si omnes aequales essent in iusto homine, ipse, ut videtur, aequè habilis esset ad actiones omnium virtutum, cuius contrarium docet experientia. Multi enim habiliores sunt ad opera temperantiae abstinendo et continendo quam ad opera iustitiae vel fortitudinis patiundo vel oboediendo vel huiusmodi.

15 Item. Habitus crescunt per exercitium et usum; sed aliquis plus se exercet in una virtute quam in alia; ergo, ut videtur, plus crescit illa virtus quam alia; et si hoc, fit crescendo aliis inaequalis.

Item. Cum virtutibus opponantur vitia et vitia non sint aequalia, ut docet Augustinus in epistola *Ad Hieronymum* et habetur dist. 36 cap. 5 et 6³, videtur quod virtutes non sint aequales. Quia si bonum opponitur malo, maius bonum
20 opponitur maiori malo.

Item. Securius est usus humilitatis et timoris quam fortitudinis aut abstinenciae.

Item. Fructuosior videtur usus pietatis quam abstinenciae, quia ipsa ad omnia valet, iuxta Apostolum⁴, et exercitatio corporalis ad modicum. Non ergo
25 videntur omnes aequales.

Item. Digniores sunt theologicae cardinalibus, cum sint de obiecto digniori; non ergo aequales.

Item. Idem videtur velle Apostolus *Cor.* 13⁵: „Nunc manent fides, spes,

1 Deinde MW, Deinde quaeritur V 17 sint W, sunt MV 19 sint W, sunt MV opponitur W, opponatur V, om. M 20 opponitur MV, opponetur W 26 sint MV, sit W

¹ Supra, q. 19.

² *Sir.* 44, 20.

³ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 2, n. 5 (ed. Grottaferrata II, 203s).

⁴ *I Tim.* 4, 8.

⁵ *I Cor.* 13, 13.

caritas. Maior autem horum est caritas.“ Et in eadem 12⁶: „Adhuc excellentiorem viam vobis demonstro.“

30

Contra. Potest sumi ratio a denominatione mutua virtutum, sicut arguit Augustinus *De Trinitate* lib. VI cap. 13 et habetur dist. 36 cap. 3.⁷

Item. Unum numero participatum a pluribus non secundum plus et minus aequaliter illa denominat. Sed gratia gratificans quae est caritas, est in uno homine una numero participata ab omnibus virtutibus non secundum plus et minus. Ergo aequaliter gratae sunt omnes et aequaliter gratificantes. Quod non participetur caritas secundum plus et minus a diversis virtutibus quae simul insunt, patet per hoc quod per annexionem cum illa gratificantur, et aequaliter sunt omnes virtutes in eodem iusto caritati annexae, quia omnes simul sunt indistantes. Natura etiam caritatis est omnibus se communicare aequaliter.

40

Item. Ex adhaesione mentis cum incommutabili arte recte vivendi informatur mens virtute habituali; sed mens iusti aequaliter adhaeret toti arti illi; ergo aequaliter undique informatur ab illa. Quare aequaliter habebit omnes virtutum habitus. Maior patet per Augustinum ex his quae saepe⁸ praetacta sunt. Minor patet ex hoc quod unus et idem amor numero est, quo toti illi arti adhaeret, et unum et idem est in substantia tota ars illa et simplex. Et sicut ars illa prout dirigit in credendo, sperando, amando, prudenter agendo, fortiter, temperanter et iuste non differt nisi ratione tenus, sic amor quo diligitur secundum omnes illas rationes, unus et idem est solum ratione vel officio differens.

45

Item. Aequalitas virtutum secundum quod sunt operativae propter finem penes ordinem et efficaciam respectu finis videtur attendi. Sed omnes virtutes et singulae, ut gratificatae sunt vel gratificantes, aequaliter meritoriae sunt praemii et ductivae in finem ultimum, quamvis non aequae primo. Id ipsum enim est quo omnes sunt huiusmodi, scilicet gratia sive virtus quae est caritas. Ergo omnes aequales aestimari debent.

55

Iuxta hoc quaeritur: Si sunt aequales, ut determinatur dist. 36⁹, quare magis est haec aequalitas attendenda in una persona quam in diversis, ex quo enim caritas est colligativa personarum diversarum sicut et diversarum virtutum in una persona? Qua ratione aequales sunt virtutes in una persona et in pluribus? Vel si in diversis sunt inaequales, et in eadem, vel quare non?

60

Responsio. Virtutes gratuitaee vel gratificantes secundum quod tales sunt

Q.60.1

36–39 et . . . omnes¹ MW, om. (hom.) V 46 simplex W, similiter V, om. M Et³ W, om. MV 50 secundum quod M. ex quo VW 53 ultimum MW, ultimo V enim VW, om. M 54 est¹ W, est ergo MV 54–55 quo . . . debent MW, om. V 56 sunt W, sint

⁶ I Cor. 12, 31.

⁷ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 2, n. 3 (ed. Grottaferrata II, 203).

⁸ E. g. supra, q. 1, not. 17 et 18.

⁹ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 2, n. 3 (ed. Grottaferrata II, 203).

possunt considerari ut in diversis vel ut in eodem. Si primo modo, sic non oportet quod habeant aequalitatem. Et ratio est quia quamvis una sit veritas incommutabilis imprimens eas aequaliter, quantum est de se, omnibus tribuens
65 sui similitudinem, tamen quia homo cooperatur aliquo modo se praeparando saltem et diversi diversimode afficiuntur et cooperantur vel consentiunt summae veritati, ideo inaequaliter eas habent et suscipiunt. Sed haec diversitas non est in eadem persona erga veritatem incommutabilem in suscipiendo iustitiam. Et ideo magis attenditur aequalitas virtutum gratificantium in una persona quam in
70 diversis. Et inde patet responsio ad ultimo quaesitum.¹⁰

Si autem considerantur virtutes ut in eodem, hoc contingit multipliciter. Possunt enim pensari per comparisonem ad gratiam gratificantem quae est caritas, vel ad subiectum susceptivum earum quod habilitant, vel ad usum vel ad obiectum vel ad finem supremum. Si primo modo, sic sunt aequales, quia
75 eadem est caritas et aequaliter ab omnibus virtutibus communicata, sicut ostendit ratio secunda ad partem secundam.¹¹ Si secundo modo, scilicet ad subiectum quod habilitant, aut ergo comparantur ad subiectum praecisum et primum vel ad non primum et secundarium. Si ad subiectum primum, scilicet ad affectum rationalem praecise, sic adhuc aequales sunt, quia aequaliter ei insunt, ut
80 ostendit ratio tertia ad partem secundam¹², et aequaliter ipsum habilitant quantum est de se. Quia enim affectus rationalis amplectitur artem recte vivendi totaliter, ideo et toti conformatur. Et quia una est mensura amoris, scilicet ipsa caritas qua toti adhaeret et cuilibet eius partiali legi, aequaliter toti conformatur et cuilibet legi partiali quae in arte totali continetur. Etsi ipse
85 affectus per se solum posset omnes usus virtutum exsequi, aestimo quod omnes aequaliter exsequeretur et aequae faciliter et aequae expedite et aequae intense. Et ideo actum fidei et spei et caritatis quae per se potest erga aeterna exserere, aequae expedite et aequae intense exserit. Et iste affectus iusti omnes habitus simul et aequae intelligit et novit intelligentia et notitia abdita, sed non simul et
90 aequae cogitat vel intelligit manifeste. Multa enim intelligimus, secundum Augustinum *De Trinitate* X¹³ et XIV¹⁴, quae non cogitamus. Item iste affectus iusti simul et aequae omnibus habitibus informatur, licet non simul et aequae hoc manifeste sentiat. Sentit enim illos se habere quos cogitando advertit.

MV 62 possunt considerari MV, considerari possunt W 73 quod VW, quae M
77 praecisum MW, praecise V et W, ad M, om. V 78 ad³ W, om. MV 87 exserere
VW, exercere M 88 exserit MW, exsequitur V 89 notitia abdita MV, abdita notitia W

¹⁰ Supra, lin. 56–60.

¹¹ Supra, lin. 33–40.

¹² Supra, lin. 41–49.

¹³ Lib. X, c. 12, n. 19 (PL 42, 984; CCL 50, 332).

¹⁴ Lib. XIV, c. 6, n. 9 (PL 42, 1042; CCL 50A, 432).

Si vero comparantur ad subiectum non primum sed secundarium quod est ipsa anima rationalis vel humana vel ipse homo, isto modo non sunt aequales, 95 quia nec aequae insunt nec aequae habilitant istud subiectum. Non aequae insunt, quia hoc subiectum non aequae afficitur ad artem incommutabilem recte vivendi secundum omnem partialem legem nec aequae assentit, et ideo nec aequaliter habilitant illud. Affectus enim rationalis cui primo et praeciso subiecto insunt virtutes, habet regere se ipsum et aspectum suum etiam in usu virtutum, similiter 100 et sensualem partem animae et membra et corpus totum. Contingit autem tum ex natura, tum ex acquisitione difficultatem esse in istis quae ab affectu rationali movenda sunt in usu virtutum. Videmus enim ex parte corporis quod quidam naturaliter magis dispositi sunt ad agilitatem, alii magis ad pigritiam; similiter ex acquisitione hoc accidit. Eodem modo est de castitate et incontinentia, de iracundia et tranquillitate et similibus. Idem etiam est invenire in sensualitate quod quidam ex natura parciores sunt, quidam gulosiores, quidam petulantiores et quidam castiores, et hoc tum ex naturali dispositione, tum ex 105 habitudine acquisita. Similiter aestimo esse de ipso aspectu rationali quod ipse vel facilius vel difficilior adducitur ad ea quae virtutis sunt contemplanda et discernenda, secundum quod in eo fuerit habilitas naturalis maior vel minor et habitus forte usu acquisitus, quia aspectus multum assuetus vitiosis contemplandis de difficiliori adducitur ad usum virtutis quam assuetus virtuosus. Quia igitur affectus rationalis haec omnia habet agere in usu virtutis, praecipue in usu illo qui dirigitur erga exteriora per exteriorem hominem, et in his invenit maiorem et minorem oboedientiam et resistentiam in usu diversarum virtutum prout 110 ex natura vel ex acquisitione diversimode affecta sunt, sequitur necessario quod in quibusdam virtutibus facilius agat et promptius et intensius, in quibusdam autem difficilior, tardius et obtusius, et in quibusdam forte non agat.

Exemplum potest esse quod difficilior est eidem arti vel homini sculperre 120 ferrum quam lignum vel movere lapidem aut plumbum quam lignum, et unum istorum pigrius aget quam reliquum aut forte non aget. Sic unus affectus rationalis se habet ad cetera sibi annexa et subdita quae movet in usu virtutis.

Exemplum aptius potest esse de diversis instrumentis operatoriis, quia diversae artes diversa requirunt instrumenta quibus operantur, vel saltem eadem 125 diversimode parata et disposita, et sive eadem sive diversa requirant pro loco et tempore, semper requirunt debito modo parata. Unde si omnes artes deberent uti uno instrumento, oporteret illud habere aptitudinem et dispositionem in usu omnium commodam. Sic est de virtutibus in affectu rationali qui est tamquam artifex, et de ceteris quae movet et agit idem affectus in usu virtutum. 130 Et hoc videtur mihi sentire Augustinus in epistola *Ad Hieronymum* et habetur

101 sensualem MV, servilem W 108 et¹ MV, om. W 117 ex¹ MV, om. W 125 operantur V, operentur MW 126 parata MV, operata W 148 habilis W, habitus M, om.

dist. 36 cap. 5¹⁵: „Profecto ut quisque illustratione piaie caritatis affectus est: In alio actu magis, in alio actu minus, in aliquo vero nihil, sic dici potest habere aliam, et aliam non habere virtutem, et aliam magis, aliam minus.“

135 Hic dices quod ex hoc iam videtur quod etiam ipse affectus rationalis qui est subiectum primum, non semper aequaliter habilis erit de se ad usum virtutum diversarum. Contingit enim aliquem prius assuefieri in aliquo vitio etiam secundum mentis affectum et deinde iustificari. Constat quod in isto non statim tollitur pronitas prius acquisita per usum. Ergo difficilior aget in usu virtutis
140 contrariae praecedenti peccato quam in usu alterius:

Responsio. Affectus in isto ante deliberationem difficilior erit ad usum illum, et hoc quia quodammodo quasi natura inclinatur ad consuetudinem dum non deliberat. Post deliberationem vero quantum est de se, expeditus erit aequaliter undique, quia liberum arbitrium secundum quod tale cogi non potest;
145 tamen potest impediri, ut dixi¹⁶, ratione annexorum et subditorum, quibus acquisitus est inordinatus habitus per usum praecedentis peccati. Semper ergo affectus mentis deliberativus iustificatus quantum de se est, aequaliter habet habitus virtutum et aequaliter habilis est ad usum earum.

Si autem comparentur virtutes ad usum earum, sic non sunt aequales: Tum
150 quia non aequaliter utitur iustus exercitio cuiuslibet virtutis; tum quia non aequaliter habilis est ad usum diversarum, nec est forte hoc possibile alicui citra Christum; tum quia etiam ipsi usus virtutum si in se considerentur (ut) id quod sunt vel etiam ad quod sunt, inaequales sunt. Et sic dicitur pietas esse fructuosior abstinencia, secundum Apostolum¹⁷, quia usus eius et in se utilior
155 est et magis meritorius quantum est de se. Tamen si ex tanta caritate exhibeatur abstinencia ex quanta opus pietatis, oportet quod sint aequae meritoria.

Si etiam comparentur ad obiectum, sic possunt esse inaequales. Theologicae enim sic sunt digniores aliis. Etiam in aliis quaedam digniores esse possunt secundum quod bona operabilia quae agunt digniora, et meliora sunt, ut
160 proximo¹⁸ dictum est de pietate et abstinencia.

Item. Possunt comparari ad finem supremum, et sic aequales sunt, ut ostendit ratio ultima ad partem secundam.¹⁹ Quia enim ratione caritatis solum tendunt ad illum finem et ad illum ducunt et omnes eadem caritate hoc faciunt aequaliter participata, omnes aequaliter merentur finem illum. Non dico ratione usus sed

V 152 etiam MV, om. W si MV, om. W ut corr., om. MVW 163 illum² MV,

¹⁵ Petrus Lombardus, *Sent.* III, d. 36, c. 2, n. 5 (ed. Grottaferrata II, 204).

¹⁶ Supra, lin. 122–123.

¹⁷ Cf. I *Tim.* 4, 8.

¹⁸ Supra, lin. 153–154.

¹⁹ Supra, lin. 50–55.

ratione suae gratificationis, quia per illam omnes aequaliter quantum est de se, 165
operarentur erga illum si daretur opportunitas.

Ad obiecta iam facile respondēri potest.

Ad primum²⁰ quod illud verbum de confessoribus intelligitur quantum ad
aliquem virtutis usum specialem vel accidentalem statum, ut praetendunt illa
verba: „Qui conservaret legem Excelsi“²¹, et secundum istum modum non 170
aequantur virtutes, ut dictum est. Et forte verba illa sunt sic intelligenda ut
quilibet sanctus de quo dicuntur comparetur ad homines sui temporis et suae
conversationis et notitiae, et sic non erit scrupulosus sermo.

Ad secundum²² patet, quia subiectum primum aequaliter de se habilitat
ad omnes usus virtuales, sed non subiectum secundarium. 175

Ad tertium²³ quod dum crescit una virtus gratificans per usum, simul
crescunt et aliae, quia omnes sunt unus amor in radice non differens nisi ratio-
nibus diversis.

Item. Quia crescente una quavis virtute crescit caritas et illa crescente
crescunt omnes, ideo oportet una crescente omnes crescere. 180

Item. Dum homo operatur in usu alicuius unius virtutis, magis conformatur
arti incommutabili recte vivendi secundum regulam et legem illius virtutis. Sed
dum magis conformatur ei secundum illam legem, magis etiam conformatur
totali arti incommutabili recte vivendi, quia id ipsum est in re, quidquid est in 185
ipsa est. Et ideo non crescit affectio ad aliquid illius quin crescat ad omne quod
in illa est. Sed tamen non percipitur maior conformatio vel amor ad universam
legem secundum omnes partiales leges eius, quia non fit actualis contemplatio et
cogitatio nisi de una partiali lege secundum quam regulatur in usu virtutis in qua
exercitatur. 190

Ad quartum²⁴ quod illa maxima nulla est universaliter accepta „maiori malo
maius bonum opponitur“, quia potior est caritas fide, et tamen infidelitas peior
est invidia, et potius est intellectivum sensitivo, et tamen peius est privativum
sensitivi quam intellectivi. Hoc dico in illo quod est simul sensitivum et intellec-
tivum. 195

illum finem W 171 sunt sic MV, sic sunt W 184 incommutabili M, *om.* VW 186
ipsa MV, illa W 186–187 Et . . . est VW, *om.* (*hom.*) M 187 percipitur VW, perficitur
M 189 regulatur MW, fertur V 192 tamen MV, *om.* W 194–196 sensitivum . . .

²⁰ Supra, lin. 4–8.

²¹ *Sir.* 44, 20.

²² Supra, lin. 9–13.

²³ Supra, lin. 14–16.

²⁴ Supra, lin. 17–20.

Item. Non potest illa maxima in virtutibus servari, quia virtus universaliter est in medio. Vitium autem est in recedendo a medio. Sed in medio non est plus vel minus. In recessu autem est plus vel minus.

Item. Virtus in rectitudine consistit, vitium in obliquitate. Et in recto non est
200 plus vel minus, in obliquo vero est.

Item. Omnes virtutes sunt unus amor in radice et unius eiusdem amor. Vitia vero sunt amor dispersus et diversorum. Simile huic est de sanitate et morbis diversis ei oppositis. Sanitas enim una est, non differens secundum melius et minus bonum, et tamen morbi diversi sunt et differentes secundum malum et
205 peius, secundum maiorem et minorem remotionem a sanitatis medio.

Ad quintum²⁵ et sextum²⁶ patet per praedicta: Procedunt enim.

Ad ultimum²⁷ dicendum quod caritas est simpliciter maior fide et spe informibus.

Item. Dicitur maior ipsis formatis, quia secundum *Glossam*²⁸ illae cessabunt
210 et ipsa permanebit semper. Et iste intellectus non est contra praedictam sententiam qua dicuntur omnes virtutes gratificantes secundum quod huiusmodi esse aequales.²⁹ Ibi enim fit sermo de intensione aut de virtute habilitandi et ordinandi erga finem, hic autem de duratione.

Item. Potest dici maior fide et spe in gratificando eo quod ipsa per se gratificat et aliae per illam. Sed sic non proprie dicitur maior in gratificando sed
215 prior. Et si prioritas vocetur maioritas, improprie dicitur. Maior autem non potest dici in gratificando, quia eo ipso toto gratificat tam fides quam spes, quo caritas, et hoc est ipsa caritate. Sed si aliquid gratificationis adderet caritas supra gratificationem alterius virtutis formatae, tunc esset ipsa magis gratificans. Nunc
220 autem non est ita, ut dictum est.

Item. Quod dicit Apostolus ibidem cap. 12³⁰: „Adhuc excellentiorem“ etc., est de comparatione caritatis ad dona virtutum informia quae sine caritate esse possunt, sicut patet intuenti seriem Apostoli. Et illo modo omnes virtutes sunt minores illa, quia sic sunt soli habitus aliquid bene operativi, sed non gratificant.

servari VW, om. M 197 Vitium V, Medium M, Virtus W 200 vel MV, et W 202
amor . . . morbis VW, om. M 212 aut W, ac M, aliqua V 218 adderet . . . supra VW, ad-
haeret caritati super M

²⁵ Supra, lin. 21–25.

²⁶ Supra, lin. 26–27.

²⁷ Supra, lin. 28–30.

²⁸ Vide supra, q. 24, not. 8; et *Glossa ordinaria* in I Cor. 12, 31 (apud Lyranum VI, f. 52v) et *Glossa Lombardi* in h. l. (PL 191, 1658).

²⁹ E. g. supra, lin. 50–55.

³⁰ I Cor. 12, 31.

QUAESTIO 61

Q.61

Deinde quaeritur de connexione cardinalium sive consuetudinalium virtutum secundum quod tales sunt, praeter caritatem, hoc est prout a philosophis traduntur.

Videntur enim connexae per hoc quod qui habet virtutem, non habet vitium, quia contraria non insunt eidem. Et qui non habet vitium, nullum vitium habet. Et si hoc, cum non excludatur vitium nisi per virtutem contrariam, omnes virtutes habet. Quare sequitur quod qui virtutem habet, omnem habeat.

Item. In omni operatione virtutis oportet recte discernere, recte concupiscere, recte audere, recte attribuere. Sed istae sunt propriae actiones quatuor virtutum cardinalium, secundum prius¹ determinata. Ergo in omni operatione virtutis oportet esse proprias actiones omnium quatuor virtutum cardinalium, ergo constat eas esse connexas. Maior sic declaratur. Quicumque aliquid recte agit concupiscit ut aliquid sit vel fiat. Audet enim aliquid cum agat. Et cum omnis actio rationalis sit propter aliquid, intendit aliquid alicui attribuere per concupiscentiam suam et ausum. Quare oportet ad minus in omni recta actione adesse propriam actionem temperantiae, fortitudinis et iustitiae. Item affectus nihil ordinate agere potest nisi dirigatur ab aspectu primo. Sed haec directio est operatio propria prudentiae. Quare tres dictae actiones nihil faciunt recte nisi adsit operatio prudentiae. Unde Bernardus dicit *Ad Eugenium* lib. I²: „Temeritas est omnis ausus quem non parturivit prudentia.“

Patet igitur quod in omni operatione virtuosa concurrunt actiones quatuor virtutum cardinalium. Unde Bernardus ibidem³ dicit: „Advertere tibi suavissimum est quandam concentum complexumque virtutum atque alteram pendere ex altera.“

Item Augustinus *De quantitate animae* cap. 29⁴: „Virtus est aequalitas vitae undique rationi consentiens.“ Item *Soliloquiorum* lib. I cap. 11⁵: „Virtus perfecta est ratio perveniens ad finem suum, quam beata vita consequitur.“

10–11 secundum . . . proprias VW, *om.* M 12–13 recte . . . aliquid² VW, *om.* (*hom.*) M
15 recta actione MV, actione recta W 18 operatio W, comparatio M, *om.* V

¹ Supra, q. 28, lin. 9–11; q. 30, lin. 4–5; etiam q. 32.1.

² Bernardus Claraevall., *De consideratione ad Eugenium Papam* I, c. 8, n. 9 (ed. Cisterc. III, 404).

³ Ibidem, lib. I, c. 8, n. 9 (ed. Cisterc. III, 404).

⁴ Cap. 16, n. 27 (PL 32, 1050).

⁵ Lib. I, c. 6, n. 13 (PL 32, 876).

Ex his videtur sequi quod ubicumque virtus est sit etiam virtutum universitas,
quia non est undique consonantia rationi nec ratio perveniens ad finem etc. nisi
30 ubi est virtutum plenitudo.

Item Augustinus in epistola *Ad Hieronymum* bene post principium⁶: „Illud
de inseparabilitate virtutum: 〈 . . . 〉 qui unam virtutem habet, omnes habet, et
qui 〈 unam 〉 non habet, nullam habet, 〈 . . . 〉 si verum memini, 〈 . . . 〉 omnibus
philosophis placuit qui easdem virtutes agendaе vitae necessarias esse dixerunt.“
35 *Infra*⁷: „Certe hinc persuadent, qui unam virtutem habuerit, habere omnes
et omnes deesse cui una defuerit quod prudentia nec ignava nec iniusta nec in-
temperans potest esse. Nam si aliqua horum fuerit, prudentia non erit. Porro si
prudentia tunc erit, si et fortis et iusta et temperans sit, profecto ubi fuerit,
secum habet ceteras. Sic et fortitudo imprudens esse non potest vel intemperans
40 vel iniusta. Sic temperantia necesse est ut prudens, fortis et iusta sit. Sic iustitia
non est, si non sit prudens, fortis, temperans. Ita ubi vera est aliqua earum, et
aliae similiter sunt. Ubi autem aliae desunt, vera illa non est, etiamsi [in] aliquo
modo 〈 similis 〉 esse videatur.“

Ex his videtur quod cardinales virtutes sint connexae.

45 Contra. Per Aristotelem in II *Ethicorum*⁸ tales virtutes generantur ex fre-
quenter bene operari, sed contingit aliquem exercitari in operibus unius virtutis
et non aliarum. Quare habitus unius virtutis potest acquiri sine alia. Et hoc
sensibiliter videmus, quia aliquis vicens iustitia politica intemperans est per
luxuriam vel gulam, et aliquis pollens liberalitate superbus est vel invidus vel
50 huiusmodi.

Item. Cum habitus speculativi scientiarum humanarum similiter acquirantur
humana industria et studio humano sicut habitus virtutum consuetudinalium,
par iudicium erit de utrisque quoad modum suae acquisitionis, ut videtur. Sed
habitus speculativi etiamsi ad invicem se se iuvent, tamen possunt successive
55 acquiri et unus sine alio haberi. Quare similiter erit de virtutibus consuetudinali-
bus etiamsi invicem se se iuvent in operando.

Item. Dicit Augustinus in epistola *Ad Hieronymum*⁹: „Non est ista divina
sententia qua dicitur ‚qui habet unam virtutem, habet omnes eique nulla inest
cui una defuerit‘. Sed hominibus hoc visum est multum quidem ingeniosis,

propria VW, propriae M 29–30 nisi ubi VW, hic nisi M 33 unam *corr. sec. August.*,
om. MVW 35 habere omnes MV, omnes habere W 36 nec¹ M, non VW ignava V,
ignorantia M, ignara W 37 erit MV, erat W 43 similis *corr. sec. August.*, simul MVW
44 sint W, sunt MV 57 epistola W, epistola supra memorata MV 59 hominibus

⁶ *Epist.* 167, c. 2, n. 4 (PL 33, 735; CSEL 44, 591s).

⁷ *Ibidem*, cap. 2, n. 5 (PL 33, 735; CSEL 44, 592s).

⁸ *Lib.* II, c. 1 (1103a 31–32).

⁹ *Epist.* 167, c. 3, n. 10 (PL 33, 736s; CSEL 44, 596).

studiosis, sed tamen hominibus.“ Ex hac auctoritate videtur Augustinus velle 60
quod non sit verum quod virtutes cardinales sint connexae, quia de illis loquitur.
Si enim illa sententia vera esset, divina sententia esset. Quia dicit Augustinus in
principio *De 83 quaestionibus*¹⁰ quod „omne verum a veritate est verum, <...>
et ipsa veritas Deus est.“

Responsio. Sententia Stoicorum in hac parte fuit quod est connexio etiam 65
tanta quod non insunt virtutes homini proficienti in sapientia, sed omnino per-
fecto et soli tali. Ipsi enim intellexerunt medium unde homo virtuosus est, in-
divisibile nec differebat secundum illos quantum ad vitiosum esse utrum plus vel
minus ab illo medio declinetur. Sicut enim non refert ad praefocandum homi-
nem utrum multis stadiis supra se aquam habeat aut uno palmo aut digito, sic 70
non refert ad vitiosum et stolidum esse utrum modicum vel multum declinet a
medio virtutis. Et sicut de aqua sursum ascendentibus nihil prodest ad vitam nisi
perveniant ad aerem purum, sic emergentibus de vitiis nihil prodest quantum
ad virtuosum esse nisi pervenerint ad perfectam omnino virtutem nec omnino
alio sapientes esse possunt. 75

Istud non acceptat Augustinus. Ponit enim medium virtutis latitudinem
habere et gradus. Et dicit quod convenientius exemplum de vitio et virtute
est de luce et tenebra quam de aqua et aere. Sicut enim procedens de tenebris
ad lucem paulatim illuminatur donec veniat in plenum lumen, et e converso
recedens de luce in tenebras paulatim cessat illustrari donec totus in tenebris 80
sit, sic est in progressu de vitiis ad virtutes et de regressu ita quod tam in vitio
quam in virtute intelligamus gradus sicut in illustratione et occultatione. Haec
omnia docet Augustinus in eadem epistola post medium.¹¹

Repulsa ergo Stoicorum sententia iuxta Augustinum dicendum primo quo-
modo virtutes cardinales et speciales virtutes consuetudinales se se habent ad 85
invicem, et postea¹² respondendum ad quaestionem propositam.

Sciendum igitur quod cum virtus sit directiva hominis in actionibus suis,
primae et generalissimae virtutes sunt directivae eius in actionibus primis et
generalissimis. Sed tales virtutes solum sunt cardinales, et ideo sic dicuntur tam-
quam cardinales primi. Quare virtutes cardinales sunt directivae hominis in 90
primis et generalissimis suis actionibus, alioquin enim non possent omnes virtutes
continere. Sed primae actiones humanae sunt propriae et immediatae actiones
potentiarum animae rationalis. Quare virtutes cardinales directivae sunt hominis

V, omnibus M, hominibus quidem W 60–62 Ex . . . esset² VW, om. M 66–67 per-
fecto W, profecto M, perfectio V 69 declinetur MV, declinetur dummodo declinetur W
73 aerem V, aera MW 82 sicut MV, sic W 86 postea MV, post W 100 omnibus

¹⁰ Q. 1 (PL 40, 11; CCL 44A, 11).

¹¹ *Epist.* 167, c. 4, n. 14 (PL 33, 738s; CSEL 44, 601s).

¹² *Infra*, lin. 153–175.

95 penes primas actiones et proprias illarum potentiarum, scilicet rationalis,
 concupiscibilis et irascibilis. Et istud totum patet ex praedictis circa virtutes
 cardinales¹³, quamvis non ibi sic dictum sit. Sed istae quatuor actiones concur-
 runt in omni actione virtutis consuetudinalis specialis essentialiter. Quia enim
 100 totus homo operatur actionem virtutis specialis consuetudinalis, omnes poten-
 tiae primae eius ibidem coagunt. Et necesse est qui virtute aliquid agit, discernere
 recte et concupiscere et aggredi et tribuere, nec potest sine omnibus his simul
 recta esse operatio. Quare patet quod actio virtutis specialis consuetudinalis
 nihil aliud est quam una actio aggregata ex quatuor actionibus virtutum cardina-
 105 lium circa aliquod speciale bonum operabile. Quare cum eodem modo se debeant
 habere habitus virtutum cardinalium ad habitus virtutum specialium sicut actio-
 nes ad actiones, nihil aliud erit habitus specialis virtutis consuetudinalis quam
 unus habitus aggregatus ex quatuor virtutibus cardinalibus circa aliquod bonum
 operabile speciale. Ex hoc patet reductio quatuor virtutum cardinalium ad
 speciales virtutes morales. Continentur enim in singulis illarum et illas consti-
 110 tuunt dum circa specialia bona operabilia adunantur. E converso autem re-
 ducuntur speciales virtutes morales ad quatuor cardinales non sicut species ad
 genera proprie sed sicut compositum ex quatuor ad illud quod abundat in illis
 et totum denominat.

Verbi gratia, ex quatuor elementis potest fieri compositum diversimode. Uno
 modo ut terra abundet respectu aliorum trium, alio modo ut aqua, et sic de aliis.
 115 Et secundum hoc denominabitur illud compositum terra vel terreum, aqua
 vel aqueum et huiusmodi. Et non reducitur hoc compositum ad aliquid illorum
 quatuor sicut species ad genus sed sicut compositum ad illud quod abundat in
 sua compositione et denominat totum. Et si quo modo deberet reduci ad
 quatuor elementa sicut species ad genus, oporteret hoc esse per resolutionem, ut
 120 ignis in hoc composito ad ignem simpliciter reduceretur, et aer in hoc composito
 ad aerem simpliciter, et sic de aliis.

Simile mihi videtur de specialibus virtutibus consuetudinalibus et de quatuor
 cardinalibus. Unaquaeque enim specialis virtus consuetudinalis continet in se
 illas quatuor ut concernentes aliquod speciale obiectum bonum operabile. Sed
 125 tamen denominatur ab illa quae expressius et evidentius ibidem operatur, et
 ratione illius reducitur magis ad unam virtutem cardinalem quam ad alias.

Verbi gratia, oboedientia discernit in quibus et quomodo et quoad quid
 oboediendum est, et hoc est prudentiae. Appetit oboedire, quod est temperan-

his MV, his omnibus W 103–104 aliquod . . . habere VW, *om.* M 104 cardinalium . . .
 virtutum² W, *om.* (*hom.*) MV 107 operabile speciale MV, speciale operabile W 115 vel
 terreum MV, *om.* W 116 aliquod M, aliquod VW 127 quoad MV, ad W 128 ob-

¹³ E. g. *supra*, q. 25; q. 27, lin. 45–48.

tiae. Aggreditur et audet usum oboediendi, quod est fortitudinis. Attribuit sibi subiectionem et praelato reverentiam, quod est iustitiae. Quorum omnium, 130 quia haec ultima actio est ibi expressius ceteris, ideo bene dicitur species iustitiae cardinalis, non quia non contineat alias sed quia istam expressius et evidentius. Idem invenies de poenitentia nisi quod ibi exprimitur actio duplex expresse valde secundum duas rationes. Poenitentia enim imponitur a puniendo peccatum praecedens; et quia a puniendo, ideo bene reducitur ad fortitudinem, quia 135 respicit peccatum praecedens ad iustitiam, et tamen ibi est actus prudentiae in discernendo et temperantiae in ordinate appetendo et delectando.

Similiter abstinencia reducitur ad temperantiam et fortitudinem, quia ibi exprimuntur duae actiones evidenter pertinentes ad temperantiam et fortitudinem, scilicet temperate delectari vel appetere et aggressio molestae resecationis 140 delectationum superfluarum; et tamen ibi simul sunt opera iustitiae et prudentiae, licet minus evidenter. Similiter qui prospicit sibi vel aliis a malis quae contingere possunt, si ordinate facit, aliquid appetit, aliquid aggreditur, aliquid alicui tribuere intendit et animo tribuit et prudenter ad finem intentum sibi prospicit. Sed quia haec ultima actio est ibi evidentius quam aliae, attribuitur providentia prudentiae et ad ipsam reducitur; similiter et in aliis. 145

Sic igitur patet quod speciales virtutes consuetudinales reducuntur ad cardinales non sicut ad genera sed sicut ad eas quae evidentius exprimuntur in eis et quasi ceteris tribus dominantur. Si autem vis illas reducere ad eas per modum specierum ad genera, hoc oportet fieri per resolutionem, ut prudentia in speciali 150 virtute reducitur ad prudentiam cardinalem et temperantia in speciali ad temperantiam cardinalem, et sic de aliis.

Hoc viso de habitibus cardinalium virtutum et specialium consuetudinalium ad invicem et de earum ad invicem reductione ad quaestionem respondendum quod cum quaeritur utrum cardinales sint connexae vel non, hoc potest intelligi 155 dupliciter, scilicet considerando cardinales communiter abstrahendo a specialibus virtutibus consuetudinalibus vel concernendo illas. Si primo modo, connexae sunt ita quod qui unam habet, omnes habet illo modo, et qui una caret, omnibus caret.

Si secundo modo, adhuc dupliciter, scilicet vel secundum quod concernunt 160 aliquid determinatum bonum operabile in aliqua determinata virtute speciali aut secundum quod concernunt universaliter omne bonum operabile in omnibus virtutibus specialibus consuetudinalibus. Primo modo connexae sunt, quia nulla specialis virtus esset virtus nisi in illa omnes quatuor concurrerent. Si secun-

oediendum est MV, est oboediendum W 141 ibi MV, *om.* W 143 possunt MV, possint W 144 tribuere W, attribuere M, tribuibile V 153 habitibus W, habitudinibus MV 158 unam habet¹ MV, habet unam W 160 scilicet W, *om.* MV 161 determinata

165 do modo, non sunt ita connexae. Non enim sequitur quod qui habet unam virtutem specialem consuetudinalem, habeat omnes.

Si autem formetur quaestio hoc modo, videlicet utrum omnes virtutes politicae vel consuetudinales vel morales sint connexae, quia consuetudo, mos et civilitas denotant actiones speciales exteriores in conversatione communi, forte bene
170 simpliciter diceretur sine distinctione quod non sunt connexae. Vel si haec nomina accipiuntur communiter ut mores et consuetudines civiles non solum dicantur exteriores actiones versantes circa particularia bona operabilia sed etiam interiores actiones humanae primae et generalissimae, distinguendum est tunc ad quaestionem in ista forma ultimo posita sicut ad formam prius positam
175 distinctum est.

Ad primum ergo obiectum¹⁴ dicendum quod illud argumentum in hac materia non valet 'iste habet virtutem, ergo non habet vitium'. Et cum dicis 'contraria non insunt simul eidem', verum est, sed non quodlibet vitium cuiuslibet virtuti contrarium est hic sed duo extrema propriis medietatibus singulis solum.
180 Unde fortitudini opponuntur timiditas et audacia et non compatiuntur se se in eodem; sed fortitudo et temperantia bene se se compatiuntur, quia non sunt contraria; et sic de aliis.

Ad secundum¹⁵ patet per distinctionem supra¹⁶ positam.

Et si quaeris an ille habeat omnes cardinales, qui habet unam quamlibet
185 moralem virtutem specialem, respondeo quod omnes habet ut in uno particulari vel in una specie, sed non habet omnes in omni particulari vel specie. Et sicut in uno mixto sunt omnia elementa sed particulariter, sic in una tali virtute habentur omnes cardinales virtutes sed particulariter.

Illud vero quod additum est de Bernardo^{16a} ad ostendendum connexionem,
190 non facit ad propositum, quia ipse loquitur de his virtutibus ut gratuita sunt; similiter et aliae auctoritates sanctorum quae videntur idem dicere, quia non loquuntur sancti de virtutibus ut multum nisi de gratuitis, quia illae solae sunt verae et perfectae virtutes. Possent tamen istud et similia intelligi de illa connexionem quam habent cardinales secundum quod cardinales sunt vel secundum quod in
195 una partiali virtute consuetudinali operantur.

Ad tertium¹⁷ quod illud Augustini est definitio virtutis in communi con-

MV, om. W	166 specialem consuetudinalem	MV, consuetudinalem specialem W	169
actiones speciales MV, speciales actiones W	170 diceretur V, dicitur M, om. W		173
distinguendum est tunc MV, tunc distinguendum est W	175 est MV, om. W	176 ergo	
MV, om. W	188 cardinales VW, tales M	193 Possent V, Possunt M, Posset W	205

¹⁴ Supra, lin. 4–7.

¹⁵ Supra, lin. 8–20.

¹⁶ Supra, lin. 167–175.

^{16a} Supra, lin. 21–24.

¹⁷ Supra, lin. 25–26.

veniens omni. Et secundum quod convenit singulis speciebus, debet intelligi secundum limites proprios illarum virtutum. Verbi gratia, patientia est „aequalitas vitae undique rationi consentiens“, hoc est circumquaque quoad limites suos proprios. Similiter se habet et alia virtus ad limites sibi naturales ita quod omnes 200 insimul faciunt vitam totaliter aequalem et ex omni parte universaliter rationi consonam.

Illud autem quod additur de libro *Soliloquiorum*¹⁸ de virtute gratificante, dicitur, sicut patet ex ipsis verbis, quia talis sola ducit in ultimum finem hominis. Vel si vis intelligere illud de omni virtute, tunc quaelibet virtus ducit in aliquem 205 finem proprium, licet non in ultimum bonum humanum, et quoad hoc perfecta est, et hanc consequitur beata vita si cum caritate perficiatur.

Ad quartum¹⁹ quod illae auctoritates intelligendae sunt de cardinalibus secundum modum quo concessa est in eis connexio, non aliter. Possunt tamen referri ad positionem Stoicam de virtutibus praetactam.²⁰ Sed secundum hoc 210 non sunt concedendae. Ipsi enim posuerunt virtutes non haberi nisi in omnimoda perfectione haberentur, et hoc neque verum est secundum philosophos neque secundum sanctos. De sanctis constat. De philosophis etiam patet, quia secundum Plotinum²¹ status diversi sunt virtutum, et secundum Aristotelem²² una virtus consuetudinalis sine alia haberi potest. 215

Prima ratio et secunda in oppositum²³ procedunt, quia concludunt de partialibus virtutibus consuetudinalibus quod non est in eis connexio.

Verbum autem Augustini, quod tertio²⁴ ponitur, non aestimo dictum simpliciter in reprobationem illius sententiae philosophicae de connexione virtutum, sed quia in libris divinis non invenitur sed in humanis, et forte ideo quia non 220 habet veritatem cum descenditur ad partiales virtutes consuetudinales.

De istarum virtutum aequalitate, si quis requirat, patet iam satis, quia secundum quod habent connexionem, habent et aequalitatem; secundum autem quod non sunt connexae, nec aequales sunt. Et hoc apparet cuicumque intelligenti. Quae dicta sunt de ipsarum aequalitate ubi connectuntur, habetur in *Glossa* super 225

Q.61.1

ducit MV, ducet W 222 requirat W, requirit MV 223 autem W, om. MV 224 cui-
cumque V, cuique M, circumquaque W 225 ipsarum W, ipsarum autem MV 228–
229a . . . se MV, homo se a voluptatibus W

¹⁸ Supra, lin. 26–27.

¹⁹ Supra, lin. 31–43.

²⁰ Supra, lin. 65–75.

²¹ Vide supra, q. 31.1.

²² Vide supra, lin. 45–50.

²³ Supra, lin. 45–50 et 51–56.

²⁴ Supra, lin. 57–64.

illud *Apoc.* 21 „Civitas in quadro posita“²⁵: „Quatuor latera sunt quatuor
virtutes principales quarum una non debet aliam excedere. In homine prudentia
appetendi boni vitandique mali; quam sequitur temperantia ut a voluptatibus
homo se retrahat; post haec fortitudo ut quod intelligit operetur; dehinc iustitia
230 ut sic suos actus temperet ne nimis iustus vel sapiens sibi videatur.“

²⁵ *Glossa ordinaria* in *Apoc.* 21, 16 (PL 114, 747).

QUAESTIO 62

Q.62

Deinde quaeritur de donis an sint connexa.

Videtur quod sic per simile de virtutibus. Sicut enim virtutes invicem se iuvant in suis actionibus, sic dona. Ergo sicut virtutes connexae sunt ad mutuum iuvamen, et dona debent esse.

Item. Idem est dator donorum et virtutum, et aequae liberalis sic et sic. Quare cum dando virtutes det omnes simul, et similiter dando dona dabit omnia simul. 5

Contra. Augustinus docet lib. II *De doctrina christiana* cap. 7¹ quod paulatim fit progressus in donis incipiendo a timore donec tandem perveniatur ad sapientiam. Quare non simul sunt semper.

Item Gregorius *Moralium* lib. I super illud *Iob* 1 „Nati sunt ei septem filii“²: Sapientia sine intellectu minor est et consilium sine fortitudine vile et fortitudo sine consilio in praeceptis ruit, et sic de aliis. Quare patet, secundum ipsum, quod possunt separatim haberi. 10

Item *Cor.* 12³: „Alii datur per Spiritum sermo sapientiae, alii sermo scientiae“ etc., ubi patet quod dona separatim habentur. 15

Responsio. Cum sint donorum quaedam speculativa, quaedam operativa, speculativa bene possunt separatim haberi. Operativa autem aut sunt activa diminute ad salutem aut sufficienter aut abundanter. Si diminute, aut ex defectu habitus aut ex defectu gratificationis. Si primo modo, sic non sunt connexa omnino. Si secundo modo, sic adhuc non sunt connexa nisi illa dona habitualium virtutum quae sunt cardinales virtutes de quarum connexionem nuper⁴ dictum est. Et de talibus diminute agentibus ad salutem dicit Apostolus quod „alii datur sermo sapientiae“ etc. 20

Si sunt activa sufficienter ad salutem, ista sunt virtutes gratificatae et gratificantes, et ista sunt connexa semper per modum paulo ante⁵ determinatum. 25

Si sunt activa abundanter, sic sunt virtutes gratificantes secundum esse eminens et valde perfectum dona. Et quia virtutes non habent connexionem secundum illum modum, ut praehabitu est⁶, neque dona etiam secundum hunc

22–23 dicit . . . etc. VW, *om.* M 26 sunt¹ V, sint MW 31 primum V, tertium M,

¹ Lib. II, c. 7, nn. 9–11 (PL 34, 39s; CSEL 80, 37–39; CCL 32, 36–38).

² Gregorius I Papa, *Moralia* I, c. 32, n. 45 (PL 75, 547); cf. supra, q. 58, lin. 70–81.

³ I *Cor.* 12, 8.

⁴ Supra, q. 61.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

statum. Et ut ad unum dicatur: Dona quae sunt virtutes, connexionem habent
30 et sola, et hoc illo modo quo et virtutes, non alio.

Ad primum contra⁷ patet quod haec non est causa connexionis in virtutibus
quia se se coadiuvare possunt in operando, sed quia annexae sunt caritati sicut
virtutes gratitae, vel quia sunt directivae primarum et generalissimarum actio-
num humanarum quae non possunt ab invicem separari, sicut sunt cardinales. Et
35 ideo non valet quod infert, scilicet quod universaliter dona sint connexa sicut
virtutes universaliter.

Item. In virtutibus videmus quod licet sint ad invicem coadiutrices, tamen
quaedam seorsum habentur separatim ab aliis, ut informes virtutes praeter cari-
tatem et fides sine spe et cardinales sine theologicis et speciales morales quaedam
40 sine aliis. Et sic est de donis.

Ad secundum⁸ quod licet idem sit dator donorum et virtutum et aequae libera-
lis semper et eodem modo agens quantum est de se, tamen susceptiva donorum
et virtutum dissimiliter se se habent ad invicem et idem est etiam susceptivum
dissimiliter sibi ipsi secundum diversa tempora et status. Et ideo non oportet
45 quod simul conferantur neque virtutes neque dona universaliter. Tamen cui dat
caritatem, dat omnes virtutes si prius non habebantur; et per consequens dat illa
dona quae virtutes sunt. Eodem ergo modo simul dantur et habentur virtutes et
illa dona quae sunt virtutes, non alia.

Q.62.1

Sed quaeritur tunc cum habens virtutes gratuitas habeat omnia dona activa
50 sufficienter ad salutem, quomodo possit dici quod omnis qui est in caritate,
habeat donum intellectus, consilii et scientiae. Et loquor de istis ut transeunt in
affectum et fiunt affectiva vel practica. Multi enim videntur iusti qui nullum in-
tellectum divinarum vel spiritualium creaturarum videntur habere neque aliquid
consilii nec etiam scientiam, quia dicit Augustinus *De Trinitate* lib. XIV cap. 4⁹
55 quod dono scientiae „non pollent fideles plurimi, quamvis polleant fide pluri-
mum“:

Responsio. Omnes iusti habent dona ut pertinent saltem ad affectum et per
consequens ut pertinent etiam ad aspectum, sed non secundum omnem gradum
sed secundum aliquem gradum sufficientem saluti. Nemo enim iustus est qui non
60 intelligit intra se aeternam et incommutabilem iustitiam quae Deus est, secun-

primum obiectum W 32 quia¹ MV, quae W 40 sine aliis W, praeter alias MV 43 est
M, om. VW etiam susceptivum MV, susceptivum etiam W 44 dissimiliter MV, om. V
46 habebantur V, habeantur MW 55–56 fide plurimum MV, plurimum fide W
60 intelligit M, intelligat VW 62 iusta MV, iuste W 65 illam etiam MV, etiam illam W

⁷ Supra, lin. 2–4.

⁸ Supra, lin. 5–6.

⁹ Lib. XIV, c. 1, n. 3 (PL 42, 1037; CCL 50A, 424).

dum Augustinum¹⁰, immo et multi iniusti illam intelligunt. Nec potest iustus iusta operari nisi ad illam contemplationem convertendo se interius et ipsam, secundum Augustinum¹¹, intra se videt, quia nihil est ei simile in universa natura, per quod tamquam per simile illud cognoscat. Suam etiam formalem iustitiam quae mentis qualitas est non videt nisi illam etiam incommutabilem con- 65
videndo, quia illa formalis esse vel permanere non potest nisi per praesentiam essentialem et actualem incommutabilis iustitiae imprimentis eam. Videt etiam iustus in se suas affectiones, voluntates, virtutes et consimilia, quibus erga Deum intelligendum aliquammodo et videndum sursum agitur ex necessitate. Haec enim in iusto fiunt, quamvis quomodo fiant, nesciat. Unde omnis iustus ali- 70
quatenus habet donum intellectus, licet non secundum eminentiam illam qua aliqui rationibus et exemplis multis de spirituali creatura sursum aguntur ad divina intelligenda. Donum etiam consilii habent omnes iusti saltem etsi non plus quod noverunt in difficilioribus consulere sapientiores et discretiores Ecclesiae et secundum eorum instructiones agere. Donum etiam scientiae quoad vitam 75
agendam communem et ad dispensandum communiter legem caritatis omnes habent sufficienter ad salutem, partim ex interiori naturali notitia conscientiae, partim ex doctorum Ecclesiae instructione foris.

Ad illud quod obicitur de Augustino¹², patet quod loquitur ibi de dono scientiae secundum statum eminentem pertinentem ad doctores Ecclesiae 80
secundum quod illa gignitur fides, roboratur et defenditur. Et non dicit quod plurimi fideles carent scientia dono omnino, sed illa scientia scilicet qua sic gignitur fides et defenditur. Hoc etiam attendendum, ut praehabitu est¹³, quod scientia ibi comprehendit in se etiam consilium. Unde patet quod non multum artat oppositio. 85

De donorum aequalitate, si quis quaerit, satis aestimo dictum esse. Patet enim quod universaliter dona aequalia non sunt. Illa tamen quae virtutes sunt, illam habent aequalitatem quam virtutes, alia non.

Q.62.2

66 per V, ad MW 70 fiant M, fiunt V, fiat W 84 Unde W, Quapropter MV
88 alia MV, aliam W

¹⁰ Vide supra, q. 1, not. 18; etiam q. 26.

¹¹ Ibidem.

¹² Supra, lin. 54–56.

¹³ Supra, q. 46, praesertim lin. 8–12.

QUAESTIO 63

Q.63 Deinde quia in praecedentibus saepissime suppositum est caritatem esse formam virtutum omnium, quaeritur quomodo hoc esse possit.

Videtur enim quod non, quia caritas est diversa species virtutis ab aliis, ut in praecedentibus¹ determinatum est. Sed una species contraria non est alterius
5 speciei contrariae forma.

Item. Cum virtutes omnes differant specie et diversorum specie sint diversae perfectiones, specie diversae erunt perfectiones caritatis et cuiuslibet alterius virtutis.

Item. Si haec est forma et perfectio aliarum virtutum, cum nihil sit in specie
10 sine forma et perfectione propria, aliae virtutes non sunt virtutes sine caritate. Et si hoc, non sunt virtutes nisi materialiter aut per accidens. Ergo male dicitur ipsas esse virtutes species.

Item *Glossa* super illud *Col.* 3 „Caritatem habete, quod est vinculum perfectionis“²: „Cetera perfectum faciunt. Caritas etiam omnia ligat ne abeant.“
15 Si ergo cetera perfectum faciunt, ipsa in se praeter caritatem perfectionem habent et non indigent perfici illa.

Contra. Illud est perfectio rei, quod supremo advenit et sine quo res plena non est. Sed sic se habet caritas ad legem recte vivendi. Omnes enim virtutes spectantes ad rectam vitam haberi possunt sine illa. Sed non est plena vita recta
20 antequam adfuerit caritas.

Item. Nullius virtutis actio recta est et completa sine actione caritatis, ergo nec habitus alicuius virtutis est forma completa rectae vitae sine caritate, ergo caritas dat omnibus rectitudinis complementum, ergo forma est eis.

Probatio primae.³ Nullius virtutis actio potest esse completa nisi dirigatur in
25 Deum mediate vel immediate per affectum praeponentem Deum omnibus. Ab affectu enim nominatur actio. Et tunc est recta, cum erigitur in Deum et non curvatur in creaturam. Et tunc est completa, cum ultimum finem pro posse respicit. Sed affectus sic dirigens, Deum omnibus praeponendo non est nisi caritatis. Ipsi enim est, secundum Augustinum *De doctrina christiana* lib. III
30 cap. 10⁴, amare Deum propter se et proximum ac se propter Deum.

20 adfuerit MV, fuerit W

25 mediate vel immediate MV, immediate vel mediate W

¹ Supra, q. 16.

² *Glossa Lombardi* in *Col.* 3, 14 (PL 192, 283).

³ Supra, lin. 17–18.

⁴ Lib. III, c. 10, n. 16 (PL 34, 72; CSEL 80, 89; CCL 32, 87).

Item *Glossa* super illud *Gal.* 5 „Fructus autem Spiritus est caritas“⁵: „Attende quod in enumeratione fructuum Spiritus caput virtutum praemisit, id est caritatem. Quae enim alia inter fructus Spiritus debuit tenere primatum nisi caritas sine qua ceterae virtutes non reputantur virtutes esse?“ Ex hac auctoritate potest argui propositum.

35

Item *Glossa* super illud *Rom.* 1 „Iustitia enim Dei in eo revelatur ex fide“⁶: „Fides daemonum et malorum Christianorum est informis qualitas mentis. Quae dicitur informis, quia sociam non habet caritatem quae est forma omnium virtutum.“ Haec a parte facit ad propositum.

Quaeritur igitur quomodo ipsa sit aliarum forma; item an ipsa possit esse formata vel informis sicut aliae, et si non, quare non.

Responsio. Dicendum quod caritas forma est omnium virtutum, et hoc eo modo quo ultima forma compositi naturalis dicitur forma et actus et complementum aliarum formarum quae sunt in illo. In hoc tamen est diversitas quod ibi servatur ordo naturalis et necessarius in formis inducendis, hic autem non oportet omnino illum ordinem servari. Aliquando enim simul cum caritate conferuntur omnes virtutes ex puro Dei dono, aliquando acquirit homo prius consuetudinales aliquas vel aliquam quam addatur ei caritas. Et contingit quod unus homo exerceat se primo in una virtute et alius in alia. Et ratio huius diversitatis est, quia in illis operatur natura quae non agit nisi uno modo. Hic autem agit liberum arbitrium quod pro libito potest se convertere primo ad unam virtutem vel ad aliam. Sed hoc est in formis gratuitis sicut in naturalibus quod sicut illic quam cito inest ultima, insunt omnino et aliae priores, sed non statim cum insunt priores, inest ultima. Sic est de caritate et aliis virtutibus.

Notandum igitur quod virtutes possunt tripliciter considerari, scilicet per comparisonem ad subiectum, per comparisonem ad operationem forinsecus, ut ita dicam, scilicet non erga subiectum informando, et medio modo inter haec.

Primo modo adhuc dupliciter. Secundum enim quod comparantur ad subiectum, formae sunt, et ideo actus earum hoc modo est informare. Sed quia hoc est commune omni formae, et istae sunt speciales quaedam formae, oportet quod actum habeant ulteriorem suae specialitati respondentem. Iste autem est actus gratificandi sive iustificandi. Ad hoc enim datae sunt subiecto ut informando gratificent et iustificent. Quantum igitur ad communem actum informationis, nulla virtus est alterius forma, sed quoad hoc inveniuntur differre specie si dividatur modus illarum informationis. Quantum vero ad specialem informationem gratificationis, caritas est omnium forma. In hoc enim nulla potest sed nec omnes nisi per caritatem sibi annexam.

36 fide W, fidei MV 44 est MW, non est V 66 enim MV, om. W 79 omnia MV,

⁵ *Glossa Lombardi* in *Gal.* 5, 22 (PL 192, 160).

⁶ *Glossa Lombardi* in *Rom.* 1, 17 (PL 191, 1324).

Secundo modo iterum dupliciter considerabiles sunt, scilicet quando comparantur ad opus. Sunt enim virtutes habitus practici boni operativi; sed hoc venit omnibus practicis habitibus. Unde oportet quod habitus isti, scilicet virtutum, aliquam ulteriorem habeant operationem. Et quia dati sunt ad hoc ut dirigant hominem erga finem omnium operabilium bonorum, scilicet Deum, ideo oportet quod illorum ulterior actio sit operando vel agendo mereri finem ultimum. Primas ergo operationes ratione quarum dicuntur bene operativi, habent respectu obiectorum suorum propriorum. Et secundum hanc viam nulla est alterius forma, sed sic differunt specie quod invenietur si dividantur modi operandi in illis. Secundas autem habent respectu finis ultimi, ut dictum est⁷, et secundum illam viam caritas est omnium forma. Haec enim per se sola et primo omnia ordinat ad Deum, aliae vero ad illam.

Tertio modo iterum considerabiles sunt dupliciter, scilicet prout medio modo considerantur inter praedictos duos. Uno modo ut sunt res quaedam et habitus suis proprietatibus distinctae, alio modo ut sunt partes unius iustitiae. Primo modo nulla est aliarum forma, sed sic differunt specie. Secundo modo caritas est omnium forma. Aliae enim sunt ut materiales formae in constitutione iustitiae. Caritas vero adveniens complet eam.

Quod autem similiter sit in naturalibus, potes videre per exemplum tale. Anima humana constat ex multis potentiis, quia continet vegetativam, sensitivam et intellectivam, et quaelibet harum habet in se potentias plures. Et hae omnes congregatim faciunt unam animam humanam quae est una forma humani corporis. Potest autem anima talis considerari in comparatione ad corpus quod est sua materia, et per comparationem ad operationes propter quas est, et medio modo, et quodlibet istorum dupliciter. Dum enim comparatur ad corpus, possunt potentiae dictae animam constituentes considerari ut vivificativae corporis, quod est commune omni animae, vel ut vivificativae vita humana. In primo istorum omnes dictae potentiae pares sunt et nulla est aliarum forma, sed sic differunt specie si distinguas modos vitae. In secundo rationalis potentia est aliarum forma et complementum, ut patet.

Dum comparatur anima ad operationes forinsecas quas scilicet non habet erga naturam, possunt dictae potentiae considerari ut utiliter et commode operativae, et hoc est commune omni vitae, vel ut operativae erga finem hominis, hoc est ad dispensandam caritatem, quia ad hoc sunt tales potentiae in homine. Primo modo respiciunt obiecta propria, et sic differunt adhuc specie et nulla illarum est alterius forma. Secundo modo rationalis est aliarum forma, quia

om. W *ad*² *V*, per *MW* 80–85 Tertio . . . eam *MW*, *om. V* 87 continet *VW*, constat
M 92 quodlibet *V*, qualibet *M*, quolibet *W* 99 naturam *MV*, materiam *W* 103

⁷ *Supra*, lin. 73–74; etiam q. 60, lin. 50–55.

sine eius ordinatione omnes actus et conceptiones sensus erunt confusae et
erroneae. 105

Dum vero consideratur anima humana medio modo, aut dictae potentiae
considerantur ut res quaedam distinctae proprietatibus suis aut ut unius animae
partes. Primo modo nulla est alterius forma, et sic differunt specie. Secundo
modo rationalis est aliarum forma, ut patet.

Satis ergo patet huius exempli concordia. Sed in hoc differt quod ablata 110
potentia rationali auferuntur et aliae, sed ablata caritate non oportet auferri
omnes virtutes. Et ratio huius est quod diversimode se habet subiectum naturale
ad formas sibi impressas et subiectum voluntarium. In hoc tamen simile est quod
ablata potentia rationali ab homine exstinguitur in eo vita naturae et similiter
perdita caritate vita gratiae. 115

Aliud exemplum potest esse de imagine picta vel statua. Primo enim formatur
lignum ad staturam hominis sine effigie, deinde sculptura vel pictura et lineamen-
ta quibus acceditur ad effigiem hominis, deinde colori color adicitur vel sculptu-
rae sculptura et lineationibus prioribus alia quibus magis et evidentius imitatur
hominem. Et sic iungitur donec ultimo formatis ciliis, oculis, naribus et huius- 120
modi ultimitatibus totius corporis repraesentet hominem individuum determina-
tum. Sic ergo multae dispositiones adiciuntur materiae ante ultimum actum qui
assimulat rem ex toto complete. Sic in proposito. Imago Dei in homine est quae-
dam longinqua Dei imitatio quasi statura quaedam sine effigie aut sine effigie
completa. Forte enim aliquibus quasi lineamentis assimilatur incommutabili 125
iustitiae semper in via propter synderesim et conscientiam ubi semper est aliqua
iustitiae illius notitia et amor. Deinde cum per consuetudinem acquirit aliquam
virtutem, iam magis illi incommutabili iustitiae assimilatur, quia iam aliquatenus
illi adhaeret. Deinde cum iterum aliam acquirit, magis assimilatur, et sic semper
donec fide, spe et caritate illi adhaerens plena iustitia illi conformetur. Et sic 130
similitudo quae in gratuitis attenditur inducitur super imaginem quae consistit
in naturalibus, et est simile de impressione aliqua sigilli vel alterius rei paulatim
facta in qua paulatim assimilatur passum imprimenti donec in toto illi confor-
metur.

Verumtamen hoc attende, ut in praecedentibus⁸ dictum est, quod tota haec 135
assimulatio aliquando simul et subito confertur Dei dono. Vide etiam quod
sicut artifex depingens imaginem sciret bene resolvendo procedere, primo tollen-
do ultimum actum quem induxit depingendo ceteris formis praecedentibus per-
manentibus et sic deinceps, sic in proposito perdit homo caritatem aliquando
aliis manentibus, aliquando vero caritatem et spem aliis manentibus, aliquando 140

aliarum forma² MV, forma aliarum W 124 Dei imitatio MV, imitatio Dei W 138–139

⁸ Supra, lin. 125–134.

vero omnes theologicas manentibus virtutibus consuetudinalibus si quas acquisi-
verat, sed deterioratis et imminutis.

Ex his satis liquet quod caritas sit aliarum forma.

Ad primum ergo obiectum⁹ dicendum quod unum contrarium potest esse
145 forma alterius per accidens. Quae enim uno modo sunt contraria, per aliam viam
possunt se habere ut materiale et formale. Materia enim et forma species sunt
principii sive potentia et actus. Sunt enim species relativae sicut principium
,genus', et tamen actus informat potentiam et forma materiam. Sic in proposito.

Ad secundum¹⁰ quod diversorum secundum speciem non est eadem perfectio
150 secundum esse primum quod constituit rem in specie. Sed tamen potest idem
esse eorum perfectio secundum esse secundum quod spectat ad bene esse speciei,
sicut patet de coloribus et luce. Habent enim colores suas differentias diversas
constitutivas quibus differunt specificiter quoad esse primum. Sed lux perficit eos
quoad bene esse, scilicet ut actu immutent vel irradiant species suas. Et congruit
155 hoc exemplum quoad terminum, licet non sit per omnia simile. Sed in praece-
dentibus exemplis de potentiis humanae animae et de coloribus et lineamentis
constituentibus unam completam picturam patet per similia convenientia, quod
dictum est.¹¹

Ad tertium¹² quod aliae virtutes a caritate et virtutes sunt et gratuita sive
160 meritoriae. Quoad primum non informantur a caritate sed quoad secundum.
Unde etiam praeter caritatem virtutes dicuntur et sunt, incompletae tamen sunt
quantum ad salutem et gratificationem.

Ad quartum¹³ quod alia dicuntur perfectum facere, non quia simpliciter
perficiunt quoad meritum vitae et gratificationem, sed quia perficiunt quoad
165 aliquid, scilicet quoad bonas operationes aliquatenus vitam dirigentes. Quan-
tum ergo ad simplex esse virtutis perficiunt, quantum vero ad meritorium et
gratuitum esse nequaquam. Et attende quod si quis peccator videtur facere
eleemosynas vel alia bona propter Deum, quia illa non faceret nisi ad divinam
venerationem, non tamen sunt illa opera caritatis. Caritatis enim est praeferre
170 Deum omni creaturae. Sed iste dum peccator est, aliquam creaturam cui per
amorem adhaeret, contra legem incommutabilis iustitiae praefert Deo, quamvis
aliquam creaturam minus Deo diligit.

permanentibus MV, remanentibus W 146 Materia MV, Materia et W 153 constitutivas
W, constitutas MV 156 humanae animae MV, animae humanae W 157 unam MV, om.
W 164 perficiunt¹ W, perficiant MV 169 Caritatis² W, Caritas MV 171 incommu-
tabilis VW, incommutabilem M

⁹ Supra, lin. 3–5.

¹⁰ Supra, lin. 6–8.

¹¹ Supra, lin. 116–123.

¹² Supra, lin. 9–12.

¹³ Supra, lin. 13–16.

QUAESTIO 64

Q.64

Consequenter quaeritur an sit in peccatis habitualibus connexio sicut in virtutibus.

Videtur quod sic, quia sicut imago Dei in homine reformatur per virtutes, ita deformatur per peccata; sed non reformatur nisi per omnes virtutes; quare videtur quod non deformetur nisi per omnia peccata; sed constat per unum deformari; ergo peccata connexa sunt. 5

Item. Qui caret omni virtute, habet omnia peccata vel vitia virtutibus contraria; sed qui caret aliqua virtute, caret omnibus; ergo qui caret aliqua virtute, habet omnia peccata. Et loquor de habitibus qui vocantur magis proprie vitia.

Probatio primae.¹ Virtus et vitium sunt immediate contraria circa rationalem mentem extra statum innocentiae constitutam, quod per se patet. Sed sicut se habent virtus et vitium in communi ad tale susceptibile, ita et virtus specialis et vitium speciale ei contrarium. Quare de qualibet speciali contrarietate virtutum et vitiorum ita erit quod alterum illorum inerit. Ergo cum nulla habet virtutem, habet omnia vitia specialia virtutibus specialibus contraria. 10 15

Item. Vitium a mente non excluditur nisi per virtutem contrariam; ergo a simili et e converso virtus a mente non excluditur nisi per vitium ei contrarium; sed cum expellitur una virtus, et omnes simul expelluntur; ergo cum expellitur una virtus, omnia vitia simul inerunt omnium virtutum expulsiva; sed una virtus et omnes expelluntur per unum peccatum; ergo omnia vitia insunt per unum; quare connexa sunt. 20

Item *Iac.* 2²: „Qui offenderit in uno, factus est omnium reus“; aut ergo omnium peccatorum aut virtutum aut mandatorum. Si peccatorum, hoc est quod volo. Si virtutum, hoc etiam videtur esse quod volo, per rationes praemissas.³ Si mandatorum, ergo transgressus est omnia mandata sed non nisi per peccata contraria mandatis inhibita, ut videtur; ergo habet omnia peccata mandatis contraria; quare sequitur quod habeat omnia peccata si in mandatis sufficienter continentur agenda. Item: „Cupiditas est radix omnium malorum“, ut habetur *Tim.* 6.⁴ 25

16–17 virtutem . . . per VW, *om.* (*hom.*) M 18–20 expellitur¹ . . . omnes MW, *om.* V

¹ Supra, lin. 7–8.

² *Iac.* 2, 10.

³ Supra, lin. 3–9.

⁴ *I Tim.* 6, 10.

30 Item Gregorius *Moralium* XXXI⁵: „Radix cuncti mali est superbia de qua dicitur *Eccli.* 10: „Initium omnis peccati superbia“.“ Cum ergo ratione caritatis quae radix omnium virtutum dicitur et est, omnes virtutes sint connexae, videtur quod ratione cupiditatis vel superbiae omnia vitia sint connexa.

Contra. Si peccata omnia connexa sunt, ergo contraria simul insunt eidem,
35 quod videtur inconueniens. Quia quaedam vitia sunt contraria invicem ut extrema superflui et diminuti, verbi gratia avaritia et prodigalitas, pusillanimitas et audacia et huiusmodi.

Item. Nemo habet aliquod peccatum nolens; sed aliquis committit fornicationem, qui detestatur avaritiam vel invidiam; ergo iste non erit avarus vel in-
40 vidus.

Item. Regula est apud theologos quod in vitiis actus praecedat habitum, in virtutibus e converso. Sed aliquis est peccator qui numquam commisit actus multorum peccatorum, ut adulter qui non invidit umquam nec proximum odit et huiusmodi. Ergo talis non habet habitus omnium peccatorum.

45 Item. Si homo puniendus est pro peccatis quae habet, sequitur quod omnis peccator puniendus esset pro omnibus peccatis, secundum istam sententiam quae dicit quod omnis peccator habet omnia peccata. Sed hoc videtur irrationabile et alienum a divina iustitia.

Responsio. Secundae rationes⁶ tenendae sunt, quia sic est de iustitia et
50 iniustitia sicut de definitionibus construendis et destruendis. Non enim construitur definitio nisi omnes partes et proprietates definitioni debitae congregentur; destruitur autem quocumque illorum absente, quae ad definitionem pertinent. Similiter iustitia non est nisi omnes virtutes adsint. Iniustitia vero est quacumque virtute destructa. Similiter ad minimum requiruntur materia et forma, et ex
55 parte formae multae partiales unam integrantes, nec est verus denarius nisi omnibus his concurrentibus, falsus vero est quocumque illorum deficiente; similiter et in proposito.

Ad primum contra⁷ dicendum quod non sequitur, licet non reparetur imago nisi per omnes virtutes, quod non deformetur nisi per omnia vitia, ut patet per
60 exempla iam posita.⁸ Plura enim concurrunt ad construendum quam ad destruendum.

Exemplum iterum. Non est formosa facies nisi sit debita proportio quantitatis cuiuslibet partis in se et ad omnes alias et suavitas coloris etiam et huiusmodi,

32 omnium V, om. MW

85 aliquid M, aliquod VW

86 unumquodlibet MV,

⁵ Gregorius I Papa, *Moralia* XXXI, c. 45, n. 87, in *Sir.* 10, 15 (PL 76, 621).

⁶ Supra, lin. 34–48.

⁷ Supra, lin. 3–6.

⁸ Supra, q. 63, lin. 116–134.

secundum quod definit Augustinus lib. VIII *De Trinitate* cap. 8⁹ quod „bona facies est quae est dimensa pariliter et affecta hilariter et luculenter colorata“, 65 sed tamen deformis fit per absentiam uniuscuiusque istorum singillatim.

Ad secundum¹⁰ quod prima est falsa, quia aut loquitur de virtute informi aut de gratuita secundum quod huiusmodi. Si de informi, patet quod est falsa. Quia non sequitur „si quis nullam habet virtutem informem, habet omnia vitia partialia eis contraria“, eo quod inter omnem virtutem consuetudinalem et vitium ei contrarium secundum quod tale est medium, quia utrumque secundum quod tale ex multiplici bene vel male operari oritur. Et ideo potest quis nullam habere virtutem consuetudinalem et tamen carere omni vitio consuetudinali. 70

Si autem loquitur de virtute gratuita secundum quod talis est, non sequitur quod nullam habens virtutem habeat omnia specialia vitia eis contraria, quia virtus gratuita potest dupliciter interimi, scilicet unde habitus quidam est ab aliis virtutibus distinctus vel unde gratuita est. Primo modo non interimitur virtus gratuita nisi a speciali vitio sibi contrario. Sed sic non est in ratione gratuita, et sic loqui de illa est loqui de habitu informi. Secundo modo interimitur quaelibet virtus gratuita et omnes simul uno quolibet vitio speciali. Et causa est, quia inde est virtus gratuita, unde praefert Deum omnibus. Sed quodlibet speciale vitium praefert aliquam creaturam Deo, et ista sunt opposita et impossibilia praeferre Deum omnibus et praeferre aliquid Deo. Et ita patet quod non sequitur „si quis nullam habet virtutem gratuitam, habet omnia vitia specialia virtutibus contraria“, sed sequitur quod habet omnia vel aliquid vel aliqua illorum, quia unumquodlibet eorum tollit simul omnes virtutes gratuitas, ut dictum est.¹¹ 80

Ad probationem illius primae propositionis¹² dicendum est quod argumentum non valet nec est simile. Quia cum dicitur sic: „Virtus et vitium in communi sunt immediate contraria circa mentem rationalem extra statum innocentiae“, verum est de virtute gratuita tantum secundum quod huiusmodi, ut iam patet ex dictis. Cum infert: „Ergo quaelibet virtus specialis et vitium speciale sibi contrarium sunt contraria immediate circa illam“, aut sumitur virtus pro gratuita secundum quod huiusmodi aut pro virtute quacumque sive informi sive alia. Si isto secundo modo, aequivocat virtutem, et ideo non sequitur conclusio quae falsa est, quia aliter accipitur virtus in praemissa, aliter in conclusione. Si priori modo, tunc sensus est: Quaelibet virtus specialis gratuita secundum quod huiusmodi 95

unumquodque W	93 virtus V, om. MW	98 immediate MV, immediata W	123 of-
---------------	---------------------	------------------------------	---------

⁹ Lib. VIII, c. 3, n. 4 (PL 42, 949; CCL 50, 272).

¹⁰ Supra, lin. 7–9.

¹¹ Supra, lin. 79–80.

¹² Supra, lin. 10–15.

et vitium speciale sibi proprie contrarium sunt immediate contraria, etc. Et hoc non sequitur, quia virtus in communi non habet nisi unicum interemptivum, scilicet vitium in communi. Sed quaelibet specialis virtus habet duplex interemptivum: Unum unde virtus est gratuita, et istud interemptivum est vitium in communi; aliud unde talis virtus specialis est vel talis, et istud interemptivum est vitium speciale. Et ideo non oportet quod si virtus specialis gratuita auferatur, quod auferatur per illud speciale vitium quod sibi specialiter contrariatur, sed per quodcumque vitium auferri potest. Unde fortitudo gratuita non solum aufertur per audaciam vel pusillanimitatem, verum etiam per incontinentiam vel invidiam vel quodcumque aliud peccatum mortale. Quia ergo vitium simpliciter et in omni specie sua tollit omnem virtutem gratuitam secundum quod huiusmodi, ideo immediata sunt circa mentem virtus gratuita et vitium. Et ideo pari ratione sequitur quod quaelibet virtus gratuita et vitium simpliciter in communi sint immediata circa illam. Sed non sequitur hoc de speciali vitio quod soli speciali virtuti contrariatur secundum quod huiusmodi.

Ad tertium¹³ iam patet, quia verum est quod non excluditur virtus nisi per vitium, et loquor de gratuitis, et verum est quod exclusa una virtute omnes pariter excluduntur. Sed non sequitur propter hoc quod excludantur per universitatem vitiorum, sed per unicum tantum excluduntur omnes. Si enim expellerentur virtutes secundum quod habitus inter se distincti sunt ut nullus habitus bene operativus remaneret, tunc forte sequeretur quod universitate vitiorum expellerentur. Sed possunt expelli unde gratuita sunt, et hoc per unicum vitium ut auferatur caritas. Et tunc nulla virtus gratuita remanebit. Possunt tamen omnes habitus virtutum remanere informes praeter habitum illius cui specialiter opponitur peccatum commissum.

Ad quartum¹⁴ quod „qui offenderit in uno, factus est omnium reus“, vel mandatorum, non omnium peccatorum.

Et ad id quod opponit de virtutibus¹⁵, dicendum, ut iam patet, quod quivis peccator est reus omnium virtutum gratuitarum, quia omnes amisit. Et etiam secundum Augustinum *De vera et falsa poenitentia*¹⁶ ipse est reus omnium consuetudinalium quas prius habuit, non quia iam omnes amisit, sed quia omnes ab uno peccato detrimentum patiuntur. Qui enim cecidit in avaritiam, minoravit in se castitatem, quia iam amore pecuniae vel violaret castitatem vel minus eam diligeret, sicut docet ibi Augustinus.

fenderit V, offendit MW omnium V, omnium virtutum MW 140 in¹ MV, om. W

¹³ Supra, lin. 16–21.

¹⁴ Supra, lin. 22–29.

¹⁵ Supra, lin. 24–25.

¹⁶ Ps.-Augustinus, *De vera et falsa poenitentia* cap. 14, n. 29 (PL 40, 1124s).

Ad id quod opponit de praeceptis¹⁷, dicendum quod dupliciter potest quis esse reus praeceptorum, scilicet vel faciendo contrarium vel non faciendo ut oporteret. Primo modo non est quilibet peccator reus omnium eorum, sed secundo, quia omnia in caritate solvenda essent, et ideo amissa caritate nullum mandatorum solvitur Deo. 135

Ad ultimum¹⁸ quod caritas est una virtus actualis in qua continentur omnes virtutes connexionem naturali et essentiali, sicut patuit superius¹⁹ quando de cardinalibus agebatur. Et ideo per ipsam sequitur omnium connexio cum sit sicut radix in qua sunt rami in actu. Sed sic non est de concupiscentia. Ipsa enim 140 sive sumatur ut est carnis sive ut est animae, vitium est in quo sunt vitia in potentia, id est a quo possibile est omnia prodire; sed non sunt in ea actu. Unde ipsa est sicut radix in qua sunt rami in potentia. Similiter superbia generalis quae est radix omnium malorum, est aversio quae inest actuali peccato. Et haec aversio non est aliquod unum malum speciale sed commune existens in omni 145 peccato. Et ideo non sunt omnia vitia in illo nisi sicut in quodam communi quod est aliquid omnium et singulorum. Sed tale unum, scilicet commune, non facit actualem connexionem specialium suorum. Quare non est simile de cupiditate vel superbia quoad vitia connectenda et de caritate quoad virtutes connectendas.

¹⁷ Supra, lin. 25–29.

¹⁸ Supra, lin. 30–33.

¹⁹ Supra, q. 25, lin. 28–30.

Verzeichnis der Autorennamen

- Albertus Magnus 24
 Alexander de Hales 15*, 30*, 10, 24, 25, 62, 193
 Ambrosius 59, 135, 212, 218, 221, 227
 Anselmus Cantuariensis 15*, 30*, 78, 80, 95, 116
 Aristoteles 15*, 30*, 4, 5, 13, 17, 25, 37, 41, 54, 79, 82, 84, 89 f., 92, 106 f., 113 f., 116, 121, 129, 139, 144, 151, 155, 166, 175, 233, 245 f., 256
 Athanasius 15*, 22, 28, 30
 Atkins, I. 19*
 Augustinus 15*, 3–5, 8, 11, 20, 22, 29, 33 f., 36, 39, 41, 46, 50, 54, 57, 59, 66, 69, 70, 73, 78, 80, 82, 84, 95, 97, 99 f., 105–107, 111, 114, 116, 119 f., 124 f., 129, 138–141, 144–146, 148–152, 154, 156, 161 f., 166–170, 173 f., 176, 178–180, 184, 188 f., 192 f., 201–203, 205, 208, 210, 212, 221, 224–226, 229, 231 f., 239, 242, 244 f., 248–251, 255–257, 260 f., 263–266, 273
 Ps.-Augustinus 40, 59, 144, 274

 Beda Venerabilis 15*, 30*, 209 f., 212, 220
 Bernardus Claraevall. 15*, 30*, 138, 203, 238, 242, 255, 260
 Bischoff, B. 19*
 Boethius 15*, 30*, 9, 46, 66
 Bonaventura 16*, 30*, 19, 24, 26, 30, 46, 48, 62, 79, 99, 107, 114, 152, 166, 170, 189, 192 f., 213, 230

 Callus, D.A. 16*, 21*–24*, 30*
 Cicero, M. Tullius 16*, 30*, 16 f., 111, 116, 125, 156, 168, 244–246
 Coxe, H.O. 16*, 19*

 Doucet, V. 16*, 20*

 Eadmerus Cantuariensis 16*, 30*, 82
 Emden, A.B. 16*, 21*

 Eustratius Nicaenus 16*, 22* f., 30*, 89, 111, 114 f.

 Floyer, H.K. 17*, 19*
 Fuhrmann, H. 17*, 33*

 Glossa interlinearis 16*, 4
 Glossa ordinaria 16*, 25, 32, 48, 59, 69 f., 78, 83, 202, 228, 238, 254, 262
 Gössmann, E. 15*, 24* f., 36*
 Gregorius I Papa 16*, 30*, 138, 151, 158, 160, 166, 168, 178, 221, 225, 227–229, 232, 238, 241, 263, 272
 Guillelmus Altissiod. 16*, 19
 Guillelmus, S. Theodorici abbas 16*, 138

 Hamilton, S.G. 17*, 19*
 Hinnebusch, W.A. 17*, 21* f., 24*
 Hieronymus 16*, 30*, 32, 59, 80, 98
 Hödl, L. 17*, 25*, 33*
 Höver, W. 17*, 34*
 Hrabanus Maurus 16*, 30*, 98, 100, 116
 Hugo de S. Victore 16*, 30*, 3, 9, 24, 34 f., 83, 86, 232, 241
 Ps.-Hugo de S. Victore 230

 Innocentius III Papa 16*, 30*, 27, 30 f.
 Ioannes Damascenus 16*, 30*, 40, 94, 96, 156, 158 f., 164
 Isidorus de Sevilla 16*, 30*, 22, 24, 26, 28 f., 31, 73
 Ps.-Isidorus de Sevilla 23

 Judy, A.G. 15*, 22*, 24*

 Kassel, R. 35*
 Ker, N.R. 19*

 Lachmann, K. 33* f., 36*
 Leo Magnus 59, 135
 Lewry, P.O. 20*
 Lottin, O. 17*, 21*

- Maas, P. 17*, 33* f., 38*
- Macrobius 16*, 30*, 87, 99, 111, 113, 116, 122 f., 126, 151 f.
- Martens, G. 17*, 33*
- Meersseman, G. 17*, 24*
- Nicolaus Trevet 21*
- Papias Vocabulista 16*, 30*, 29
- Pelzer, A. 17*, 22* f.
- Petrus Lombardus 16*, 24*, 30*, 3 f., 8, 11, 18, 20, 29, 32, 34, 39 f., 44, 46, 48 f., 59 f., 62, 69, 78, 83, 94, 98, 106, 126, 129, 139, 142 f., 145 f., 154, 168–171, 173 f., 176, 178, 181, 184, 188, 191 f., 196, 200–202, 209 f., 212, 217 f., 227, 231 f., 238, 244, 248 f., 252, 254, 266 f.
- Petrus Pictaviensis 11
- Plotinus s. Macrobius
- Powicke, F.M. 17*, 19*
- Richardus Fishacre 15*, 21*, 10, 19, 24, 62, 193, 213
- Richardus de S. Victore 19
- Richter, V. 17*, 35*
- Robertus Bacon 21*
- Robertus Grosseteste 22* f., 30*
- Sommer-Seckendorff, E.M.F. 17*, 21*, 23*
- Stackmann, K. 17*, 33*
- Steer, G. 17*, 34*
- Stegmüller, F. 15*, 19*–21*, 24* f.
- Trier, J. 33*
- Weisheipl, J.A. 17*, 21*
- Wieland, G. 17*, 32*
- Wuttke, D. 17*, 33*
- Young, O. 17*, 19*
- Zeller, H. 17*, 33*

Verzeichnis der Bibelstellen

Gen.	Mal.
24, 57: 4	1, 6: 212
Ex.	Matth.
33, 20: 93	5, 8: 120, 141
Ios.	6, 9: 228
4, 2: 27	15, 38: 116
4, 8: 27	25, 40: 25
Iob	Luc.
1, 2: 158, 166, 168, 178, 227 f.	10, 30: 220
1, 4: 151, 225, 229	Ioan.
1, 19: 138, 228 f., 238	1, 18: 93
Pss.	3, 34: 156
18, 10: 212	17, 3: 141
30, 2: 78	21, 18: 202
118, 120: 185, 191	Act. Apost.
135, 9: 141	2, 41: 13
Prov.	Rom.
16, 6: 184	1, 17: 267
Eccles.	2, 14: 23, 167
9, 1: 44	5, 3: 48
Sap.	8, 38: 44, 211
8, 21: 98	10, 17: 13
Eccli.	13, 10: 87, 172
6, 23: 140	I Cor.
10, 15: 272	3, 11 ff.: 136
44, 20: 248, 253	12, 7: 171, 176, 178, 240
Is.	12, 8: 231 f., 235, 263
11, 1 ff.: 224, 233	12, 9: 231
11, 2: 138, 220, 232	12, 12: 25
63, 1: 32	12, 31: 232, 241, 249, 254
63, 17: 185	13, 1: 240
Thren.	13, 4: 50
2, 5: 238	13 7: 50
	13, 8: 66, 82
	13, 10: 66
	13, 12: 69, 95
	13, 13: 48, 248

Gal.

5, 22: 238, 267

Col.

3, 14: 266

I Tim.

4, 7: 168

4, 8: 248, 252

6, 10: 271

Tit.

2, 12: 168

2, 13: 48

Hebr.

11, 6: 32

Iac.

2, 10: 271

2, 19: 11

I Petr.

1, 12: 78

I Ioan.

1, 8: 245

4, 18: 209

Apoc.

1, 12: 28

21, 16: 262

BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der
mittelalterlichen Geisteswelt

- Band 1: Joh. B. Schneyer, *Wegweiser zu lateinischen Predigtreihen des Mittelalters*.
XXV, 587 S. Geh. DM 91.20 ISBN 3 7696 9001 X
- Band 2: Thomas von Sutton, *Quodlibeta*, herausgegeben von Michael Schmaus und
Maria González-Haba. L, 681 S. Geh. DM 110.40 ISBN 3 7696 9002 8
- Band 3: Thomas von Sutton, *Quaestiones ordinariae*, herausgegeben von Johannes
Schneider. 279*, 1009 S. Geh. DM 240.– ISBN 3 7696 9003 6
- Band 4: *Walter Burley's Treatise De formis*, herausgegeben von Frederic J. Down
Scott. 71 S. Geh. DM 13.– ISBN 3 7696 9004 4
- Band 5: Maria González-Haba, *La obra De consolatione rationis de Petrus Com-
postellanus*. 108 S., 47 Tafeln. Geh. DM 36.– ISBN 3 7696 9005 2
- Band 6: Thomas de Sutton, *De generatione et corruptione*, herausgegeben von
Francis E. Kelley. 211 S. Geh. DM 45.– ISBN 3 7696 9006 0
- Band 7: Thomas von Sutton, *Contra Quodlibet Iohannis Duns Scoti*, herausgegeben
von Johannes Schneider. XIII, 112 S. Geh. DM 25.– ISBN 3 7696 9007 9
- Band 8: Heinrich Totting von Oyta, *Quaestiones in Isagogen Porphyrii*, herausgege-
ben von Johannes Schneider. X, 153 S. Geh. DM 30.– ISBN 3 7696 9008 7
- Band 9: Martijn Schrama O.S.A., *Gabriel Biel en zijn Leer over de Allerheiligste
Drieuldigheid volgens het eerste Boek van zijn Collectorium*. XXX, 285 S.
Geh. DM 58.– ISBN 3 7696 9009 5
- Band 10: Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. III Sententiarum, Teil 1: Christo-
logie*, herausgegeben von Elisabeth Gössmann. 64*, 260 S. Geh. DM 65.–
ISBN 3 7696 9010 9
- Band 11: Johannes Buridanus, *Quaestiones in Praedicamenta*, herausgegeben von
Johannes Schneider. 46*, 177 S. Geh. DM 45.– ISBN 3 7696 9011 7
- Band 12: Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. III Sententiarum, Teil 2: Tugend-
lehre*, herausgegeben von Gerhard Leibold. 38*, 279 S. Geh. DM 60.–
ISBN 3 7696 9012 5

In Vorbereitung:

Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. I Sententiarum*, herausgegeben von Johannes
Schneider, ca. 320 S.

Robert Kilwardby, *Quaestiones in lib. II Sententiarum*, herausgegeben von Gerhard
Leibold, ca. 400 S.

Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
In Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München

ISBN 3 7696 9012 5